

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI**

**MEŞRUTİYET FİKRİNİN TAŞRAYA İNTİKALİ VE UYGULANIŞI:
KONYA VE KASTAMONU VİLAYETLERİ ÖRNEĞİ
(1897-1912)**

Serhat ASLANER

DOKTORA TEZİ

Danışman: Prof. Dr. İrfan HAŞLAK

ŞUBAT - 2023

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**MEŞRUTİYET FİKRİNİN TAŞRAYA İNTİKALİ VE
UYGULANIŞI: KONYA VE KASTAMONU VİLAYETLERİ
ÖRNEĞİ
(1897-1912)**

DOKTORA TEZİ

Serhat ASLANER

**Enstitü Anabilim Dalı : Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Enstitü Bilim Dalı : Siyaset ve Sosyal Bilimler**

**“Bu tez 16/02/2023 tarihinde yüz yüze olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulunan
jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”**

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Prof. Dr. İsmail KARA	Başarılı
Prof. Dr. Davut DURSUN	Başarılı
Prof. Dr. Alaattin YALÇINKAYA	Başarılı
Prof. Dr. İrfan HAŞLAK	Başarılı
Doç. Dr. Özgür KAVAK	Başarılı

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet ☐

Hayır ☒

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Serhat ASLANER

16/02/2023

ÖNSÖZ

Bu tez varlığını çok sayıda nereden başlayacağımı bilemediğim ve bu kısıtlı alana asla sığdıramayacağım çok sayıda teşekkürü borçlu.

Şükrü Hanioğlu hoca Princeton Üniversitesi'nde bir yıla yakın bir süre araştırma yapmamı sağladı. Eğer Firestone Library'nin koleksiyonları arasında kaybetmeseydim kendimi tezimin büyük bir kısmını orada yazabilir bu teşekkürü yıllar önce kaleme alabilirdim. Olmadı, ama müktesebatımın genişlemesi açısından hayli verimli bir dönem geçirdim orada hoca sayesinde.

Döneme ilişkin eksikliğini hissettiğim konularda daima kapısını çaldığım Ali Birinci hoca sadece verdiği cevaplarla değil, yazım sürecinde neredeyse mutad diyebileceğim sorgularıyla da büyük bir teşvik kaynağı oldu benim için. Keza Şevket Kamil Akar, Yücel Bulut, Coşkun Çakır, Gökhan Çetinsaya, Mustafa Özel, Mehmet Ö. Alkan, Ali Yayıcıoğlu hocalarım da hem yürütmeye çalıştığım tartışmaya katkıları hem de yazım sürecindeki bitimsiz teşvikleri ile eşsiz destek verdiler. Abdurrahman Atçıl, beni yazmaya teşvik etmek adına yolunu II. Meşrutiyet devrine düşürmeyi göze aldı ve bir danışman titizliğiyle beni sigaya çekti. Bu fedakarlığını unutmam mümkün değil. Abdülhamit Kırmızı kendisini hala ikna etmeye çalıştığım kimi spekülâtif yorumlarıma katılmasa da desteğini hiç esirgemedi. Üstelik bir Konya valisinin biyografisini de yazarak üzerimden hayli yükü kaldırmış oldu. Değerli hocalarım Nurullah Ardic, Alim Arlı, İshak Arslan, Abdülkerim Asılsoy, Faruk Deniz, Sami Erdem, Halilibrahim Düzenli, Eyüp Sait Kaya, M. Cüneyt Kaya, Ahmet Okumuş, Salih Pulcu, Yunus Uğur sadece akademik anlamda ve hoca olarak değil, karşılaştığım her müşkilde imdadıma yetiştiler. Var olsunlar.

Ali Adem Yörük yazdıkları ile yaptığı katkının yanısıra benim tesadüf etme ihtimalim çok düşük olan verileri paylaşarak beni büyük borç altında bıraktı, bırakıyor. Nergis Yılmaz ve Ruhi Güler tezin kimi bölümlerini okudular ve bir kısmını bu metne dahil edemediğim önemli katkılar sundular. Yusuf Ziya Altıntaş, Özgür Dikmen, Ahmet Özer, Mustafa Öztürk, Kadir Temiz, Feyzullah Yılmaz yıllarca birbirimizin taslaklarını, metinlerini dinleyip tartıştığımız velud bir mesainin paydaşlarıdır. Eyüp Süzgün zihin felsefesi ile uğraşmaktan arta kalan zamanlarını II. Meşrutiyet taşrasını dinlemeye ayırdı. Beni ilgiyle dinlediği ve konunun yabancıları olarak ciddiyetle yönelttiği sorular metnin şekillenmesinde hayli rol oynadı.

Tez izleme komitemde yer alan ancak çok daha öncesinden itibaren beni eğiten başta Davut Dursun olmak üzere çok değerli danışmanım İrfan Haşlak ve Alaaddin Yalçınkaya hocalarım bütün gecikmelerimi büyük bir sabırla karşıladılar ve inançlarını hiç

kaybetmediler. Onların bu tavırları olmasaydı bu serüven çok daha faklı bitebilirdi. İsmail Kara'nın yanısıra jüri üyesi olarak tez sürecine dahil olan Özgür Kavak da son derece yerinde eleştiri, tashih ve soruları ile önemli katkılar sağladı.

İstanbul Şehir Üniversitesi Kütüphanesi, İSAM, BİSAV Kütüphanesi, Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi, Kastamonu Yazma Eserler Kurumu personeline sabırlı ve cömert destekleri, Sakarya Üniversitesi SBE akademik ve idari kadrosuna öğrenci dostu ve sonuç odaklı yaklaşımları için ayrıca teşekkür ederim.

Sadece tez bağlamındaki katkıları dolayısıyla değil bütün kariyerim ve müktesebatım açısından özellikle etmem gereken birkaç teşekkür daha var. Lisanstan itibaren kendisinden sosyoloji grubu derslerini aldığım Mahmut Karaman hocam, daha ikinci sınıftayken akademik üretime yönelmemi sağlayacak tavsiyelerde bulundu, akademik yayınları takip etmenin önemine dikkatimi çekti. Şayet onun yönlendirmeleri olmasaydı şimdi bir yerlerde memur olacaktım muhtemelen. Bana konaklamak için akademi vadisini gösteren odur. Bu vadiye yaşamının, üretmenin bilgisini, görgüsünü büyük ölçüde İsmail Kara hocamdan öğrendim. Bir metin nasıl okunur/yazılır, fikr-i takip nedir, tartışmak nedir, dikkat nedir, hocalık/talebelik nedir? Bunlar ve çok daha fazlası İsmail Kara'nın sayesinde ileri düzeyde haberdar olduğum meseleler oldu. Bu iki hocamın yanısıra ne kadar teşekkür etsem az gelecek bir de kurum var: Lisans yıllarından itibaren müdavimi ve daha sonra çalışanı olarak bünyesinde bulduğum Bilim ve Sanat Vakfı bana sağladığı bir üniversite kadar verimli ve bir ev kadar sıcak ortamı ile kendimi daima borçlu hissedeceğim kurum. Orada çok farklı disiplinlere mensup akademisyenlerle yaptığımız sohbetlerin, dinlediğim yüzlerce nitelikli akademik çalışmanın benim ve yazdıklarım üzerinde katkısı olduğu muhakkaktır.

Artık bu satırları okuma imkânından ebediyyen mahrum kaldığım anne ve babam başta olmak üzere, üzerimde çok büyük hakları olan ailemin bütün fertlerine binlerce teşekkür ederim. Ve eşim, meslektaşım Gülperi... Hayatın, evin, çocuklarım Mehmet Tahir ve Gülnihal'in üzerimdeki sorumluluklarını sırtlandı, teze odaklanabilmem adına yapılabilecek bütün fedakârlıkları tereddütsüz gösterdi. Yetmezmiş gibi bir başka ihtilalin, 27 Mayıs'ın taşradaki yankılarını çalışan biri olarak bulabildiği ve buluşabildiğimiz kısacık anları akademik anlamda maksimum verimle geçirmemi sağlayan onlarca müzakerenin de başlatıcısı oldu. Bu çalışmanın mimarı biraz da odur. Sonsuz teşekkürlerimle...

Serhat ASLANER

16/02/2023

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
GİRİŞ	1
BÖLÜM I: MUHALİF SİYASİ FİKİRLERİN ANADOLU'YA İNTİKALİ:	
KONYA VE KASTAMONU'DA JÖN TÜRKÜLÜK	17
1.1. Jön Türklüğün Genel Yöntem ve Araçları	17
1.2. Konya ve Kastamonu'da Jön Türklüğün Aktörleri	27
1.2.1. Sivil/Askeri Bürokratlar	28
1.2.2. Sürgünler	38
1.2.3. Alimler, Muallimler ve Şeyhler	45
1.3. Konya ve Kastamonu'da Propagandanın İmkân ve Mekânları	56
BÖLÜM II: MEŞRUTİYETİN YENİ AKTÖRLERİ VE YENİ GÜNDEMLER ... 60	
2.1. Yeni Kamusal Alan ve Yeni Aktörler Erken II. Meşrutiyet: Temmuz 1908-Aralık 1908	60
2.2. Meşrutiyeti Anlatmak: İstibdad-ı Menhûse, Meşrutiyet-i Meşrua	78
2.2.1 Köylü Kardeşler ve Meşrutiyet: “Artık Vergi Vermeyecekmişiz Öyle mi?” 95	
2.3. Kimleri Mebus Seçelim?	98
2.4. Seçimlerin Söylediği	109
BÖLÜM III: MEŞRUTİYETTE TARTIŞMAK: TAŞRANIN KUTUPLAŞMA GÜNDEMLERİ	115
3. 1. “Şeriat İsteriz Nizam İstemeyiz”: Konya'da Siyasi Kutuplaşmanın İlk Kıvılcımı	115
3. 2. Meclis İçi Muhalefetin Taşraya Yansıması: Ahali Fırka'sına Dair Konya'da Bir Tartışma	126
3. 3. Donanma Cemiyeti'ne ve İbadetlere Dair Şehirlerarası Bir Tartışma ve Siyasal Boyutları	135
3. 4. Kastamonu'da Siyasi Kutuplaşmanın Seyri	145
3. 5. Kutupların Zirvesinde: Konya ve Kastamonu'da 1912 Seçimleri	164
3.5.1. Süreç, Teşkilatlanma ve Kadrolar	164

3.5.2. Propaganda Araçları.....	172
3.5.3. Temalar, Eleştiriler ve Müdafaalar.....	178
3.5.4. Seçim Sonuçlarına Dair.....	187
SONUÇ	189
KAYNAKÇA.....	197
ÖZGEÇMİŞ	212

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.t.	: Adı Geçen Tez
bkz.	: Bakınız
dn.	: Dipnot
DR	: Doktora
HİF	: Hürriyet ve İtilaf Fırkası
İTC	: İttihat ve Terakki Cemiyeti
KE	: Kanunuevvel
KS	: Kanunisani
TDV DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TE	: Teşrinievvel
TS	: Teşrinisani
YL	: Yüksek Lisans

ÖZET	
Başlık: Meşrutiyet Fikrinin Taşraya İntikali ve Uygulanışı Konya ve Kastamonu Vilayetleri Örneği (1897-1912)	
Yazar: Serhat ASLANER	
Danışman: Prof. Dr. İrfan HAŞLAK	
Kabul Tarihi: 16/02/2023	Sayfa Sayısı: v (ön kısım) + 216 (ana kısım)
Bu tez, Jön Türk fikriyatının ve II. Meşrutiyet tecrübesinin Konya ve Kastamonu örneklerinden hareketle Anadolu'daki sertüvenini anlamayı, tartışmayı ve anlamlandırmayı amaçlamaktadır. Bu çervede tezin ele aldığı konulardan birisini bu iki vilayette Jön Türk fikirlerinin hangi taktik ve aktörler üzerinden sirkülasyona girdiği olmuştur. Sürgün, ulema ve askeri/sivil bürokratların taşra Jön Türklüğünün temel aktörleri olduğunu savunan tez aynı zamanda bu aktörlerin II. Meşrutiyete geçiş sürecinde oynadıkları etkin ve belirleyici rolün yanısıra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin her iki vilayete yönelik propaganda faaliyetlerini de ele almaya çalışmaktadır. Tezin ele aldığı bir başka konu ise, Osmanlı/Cumhuriyet siyasi modernleşmesinin dönüm noktalarından birisi olan bu dönemde Konya ve Kastamonu'da iki farklı meşrutiyet tecrübesinin yaşanmasının nedenlerini anlamaya çalışmaktır. II. Meşrutiyet döneminde Konya'da güçlü bir iktidar - muhalefet çatışması ve Kastamonu'da güçlü bir iktidar hegemonyası şeklinde tezahür eden siyasi tabloyu görünür hale getiren tartışmalar ve bu tartışmaları mümkün kılan ittifaklar bu çerçevede bu çerçevede ele alınan diğer meselelerdir. II. Meşrutiyet siyasetinin din ile yakından ilişkisi, medrese ve tekke çevrelerinin yerel siyaset içerisindeki önemleri, taşra İttihatçılığının askeri ya da sivil karakterinin baskın olmasının siyasete etkisi ve taşra milletvekillerinin yerel siyaset ile merkez siyaset, yerel aktörler ile merkez aktörler arasında oynadığı rol de tezin yanıtlamaya çalıştığı konular arasındadır. Bu tez, iddia ve yorumlarını 1908-1912 arasında Konya ve Kastamonu'da yayınlanan ve özellikle bir siyasal çevre ile güçlü irtibatı olan süreli yayınlar ve diğer matbu metinlerden hareketle yapmaktadır.	
Anahtar Kelimeler: II. Meşrutiyet, Jön Türkler, Ahali Fırkası, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Hürriyet ve İtilaf Fırkası	

ABSTRACT	
Title of Thesis: The Diffusion and the Implementation of the of the Idea of Constitutionalism in the Ottoman Anatolia: Konya ve Kastamonu Provinces (1897-1912)	
Author of Thesis: Serhat ASLANER	
Supervisor: Prof. Dr. İrfan HAŞLAK	
Accepted Date: 16/02/2023	Number of Pages: v (pre text) + 216 (main body)
This dissertation aims to understand and narrate the journey of Young Turk intellectualism and the experience of the Second Constitutional Era in Anatolia through the cases of Konya and Kastamonu. Its central argument is that the exiled ulema and military/civilian bureaucrats constituted the backbone of Young Turk activism in the imperial provinces. The study also tries to take the propaganda activities of the Committee of Union and Progress in both provinces as a reflection of the effective role these actors played in the process of transition to the Second Constitutional Era. Therefore, the tactics and actors through which the Young Turk ideology circulated in these two provinces constitute one of the main focuses of this work, mainly through the utilization of publications and other printed texts published in Konya and Kastamonu between 1908 and 1912. Another issue addressed in this dissertation is to understand the reasons for the two different experiences of constitutionalism in Konya and Kastamonu during this period, which was one of the turning points of Ottoman/Republican political modernization. The emergence of a severe conflict between the holders of power and the opposition in Konya and in Kastamonu, a strong hegemony of the party in power are parts of the discussion together with other developments revolving around these issues. The close relationship of Second Constitutional Era politics to religion, the importance of madrasah and tekke circles in local politics, and the impact of the military or civilian character of Young Turk ideology in the provinces on politics, and the role of provincial deputies between local and central politics as well as between the local actors and central actors are among the issues this thesis undertakes to answer.	
Keywords: Second Constitutional Period, Young Turks, Committee of Union and Progress, Liberty and Concord Party	

GİRİŞ

Sönümlendirdiği, ortaya çıkardığı ve Cumhuriyet dönemine devrettiği sorular ve sorunlar itibariyle modern Türk siyasi hayatının en önemli ve yoğun dönemlerinden birisini hiç kuşkusuz II. Meşrutiyet devridir. Özellikle 1980’lerden itibaren Türk akademisinin gündemine giren bu dönem çok farklı açılardan çok çeşitli konuda çalışmaya konu teşkil etmiştir. Tunaya’nın ifadesi ile “Türk siyasetinin laboratuvarı” olan bu dönem ağırlıklı olarak siyaset merkezli çalışmaların konusu olarak ele alınmaya başlamış ancak kaynaklar açısından barındırdığı imkanlar ve tarihçiliğin aldığı seyir doğrultusunda mikro tarih, kurum tarihi, biyografi, basın, yayın, kadın çalışmaları, çevre araştırmaları gibi pek çok yeni alana doğru seyretilmiştir. Literatürün genişliği II. Meşrutiyetin laboratuvar olma özelliğini “Türk siyasetinin” tekelinde olmaktan çıkarmış gibidir. Bununla beraber II. Meşrutiyet çalışmalarının önemli bir yekûnunu siyasetle ilintili çalışmaların teşkil etmeye devam ettiğini söylemek de yanlış olmasa gerektir. Bunda hiç kuşkusuz kısa ama çok yoğun geçen bu dönemin aşırı siyasal karakterinin de etkisi olmalıdır.

Osmanlı taşrası ve II. Meşrutiyet literatürü özellikle, Osmanlı’dan kopan ve çok sayıda ulusal harekete ev sahipliği yapan Balkan ve Ortadoğu coğrafyasına yoğunlaşmaktadır. Konunun Anadolu vilayetleri ayağı ise bu iki coğrafyaya göre çok daha az çalışılmış veya nitelikli akademik üretimlerin çok daha az nesnesi olmuştur. I. Dünya Savaşı irtibatlı önemli politik gelişmeler, Milli Mücadele süreçleri Anadolu araştırmalarının öne çıktığı ana alanlar olarak göze çarpmaktadır. Jön Türkler’in Anadolu’daki serüvenlerine ilişkin çalışmalar daha ziyade 1905-1908 arasında yaşanan telgrafhane baskınlarına yoğunlaşmaktadır. İzmir gibi yoğun gayrimüslim nüfusun ve gelişkin bir basın hayatının veya Adana gibi müslim – gayrı müslim unsurlar arasında önemli ve travmatik hadiselerin yaşandığı bölgeler akademinin daha fazla dikkatini çekmektedir.¹

¹ Yakın tarihli iki çalışma için bkz. Ümit Kurt, *The Armenians of Aintab The Economics of Genocide in an Ottoman Province*, Harvard University Press, 2021; Bedross Der Metosian, *The Horrors of Adana Revolution and Violence in the Early Twentieth Century*, Stanford University Press, 2022. Aynı yazarın Osmanlı Ermeni ilişkileri bağlamında II. Meşrutiyeti ele aldığı bir başka çalışması da bu çerçevede bir örnek olarak zikredilebilir. Bkz. Bedross Der Matosian, *Parçalanan Devrim Düşleri Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde Hürriyetten Şiddete*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2021. Ayrıca bkz. Michelle U. Campos, *Osmanlı Kardeşler Erken Yirminci Yüzyıl Filistin’inde Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2015; Juval Ben-Bassat, Eyal Ginio (der), *Jön Türklerin Filistin’i*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016; Julia Philips Cohen, *Osmanlılaşmak Modern Çağda Sefarad Yahudileri ve İmparatorluk Yurttaşlığı*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2017; Nathalie Clayer, *Arnavut*

II. Meşrutiyet'in yüzüncü yıl dönümüne tekabül eden 2008 senesi, Meşrutiyet çalışmalarının niceliksel olarak büyük bir ivme kazandığı, bununla beraber gerek sempozyumlar, gerek dergi özel sayıları ve gerekse kitaplar açısından hayli üretimin yapıldığı bir yıl oldu. Bununla beraber 2008'in yoğun üretimi içerisinde de genel tablonun değişmediğini, Anadolu vilayetleri bağlamında yapılan araştırmaların gayrimüslim nüfusun yoğun olduğu bölgelere daha fazla yoğunlaştığını, Anadolu'da Jön Türk olgusuna, II. Meşrutiyet sonrası öncekine nazaran çok daha geniş bir boyut kazanan yeni kamusal alanın nasıl şekillendiği, yerel çatışma gündemleri gibi konulara yeterince temas etmediğini söylemek mümkün.²

Konumuz açısından II. Meşrutiyet öncesi Anadolu vilayetlerini ele alan literatürün hayli zayıf olduğu söylenebilir. Bu konudaki sınırlı sayıdaki eserlerin hemen tamamı 1905-1908 arasındaki telgrafhane baskınlarına odaklanmaktadır. Bu eserler içerisinde, daha büyük ölçekli olayların yaşandığı Erzurum en fazla ele alınan vilayeti temsil etmektedir. Zafer Kars'ın *1908 Devrimi Öncesinde Anadolu*³ (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1984) Muammer Demirel'in *İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990) bu konuyu kitap düzeyinde ele alan ilk çalışmalar olurken Aykut Kansu'nun *1908 Devrimi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995) ismiyle basılan doktora tezi de Erzurum hadiselerini merkezine alarak anlatısını kurmakta ve Zafer Kars ile benzer bir şekilde bu süreci devrimci bir an olarak ele almaktadır.⁴ Şükrü Hanoğlu'nun *Preparation For a Revolution*'u (New York: Oxford University Press, 2001) ise sadece Erzurum'a değil Van, Bitlis, Kastamonu gibi, hadiselerin yaşandığı diğer bölgelere de mercek tutması itibarıyla önemli bir metindir. Öte yandan Hanoğlu'nun hem *Bir Siyasal Örgüt Olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*⁵ kitabı hem de *Bir*

Milliyetçiliğinin Kökenleri: Avrupa'da Çoğunluğu Müslüman Bir Ulusun Doğuşu, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013; Burcu Kurt, *Osmanlı Basra'sında Devlet ve Toplum*, İstanbul: Küre Yayınları, 2015.

² Serhat Aslaner, "100 Yıl Sonra II. Meşrutiyet", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, sy. 25, ss. 175-214, 2008, s. 177. Bu çalışma II. Meşrutiyetin yüzüncü yılı münasebeti ile üretilen içeriklerin (tebliğ, makale, kitap bölümü vs.) bir derlemesini ve değerlendirmesini içermektedir. Bu listede yer almayan ancak yüzüncü yıl münasebeti ile ortaya çıkan ancak çok daha sonra yayınlanan bir derleme kitap için bkz. Neomi Levy-Aksu, François Georgeon, *Osmanlı İmparatorluğu ve Devrim Günleri*, İstanbul: Timaş, 2022 [Fransızca baskı 2017]. Bu kitapta Osmanlı taşrası, Nathalie Clayer'in Arnavutluk, Vangelis Kechriotis'in İzmir hakkındaki makaleleri ile kendisine yer bulmuştur.

³ Bu kitap, 1997 tarihli ikinci baskısında *1908 Devriminin Halk Dinamiği* ismiyle yayınlanmıştır.

⁴ Bkz. Kudret Emiroğlu, *Anadolu'da Devrim Günleri*, Ankara: İmge Kitabevi, 1999, s. 331-332 ve s. 332/dn. 6

⁵ İstanbul: İletişim Yayınları, ty.

*Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*⁶ biyografisi doğrudan bu konuları ele almasa da Jön Türklerin Anadolu bağlantılarına dair hayli detay içermektedir ve konu açısından başvuru eseri niteliğini sürdürmektedir.

Çağdaş Türk düşüncesi, İslamcılık, Osmanlı – Cumhuriyet dönemi din siyaset ilişkileri çerçevesinde çok önemli bir külliyat ortaya koyan İsmail Kara'nın çığır açıcı metni *İslamcıların Siyasi Görüşleri*'nin⁷ yanısıra özellikle bu tezin ele aldığı meseleler bağlamındaki birkaç makalesini ayrıca zikretmek gerekir. Bunlardan ikisi; Jön Türklerle (özellikle İTC) ulema arasında yakınlaşma sürecine ve elbette bu sürecin çıktılarına ilişkin değerlendirmelerde bulunduğu "Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair önemli Bir Metin: Muhalefet Yapmak/Muhalefete Katılmak"⁸ ve hem ulema – siyaset/Jön Türk ilişkisi hem de Abdulhamit muhalefetinin kullandığı dini söylemin boyutlarını ele aldığı "Ulema Siyaset İlişkilerine Dair Metinler II: Ey Ulema! Bizim Gibi Konuş!"⁹ makalesidir. İsmail Kara'nın "Taşrada Meşrutiyet Ruhu: Akçaabad Müftüsü Mehmet İzzet'in *Mir'at-ı Meşrutiyet* Risalesi"¹⁰ adlı çalışması taşra siyasi düşüncesini geniş Osmanlı düşüncesi bağlamına oturarak değerlendirmesi ve merkez ile taşra arasındaki fikri irtibatların önemine işaret etmesi bakımından istisnai bir yerde durmaktadır.

Kudret Emiroğlu'nun meşrutiyetin yeninden ilanının hemen ertesine ve hemen hemen bütün Anadolu coğrafyasına odaklanan *Anadolu'da Devrim Günleri* (Ankara: İmge, 1999) içerdiği veriler itibariyle zengin bir çalışma olmakla beraber oldukça dar bir zaman dilimi için oldukça makro bir bakış açısı sunmaktadır.¹¹ II. Meşrutiyet Anadolu'suna dair bir eser de Selim Ahmetoğlu'nun Zürcher nezaretinde tamamladığı doktora tezine dayanan kitabı *Devrim Günlerinde Trabzon*'dur.¹² Kitap II. Meşrutiyet Trabzon'unda

⁶ İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981.

⁷ İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2001 [ilk baskı İz Yayınları, 1994]. İsmail Kara'nın isamcıların hürriyet, uhuvvet ve müsavat bağlamındaki görüşlerini ele aldığı kitabı için bkz. İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri 2 Hürriyet Uhuvvet Müsavat*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2020.

⁸ İsmail Kara, "Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair önemli Bir Metin: Muhalefet Yapmak/Muhalefete Katılmak", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, sy. 4, 1998, ss. 1-25.

⁹ İsmail Kara, "Ulema Siyaset İlişkilerine Dair Metinler II: Ey Ulema! Bizim Gibi Konuş!", *Dîvân İlmi Araştırmalar*, sy. 7, 1999, ss. 65-134

¹⁰ İsmail Kara, *Din ile Modernleşme Arasında*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2018 içinde ss. 253-276.

¹¹ Emiroğlu'nun çalışmasında ulema ve tarikat çevreleri birer aktör olarak eşraf ve köylüye nisbetle daha az yer işgal etmektedir. Öte yandan Emiroğlu, Kansu'nun argümanını eleştirmekte ve sonuçları itibariyle 1908'in devrimci bir hareket olduğu yaklaşımına mesafeli durmakta ancak Anadolu'nun, günümüz Türkiye'sinde de etkisini sürdüren, siyaset etme biçiminin kuruluş anı olarak görmekte ve bu yönüyle II. Meşrutiyet dönemi Anadolusuna ilişkin yapılacak çalışmaların gerekliliğine işaret etmektedir.

¹² Bkz. Selim Ahmetoğlu, *Trabzon'da Devrim Günleri*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2022.

aktörler arası ilişkiler (özellikle eşraf ve asker arasındaki), siyasetin bu ilişkilerdeki rolü (ya da bu ilişkilerin siyaset üzerindeki rolü) ve meşrutiyetin kurumsallaşma sürecini ele alması bakımından önemli bir metindir

Bu çerçevede zikredilmesi gereken bir başka isim de Erik Jan Zürcher olmalıdır. İttihatçılık üzerine yaptığı çalışmalarla literatür üzerinden önemli etkiler bırakan¹³ Zürcher'in son çalışmalarından birisi daha önce "hudut boylarının çocukları"¹⁴ olarak da değerlendirdiği İTC'nin Anadolu'daki varlığına dair değerlendirmeler içermektedir. "The Unionist Presence in the Asiatic Provinces of the Ottoman Empire, 1908–1912" başlıklı makalesinde¹⁵ Zürcher, Anadolu'da İTC ile yerel elitler arasında karşılıklı bir bağımlılığın varlığından bahsetmekte ve İTC'nin bu bölgelerde kendine ait bir güç tabanı olmadığı için eşrafın desteğini almak zorunda kaldığını belirtmektedir. Bu tez Zürcher'e katılmakla birlikte onun eksik bıraktığı bir başka boyuta daha vurgu yapmanın önemine işaret etmektedir: Medrese/ulema ve tarikat/meşayih ve özellikle bu ikisini telif eden Halidi Nakşi gelenek.

Araştırmanın Amacı

Bu tez meşrutiyet fikrinin taşrada teşekkülünü ve II. Meşrutiyet döneminin taşra siyasal tecrübesindeki yerini Konya¹⁶ ve Kastamonu¹⁷ vilayetleri üzerinden ele almayı amaçlamaktadır. Konya ve Kastamonu arasında ölçek farkları olmakla beraber bir dizi benzerlikler vardır. Her iki vilayetin demokratik yapılarında müslüman nüfus çok büyük bir yüzdeye sahiptir. Kastamonu nüfusunun %3'ünden az bir kısmı Konya nüfusunun ise %2'si gayrimüslimlerden oluşmaktaydı.¹⁸ Konya Mevleviliğin merkezi, Kastamonu ise Halvetiliğin Şabaniye kolunun merkezi idi. Buna mukabil her iki vilayetin en nüfuzlu tarikatını medrese ile içiçe geçmiş olan Nakşi Halidilik teşkil etmekteydi. Nakşi Halidi ulemanın merkezini her iki vilayette de Sami Bekir Paşa'nın inşa ettiği medreseler teşkil

¹³ Zürcher'in *Milli Mücadelede İttihatçılık* (İstanbul: Bağlam, 1987) kitabı Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecini anlamlandırmak bakımından hayli etkili olmuş bir metindir. Şu kitapla birlikte okunabilir: Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizm'e*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1985.

¹⁴ Zürcher, E. J. (2008). "Genç Türkler: Hudut Boylarının Çocukları?", (İ. Türe, Çev.), *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, 4 (16-17), 233-242.

¹⁵ Erik Jan Zürcher (2022) "The Unionist Presence in the Asiatic Provinces of the Ottoman Empire, 1908–1912", *Middle Eastern Studies*, DOI: [10.1080/00263206.2022.2110079](https://doi.org/10.1080/00263206.2022.2110079), Erişim Tarihi

¹⁶ Konya Vilayeti şu sancaklardan oluşmaktaydı:

¹⁷ Kastamonu Vilayeti şu sancaklardan oluşmaktaydı:

¹⁸

etmekteydi¹⁹ ve bu iki medresenin ve tekkenin postnişinleri aynı zamanda bu iki vilayetin en nüfuzlu isimleri arasında yer alan Zeynelabidin Efendi (Konya) ve Ahmet Mahir Efendi (Kastamonu) 1908’den itibaren mebus olarak Meclis-i Mebusan’a girmiştiler.

Bu benzerliklere mukabil, Kastamonu denizyoluyla Karadeniz havzası ile doğrudan irtibat kurarken Konya Antalya üzerinden Akdeniz dünyası ile irtibata geçmekteydi. Ancak Konya için daha dinamik bir başka yol onu kesintisiz bir şekilde İstanbul’a (ve Avrupa’ya) bağlayan demiryoluydu.²⁰ Kastamonu’nun geniş tarım arazilerinden mahrum olan, ormancılık ve hayvancılığa dayalı ekonomisine mukabil Konya tam anlamıyla bir tarım ve ticaret kenti hüviyetindeydi. İki vilayet arasındaki bir diğer fark ise sosyal ve kültürel sermayede/birikimde kendisini göstermekteydi. Yayıncılık, modern okullar, medrese sayısı gibi ölçülebilir veriler üzerinden karşılaştırıldığında Konya’nın Kastamonu’dan daha önde olduğu görülmekteydi²¹ Kastamonu’da sadece Vilayet Matbaası’nın varlığına mukabil Konya’da Vilayet Matbaası ve Maşrik-ı İrfan Matbaası eş zamanlı olarak kitap basmaktaydı. Keza 1908’de eğitim öğretime başlayan ve Darülfünun’a bağlı olan Konya Hukuk Mektebi de (Selanik ve Bağdat ile beraber) taşradaki üç hukuk mektebinden birisiydi.

Bu iki vilayet arasında benzerlik ve farklılıkların sayısı daha da artırılabilir. Ancak bu çalışmanın asıl amacı bu iki vilayetin II. Meşrutiyet devri siyasal deneyimi açısından iki farklı profili temsil edip etmediğidir. Başka bir ifade ile II. Meşrutiyet söz konusu olduğunda bu iki vilayetin farklı siyasal serüvenlerini nasıl anlamlandırabileceğimiz üzerine değerlendirmelerde bulunmaktır. II. Meşrutiyet yılları Konya’da çok tartışmalı ve hareketli geçerken Kastamonu’nun neden büyük bir tartışmaya sahne olmadığı, Konya’da siyasi kutuplaşma kurumsal bir zemin kazanabilirken Kastamonu’da neden bunun böyle olmadığı ya da hangi faktör ve denklemlerin bu sonuçlarda etkili olduğu bu tezin çözmeyi amaçladığı meselelerin başında gelmektedir.

¹⁹ Ebubekir Sami Paşa Aralık 1845 – Aralık 1846 arasında Konya valiliği, Eylül 1847 – Ekim 1848 arası Konya valiliği, Nisan 1847 – Ekim 1848 arasında ise Kastamonu valiliği yapmıştır. Bkz. Tülay Ercoşkun, “Salnamelere Göre Kastamonu Valileri Listesi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, sy. 2, ss. 365-394, Ankara 2014, s. 375-376

²⁰ Bu tezin gündemine girmemekle beraber matbuat üzerinden söyleyecek olursam II. Meşrutiyet devrinde Konya’nın en önemli alt yapı gündemini sulama, Kastamonu’nunkini ise yollar teşkil etmekteydi.

²¹ Yerel yayınlar (kitap ve periyodik) ve yükseköğretim kurumları üzerinden bakıldığında bu farkın bugün de devam ettiğini söylemek mümkün)

Araştırmanın Önemi

Bu konu Osmanlı/Siyasi modernleşmesinin en önemli adımlarından birisine tekabül eden II. Meşrutiyet tecrübesinin Anadolu vilayetlerindeki serüvenini ortaya koyması ve bu açıdan literatürdeki bir eksikliği gidermeye çalışması açısından önemlidir.

Konuyu önemli yapan bir başka husus ise medrese, tekke, eşraf ve bürokrasi gibi Osmanlı tarihinin yön belirleyici aktörlerinin birbirleri ile kurdukları ittifak bloklarının yerel siyasetin şekillenmesinde oynadığı role işaret etmesi de bu konuyu ayrıca önemli kılmaktadır. Öte yandan II. Meşrutiyetin, Cumhuriyet dönemi siyasi hayatı üzerindeki laboratuvar etkisi hesaba katıldığında bunun yerel düzlemde de geçerli olup olmadığını sorgulama, yerel düzlemde açıklayıcı profiller oluşturma ameliyesinin kendisi de ayrıca önem arz etmektedir.

Araştırmanın Konusu

II. Meşrutiyetin hemen ardından Anadolu’da kaleme alınan siyasi içerikli metinlerin içerik ve seviye bakımından merkezde üretilen metinlerle taşıdığı yüksek benzerlik oranı ve taşranın meşruti sisteme intibak etme kabiliyetinin yüksekliği beraberinde akla, bunun nasıl gerçekleşmiş olabileceği sorusunu (ya da hipotezini) getirmektedir. Tezin birinci bölümü spesifik olarak bu soru etrafında örülmüştür. II. Abdülhamit döneminde anayasal yönetim taleplerinin temsilcisi olan Jön Türklerin bu vilayetlerde bir varlık gösterip göstermediği, gösterdi ise bunun örgütlü olup olmadığı, Jön Türk çevreleri ile ve yayınlarıyla irtibatlarını nasıl kurduğu, aktörlerinin kimler olduğu soruları yine bu bölümde yanıtlanmaya çalışılan sorular olmuştur.

Konya ve Kastamonu özelinde bir muhalefet grubunun varlığının 1897’den itibaren gözlenmeye başladığı, sürgünler, ulema/meşayih, askeri/sivil bürokratların temel aktörleri olduğu muhalif ve gizli siyasi pratiklerin (Jön Türk neşriyatını okuma, dolaşıma sokma, irili ufaklı eylemler yapma) devreye girdiği bu bölümün ortaya koymaya çalıştığı hususların başlıcasını teşkil etmektedir. Yine bu bölümün ele aldığı konulardan birisini de bu kesimlerin muhalefet taktikleri (özel sohbet ortamları, buluşma mekânları, muhalif fikirleri çoğaltma yöntemleri) oluşturmaktadır. Konya ve Kastamonu’da siyasi muhalefet bağlamında 1897-1908 arasına odaklanan bu bölüm nihai olarak, her iki vilayette de örgütsüz bir muhalefet tecrübesinin yaşandığını ancak Konya’da sivil

karakterin Kastamonu’da ise askeri karakterin birbirlerine nisbetle daha baskın olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır.

Tezin ikinci bölümü ise, 1908 Temmuz ile 17 Aralık 1908 arasındaki erken II. Meşrutiyet dönemine yoğunlaşmakta ve bu iki vilayette yeni rejimin nasıl tesis edildiğini ele almaktadır. Her iki vilayetin Jön Türk geçmişinin II. Meşrutiyet dönemine belirleyici bir etki yapıp yapmadığı, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Anadolu vilayetlerine yönelik propaganda gündemi, teşkilatlanma sürecini nasıl yürüttüğü soruları bu bölümde tartışılmaktadır. Öte yandan her iki vilayetin yerel elitlerin meşrutiyet ve istibdat kavramlarına yükledikleri anlamlar, sıradan halkın meşrutiyet algısının neler olduğu soruları bu bölümde yanıtlanmaya çalışılmıştır. Yeni dönemde ortaya çıkan aktörler, özel yerel basının ortaya çıkışı, yazar kadrolarının nasıl şekillendiği, meşrutiyet fikriyle irtibatlı olarak mebus fikrinin nasıl teşekkül ettiği de bu bölümün ele aldığı diğer konular arasındadır.

İlgili bölümde detaylandırıldığı üzere İTC’nin bölgede varlığı hissettirmeden önce yerel Jön Türkler Kastamonu’da geçiş sürecinin en önemli ve Konya’ya göre daha görünür aktörleri olmuşlardır. Kastamonu’da Jön Türk hareketinin -tesbit edilebildiği kadarı ile- asker mensupları Konya’ya göre daha etkili olacak ve bu etkinliklerini bu tezin ele aldığı zaman aralığı boyunca sürdüreceklerdir. İTC’nin; Konya’ya ulema ve meşayih ile daha güçlü diyalog kurabilecek olan melami asker Bursalı Mehmet Tahir Bey (1861-1925) başkanlığında iki kişilik bir heyet gönderirken, Kastamonu’ya daha genç bir askeri Bolulu Habib Bey’i (1878-1926) göndermesi de iki vilayetin Jön Türk geçmişinin ve her iki vilayette ulema/meşayih grubunun ağırlıklarının farklılığı ile alakalı olmalıdır. Bu farklılık yeni kamusal aktörlerin (yazar, yayın organı, hatip) ortaya çıkışında da kendisini gösterecektir. Bununla beraber meşrutiyet ve istibdat kavramlarına yüklenen anlam ve beklentiler, halkın yeni rejimi vergi vermemek olarak algılaması, seçimlere, Meclis-i Mebusan’a ve doğal olarak mebusların nitelikli olması gerektiğine yapılan vurgu her iki vilayetin benzer temayüller gösterdiği noktalar olarak öne çıkmaktadır.

“Meşrutiyette Tartışmak: Taşranın Kutuplaşma Gündemleri” başlıklı üçüncü bölüm 31 Mart öncesiyile 1912 seçimleri arasında bu iki vilayetin gündemini işgal eden ve siyasi boyutları olan büyük tartışmaları ele almaktadır. II. Meşrutiyetin ilanı ile her iki vilayette zaman içerisinde teşekkül eden iktidar ve muhalefet bloklarının bu tartışmalarda aldıkları

pozisyon ya da kutuplaşmanın seyrine etkileri, bu blokların merkezle kurdukları irtibatlar ve bütün bu süreçte mebusların (özellikle alim/şeyh iki mebus Ahmet Mahir Efendi ve Zeynelabidin Efendi) etkileri yine bu bölümde tartışılmaya çalışılan meselelerdir. Bu çerçevede bu bölümde şeriat-nizam tartışmaları, Ahali fırkası bağlamında çok partili yapıya dair bir tartışma, Donanma Cemiyeti bağlamında din ve siyasetin pek çok eksenini kesen bir başka tartışma ve nihayet 1912 seçimleri arefesindeki tartışmalar bu bölümün alt başlıklarını teşkil etmektedir. Vilayetlerin kendine has gündemleri ve bunun arkasındaki dinamikler, iki vilayet arasındaki gündem ve yaklaşım farklarının arka planları bu bölümde ortaya konmaya çalışılmıştır.

Son olarak şu hususa tekrar dikkat çekmek isterim ki, Konya ve Kastamonu bu çalışmada zaman zaman bir karşılaştırma unsuru zaman zaman da birleştiklerinde oluşturdukları büyük bir Anadolu coğrafyasını temsil etmektedir.

Araştırmanın Kaynakları

İttihat ve Terakki Cemiyeti başta olmak üzere Jön Türk cemiyetleri ve faaliyetlerine yoğunlaşan literatürün hemen hiç eğilmediği konulardan birisi Anadolu vilayetlerindeki Jön Türklük faaliyetleridir. Daha önce temas edildiği üzere tarihi seyir içerisinde dikkati çeken, ses getiren bir takım siyasal eylemler dışında literatürün ilgisine mazhar olmuş bir konu değildir. Bu bakımdan bu tezin, 1908 öncesinde Konya ve Kastamonu'daki Abdulhamit muhalefeti, aktörlerini ele alan birinci bölümü geniş bir ikincil kaynak havuzundan damıtılarak yazıldı. Yerel yayınlar, o dönemde yaşamış öğretmen, bürokrat, hoca, muharrir hatıratları, prozopografik metinler, sınırlı sayıda arşiv belgesi ve elbette akademik metinler bu bölümün temel kaynaklarını teşkil etmektedir.

Tezin II. Meşrutiyet sonrasına odaklanan; Konya ve Kastamonu'da meşruti sistem propaganda süreçleri, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin taşra vilayetlerinde kurumsallaşma ve propaganda çabaları, 1908 seçimlerinin ve kimlerin mebus seçilmesi gerektiğine ilişkin tartışmalar ve seçim sonuçlarının ele alındığı birinci bölüm ağırlıklı olarak yerel basın üzerinden ele alınmıştır. Bu iki vilayet açısından kutuplaşma süreçlerinin hem öznesi hem nesnesi olan tartışma gündemlerine yoğunlaştığım üçüncü bölümün kaynaklarını da yine ağırlıklı olarak yerel gazeteler teşkil etmektedir.

Bilindiği üzere II. Meşrutiyetin ilanı ile yaşanan basın patlaması Anadolu vilayetlerinde de kendisini göstermiş ve II. Abdülhamit döneminde -İzmir ve Bursa istisna tutulursa²²- sadece resmi vilayet gazetelerinin yayınlandığı vilayetlerin hemen hepsinde bir veya birkaç özel gazete/dergi yayınlanmaya başlamıştır.²³ II. Meşrutiyet taşrasına odaklanan bu çalışmanın da özellikle ikinci ve üçüncü bölümlerinin temel kaynaklarını bu süreçte yayınlanan gazeteler oluşturmaktadır. Meşrutiyet dönemi yerel gazetelerin ortaya çıkmasında etkili olan çok sayıda faktörden bahsedilebilir. Kar amacı gütmek, sosyo-kültürel ve mesleki gelişime/eğitime katkıda bulunmak, kamusal alanda söz sahibi olmak, aydın yetiştirmek, iktidarın propaganda ve tahakküm süreçlerinin bir aracı veya muhalefetin direncinin güçlü bir aracı olmak. II. Meşrutiyet devri Konya ve Kastamonu’unda yayınlanan gazetelerin hemen bütün gerekçelerini bünyesinde barındıran bir örnekleme tekabül ettiğini söyleyebiliriz. Kastamonu ve Konya üzerinden baktığımızda *Anadolu* gibi tamamiyle özel girişim ürünü olan, *Tiraje* gibi edebiyat gündemli bir derginin, *Çiftçi* gibi mesleki eğitim gündemli bir gazete, *Şems* gibi Mevlevi tarikatına mensup bir çevre tarafından çıkarılan bir dergiden söz edebilmekteyiz.

II. Meşrutiyette ortaya çıkan önemli bir yayın grubunu da siyasi gazete/dergiler teşkil etmektedir. Bu gazeteler bir yandan merkezdeki siyasal odakların taşradaki ajanlığını yaparken ve temsil ettiği iktidar odağını yerel düzeyde tahkim ederken bir yandan da yerel aktörlerin ortaya çıkmasını sağlamakta yerel gündemlerin tartışılmasına imkân vermektedir. Barındırdığı bu imkân II. Abdülhamit taşrası ile II. Meşrutiyet taşrası arasındaki en önemli farklardan da birisini teşkil eder aynı zamanda. Yazarlarının daha ziyade bürokratlar olduğu, yazı muhtevalarını daha ziyade tarım, kamu sağlığı gibi konuların teşkil ettiği, Saray ve hükümet ile taşra vilayetleri arasında tek taraflı bir iletişim kanalı olarak işleyen vilayet gazeteleri dönemine nazaran II. Meşrutiyet devri çok daha fazla aktörün, çok daha fazla yerel dinamiği ve çok daha fazla etkileşim kanalının devreye girdiği bir dönem olacaktır.

II. Meşrutiyet ile başlayan bu zengin taşra basın hayatı aynı zamanda yereli de dikkate alarak yapılacak araştırmaların en önemli kaynak grubunu teşkil etmektedir. Modern

²² İzmir’de *Hizmet* ve *Ahenk* gazeteleri, Bursa’da *Niliifer* mecmuası II. Abdülhamit dönemi Anadolu’unda yayınlanan istisnai özel periyodik yayınlar olarak dikkat çekmektedir.

²³ II. Meşrutiyet devri ile başlayan zengin taşra basın hayatı tek parti döneminin tek sesli yayın hayatını bir yana bırakırsak 1980’lere kadar canlı bir şekilde devam edecek ve bu tarihten itibaren yaşamaya başladığı kan kaybı dijitalleşme süreçleri ile birlikte 2000lerden itibaren kaybolmaya başlayacaktır.

dönem Osmanlı/Türk siyasetini, siyasi tarihini, dinamiklerini, aktörlerini merkezden okumanın ya da sadece merkezin kaynaklarıyla bakarak okumanın potansiyeli en büyük alternatifini yerel gazeteler ve yerel yayınlar oluşturmaktadır. II. Meşrutiyet tecrübesini taşra üzerinden anlamaya çalışan bu çalışmada kendisini büyük ölçüde yerel gazeteler üzerinden inşa etmiştir. Çalışmanın Konya ayağında *Anadolu*, *Şems*, *Hakem*, *Babalık* ve *Maşrik-i İrfan* koleksiyonları; Kastamonu ayağında ise *Kastamonu*, *Köroğlu*, *Serbaz* ve *Zafer* koleksiyonları kullanılmıştır.²⁴

Anadolu gazetesi bu iki vilayet söz konusu olduğunda matbuat sahasına çıkan ilk özel gazete olarak dikkati çekmektedir. Gazeteyi çıkaran Mehmed Burhaneddin II. Abdulhamid döneminde de gazete çıkarmak istemiş ancak izin alamamıştı.²⁵ Gazetesini II. Meşrutiyet'in hemen ardından Ağustos ayında çıkarması bir ön hazırlığın işareti olarak da alınabilir zira *Anadolu* gazetesi sadece bu iki vilayet açısından değil İzmir gibi büyük merkezleri bir yana bırakırsak pek çok vilayet açısından erken yayınlanmış bir özel yerel gazetedir. 31 Mart'tan sonra yayın hayatına devam edemeyen bu gazete II. Meşrutiyet heyecanının henüz dinmediği, politik ayrışmaların henüz yaşanmadığı bir zamanda yayınlandığı için politik kutuplaşmanın yaşandığı ilerleyen dönemlerde farklı saflarda yer alacak imzaları bünyesinde barındıran ve konumuz açısından II. Meşrutiyet'e dair ilk reaksiyonları takip etmemize imkan veren bir gazete hüviyetindedir. İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından propaganda (ya da rıza üretmek) ve teşkilat yapmak üzere taşraya gönderilen ekiplerin Konya'daki faaliyetleri, konuşmaları ve 1908 Meclis-i Mebusan seçimleri bu gazete üzerinden yakından takip edebildiğimiz gelişmeleri teşkil etmektedir.

II. Abdülhamit döneminde Sarayla ilişkileri gergin olan Mevlevi tarikatına mensup Abbas el-Mevlevi tarafından yayınlanan *Şems* gazetesi kısa ömürlü olmakla beraber Mevlevilerin yeni sisteme yönelik tercihlerini yansıtmaları bakımından önemlidir. Konya'daki Jön Türklerle de dirsek temasında olan Konya Mevlevilerinin II. Meşrutiyette hem meşruti sistem hem de İTC ile yaşadıkları yakınlaşmanın metin düzeyinde örnekleri bu küçük koleksiyonun barındırdığı büyük ipuçlarıdır.

²⁴ II. Meşrutiyet dönemi Konya ve Kastamonu basın tarihine ilişkin iki değerli çalışma için bkz. Caner Arabacı, Bünyamin Aydın, Adem Demirsoy, Hakan Aydın, *Konya Basın Tarihi*, Konya: Palet Yayınları, 2008; Mehmet Serhat Yılmaz, *II. Meşrutiyet Devri Kastamonu Basın Tarihi (1908-1918)*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2008

²⁵ Mehmed Burhaneddin bir yazısında II. Abdülhamid döneminde “Meram” ismiyle bir gazete çıkarmak istediğini ancak başvurduğu halde imtiyaz verilmediğini belirtmektedir. Bkz. M. B., “Hatıra-i Mevkufiyetim II”, *Maşrik-i İrfan*, 29 Haziran 1325, sy. 33, s. 2

Hakem, *Babalık* ve *Maşrık-ı İrfan* ise Konya siyasal gündeminin kutup başlarını teşkil eden, tartışma gündemlerini belirleyen iki grubu temsil etmektedir. Meclis-i Mebusan açılmadan bir hafta önce ya da başka bir ifade ile söylersek meşrutî sistemin, Jön Türklerden itibaren, en fazla önemsenen kurumu işlemeye başladığı sırada yayın hayatına başlayan *Hakem* İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Konya'daki sözcüsü durumundadır ve yazar kadrosunu ağırlıklı olarak İTC yanlısı bürokrat ve ilmiye mensupları oluşturmaktadır. Ağustos 1910'da kapanan *Hakem*'in ardından onun fonksiyonlarını ve karakteristiğini devralan Konya gazetesi ise *Babalık* olmuştur. Aralık 1910'dan itibaren 1952 yılına kadar aralıksız yayınlanan ve bu niteliği ile Osmanlı/Cumhuriyet tarihinin uzun soluklu gazetelerinden birisi olan Babalık çalışmanın yoğunlaştığı dönem açısından İTC taraftarı bloğun yayın organı gibi hareket edecektir. Dolayısıyla bu çalışmada *Hakem* veya *Babalık* bağlamında kullanılan ifadeler, verilen yargılar bir başka açıdan Konya İttihatçılığını niteler ifade ve yargılar olarak da anlaşılmalıdır. Aynı durum tersinden *Maşrık-ı İrfan* için de geçerlidir.

Maşrık-ı İrfan, kent hafızasında İslah-ı Medaris, İslah veya Paşadaresi adları ile anılacak olan Sami Bekir Paşa Medresesi çevresindeki Nakşi ulema ve eşraf işbirliği ile çıkarılan *Maşrık-ı İrfan* gazetesi medrese tarikat çevrelerinin²⁶ İstanbul, Kahire gibi büyük merkezler dışında çıkardıkları ender periyodiklerden de birisini teşkil etmektedir. Medrese/tarikat ve eşraf işbirliği, bu gazete ile eşzamanlı olarak *Maşrık-ı İrfan* Matbaasını da kuracak ve böylece iktidara karşı kendini daha özerk bir konuma yerleştirecektir. Bunu, kendisinden ilerleyen satırlarda bahsedilecek olan Kastamonu muhalefetine sesi olan *Zafer* gazetesinin Vilayet matbaası tarafından basımının reddilmesi, gazetenin Samsun'da basılması ve nihayet kısa sürede kapanması ile birlikte düşünersek *Maşrık-ı İrfan*'ın bu özerkliğini siyasal güce dönüştürebilmiş olmasını daha iyi anlayabiliriz. *Maşrık-ı İrfan*'ın bu niteliği yazar kadrosuna da yansiyacak ve Sami Bekir Paşa Medresesi öğrenci ve hocaları başta olmak üzere ekseriyetle ulemanın kalem

²⁶ Bu çevreye dair bkz. Ali Osman Koçkuzu, *Paşadaresi*, Konya: Damla Ofset, 2004; Ali Osman Koçkuzu, *Çanakkale Cephesinde Bir Müderris Abdullah Fevzi Efendi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2011; Ali Osman Koçkuzu, *Bozkırlı Abdullah Fevzi Efendi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2012; Ali Osman Koçkuzu, *Fahri Kulu ve Hacıveyiszade Hoca Efendiler Konya Paşa Dairesi Medresesinin İlim-İrfan-Ehli Müderris ve Mürebbileri*, İstanbul: Kitaparası, 2019; Ali Osman Koçkuzu, *Haydin Basalım İzlere (Şiirler, Mektuplar, İktibaslar ve Diğerleri) Fahrettin Kulu*, İstanbul: Kitaparası, 2019.

oylattığı bir gazete olacaktır. *Maşrık-ı İrfan* önce meclis içi bir muhalefet partisi olan Ahali Fırkası'nın ardından da büyük muhalefet ittifakı olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın sözcüsü olarak yayın hayatını sürdürecektir. Öte yandan İTC'nin kurumsal ağına dahil olan *Hakem* ve *Babalık* bu ağ üzerinden merkezle ilişkiler kurarken *Maşrık-ı İrfan* da benzer bir şekilde merkezle irtibatlanacaktır. 31 Mart öncesinde *Volkan* gazetesi çizgisinde yayın yapan gazete daha sonra bu çizgisini değiştirecek ve İstanbul Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye'nin yayın organı olan *Beyanü'l-Hak* ile dirsek temasına geçecektir. Tezin üçüncü bölümünde yer ele alınan tartışmalar da bu iki çevrenin etkileşimleri açık bir şekilde görülebileceği gibi Cemiyet-i İlmiye'nin reisi ve *Beyanü'l-Hak*'ın başyazarı Mustafa Sabri Efendi ile *Maşrık-ı İrfan* çevresinin lideri konumundaki Konya mebusu Zeynelabidin Efendi arasındaki sıkı ilişki de bu yakınlaşmanın hem sonucu hem de nedeni olarak okunabilir.²⁷

Tezin Kastamonu ayağına dair kaynaklara gelecek olursak; herşeyden önce yayınlar/gazeteler açısından Kastamonu'nun Konya'ya nazaran daha az sesli bir profil çizdiğini belirtmekte yarar var. Kastamonu'nun ilk özel gazetesi İttihat ve Terakki'nin naşiri efkârı durumundaki Köroğlu, tıpkı Konya'daki muadili *Hakem* gibi, tam da Meclis-i Mebusan'ın açıldığı 17 Aralık 1908 tarihinde yayınlanmaya başladı.²⁸ Bu nedenle bu çalışma II. Meşrutiyetin ilanından itibaren Meclis-i Mebusan'ın açıldığı tarihe kadar geçen süreyi ki propaganda ve algı bakımından hayli yoğun bir döneme tekabül etmektedir, Kastamonu vilayet gazetesi olan *Kastamonu*'nun bu döneme tekabül eden sayıları üzerinden takip etmiştir. Görüne o ki İttihat ve Terakki yanlısı çevreler, henüz bir gazete çıkaramadıkları dönemde vilayet gazetesini bir propaganda aracına dönüştürmüşler ve meşrutiyetin neliğine (ve ne değillğine) ilişkin metinlerini, seçim ve

²⁷ Zeynelabidin Efendi ile Mustafa Sabri Efendi İttihat ve Terakki Fırkası'ndan beraber ayrılacak, önce Ahali Fırkası'nda ve nihayet HİF saflarında beraber muhalefet yapacaklardır. Dahası Mustafa Sabri Efendi 1911 senesinde oğlu İbrahim Sabri Efendi'yi İstanbul medreseleri yerine Konya'da Sami Bekir Paşa Medresesi'nde okutmayı tercih edecektir.

²⁸ Anadolu coğrafyasında İttihat ve Terakki taraftarı gazetelerin yayına başlama tarihleri küçük bir araştırma konusu olabilir gibi duruyor. Konya ve Kastamonu bağlamında bu gazetelerin Aralık ayında yayınlanmaya başlamaları bölgedeki köklerinin zayıflığıyla da irtibatlı olsa gerektir. Bir Jön Türk cemiyeti olarak İTC'nin güçlü olduğu Trabzon'un İttihatçı gazetesi *Trabzon'da Meşveret* 19 Eylül 1908'de, yine İTC'nin 1908 öncesinde varlık gösterebildiği İzmir'deki İTC taraftarı İttihad gazetesi de 8 Ekim 1908'de yayın hayatına başlamışlardır. Trabzonda Meşveret için bkz. Ali Birinci, "Meşveretçi Naci Bey ve Gazetesi", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, sy. 5, ss. 139-149, s. 141, Trabzon, 2008. *İttihad* için bkz. Fevzi Çakmak, "İttihad Gazetesi Gözünden İzmir'de 1908 Seçimleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 3. Uluslararası Tarih Sempozyumu Bildiri Kitabı*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 2019, ss. 121-140.

mebuslara dair kanaatlerini bu gazete üzerinden teşmil etmişlerdir. Öte yandan Kastamonu sayılarının verdiği bir başka imkan ise II. Meşrutiyetin ilanı ile İTC'nin bölgedeki varlığı arasındaki sürenin kamusal aktörlerini takip etme, yereldeki Jön Türklerin sistemin tesisinde oynadığı rolü görmek imkanı sunmasıdır. Yine dikkat çekici bir başka husus da meşrutiyetin ilanı ile birlikte *Kastamonu*'da görülmeye başlayan Fazıl Berki, Mehmed Vahdeti gibi asker kalemlerin, İttihatçı *Köroğlu*'nun yayınlanmaya başlamasından itibaren bu gazetede yazmaya başlayacak olmalarıdır.²⁹

Köroğlu gazetesi Kastamonu'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin naşir-i efkârı Kastamonu'nun en önemli ve etkin yayınıni teşkil etmektedir. Konya'daki *Hakem* gibi sivil bürokratların ve İTC yanlısı ilmiye mensuplarının görünür olduğu bu gazetenin Konya'daki muadilinden çok belirgin iki farkı bulunmaktadır. Köroğlu'nun yazar kadrosunda Hakem'e nazaran çok daha fazla asker imzasına tesadüf edilmektedir ki İTC'nin özellikle 1906 sonrası yapılanmasındaki asker varlığı hesaba katıldığında bu daha da anlamlı bir veri haline gelmektedir. Uzun yıllar rakipsiz olarak kamusal gündemi belirleyecek ve yönlendirecek olan *Köroğlu*'nun *Hakem*'den ayrıştığı diğer bir nokta da (bunu Kastamonu ve Konya'daki İTC kadrolarının önemli bir farklılığı olarak da anlayabiliriz) Kastamonu'daki Nakşi Halidi çevrelerin ve bu çevrelerle irtibatlı ulemanın İTC ile ve doğal olarak Köroğlu ile teşrik-i mesai ediyor oluşlarıdır. Konya'da Zeynelabidin Efendi'nin işgal ettiği pozisyona mukabil Kastamonu'da Ahmet Mahir Efendi (ve liderlik ettiği çevre) bir nakşi şeyhi, bir ulema ve bir mebus olarak hiçbir zaman İTC ile ters düşmedi.

Kastamonu'nun İTC taraftarı ancak Köroğlu'na göre daha sivil karakterli ancak kısa süreli yayınlarından birisi de *Serbaz*'dır. Giritli Hayrettin tarafından çıkarılan Serbaz koleksiyonu özellikle Köroğlu'nun yayınlanamadığı bir aralığı takip etmemize imkan vermesi bakımından önemi hakediyor.

Bu çalışmanın yararlandığı son gazete ise *Zafer*'dir. Sofuzade Mehmet Tefvîk tarafından 1912 seçimleri arefesinde yayınlanmaya başlayan Zafer'in serüveni Kastamonu'da İTC muhalefetine de bir yansıması gibidir. Eşraf, ulema ve meşayih işbirliğinin bir ürünü olarak HİF Kastamonu şubesinin açıldığı bir dönemde yayınlanmaya başlayan Zafer yukarıda belirtildiği gibi kent siyasetinde fazla bir varlık gösteremedi ve kısa sürede,

seçimlerin bitimiyle yayın hayatına veda etti. Askeri ve sivil bürokratik desteği, ulema ve ve özellikle Nak i ve Kastamonu özelinde önemli bir ağırlığı olan  abaniye tarikatına mensup çevrelerin desteğine yanına alan  TC bloğu karşısında bir varlık gösteremedi. Bunun bir anlamı da  TC'nin Kastamonu'da Konya'ya nazaran daha güçlü olduğu ve muhalefetin Kastamonu'da Konya'ya nazaran daha güçsüz olduğuydu.  ki vilayet özelinde iktidar ve muhalefet blokları arasındaki ters korelasyon sadece 1908 -1912 arasındaki iki farklı siyasal tecrübeye dair değil 1912 sonrasını yorumlamaya dair de bazı ipuçları sunmaktadır. Kuva-yı Milliye birlikleri ile çatışmaya giren bir Konya ile Milli Mücadele'nin en büyük losijtik merkezlerinden biri olan Kastamonu'nun kökenleri de burada bulunabilir.

Sınırlar ve Sınırlılıklar

Elinizdeki çalışmanın zaman ve mek n açısından sınırları ve özellikle kaynakların yetersizliğinden kaynaklanan sınırlı olduğu boyutları vardır. Çalışmanın zaman sınırını 1897-1912 aralığı oluşturmaktadır. II. Abdülhamit dönemi J n Türk faaliyetlerinin Anadolu serüvenine ilişkin, bir kısmı spekulatif, yorum ve değerlendirmelerin yapıldığı ilk bölüm Konya ve Kastamonu özelindeki muhalif siyasal odakların olup olmadığına, varsa aktörlerinin kimler olduğuna odaklanmaktadır. Tabiatı gereği 1908 öncesine yoğunlaşması gereken bu bölümün, çalışmanın ba ından itibaren kararla tırılmı  bir başlangıç noktası bulunmamaktadır. Bu iki vilayetlerdeki J n Türk faaliyetlerinin örgütsel bir zemininin olmaması bir başlangıç zamanı tesbit etmeyi imkansız kılmakta ve mevcut bilgiler çerçevesinde bir tahminde bulunmaya yol açmaktadır. Dolayısıyla tezin ilk bölümünün 1897-1908 arasına yoğunlaşması, bu çalışmanın vardığı bulgular çerçevesinde belirlenmiş bir zaman aralığıdır.

Tezin  st zaman sınırının 1912 olması ise tezin sorunsalları ile ilgili bir tasarruftur. Bu tasarruf, ta ranın II. Me rutiyeti nasıl deneyimlediğini, siyasal kutupla manın nasıl teşekkül ettiğini ve siyasal muhalefetin iddialarının, görüşlerinin neler olduğunu takip etmeye imkan veren politik ortamın her şeye rağmen 1908-1912 arasında olduğu  n kabulüne dayanmaktadır. 1912; II. Meşrutiyetin  lke çapında ilk çok partili seçiminin yaşandığı, 1908 sonralarından itibaren varlığını hissettiren  TC muhalefetinin en güçlü siyasal zemini bulduğu bir an olması itibariyle önemli bir dönüm noktasıdır. Seçimlerin ardından hızla ba kala an, savaşlar (Trablusgarp, Balkan Harbi ve I. Dünya Savaşı) ve

darbelerin (Halaskar Zabitan, Babıali Baskını) karakterini belirlediği bu dönem İTC otoriter döneminin de başlangıç noktasına tekabül eder. Bu bakımdan bu tarihten sonrası -önemli olmakla beraber- bu çalışmanın dışında tutulmuştur.

Konya ve Kastamonu vilayetleri ise bu çalışmanın coğrafi olarak sınırlarını teşkil etmektedir. Bununla beraber, matbuat hayatının vilayet merkezlerinde akıyor olması, entelektüellerin, önemli kurumların daha ziyade vilayet merkezlerinde yer almaları ister istemez çalışmanın da vilayet merkezlerini yansıtmaması gibi bir sonuç doğurmaktadır. Vilayetin, merkez dışındaki bölgeleri daha ziyade özel bir gündemi varsa veya mülhakattan düzenli bir yazarı veya muhabiri varsa gündeme gelmekte ve görünür olmaktadır. Her ne kadar edilgen bir konumda olduklarını düşünmesek de taşranın taşrası diyebileceğimiz mülhakat (sancak, kaza, nahiye ve köyler) bu çalışmada merkezi bir yer işgal edememektedirler.

Çalışma açısından sorunlardan birisi de temel kaynakları teşkil eden gazete koleksiyonlarının tam olmaması ve metinlerin kimler tarafından yazıldığını tam olarak bilemememizdir. Koleksiyonlardaki eksiklikler bir yandan kronolojik, tematik kopukluklara yol açtığı için diğer yandan mahrum olduğumuz gündemlerin neler olduğunu bilmediğimiz için önemli bir eksikliği oluşturuyor. Belirttiğim bir diğer problem de kimi metinlerin imzasız yayınlanması, imzalı kimi metinlerin yazarı hakkında kayda değer hiçbir bilginin bulunmaması hiç şüphesiz değerlendirmeleri zayıflatan bir faktör olarak devreye giriyor. Bunu dengeleyecek bir husus dönem gazetelerinin bir/birçok tercihin devreye girebildiği birer siyasal/dini vs. muhit yayını olmasıdır. Bu vasfı, biyografilerine dair bilgilerimiz sınırlı olsa da yazarları konumlandırmaya imkân sağlamaktadır.

Araştırmanın Yöntemi

Sorularını ve argümanlarını Konya ve Kastamonu'da yayınlanan süreli yayınlar, konu ile doğrudan alakalı birincil kaynaklar üzerinden geliştirmeye çalışan bu tezde döküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Taşra Jön Türklüğüne ilişkin çalışmaların çok sınırlı olması, mevcut literatürün de taşra Jön Türklerini yerelle irtibatını dikkate almayan birer isim veya istatistikten ibaret görmesi gibi nedenlerden ötürü birinci bölümde geniş bir hatırat, biyografi/prozopografi, yerel tarih çalışmaları taramasından hareketle bir metin inşa edilmiştir. Çalışmanın ikinci ve üçüncü bölümleri çok yoğun ölçüde yerel basın

üzerinden ele alınmış, meselelerin gerektirdiği ölçüde merkez basına da müracaat edilmiştir. Bu bağlamda, çalışmanın merkezine aldığı yerel süreli yayınların hangi siyasi angajmanlara sahip oldukları, kadroları, temsil/hitap ettikleri kesimler ve ilişki ağları dikkate alınmış ve değerlendirmeler sırasında gözönünde bulundurulmuştur. Bu, aynı zamanda yazarsız yazıların veya hakkında biyografik bilgi bulunamayan yazarların değerlendirilebileceği bağlamları oluşturmayı mümkün kılmıştır. Öte yandan gazete koleksiyonlarının eksikliğinin hissedildiği noktalarda -ki bu tez bağlamında *Maşrık-ı İrfan*'ın 1912 seçimleri öncesi ve sırasındaki nüshaları önemli bir eksiklik teşkil etmiştir- ilgili çevrenin ürettiği diğer matbu metinlerden³⁰ yararlanılmış bu eksiklik bir ölçüde telafi edilmeye çalışılmıştır.

Son olarak iki farklı Anadolu vilayetine odaklanan bu tezde, Konya ve Kastamonu vilayetleri kimi konularda benzer/geniş bir coğrafyayı kimi konularda ise farklı iki vilayeti temsil etmektedir. Sonuç olarak bu tezde, her iki vilayetin farklı siyasi profillere sahip olduğu ve bunun nedenleri ortaya konmaya çalışılmasa da bölümler, alt başlıklar ve tezin ana kurgusu tamamıyla karşılaştırma fikir ve dürtüsünden hareketle inşa edilmemiştir.

³⁰ Bu tez bağlamında Zeynelabidin Efendi'nin *Meşrutiyet ve İslamiyet* risalesi ve Harputizade Mustafa Efendi'nin *Red ve Isbat* isimli kitabı *Maşrık-ı İrfan* koleksiyonlarının eksikliğini giderici bir rol de oynamıştır.

BÖLÜM I: MUHALİF SİYASİ FİKİRLERİN ANADOLU'YA İNTİKALİ: KONYA VE KASTAMONU'DA JÖN TÜRK LÜK

1.1. Jön Türklüğün Genel Yöntem ve Araçları

“Davaya yeni katılanların çoğu idealleri olan *öğrenciler* ile sistemin kötülüğünü bizzat yaşamış *devlet memurlarıydı*. Bu grubun içinde ülkenin geri kalmışlığından üzüntü duyan ilmiye mensupları, muhafazakârlar da vardı. (...) Sonuçlar Abdülhamit için felaket oldu. Bedava okullar halkın her sınıftan gençlerini topladı, ne var ki birbiriyle yakın temasta olan bu gençler devrimci fikirlerle tanıştılar ve sonuçta ortaya geniş bir memnuniyetsizler kitlesi ile siyasi muhalif gruplar çıktı. Gayet sıkı bir denetim altındaki bu okullarda sık sık ihtilalci gazeteler yayımlama konusunda girişimler oldu. *Mezuniyetten sonra ise devlet memuru olarak atandıkları her yere bu ihtilalci ruhu da beraberlerinde götürdüler*. Buna ilaveten gittikleri yerlerde *sürgün* olarak yaşayanlar da etkin bir biçimde onların gayretlerine katkı sağladılar. *Yabancı devlet postahaneleri* Sultan Abdülhamid'in koyduğu yasakları da etkin bir biçimde onların gayretlerine katkı sağladılar. Yabancı devlet postahaneleri Sultan Abdülhamid'in koyduğu yasakları delerek topluma Jön Türk yayınları ve Fransızca kitaplar aracılığıyla yeni bir hayatın kapılarını açtı. Bunlar olmasaydı, Türk halkının dağarcığındaki bilgiler Türk yazarlar tarafından daha önce kaleme alınmış ve ancak birbirine güvenen kimseler arasında elden ele dolaştırılan eserlerle kısıtlı kalacaktı. *Bu tür eserlerin çoğu basılı değildi, yalnızca el yazısıyla yazılmış ya da ezberlenen metinlerdi*. Yazar [Ahmet Emin Yalman kendisini kastediyor], *Cezmi* adlı tarihi bir romanı, askerliğini yaptığı Anadolu'dan getiren kuzeni sayesinde elyazısı olarak okuduğunu hatırlıyor.”³¹ [Vurgular benim]

En geniş manasıyla; II. Abdülhamid'in tahttan çekilmesi/indirilmesi, Meclis-i Mebusan'ın tekrar açılması ve anayasal monarşie geçilmesi için gizli/açık, yazılı/sözlü mücadele ve eylemler bütünü olarak özetleyebileceğimiz Jön Türklük faaliyet ve fikirlerinin³² Anadolu vilayetlerinde, taşrada ne zaman, kimler tarafından, hangi yayınlar ve araçlar üzerinden sirkülasyona girdiği, muhalefet odaklarının örgütsel kapasitelerinin olup olmadığı gibi sorular literatürün yeterince üzerinde durduğu meseleler değildir.³³ Bu soruları üzerinde durulmayı gerektirecek denli önemli kılan pek çok hususa işaret

³¹ Ahmet Emin Yalman, *Modern Türkiye'nin Gelişim Sürecinde Basın*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019, s. 71-73.

³² Jön Türklük ifadesini İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin başını çektiği muhalefet cephesinin bu iki cemiyetten çok daha geniş bir ölçeği kastedecek anlamda kullanıyorum. Farklı cemiyet veya fraksiyonların farklı ajandaları, gelecek projeksiyonları olsa da bütün Jön Türklerin ortak noktalarının olduğunu da rahatlıkla söyleyebiliriz ki onların başlıcaları II. Abdülhamid'in tahtı terk etmesi, Meclis-i Mebusan'ın yeniden açılması ve meşrutî sisteme tekrar geçilmesi idi.

³³ 1908 öncesi Jön Türk eylemlerinin Anadolu ayağına odaklanan öncü çalışmalar için bkz. Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995; M. Şükrü Hanioglu, *Prepariton for a Revolution The Young Turks 1902-1908*, Oxford: Oxford University Press, 2001; Zafer Kars, *1908 Devriminin Halk Dinamiği*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1997; Muammer Demirel, *İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990.

edilebilir ancak bu çalışma açısından bu soruları değerli kılan, İsmail Kara'nın bir çalışmasında işaret ettiği ve II. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte Osmanlı taşrasında üretilen metinlerin İstanbul'da/merkezde üretilen metinlerle içerik, üslup, argüman vb. bakımlardan aynı hatlarda seyretmesinin altını çizen tesbiti olmuştur³⁴. Bu aynı zamanda daha ziyade 1905-1908 arasına yoğunlaşan ve özellikle Erzurum, Diyarbakır, Bitlis, Kastamonu gibi telgrafhane baskınlarının yaşandığı bölgeleri merkeze alan literatürün de dikkate almadığı bir sorudur. Giriş'te belirtildiği gibi literatürün bu tarih aralığına yoğunlaşmasında; Jön Türk hareketinin, 1905 Kongresi ve 1906 yılında Selanik merkezli Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin birleşmesinden sonra daha aktivist bir hüviyete bürünmesi ve taşradaki Jön Türklük çerçevesinde mütalaa edebileceğimiz faaliyetlerin tamamen İttihat ve Terakki merkezli olduğunu gösterme arzusunun/yanılgısının etkili olduğunu söyleyebiliriz. Diğer taraftan 1905'te Rusya ve 1906'da İran'ın meşrutî rejime geçmeleri ile beraber doğu bölgelerinin muhalif fikir ve kişilerin etkilerine daha açık hale gelmeleri³⁵ ve Anadolu'nun çeşitli vilayetlerinde vergi indirimi talepleri ile başlayıp meşrutî idare taleplerine dönüşen telgrafhane baskınlarının, ki bu hadiselerin en büyük ölçeklisi Erzurum'da yaşanmıştı, 1905-1908 aralığında gerçekleşmiş olmasını hülâsa bu dönemde Jön Türklüğün daha kolay izlenebilir bir halde olmasını da bu algıyı besleyici ve kuvvetlendirici unsurlar olarak zikretmemiz gerekir.

1905 ve sonrası, ele aldığımız mesele açısından önemli olmakla beraber her şeyden önce Anadolu'da Jön Türklük olarak nitelendirilebilecek faaliyetlerin biraz daha eski tarihlere gittiğini, taşra vilayetlerinde örgütsüz de olsa bir muhalefet hareketinin yürütüldüğünü belirtmek gerekir. Diğer taraftan 1908 öncesi Anadolu'sunda gerçekleştirilen Jön Türk faaliyetlerini net bir şekilde ortaya koymanın, spekülatif ve tahmini bir takım değerlendirmelere iltifat etmeyerek resmetmenin zorluğu da -kaynak yetersizlikleri nedeni ile- aşıkardır ve bir ölçüde anlaşılabilir bir durumdur.

³⁴ İsmail Kara, "Taşrada Meşrutiyet Ruhu Akçaabat Müftüsü Mehmet İzzet Efendi ve 'Mir'ât-ı Meşrutiyet' Risâlesi", *Din ile Modernleşme Arasında* içinde, İstanbul: Dergah Yayınları, 2012, ss. 253-276, s. 257-259.

³⁵ Rusya ve İran'ın meşrutî idareye geçmesinin Jön Türk çevrelerinde uyandırdığı heyecan ve Osmanlı'nın bu ülkelere sınır olan bölgelerinin Jön Türkler için birer cazibe merkezi haline gelmeleri hakkında Hasan Yenilmez'in doktora tezine bakılabilir. Bkz. Hasan Yenilmez, "Osmanlı'da Muhalefet ve İktidarın İran Meşrutiyeti'ne Yönelik Siyaseti (1905-1908)", Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 2022. Ayrıca bkz. Hasan Yenilmez, "II. Meşrutiyet Arifesinde İran'da Bir İttihatçı: Ömer Naci (1878-1916)", *Türkiye İran Araştırmaları Dergisi*, sy. 2, 2022, s. 29-55

Bu bölüm, Konya ve Kastamonu özelinde bu sorulara yeni sorular eklemeyi ve bunları yayınlar, mekanizmalar, araçlar, aktörler, söylemler bağlamında cevaplamayı amaçlamaktadır. Esasen, Ahmet Emin Yalman'ın 1914 senesinde Columbia Üniversitesi'ne sunduğu doktora tezinde yer verdiği ve yukarıdaki epigrafta yer alan tesbitleri, II. Abdulhamid idaresine, onun şahsında mevcut saltanat/hilafet sistemine muhalefet eden, Meclis-i Mebusan'ın açılması talebi başta olmak üzere sosyal/siyasal alanda pek çok değişiklik/yenilik talebinde bulunan Jön Türk fikriyatının tedavül süreçlerine dair detaylı bir resim sunmaktadır. Meseleyi bilhassa Konya ve Kastamonu bağlamında ele alan bu bölümün ortaya koymaya çalışacağı tablo Yalman'ın çizdiği bu resim ile büyük bir benzerlik arz etmektedir. İlerleyen sayfalarda etraflıca anlatılacağı üzere Anadolu'nun modern muhalif siyasi fikirlerle tanışmasında şeyh/alim/muallimlerin, askeri/sivil bürokratların ve sürgünlerin ön plana çıkan etkin aktör grupları olduğu gözlemlenmektedir. Ancak, meseleyi söz konusu vilayetler bağlamında ele almaya geçmeden evvel, konunun anlaşılmasına yapacağı katkıyı gözeterek, Jön Türk propaganda faaliyetlerinin araç ve aktörlerine dair bazı hususlara işaret etmekte fayda var³⁶:

1. İttihat ve Terakki Cemiyeti, muhaberat defterlerinden çok net olarak takip edilebildiği üzere, ancak 1907'den, daha doğrusu Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile birleştikten sonra teşkilatlanmaya ağırlık vermeye başlamıştır³⁷. Keza Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin de kayda değer bir örgütsel ağa sahip olmadığını onun da çalışmalarını yayınlar üzerinden propagandaya hasrettiğini biliyoruz³⁸. Örgütlü olsun veya olmasın Jön Türkler için en önemli etkinlik alanını sözlü ve yazılı propaganda teşkil etmekteydi. Yurtdışındaki Jön Türkler daha ziyade yayınlar üzerinden, yurt içindekiler ise yayınlara ilaveten sözlü propaganda ile etki alanlarını genişletmeye

³⁶ Bu özellikleri ilki İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Paris'teki genel merkezinden gönderilen yazıları içeren ikincisi ise İttihat ve Terakki Cemiyeti genel merkezine gönderilen yazıları içeren iki temel kaynaktan hareketle aktarıyorum: *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Paris Merkezi Yazışmaları Kopya Defterleri (1906-1908)* [Bundan sonra *Kopya Defterleri*], C. Emiroğlu, K. Emiroğlu (haz.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017 ve Arif Erbil, *Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki*, Erdal Aydoğan ve İsmail Eyyüpoğlu (haz.), Ankara: Alternatif Yayınları, 2004 [Bundan sonra *Bahaeddin Şakir Bey'in ...*].

³⁷ Bahaeddin Şakir Beyin Cemiyet namına Kasım 1907'de Beyrut'a gönderdiği bir mektupta geçen şu ifadeler tam da bu değişime işaret etmektedir: "Neşriyattan ziyade teşkilata atf-ı ehemmiyet ediyoruz. Teşkilat, işte azizim bizi kurtaracak kuvvet! Yare-i vatanın devası silah ve baruttur", bkz. *Kopya Defterleri*, s. 287.

³⁸ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 1 kısım 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1940, s. 403; A. Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul: Tan Matbaası, 1945, s. 247.

çalışıyorlardı. Bu bakımdan ülke içine sokulan bir gazete, potansiyel olarak ilk okuyucusundan itibaren çok daha fazla kişiye ulaşıyor, bunun yanı sıra gazeteyi okuyan kişiler de Derviş Vahdet'inin tabiriyle birer "canlı evrak-ı muzır"ya³⁹ dönüşerek sözlü propagandaya girişiyorlardı. Sözlü anlatım okuma-yazma oranı düşük kitlelere ulaşmanın da en önemli araçlarından birisiydi aynı zamanda:

"Bizim maksadımız vatandaşlarımızın fikrini, kalbini, gönlünü açmak, onları her felaketten kurtarmaktır. Sizin vazifeniz okumak ve vatandaşlarımıza anlatmaktır. İnsan nasıl anasından, babasından haber almak isterse cümlemizin anası babası, her şeyi olan vatandan, memleketten de haber almak farzdır. Vatan muhabbeti imandan gelir. Bu sebeple *gazetelerimizi okumak, okumak bilmeyenlere anlatmak* her vatanını seven ehl-i imana namaz kılmak gibi lazımdır."⁴⁰ [vurgu benim]

Bu gezileri yapanlar kimi zaman daha etkili olacağı düşüncesi ile tebdil-i kıyafetle vaiz, seyyah, müderris kılığına girebiliyorlardı.⁴¹ Metin ve söylemlerin dini bir üslup ve içeriğe sahip olması, doğrudan Abdülhamid'e yönelik olmamasına da ayrıca dikkat ediliyordu.⁴² Öte yandan Cemiyet, kitleleri seferber etmek veya bir şekilde hareketlenmiş kitleleri tetiklemek amacıyla sıcak gündemlere dair tahrik edici, hissiyatı yüksek yayın yapmaya özel olarak gayret gösteriyordu. Erzurum'da meydana gelen hadiselerden hemen sonra *Şura-yı Ümmet*'te yayınlanan beyanname veya "ahaliyi daha derinden ikaz etmek için, (...) aşar hakkında yapılan haksızlıklar" hakkında risale yazma girişimi bunun iki örneği olarak zikredilebilir.⁴³ Bu noktada bahsedilmesi

³⁹ Derviş Vahdeti, "Esbâb-ı İnkılab", *Volkan*, Teşrinisani 1325, sy. 3, s. 1.

⁴⁰ *Kopya Defterleri*, s. 382.

⁴¹ *Kopya Defterleri*, s. 169. Etkili ve korunaklı olmanın bir biçimi olarak hoca kıyafetine girmek farklı bağlamlarda da karşımıza çıkmaktadır. 1906 sonrasında İran'da ve İran üzerinden Doğu Anadolu'da muhalif siyasi faaliyetlerde bulunan İttihatçı Ömer Naci bey söylemlerini daha etkili hale getirmek için hoca kisvesine bürünmüştü. Diğer taraftan Milli Mücadele döneminde İzmir'de faaliyetlerde bulunan Celal Bayar da ulema kisvesine bürünmüş ve "Galip Hoca" ismiyle Ödemiş, Aydın, Akhisar köylerinde halkı düşmana karşı silahlı mücadeleye teşvik edici geziler düzenlemişti. 31 Mart sonrasında İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından vilayete çekilen bir telgrafta yer alan aşağıdaki ifadeler bu yöntemin yaygınlığına işaret etmesi bakımından kayda değerdir: erbab-ı hamiyeti mahv için Selanik'te kurulan komisyona memur olan sabık mabeyn yaverlerinden sikkezen Fettah Efendizade Yusuf Paşa melun emellerini terviç için *ulema-yı muhteremimiz kıyafetinde olarak* Selanik'e azimet etmekte iken Çatalca'da derdest edelmis[tir]". Ömer Naci Bey için bkz. Hasan Yenilmez, agm; Celal Bayar için bkz. Davut Dursun, "Celal Bayar", *TDV DİA*, c. 5, s. 216-218, 1992; Fettah Efendizade Yusuf Paşa hakkında bkz. "OİTC Merkez-i Umumisinden Bilumum Vilayat Heyet-i Merkeziyelerine Keşide Olunan Telgrafname Suretidir", *Hakem*, 22 Nisan 1909, sy. 14, s. 1.

⁴² "Anadolu'dan aldığımız mektuplarda ahaliyi daha derinden ikaz etmek için aşar hakkında yapılan haksızlıkların, vergi için icra edilen itisafatın [*] ve [*] *açık bir Türkçe* ile on altı küçük sahifeyi geçmemek şartıyla resaille ihtiyaç olduğu arz ediliyor. (...) Milletın aşağı tabakâtına hitap edilecek yazılarda Abdülhamit'in şahsına taarruz edilmemesi her taraftan işar olundu. Hemen gazetede bile lisanımızı değiştireceğiz. *Çünkü ahali [hilafet] makamı[nı] mukaddes gördüğünden [açıktan Sultan Abdülhamit aleyhtarlığından] hoşnut olmuyorlarmış.*" [Vurgular benim]. Bkz. *Kopya Defterleri*, s. 406.

⁴³ *Kopya Defteri*, s. 361, 406. Bir başka örnek olarak Abdülhamid'in hastalığının duyulması üzerine yazılan *Hamid Ölüyor* risalesi de bunun bir başka örneği olarak zikredilebilir.

gereken bir ayrıntı da yurt içine sokulacak yayınların, Osmanlı sınırları dışında dağıtımına girecek nüshalardan farklı olarak ince kağıda basılmasıydı⁴⁴. Gazete veya kitap/risalelerin yaklaşık üçte biri İngiltere’den temin edilen düşük gramajlı kağıtlara basılıyor ve böylece bir yandan zarf içerisindeki gönderilerin posta görevlilerinin dikkatini çekecek ebatlara ulaşması engellenmeye çalışılıyor bir yandan da posta masrafları düşürülmüş oluyordu. Bu tercih aynı zamanda söz konusu “evrak-ı muzır”ları içerde de daha rahat taşınabilir/gizlenebilir hale getirdiği gibi bir yandan da bu yayınların postalama giderlerini düşürmeye yarayan bir rol oynuyordu. Öte yandan bir noktanın daha altını çizmek gerekir ki o da bu yayınların, maddi imkanı olmayanlara büyük ölçüde ücretsiz olarak dağıtıldığıdır.⁴⁵

2. Bu noktada akla gelebilecek sorulardan birisi de Jön Türkler arasındaki bölünme, çatışma veya yaklaşım farklarının Osmanlı taşrasında bir karşılığı olup olmadığıdır. Her ne kadar bu soruyu net bir şekilde yanıtlamamıza yetecek verilerden mahrum olsak da özellikle Terakki ve İttihat Cemiyeti ile üye veya sempatizanları arasındaki yazışmalardan hareketle bu ayrışmaların Osmanlı taşrasında – bizim açımızdan Anadolu – gündeminde olmadığını söyleyebiliriz. Zira Bahaeddin Şakir, Cemiyet adına yazdığı mektuplarda, örneklerine rastladıkça, üye ve sempatizanları uyarmakta, Prens Sabahattin, Abdullah Cevdet, Ali Haydar Mithat, Ethem Ruhi, Tunalı Hilmi, Ali Kemal gibi isimlere itibar etmemelerini telkin etmektedir⁴⁶. Bununla beraber Trabzon gibi cemiyetin güçlü ilişkiler kurduğu bölgelerden dahi Jön Türklerin aralarındaki anlaşmazlıklara son vermesi ve “ittihad” etmesi yönünde taleplere muhatap olmaktadır.⁴⁷

3. Jön Türk propagandasının en önemli ayağını teşkil eden yayınların çok büyük bir kısmını yurt dışında yayınlanan gazete ve risaleler oluşturmaktaydı ve bunların tamamının memleket dahilinde okunması, tedavüle girmesi yasaktı. Bununla beraber Jön Türkler bu yasağı delmek için çeşitli yöntemler geliştirmişlerdi. Ağırlıklı olarak

⁴⁴ Yusuf Hikmet Bayur, *a.ge.e.*, s. 95, 309-310.

⁴⁵ Söz gelimi Ahmet Rıza’nın *Vazife ve Mesuliyet* başlıklı risaleleri ücretsiz olarak dağıtılıyordu. Bkz. *Kopya Defterleri*, s. 64. “Cemiyetin vatan ve milletin selametinden başka bir maksat ve emeli olmadığından neşriyatımız vatandaşlar için bir bedel mukabili olamaz” İfadeleri için bkz. *Kopya Defterleri*, s. 181

⁴⁶ Bkz. *Kopya Defterleri*, s. 31,32, 120, 144, 173 vd.

⁴⁷ Hüseyinzade Ali Turan’a Abdullah Cevdet’le münasebet kurmaması yönünde telkinler için bkz. *Bahaatin Şakir Bey’in ...*, s. 259; Kahire’de yayınlattığı kitabı *Firak*’ta Abdullah Cevdet’e takriz yazdırması nedeni ile Girit’e Mehmet Macit Bey’e yapılan uyarılar için bkz. *Kopya Defterleri*, s. 164.

Paris, Cenevre ve Mısır'da basılan Jön Türk neşriyatının yurt içine sokulmasında başvuru birinci yöntem yabancı ülkelerin Osmanlı'da kurdukları posta teşkilatının kullanılmasıydı. Osmanlı idaresinin denetiminden muaf olan bu postahaneler bu neşriyatın sevkinde ve haberleşmede en önemli rolü oynayan kurumlar oluyordu⁴⁸. Jön Türkler ismi önceden belirlenmiş bir yabancı adına gazete ve risaleleri gönderiyor, bu yayınlar “güvenilir [bir] yabancı”nın⁴⁹ üzerinden İstanbul veya diğer şehirlerde dağıtımına giriyordu. Postahane gönderilerinde alıcı adresi yazılmıyor ve gönderilerde, alıcının paketini bizzat gelerek postahanedan aldığı postrestant usulü tercih ediliyordu⁵⁰. Yusuf Hikmet Bayur'un anlatımıyla:

“İT gazete ve propaganda evrakını Osmanlı ülkesine sokmak için başlıca iki imkana malikti. O devirde yabancı postanelerine hükümetin sansür ve hafiyeleri karışmadıkları için onlar yolu ile bir çok şeyler gönderilebilirdi. Ancak Türklerin doğrudan doğruya bunları almaları imkansız denecek kadar tehlikeli idi. Çünkü bu postanelere giren Osmanlılar yakalanırdı. Dolayısı ile bunları bir yabancının alması, kendi evine götürmesi ve bir fırsatını bulup Türk'e vermesi gerekirdi. (...).”⁵¹

Postanelere benzer bir rolü, konsolosluk/sefaretler ve personelleri de oynayabiliyordu. Bununla beraber İngiliz, Fransız, İtalyan veya Avusturya postahanelerinin bu amaçla kullanımında Osmanlı Devleti ile bu ülkeler arasındaki ilişkilerin seyri de belirleyici olabiliyordu. Zira gerek Osmanlı gerekse yabancı idareciler bu sistemin nasıl işlediğini biliyor ve bazen ikili ilişkilere zarar vermemek için Jön Türk neşriyatı sevkini durdurmaya dönük tedbirler de alıyorlardı⁵²

4. Anadolu'daki propaganda faaliyetlerini incelerken dikkat edilmesi gereken önemli noktalardan birisi de, Jön Türklerin spesifik hedef gözetmeksizin olabilecek en geniş kesimlere ulaşmanın yollarını aramalarıdır. Bunun önemli bir nedeni Terakki ve İttihat Cemiyeti, Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti gibi çok önemli Jön Türk

⁴⁸ Birkaç örnek için bkz. Bkz. Halil Menteşe, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşenin Anıları*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul-1986, s. 112; Ruşen Eşref Ünaydın, *Ruşen Eşref Ünaydın'dan Hasan Ali Yücel'e "Diyorlar ki" İçin Bir Mektup*, Nuri Sağlam (haz.), Kitabevi, İstanbul 2001, s. 43-44; Tahsin Uzer, *Makedonya Eskiyaçılık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, TTK 1979, s. 17; Ahmet Cevat Emre, *İki Neslin Tarihi*, İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1960, s. 30-31.

⁴⁹ Şayet imtiyazlı bir yabancı bulunamaması halinde Türkler yabancı kılığına girerek ve uydurma bir yabancı isimle de gelen postaları alabiliyorlardı. *Kopya Defteri*, s. ; Başka bir örnek için Gyula Germanus, *Doğu'nun Büyüsü*, İstanbul: Muhayyel Yayıncılık, 2019.

⁵⁰ Ali Kemal, *Ömrüm*, İstanbul: İsis, 1985, s. 22.

⁵¹ Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.* , s. 309-310, 320.

⁵² Muhaberat Defteri Bağdat Örneği; Trabzon ve Selanik'ten örnekler için bkz. *Bahaatin Şakir Bey'in ...*, s. 278, 356. Erzurum'da Rus Konsolosluğu'nun Jön Türk neşriyatını içeri sokmak isteyen Hüseyin Tosun'una yardımlarına dair bkz. Çetin Baydar, *Geçidi Bekleyen Şehir*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1997, s. 31.

örgütlerinin dahi Anadolu vilayetlerinde kayda değer bir teşkilatlanma gerçekleştirememiş olmalarıdır. Teşkilatsızlık örgütlü propagandanın önünde ciddi bir engel teşkil ettiği gibi yerel partnerlerin bulunmasında da önemli bir engel teşkil ediyordu. Dolayısı ile Anadolu vilayetlerindeki propaganda veya muhalefet faaliyetleri bir bölgedeki kişisel ya da kolektif çabalarla sınırlı kalmak durumundaydı. Bu durum aynı zamanda genel merkez ile Anadolu vilayetleri arasında doğrudan irtibatın kurulmasının zeminini ortadan kaldırıyordu ki bu da Anadolu'ya yönelik propaganda faaliyetlerini vilayet ölçeğinden çok daha geniş bir kapsamda, neredeyse bütün Anadolu ölçeğini hesaba katma zorunluluğunu getiriyordu. Zira Jön Türk örgütleri için propaganda evrakını ve söylemlerini Anadolu vilayetlerine sevk etmenin ilk adımları Osmanlı hinterlandının elverişli sınır bölgelerinde atılıyordu. Örneğin Romanya'da konuşlanmak demek aynı zamanda denizyolu üzerinden Karadeniz sahillerine de ulaşmak demekti. Kıbrıs, Girit, Rodos gibi Ege-Akdeniz kesişiminde bulunan adalar hem Kuzey Afrika'daki Osmanlı vilayetlerine hem Anadolu vilayetlerine hem de Balkan vilayetlerine ulaşmak için oldukça stratejik önemi haiz idiler. Keza limanlar, özellikle İzmir ve Selanik limanları, sadece ticari emtia için değil "evrak-ı muzır" için de birer kapı hüviyetinde idiler⁵³. Bayur'un az önce iktibas ettiğimiz tesbitlerine devam edecek olursak: "İkinci imkân ise evrakı Bulgaristan gibi içinde çok Türk yaşayan, Osmanlıya komşu bulunan ve onunla münasebetleri çok olan bir ülkedeki teşkilatlara göndermek ve onları gelip gidenler vasıtasıyla içeriye sokturmaktı."⁵⁴

5. Jön Türkler açısından önemli olan bir husus da, bir şekilde içeriye sokulan metinlerin sürekli sirkülasyonda kalmasıydı. Bu nedenle, bir kişinin eline geçen gazete, risale veya beyannamelerin okunduktan sonra daha geniş kitlelerle buluşmasını sağlamak için kahvehane, cami gibi kalabalıkların toplanabileceği yerlere bırakılmasına özel önem atfediyorlardı⁵⁵. Diğer taraftan içeriye giren yayınlar fotoğraf, litograf, şapograf

⁵³ Jön Türkler aynı gerekçelerle Adriyatik sahillerinde de etkili olmaya çalışmışlardır. Bkz. *Kopya Defterleri*, s. 415.

⁵⁴ Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s. 309-310, 320.

⁵⁵ *Kopya Defterleri*, s. 13, 297, 407. Cami ve kahvehaneler için iki örnek: Cami için bkz. Mithat Recai Ögdevin (haz.), *Babam Manastırlı Halil Recai Bey'in Şiirleri*, İstanbul: 1978, s. 12-13; Bu risalelerin taşrada askerler arasında çok okunduğu ve istinsah edilerek çoğaltıldığına dair bkz. *Bahaeedin Şakir Bey'in ...*, s. 74. Türkmen Törelî'nin latin harflerine aktararak yayına hazırladığı "Hayyeale'l-Felâh" ve "Hareket" risaleleri nüshalarının başında da Jön Türkler tarafından sirkülasyona sokulan bu risalelerin istinsahen çoğaltıldığı kaydı yer almaktadır. Bkz. Türkmen Törelî, mış birer Jön Türk risaleleridir. Bkz. Türkmen Törelî, *İttihat ve Terakki'nin Gizli Propaganda Faaliyetleri*, Ankara: Kripto Yayınları, 2012.

teknikleri ile veya istinsah edilerek çoğaltılıyor, elde edilen nüshalar işlek cadde ve binaların duvarlarına yapıştırılıyordu.⁵⁶

Bu noktada bir konunun daha altını çizmekte yarar var: O dönemin süreli yayınları ile risaleler arasında kategorik bir fark gözetmemek, her ne kadar süreli yayın olsalar da gazete nüshalarını da, süresi geçmeyen, birer risale gibi değerlendirmek gerekiyor. Zira Yalman'ın ortaya koyduğu üzere “bir tek nüsha bile kahvehaneler aracılığıyla ya da aynı mahallede komşular arasında akşam gezmelerinde ortaklaşa okunmak suretiyle birçok kişiye birden ulaşıyordu.”⁵⁷

6. Konumuz çerçevesinde II. Abdülhamid dönemi açısından temas edilecek hususlardan birisi de kontrol ve takip açısından Osmanlı taşrasının genel itibarıyla muhalif olmak, muhalif eylemlerde bulunmak için, İstanbul'a/payitahta nazaran, daha elverişli koşullara sahip olduğudur. Ali Kemal'in cümleleri ile ifade edecek olursak “bir kere İstanbul muhitinden dışarı çıkıldı mı, böyle efal-i istibdadda bile bir gevşeklik hiss olunurdu”.⁵⁸ Elbette bütün taşra vilayetlerinin eşit genişlik ve nitelikte muhalefet yapma imkanlarına sahip olduğundan bahsedemeyiz. Hiç kuşkusuz Balkan vilayetleri bu açıdan çok daha avantajlı bir konumda bulunuyordu. Keza İzmir, Erzurum, Trabzon gibi vilayetler de diğer Anadolu vilayetlerine nazaran daha avantajlı bir konumda idiler.

⁵⁶ Fotoğrafla çoğaltma için bkz. İbrahim Temo ve Leskovikli'nin “Cami” dosyasındaki iktibas. Ali Kemal hatıratında şöyle diyor: “Gizli cemiyetin fikirlerini bütün yurda yaymak için iki cepheli çalışıyorduk. 1. Paris'te Ahmet Rıza'nın çıkardığı *Meşveret*'le sair neşriyatın yurda sokulmasını temin; 2. Memleket içinde bazı gazete ve eserler basarak tevzi etmek. Her iki sahada da bütün arkadaşlar feragatle sistemli surette çalışıyorlardı”. Bkz. Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 22

⁵⁷ Yalman, *a.g.e.*, s. 43-45. Yalman 1908-1914 yılları arasına odaklanan aynı araştırmasında gazete okuma pratiklerine dair şu bulguları da paylaşmaktadır: “120 kişiden 46'sı gazete okumak için ya kahvehanelere gitmekte ya da arkadaş veya komşularının gazetelerini ödünç alarak okumaktadır. 39 kişi gazetelerini başka gazete satın alan arkadaşlarıyla değiştirmekte, 35 kişi ise sadece kendi satın aldığı gazeteyi okumaktadır. 27 kişi okuduktan sonra gazetelerini ya atmakta ya da gazeteci çocuklara vermektedir. 15 kişiden 5'i başkasının gazetesinden yararlanmaktadır (Aile fertleri, komşular, vilayetlerde akrabalar). 17 kişi aldığı gazeteleri muhafaza etmekte ve sonradan ciltletmektedir. 62 kişi sık sık gazetelerden bazı sayılarını ya da kestikleri kupürleri saklamakta fakat bunu düzenli yapmamaktadır. 6 kişi okuduğu gazeteyi düzenli olarak taşradaki akrabalarına göndermekte, 35 kişi ender vesilelerle bunu yapmakta ya da hiç gazete saklamamaktadır. Yalman, *a.g.e.*, s. 134. Bahaeddin Şakir gazetelerin propaganda aracı olarak diğer yayınlardan daha etkili olduğu kanaatindedir: “Bizim millet üzerinde beyannameden ziyade gazetenin tesirati meşhud ve mücerreptir.” Bkz. *Kopya Defterleri*, s. 361.

⁵⁸ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 126. Ali Kemal'in yanısıra Halil Mentеше, Halit Ziya Uşaklıgil, Bezmi Nusret [Kaygusuz] İzmir üzerinden, Süleyman Tevfık [Özzorluoğlu] Halep üzerinden, Ali Canip Yöntem Selanik üzerinden, Ahmet Emin Yalman Makedonya üzerinden, Cami Baykurt Trablusgarp üzerinden, Tevfık Biren Bursa üzerinden Osmanlı taşrasının politik gündemleri takip etmek bakımından daha serbest ve kontrolden nisbeten uzak olduğunu belirtirler. Bu esasen İstanbul taşrası için de böyledir. Çamlıca'nın Abdülhamid muhalefetine odaklarından biri olmasında şehir merkezine uzak oluşunun büyük bir payı olsa gerektir. Bkz. Kayahan Özgül, *Kemalle İhtimal*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2014.

Tersine bir örnek verirsek; Konya, mevleviliğin merkezi olması ve Şehzade (daha sonra Sultan) Reşad'ın mevlevi olması nedeni ile çok yakından takip ediliyor, özellikle Çelebi ailesinin her adımı kontrol ediliyordu.

Muhallif siyasi hareketlerin bir vilayette etki kapasitesini belirleyen bazı faktörler vardı. Bunlardan birisi o vilayetin bir ordu merkezi olup olmadığıydı. Zira ordunun olması demek, Osmanlı siyasi modernleşmesinin önemli kaynaklarından birisi olan Harbiye Mektebi mezunlarının o bölgede daha fazla sayıda bulunmasını beraberinde getiriyordu. Balkan vilayetleri bu bakımdan da diğer bütün Osmanlı vilayetlerinden daha elverişli bir pozisyondaydı. Yanısıra, Jön Türklerin Erzincan ve Erzurum'da güçlü olmalarının arkasında yatan faktörlerden birisi de İran'a yakın olmasının yanında hiç kuşkusuz bu idi. Bir diğer faktör vilayetin coğrafi konumuydu. Sahil kesiminde veya sınır bölgesinde yer alması, liman kenti olması o vilayeti muhalif yayınlar ve kişiler açısından daha rahat eylem yapılabilir kılmaktaydı. Selanik, İzmir, Trabzon, Trablusgarp, Sinop gibi şehirlerin yayın sevkiyatında işgal ettikleri rolün temelinde bunların bir liman şehri olması gelmekteydi. Liman şehri olmak deniz yolu üzerinden yerli yabancı giriş çıkışlarını, ulaşım imkanlarını kolaylaştırdığı gibi ticaret-yoğun ve kozmopolit yapıları ile muhabere imkânlarına daha elverişli bir zemin de sunmuş oluyordu⁵⁹. Az sonra üzerinde durulacağı üzere özellikle 1905 sonrasında doğuda, İran ve Rusya sınırlarında yer alan Van, Erzurum ve Trabzon vilayetleri keza Avrupa ile komşu olan gayrimüslim nüfusu yoğun, kontrol dışı kiliseleri olan Balkan vilayetleri sınırda olmanın bütün avantajlarının sergilendiği bölgeler durumuna gelmişlerdi.

Bu çerçevede zikredilebilecek son bir faktör ise vilayetin etnik ve demografik yapısıydı. Daha fazla etnik çeşitliliğe sahip vilayetler gayrimüslim tebeanın anayasal sistemle daha erken tanışmış olması, yabancı nüfusun daha fazla olduğu vilayetler konsolos

⁵⁹ İTC namına evrak dağıtmak ve gözlemlerde bulunmak üzere Pire ve Atina'ya giden Said Kenan'ın Paris'e gönderdiği mektupta sahil şehirlerinin bahsettiğimiz konu açısından ne kadar geçirgen olduğuna dair önemli bilgiler de yer almaktadır: "Pire'de iskele boyunda Osmanlı sancağını hamil bir yelken gemisinin kaptanı ile konuştum. Bu zat Rizeli Mehmet Ali Kaptan'dır. Kendisine 'Hayyalelfelah' eserimizin bazı yerlerini okudum. Kaptan kabına sığamaz oldu. Bizim Türkler bazı şeyleri bizden daha iyi biliyorlar. Trabzon'da ahaliyi ayaklandıran Hasan Kaptan isminde birisi imiş. Bu adam 'Ben vergi veririm, fakat o mahsülü meydana getiren ineğe ve öküze de vergi veremem' demiş, dayanamamış kimse bir şey yapamamış. (...) Mehmet Ali Kaptan'la Trabzon'a bir miktar evrak göndereceğim. (...) Pire'de Kosti isminde bir Rum var. Vaktiyle *Davul*, *Tokmak* vesaire gibi en eski cemiyet gazetelerini Pire'de sürermiş. Herif Jön Türklerin tarihine benden ziyade vakıf. 'Cemiyet beni unuttu' diyor. Bu adam gözü açığa benziyor. Herhalde günde on beş gazete kadar satabilecektir". Bkz. *Bahaattin Şakir Bey'in ...*, s. 313.

personeli üzerinden daha güvenli posta imkanına sahip oldukları için evrak sevkiyatına daha fazla imkân tanımaktaydı.

Az önce belirttiğim gibi Jön Türk fikriyatının Osmanlı coğrafyasına özellikle Anadolu'ya intikali bakımından 1905 ve sonrası konjonktür Anadolu vilayetlerinin muhalefetle etkileşimini artırmak bakımından bir çarpan etkisi yaratmıştı. 1905'te Rus-Japon harbini anayasal monarşi ile idare edilen Japonya'ya kaybeden Rusya'nın, 1906'da başka bir Müslüman ülkenin, İran'ın meşruti idareye geçmeleri dolayısıyla Osmanlı doğu sınırlarını hem Jön Türkler hem de Jön Türk yayınları açısından çok daha geçirgen hale getirdi. Bu, daha geçirgen sınırlı yeni konjonktür konumuz açısından etkilerini göstermekte gecikmedi ve en etkili Erzurum'da olmak üzere, Bitlis, Van, Diyarbakır gibi doğu vilayetlerinde telgrafhane baskınları ile başlayan, ağnam vergisinin kaldırılması talepleri ile yükselişe geçen ve Vali, müftü azılları, vergi indirimleri ile sonuçlanan eylemlerin fitilini ateşledi. Elbette bu etki bu eylemlerle sınırlı kalmadı, bütün doğu Anadolu vilayetleri bir anda Jön Türklerin ilgi ve hareket alanı haline gelmeye başladı. Böylece Anadolu'nun bütün bu gediklerinden içeriye giren yayınlar daha fazla okunmaya ve kişisel ağlar üzerinden vilayet vilayet dolaşmaya başlamış oldular⁶⁰.

7. Yayınladıkları metinlerin olabilecek en geniş kitlelere ulaşmasını gaye edinen Jön Türkler yabancı postahaneler dışında, posta memurları başta olmak üzere vilayet bürokratlarının şu ya da bu şekilde bu metinleri okumalarını temin etmek için, imha edilmelerini göze alarak, Osmanlı posta sistemini de kullanıyorlardı. Zira bir yayının imha edilmek için dahi olsa okunması propaganda faaliyeti olarak düşünülüyordu. Bahaeddin Şakir Beyin verdiği aşağıdaki tavsiye/talimat Jön Türklerin ve bu örnekte İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin propagandanın sınırlarını ne kadar geniş tuttuğunu da açıkça ifade etmektedir.

“Valilerden, kumandanlardan velhasıl şüpheli olmayan tüccarlardan başka her kime Avrupa'dan bilhassa Paris'ten mektup gelirse, posta müdürü o mektupları açmağa ve muzır evrak çıkarsa yakmağa salahiyettardır. Bu noktayı derhatır ederek beyhude posta masrafı yapmayınız. *Fakat her ne tab ederseniz behemahal bir tanesini bütün vilayetlere göndermeyi ihmal etmeyiniz. Çünkü posta müdürlerini ve memurlarını bu neşriyattan haberdar etmekte de menfaat vardır. Bunların içinde bazıları hamiyetli,*

⁶⁰ M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981, s. 57-58. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yazışmalarında çok açık bir şekilde görüldüğü üzere, Cemiyet, vilayetlere ulaştırabildiği evrakın asla elde tutulmamasını, okunduktan sonra daha fazla kişiye ulaşmasının sağlanmasını irtibatlı olduğu kişilere sürekli telkin ediyordu. Bkz. *Kopya Defterleri*, s. 217

bazıları da boş boğazdır. Ekseriya postahannede açılan bir mektup yahut bir gazete seksen kişinin gözünden geçtikten sonra mahvedilir. Vilayet salnamesini elde etmeğe çalışınız. Mühim tüccar ve bankerlere kapalı mektup suretinde göndereceğiniz bütün evrak bizim posta memurlarının eline geçmeden sahiplerine varıyor. Fakat bu kaide İzmir, Selanik, Beyrut gibi ecnebi postaları olan yerlere aittir. Bu suretle yüzlerce, belki binlerce Türk'e evrakları okutturabilirsiniz.”⁶¹ [vurgular benim]

Arif Erbil'in bu çerçevede aktardığı bilgiler hem yukarıdaki çerçeveyi genişletmesi ve netleştirmesi açısından hem de Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin vilayet bürokratları ile yakınlaşmayı ne kadar önemsediklerinin bir yansıması olarak alıntılanmayı hak ediyor:

“Yeni tarzda neşri tekarrür eden *Şura-yı Ümmet*'in Türkiye'de valilere, mutasarrıflara, kaymakamlara, müşirlere fırka kumandanlarına, livalara, ümera-yı askeriyyeye, mektep müdürlerine, vilayet idare meclislerine, maarif, belediye ve mahkeme azalarına, müftülere ve daha birçok memurlara gönderilmesi tasavvur ediliyordu. Fakat bu irsalat fazla posta ücretine mütevakıf olduğu için irsalatın iki kısma münavebe ile iki ayda bir kere gönderiliyordu.”⁶²

Jön Türklerin üst düzey veya alt düzey memurlarla irtibat kurma girişimleri onların sadece bir şekilde muhalif yayınları okumalarını sağlamak değil, aynı zamanda ve bilhassa örgütlenmenin zayıf olduğu bölgelerde yerel ajanlar edinme arayışıydı. Aslına bakılırsa ve ilerleyen sayfalarda ortaya konmaya çalışılacağı üzere başta İttihat ve Terakki Cemiyeti olmak üzere muhalif hareketlerin bu çabalarının karşılıksız kalmadığını, askeri/sivil, üst düzey/alt düzey, yerel/sürgün memurların vilayetlerdeki en önemli propaganda aktörleri haline geldiğini rahatlıkla söyleyebiliriz⁶³.

Jön Türk propaganda süreçlerine dair bu genel çerçevenin ardından Konya ve Kastamonu vilayetleri özelinde Osmanlı Anadoluğunun 1908 itibari ile kamusal alanda varlık gösteren meşrutî fikirlerle nasıl tanışmış olabileceğine biraz daha yakından bakmaya çalışacağım.

1.2. Konya ve Kastamonu'da Jön Türklüğün Aktörleri

Bir önceki başlıkta vurgulandığı üzere Jön Türk propaganda süreçlerinin yerel ajanlarını teşkil eden ve yer yer iç içe geçen üç önemli kesim vardı: Sivil/Askeri bürokratlar, alim/muallim/şeyhler, sürgünler. Bu üç kategorinin mensupları her biri farklı oranlarda olsa da Avrupa ve Mısır merkezli Jön Türk hareketinin en etkili takipçileri ve yayıcıları

⁶¹ *Bahaeddin Şakir Bey'in ...*, s. 279.

⁶² *Bahaattin Şakir Beyin...*, s. 252.

⁶³ Bahaeddin Şakir *Şura-yı Ümmet*'in okuyucu kitlesinin önemli bir bölümünün memurlar olduğunu belirtir. Bkz. *a.g.e.*, s. 252.

idiler. İlerde detayları ortaya konacağı üzere Konya’da sürgünler, Kastamonu’da ise ulema ve bürokrasi daha fazla oranda olmak üzere Jön Türk fikriyatının sirkülasyona girmesinde önemli rol oynamıştı. Şimdi bu kategorilerin/aktörlerin faaliyetlerine biraz daha yakından bakalım⁶⁴

1.2.1. Sivil/Askeri Bürokratlar

Modern/muhafız siyasi fikirlerin gelişiminde yeni mekteplerin önemli bir rolü vardı⁶⁵. Harbiye Mektebi, taşrada görev yapacak askerlerin Mülkiye Mektebi ise taşrada görev yapacak sivillerin yetiştiği ve meşrutî fikirlerle tanıştığı kurumlar arasındaydı. Bu bakımdan, Mülkiye ve Harbiye başta olmak üzere askeri/sivil eğitimi tamamlayan Jön Türk veya Jön Türk eğilimli bürokratların görev yerlerine beraberlerinde muhafız fikirlerini götürmelerini, sahip oldukları mevki ve iktidar nisbetinde bu fikirlerin yayılmasına çalışmalarını veya çalışanlara göz yummalarını meşrutiyet fikrinin taşraya intikalinde rol oynayan etkenlerden birisi olarak değerlendirebiliriz. Mekteb-i Mülkiye mezunlarından Ali Kemal’in mektep yıllarına dair aktardığı şu not, Mülkiye öğrencilerinin kendilerine biçtikleri “aydınlatma” misyonunu ve motivasyonunu açık bir şekilde yansıtmaktadır:

“Bu durum karşısında Mülkiye’deki Cemiyet mensuplarının kararı şu oldu: her birimiz mektebi ikmal edince, devlet dairelerine yerleşmek sureti ile faaliyetimizi resmi teşkilat içerisinde yürütecek ve zamanla yüksek makamlara kesb-i ehliyet edip, gayelerimizin tahakkukuna çalışacaktık. Diğer taraftan buna ilaveten hafiye teşkilatının kesif bulunduğu İstanbul’dan uzaklaşarak taşralarda vazife alacaktık. Zamanla halkın uyanıklığını beslemek hedefe erişmek için en emin yoldu.”⁶⁶

Ali Kemal’in bu ifadelerinde taşrada vazife almak sadece bir misyon değil aynı zamanda bir imkan olarak da göze çarpmaktadır. “Taşralar” “halkın uyanıklığını beslemek” için daha uygun bir zemin teşkil ediyordu. Nitekim Mülkiye ve Harbiye mezunları özellikle Balkan vilayetlerinde bu doğrultuda önemli faaliyetler ve angajmanlar içerisinde bulundular⁶⁷. Balkanlara kıyasla daha az olmakla beraber Konya ve Kastamonu

⁶⁴ Giriş’te de belirtildiği üzere, buradaki anlatı daha ziyade vilayet merkezlerine yer vermektedir.

⁶⁵ Modern mekteplerin Osmanlı siyasi modernleşmesindeki rolüne ilişkin bkz. M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981; aynı yazar, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Zihniyet Siyaset ve Tarih*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 2006.

⁶⁶ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 27

⁶⁷ Ali Çankaya tarafından hazırlanan *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler* (Ankara: Örnek Matbaası, 1954) tarihi Jön Türk yayın ve fikirlerinin Mülkiye Mektebinde bulunduğu zemine dair çok geniş örnekler sunmaktadır.

vilayetlerindeki kimi bürokratlar da benzer misyon ve motivasyonlarla Jön Türk fikriyatının genişlemesine, fiili olarak veya göz yumarak destek oldular.

Askeri/Sivil bürokrasinin Jön Türk fikriyatına verdiği desteği aramak ve tesbit etmek geniş vilayet bürokrasisi içerisindeki hemen her kademeye bakmayı gerektiriyor⁶⁸. Başka bir şekilde ifade edecek olursak bürokrasinin hemen her kademesinden verilebilecek bir destekle ve dolayısıyla kimi zaman bir tahrirat katibi kimi zaman bir maarif müdürü kimi zaman bir vali ile karşılaşmak anlamına geliyor. Meseleye valiler bağlamında bakacak olursak iki valinin; 1894-1896 arasında valilik yapan Babanzade Halit beyin ve Jön Türk dünyasında çok büyük yankılar uyandıran vergi ayaklanmaları sırasında Erzurum'un "müstebid" valisi iken oradan Kastamonu'ya atanan 1906-1907 arasında Kastamonu valiliği yapan Nazım Paşa'nın (1906-1907) Jön Türk faaliyetlerine karşı sergilediklerini müsamahakâr tavırlarıyla öne çıktığını, muhaliflerin propaganda faaliyetlerini nisbeten daha serbest bir şekilde gerçekleştirdiklerini görmekteyiz.⁶⁹

Babanzade Halil Halit Bey'in meşruti idareye geçilmesi konusunda tam olarak ne tür arayışlar ya da çalışmalar içerisinde olduğunu bilemesek de sürgünler ile daima yakın temasta olduğunu, onlara bir şekilde destek sağladığını biliyoruz. Ziyaeddin Demircioğlu,

⁶⁸ Muallimler ya da öğretmenler de bu geniş bürokratik yelpazenin bir parçası olmakla beraber onları, öğrencilerle veya toplumla çok daha organik ilişkiler kurdukları ve bu da etki alanlarını genişlettiği için onları bir sonraki başlıkta benzer durumdaki ulema ve meşayih ile birlikte değerlendirmeyi tercih ettim.

⁶⁹ Sadarettin azledilerek Kastamonu Valiliğine tayin olunan (daha sonra İzmir valisi, Adliye nazırı) Abdurrahman Nurettin Paşa (1883-1891) İzmir valiliğine tayin edildiğindeki düşüncelerini ve Paşa'nın Jön Türk temayüllü gençlere karşı nisbeten esnek tavırlarını Halit Ziya Uşaklıgil şöyle aktarır: Bugün nasıldır bilmem, o zaman vilayetlerde vali tebeddülü bir saltanat tebeddülü kadar ehemmiyeti haiz bir vaka idi ki her şeyi yerinden oynatır ve yerinden oynayan şeylere yenileri kaim oluncaya kadar derinden yuvarlanan dalgalara azim bir çalkantı yapardı. (...) Biz de "Hizmet" muharrirleri de Abdurrahman Paşa'nın Kastamonu'dan İzmir'e tayin edildiğine vakıf olunca ürktük. Bu yeni vali az çok serbest (...) bu haşarı gazeteye ne nazarla bakacaktı? Biraz sindik, mütekarrib bir tehlikeye karşı büzüldük. Vukuat hiç öyle zuhur etmedi.

Abdurrahman Paşa (...) ruhunun safveti nasiyesinde parlıyor zannını veren kibar bir baş ile yine kendi gibi temiz unsurlardan mürekkep çerçevesile İzmir ufkunda görünür görünmez anladık ki bütün heyet-i mecmuasında nezahet ve iffet taşan bu zat hiç bir zaman muzır olamaz. Bunu daha evvelen keşfetmeliydik. Onun Mısır vakasile karışan kısa bir müddet sadaretinden sonra adeta menkub sıfatile uzun seneleri Kastamonu'da geçirmiş olmasına nazaran Abdulhamid'in merguplarından olmadığına hükmetmek ve bundan da makul bir netice çıkarmak pek kolaydı.

İzmir'de pek uzun kalmadı. Fakat bu uzun olmayan zaman benim hayatımda büyük bir inkılabın mukaddimesini teşkil etti ki bu bence pek mühim olan vaka suret-i mahsusada kaydeilmeğe değer. Abdurrahman Paşa'nın etrafını teşkil eden anasırın en mühimi mektupçu Hazım Bey'di. (...) Bittabi onunla derhal dost olduk ve onun vasitasile öğrendik ki zamanın tazyik siyasetine göre cesurane bir serbesti ile yazan "Hizmet" ta Kastamonu'da Abdurrahman Paşa'nın daima büyük bir zevk ile okuduğu bir gazetedir." Bkz. Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, İstanbul: İstanbul Matbaacılık ve Neşriyat, 1936, İstanbul, c.3., s. 80-82. İttihatçı ulemeden ve 1908'de Kastamonu mebusu seçilecek olan İsmail Mahir Efendi de Abdurrahman Paşa'yı "namuslu adamlar" meyanında zikredecektir. Bkz. Mehmet Saydur, *Köy Enstitülerinin Düşün Babası İsmail Mahir Efendi*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2018, s. 26.

Kastamonu Valileri adlı kitabında: “Vali Halit Bey sürgünlerin yaptıkları çalışmalar ve toplantılardan haberdar olduğu halde herhangi bir şekilde müdahale etmiyordu. Halit Bey zamanında memlekette hürriyet havası teneffüs edilmeye başlanmıştı. Vilayetin idaresini elinde tutan Halit Bey bu teşkilatın genişlemesine manen yardımdan çekinmiyor[du]”⁷⁰ diyerek yukarıda temas etmeye çalıştığımız hususa işaret etmektedir.

1891 yılında doğan Demircioğlu’nun Halit Bey zamanında yukarıda yazdıklarını idrak edebilecek bir yaşta olmaması söylediklerinin yanlış olduğunu düşündürmemelidir. Zira Yusuf Kemal Tengirşek’in hatıralarında yer alan Halit Bey portresi Demircioğlu’nunkinden çok farklı değildir: “O zaman Kastamonu’da Halit Bey adında bir de vali vardı. (...) Sürgünlere ve hür fikir taşıyanlara müsait davranırmış.”⁷¹ Yusuf Kemal Bey hatıralarında sürgün olarak Kastamonu’da bulunan ağabeyini ziyarete gelirken getirdiği Jön Türk neşriyatının bir süre sonra muhalifler arasında duyulduğunu ve ciddi bir ilgi uyandırdığını hatta Vali Halit Bey’in de hususi katibi Mevlanzade Rıfat Bey⁷² vasıtası ile bir tam takım risale ve kitap aldırıldığını söyler.⁷³ Yine Yusuf Kemal Bey ile ağabeyi arasında geçen bir diyalogtan hareket edersek bu vali zamanında ve muhtemelen Nazım Paşa’nın valiliği zamanında da, evrak-ı muzırranın tedavüle girmesi için ciddi bir engel bulunmamaktaydı.⁷⁴

Jön Türklerin etki ve faaliyet sahasının genişlediği ikinci vali ise 1906-1907 yılları arasında Kastamonu Valiliği yapan Nazım Paşa’dır. Telgraf hadisesinden sonra Kastamonu Valiliğine atanan Nazım Paşa da tıpkı Halit Bey gibi Kastamonu’daki Jön Türklerin aralarında toplanmalarına, propaganda yapmalarına, haberi olduğu halde, engel

⁷⁰ M. Ziyaeddin Demircioğlu; *Kastamonu Valileri*, Kastamonu: Doğrusöz Matbaası, 1973, s.54-55.

⁷¹ Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, İstanbul: Bahar Matbaası, 1967, s.53-54.

⁷² Demircioğlu, *a.g.e.*, s.52 ve 55 (Tengirşek hatıralarında Mevlanzade’den, sehven, Mollazade Rıfat Bey olarak bahseder. Bkz. Tengirşek, *a.g.e.*, s.54). Mevlanzade Rıfat Sinop Cezaevi Müdürlüğünden ayrılmış ve 1895’ten itibaren vali Halit Bey’in hususi katipliğini yapmıştır. Detaylar için bkz. Mustafa Coşkun, “Mevlanzade Rıfat Beyin Gazetecilik Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri”, İstanbul Üniversitesi SBE Tarih ABD YL Tezi, İstanbul 2019, s. 23. Kastamonu valiliği Halit Bey’in aynı zamanda son idari görevi olacaktır. Zira bu görevden emekliliğe sevk edilecek ve yurt dışına kaçma ihtimaline binaen Kayseri’de ikamete memur edilecek ve 1901’de orada vefat edecektir. Yoluna Halit beyle devam eden Mevlanzade’ye göre bu azlin sebeplerinden birisi Halit Bey’in Veliahd Reşad’a mensubiyetidir. Mevlanzade’nin “Açık Arıza” başlıklı yazısından aktaran Mustafa Coşkun, *a.g.t.*, s. 24.

⁷³ Tengirşek, Kastamonu’ya yaptığı bu ziyaretten sonra, getirdiği neşriyatın etkisi ile, Kastamonu’da cemiyetçiliğin başladığını ve muhaliflerin arttığını söylemektedir. Neşriyatın önemini saklı tutmak kaydı ile vali Halit Bey’in harekete olan ilgisinin de etkisini olduğunu kabul etmemiz gerekir. Bkz. Tengirşek, *a.g.e.*, s.54.

⁷⁴ “Görürdüğüm kitapları, risaleleri başkalarına da yaymak caiz olup olmadığını ağabeyime sordum. (Korkma...) dedi.” Bkz. Tengirşek, *a.g.e.*, s.55

olmak yoluna gitmeyerek bir anlamda onlara destek vermiştir. Sürgünlere maiyetlerini temin maksadıyla yardımda da bulunan Paşa diğer taraftan Enis Paşa'nın azledilmesi amacı ile gerçekleştirilen telgrafhane baskınının sorumlularını da Yıldız'a karşı savunmuştur.⁷⁵ Erzurum'un müstebit valisi Nazım Paşa'nın Kastamonu'da daha müsamahakâr bir tavır sergilemesinin arkasında, Erzurum'da yaşadığı kanlı tecrübeyi bir daha yaşamamak endişesinin etkili olduğu düşünülebilir, zira Nazım Paşa'nın Kastamonu'daki selefi Enis Paşa da Erzurum'dakine benzer bir sürecin ardından görevden alınmıştı.

Halit Bey'den sonra Kastamonu Valiliği görevine getirilen Reşit Bey'in birkaç aylık kısa görevini dışarıda tutarsak; bu dönemden Nazım Paşa'nın valiliğine kadar geçen sürenin, en azından valilik düzeyinde, Kastamonu'daki Jön Türkleri pek de memnun ettiğini söyleyemeyiz. Zira 9 yıl gibi uzunca bir süre Kastamonu Valisi olarak görev yapan Enis Paşa'nın, Halit Bey ya da Nazım Paşa gibi, muhaliflere yönelik herhangi bir müsbet tutum/davranış sergilemediğini biliyoruz. Bununla beraber söz konusu dönem, büyük ölçüde biraz önce zikredilen özelliğinden dolayı, vilayetteki muhaliflerin giderek daha aktivist bir halet-i ruhiyeye bürünmelerine yol açmış olabilir ki 1906'da gerçekleştirilen telgrafhane baskını bir anlamda bu halet-i ruhiyenin bir dışavurumu olmalıdır. Öte yandan her ne kadar Enis Paşa'nın valiliği muhalifler açısından çok verimli olmasa da bu dönemin büsbütün durgun geçtiğini söylemek de doğru olmaz. Zira bu dönem de daha alt kademelerde görev yapan bürokratların etkin oldukları bir dönem olmuştur. Bu çerçevede zikredeceğimiz örneklerden ilki 1901-1903 yılları arasında vilayet mektupçuluğu görevini yürüten Mehmet Ali Ayni Bey'dir:

“Kastamonu mektupçuluğundan beri zatını tanımakla mübahi bulunduğumuz Mehmed Ali Ayni Bey (...) meftun-i hürriyet olmakla burada bulunduğu müddetçe Yıldız'ın politika töhmetiyle teb'id ettiği mazlumîn-i siyasiye, Mehmed Ali Bey nezdinde câ-yı himayet ve samimiyet bulur ve bu yüzden kendisi daima maiyetinde bulunduğu valinin nazar-ı tecessüs ve tazyiki altında bulunurdu.”⁷⁶

Enis Paşa dönemi ve sonrasının önemli ve etkili bürokratlarından birisi de 1903 yılında⁷⁷ Kastamonu fırka kumandanlığına tayin edilen Ferik Ali Rıza Paşa'dır. Ali Rıza Paşa her şeyden önce meşrutî fikirlere sahip olduğu için Kastamonu'ya sürülmüştü ve mevcut

⁷⁵ Demircioğlu, *Kastamonuda Meşrutîyet Nasıl İlan Olundu*, Kastamonu: Doğrusöz Matbaası, 1968, s.7; “Nazım Paşa”, *Serbaz*, 12 Mart 1325, sy.2, s.1. *Serbaz*'ın 31 Mart hadiseleri sırasında Nazım Paşa hakkında menfi kanaatleri için bkz. “Nazım Paşa”, *Serbaz*, 13 Nisan 1325, sy.7, s.3

⁷⁶ Cemal Bey; “Mehmet Ali Ayni Bey”, *Köroğlu*, 12 Ağustos 1909, sy. 35, s.2

⁷⁷ Demircioğlu; *Kastamonu ...*, s.77.

idareden hiç de memnun değildi.⁷⁸ Onun bu memnuniyetsizliği Kastamonu'daki faaliyetlerine de yansımış ve orada olduğu süre içerisinde diğer sürgünler ile beraber sürekli görüşmeler yapmış, evini bir tür karargah olarak bu görüşme ve toplantılara tahsis etmişti.⁷⁹ Demircioğlu'nun söylediklerine bakılırsa; Enis Paşa'nın valiliği sırasında Ferik Ali Rıza Paşa adeta vilayet merkezindeki muhaliflerin liderleri konumundadır ve bulunduğu mevki itibari ile bu rolü üstlenebilecek en uygun kişidir. Yine Demircioğlu'nun aktardığına göre 1906 yılında telgrafhane baskını için hazırlık yapan muhalifler, planlarını Ali Rıza Paşa'dan onaylatmaksızın faaliyete geçmemişlerdi. Nitekim olaylar sırasında Yıldız ile irtibatı Ali Rıza Paşa kurmuş ve Enis Paşa'nın azledildiğini halka o duyurmuştu.⁸⁰

Vali düzeyinde bir himaye üst düzeyde güvenli bir ortam sağlasa da bunun her zaman cari olmadığı da bir vakıadır. Bununla beraber valilerin bu himaye halkasına dahil olmadığı durumlarda daha farklı pozisyonlardaki diğer bürokratlar bu açığı kapatıyorlardı. Bir başka dikkat çeken husus, hâminin pozisyonu ile fiili katkısı arasında negatif korelasyon idi. Valiler daha ziyade göz yumarak ya da himaye ederek desteklerini gösterirken daha alt düzeydeki bürokratlarda eylem çeşitliliği daha da fazlalaşıyordu. Bu, vilayetlerde böyle olduğu gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin genel stratejisi ile de uyumlu bir tabloydu. Kazım Karabekir'in anılarında Enver Bey [daha sonra Paşa] ile birlikte Manastır merkezini kurdukları Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin ilk faaliyetlerinden birisi olarak I. Dünya Savaşı yıllarında adı sıklıkla iâşe yolsuzlukları ile anılacak önemli İttihatçılardan Bolulu Habib Bey'i Kastamonu ve Bolu havalisinde teşkilatlanmakla görevlendireceğinden bahsetmesi bu bakımdan kayda değerdir. Öte yandan o tarihte (1906) bir yüzbaşı olarak Manastır'da bulunan Habib Bey'in Kastamonu bölgesinde bir teşkilatlanma faaliyeti içerisine girdiğine dair somut bir bilgi veya tanıklık olmasa da⁸¹ bir diğer yüzbaşının, 31 Mart sonrasında *Kızıl Sultan Yahut Heykel-i İstibdad* kitabını tercüme edecek ve Kastamonu'da yayınlıyacak olan Adil bey'in bu bağlamda oynamış olabileceği etkin bir rolden bahsedebiliriz. Ziya Demircioğlu'nun belirttiğine göre:

⁷⁸ Demircioğlu, *Kastamonu'da ...*, s.5

⁷⁹ Demircioğlu; *Kastamonu'da....*, s.8/dn:1.

⁸⁰ Demircioğlu, *Kastamonu ...*, s.88.

⁸¹ Bu çalışmanın bir sonraki bölümünde detayları aktarılacağı üzere Habib Bey II. Meşrutiyetin ilanının hemen ardından İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından bölgeye gönderilecek ve bu vilayette teşkilatlanma ve seçim süreçlerini yönetecek nihayet bu 1908 Meclis-i Mebusan'ına Bolu sancağı mebusu olarak katılacaktır.

“İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumisi Kastamonu’da yapacağı teşkilat işlerini evvelce çok iyi tanıdığı Yüzbaşı Bay Adil’e vermiştir. Bay Adil kendi fikrinde olan ve o zaman Kastamonu’da bulunan Miralay Bay Galip, Fazlıoğlu Bay Besim ve Şerif Ağalaran Bey Mehmet gibi en fazla itimat ettiği bu arkadaşlara fikrini açıp esasen aynı hisle yuğrulu bu zatlarla birlikte Vilayet ve civarının teşkilatını gizlice yapmağa başlarlar”⁸².

Yukarıdaki alıntıda ismi zikredilen Besim bey⁸³ aynı zamanda Vilayet Mektubî Kalemi’nde müsevvidlik yapmaktadır ve yine Demircioğlu’nun aktardığına göre Kastamonu’daki “münevver bir çok kimseler”in de muhalefet saflarına katılmasını sağlamış, onlarla gizli ictimalar tertib etmiştir.⁸⁴

Bürokratlar ve Jön Türklük ilişkisi bağlamında Konya’ya baktığımızda Vali düzeyinde bir destek veya müsamahanın varlığından bahsetmenin daha zor olduğunu görürüz. Bunda Konya’nın saray tarafından bilhassa takip edilen bir vilayet olmasının etkisi büyük olsa gerektir. Zira Veliahd Mehmed Reşad’ın Mevlevî tarikatına intisab etmiş olması, Mevlevî şeyhinin cülus merasimi sırasında halife/sultana kılıç kuşatıyor oluşu⁸⁵ Konya’yı sürekli göz altında tutulması gereken bir yer konumuna getiriyordu. Abdülhamid’in başmabeyncisi olan Tahsin Paşa da hatıralarında bu hususa şu cümlelerle işaret ediyor: “Konya Vilayeti gerek Mevlevî Çelebisi Efendi’nin merkez-i ikameti olmak ve gerek Reşad Efendi dairesi mensûbîninden bir çokları o vilayet dahilinde mukim bulunmak hasebiyle oradan gelecek bu gibi haberlere (Jurnallere) dikkat ve ehemmiyet-i mahsusa atfolunurdu.”⁸⁶

⁸² Ziya Demircioğlu tarafından kaleme alınan “Kızıl Sultan Heykel-i İstibdad Kitabını Yazan Adil Beyle İlgili Biyografi” başlıklı biyografik metin Arslan Kaynardağ’ın gayrimatbu bir çalışması içerisinde yer almaktadır. Bu metni 25 Nisan 2013 tarihinde sahaf Adil Sarmusak’ın ofisine yaptığı ziyaret sırasında görmek imkanım oldu. İstifade etmeme müsaade ettiği için kendisine medyun-i şükranım

⁸³ Ziya Demircioğlu, “Zavallı Besim Bey”, *Doğrusöz*, 5 Ocak 1953, s. 2; Ziya Demircioğlu, “Besim Beyin Hayatı ve Cemiyet İçindeki Faaliyeti”, *Doğrusöz*, 7 Ocak 1953, s. 2. Besim Bey II. Meşrutiyetin ilanından İstanbul’a gidecek ve bir süre Meclis-i Mebusan Zabıt Katipliği yapacaktır.

⁸⁴ 1906 telgrafhane baskını ile ortaya çıkan aktivizm, genç subay ve bürokratların 1908 öncesinde muhalefet saflarında kuvvetli bir teşrik-i mesai sergilemeleri 1908 sonrasında İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Kastamonu’da Konya’ya nisbetle daha güçlü ve mütehakkim olmasını sağlayacak unsurlardan birisi olacaktır. İttihatçılığın gücü bağlamında iki vilayet arasındaki bu profil farkı bu çalışmanın ikinci ve üçüncü bölümlerinde mümkün olduğunca gösterilmeye çalışılacaktır.

⁸⁵ Kılıç merasimi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Anthony Dolphin Alderson, *Osmanlı Hanedanının Yapısı*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1998, s. 80-82. Abdülbaki Gölpınarlı Mevlevîlerin Sultan’a kılıç kuşattıkları şeklindeki inaniş bir efsane olduğu görüşündedir; bkz. Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlana’dan Sonra Mevlevîlik*, İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevi, 1982, s. 274 - 278.

⁸⁶ Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid-Tahsin Paşa’nın Yıldız Hatıraları*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1990, s. 198. 1902-1904 yılları arasında Konya valiliği yapmış olan Mehmet Tevfik Biren de anılarında “Çelebi Efendi Konya’dan kılmıdayacak olsa Sultan Hamid’e kendisinin tahttan indirilmesi için bir teşebbüs mevcut imiş de Çelebi Efendi İstanbul’da yeni padişaha kılıç kuşatmak için yola çıkıyormuş gibi gelirdi” cümleleriyle sarayın duyduğu tedirginliği ve bu tedirginliğin sonuçlarını ortaya koymaktadır. Bkz. Tevfik Biren, *Bürokrat Tevfik Biren’in II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları*, Fatma Rezan Hürmen

Ferid Paşa'nın Jön Türklerle ilişkisi bağlamında nasıl bir vali olduğuna dair birbiriyle çelişen ifadeler rastlarız. Bürokrasi içi ve bürokratik klikler arası rekabetler bağlamında daha sağlıklı değerlendirilebilecek bu çelişkili ifadeler bir yandan da "istibdad" bürokrasinin tek bir cepheden anlaşılamayacağı noktasında da veriler sunmaktadır. Başmabeynci Tahsin Paşa'ya kulak verecek olursak selefi Tevfik Biren, Ferid Paşa'nın Konya valiliği sırasında Reji müdürü vasıtası ile Avrupa'dan yasak gazeteler getirdiği yönünde jurnaller verirmiş. Tevfik Biren kendi anılarında bunu inkar etmekle beraber başka bir Ferid Paşa resmeder. Biren'e göre Ferid Paşa "sürgünler arasında maruf bazı kimselerle beraber bulunduğu sırada Hünkar'ın aleyhinde atıp tutmak itiyadında iken bir yandan da bu sürgünler aleyhinde Saray'a ihbarlarda bulunur"⁸⁷. Keza Celaleddin Paşa anılarında "Babam sadrazam Ferit Paşa Konya'ya vali olduğu zaman Konya vilayetine tabi kazalardan biri olan Niğde'ye bağlı Ürgüp'te hakim olan Hayri Efendi'yi azletmiş ve kendisine başvuran ona da: Devlet adamı siyaset yapmaz! demişti."⁸⁸ cümleleriyle aslında Ürgüp'de hiç görev yapmayan Hayri Efendi'yi de kurgusuna dahil ederek Ferid Paşa'nın "siyaset yapmadığını" (bu kontekste elbette muhalif olmayı ifade ediyor bu eylem) belirtir.

Bununla beraber Ferid Paşa'nın hem saraya hem muhaliflerine göz kırpan bu tavrını destekleyen bir başka örnek de Konya'ya sürülen önemli Jön Türklerden Ebuzziya Tevfik Bey'dir. Bir sonraki başlıkta detaylandırılacağı üzere Ebuzziya Tevfik Bey'in bir yandan (sıkı veya gevşek) gözetim altında iken bir yandan da canlı bir muhalefet gündemine sahip olabilmesinde⁸⁹ Osmanlı matbuat ve düşünce hayatındaki etkili geçmişinin getirdiği karizmanın ve Ferid Paşa'nın yeğeni İffet hanımla evli olmasının da etkisi olsa gerektir⁹⁰. Diğer taraftan, Edirne'de Talat Beyin [daha sonra Paşa] evrak-ı muzırı sevkîyatında yakın mesai arkadaşı Kaltakkıranzade Faik bey ile kurduğu yakın ilişki de Ferid Paşa'nın

(haz.), c. 1, İstanbul: Pınar Yayınları, 2006, s. 218-219, 229. Ayrıca bkz. Asaf Tugay, *İbret*, c. 1, Orkat Yayınevi, s. 77-78.

⁸⁷ Biren, *a.g.e.*, s. 283.

⁸⁸ Celaleddin Paşa, *Madalyonun Tersî*, Samih Nafiz Tansu (haz.) İstanbul: Gür Kitabevi, 1970, s. 15-16.

⁸⁹ Abdulhamit Kırmızı, *Avlonyalı Ferid Paşa Bir Ömür Devlet*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2014, s. 150-153.

⁹⁰ Ebuzziya Tevfik beyin ikinci eşi İffet hanım Ferid Paşa'nın öz yeğenidir. Bkz. İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi*, c. 2, Fatih Yayınevi Matbaası, İstanbul 1974, s. 2343; Adnan Akgün, "Ebuzziya Tevfik'in Mecmua-i Ebuzziya'daki Hatıraları", Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 1987, s. 7 (Yazar tezi hazırlarken Ziyad Ebuzziya ile de görüşmüştür).

bu tavrını belirginleştiren bir başka örnek olarak karşımıza çıkmaktadır⁹¹. Zira Ferid Paşa Sadrazam olup İstanbul'a gittiğinde Faik beyi de hususi katibi olarak yanına alacaktır. Aynı Faik bey Konya'da bulunduğu dönemde İzmir'deki iki ittihatçı ile Mehmet Şeref Aykut ve Necip Asım Yazıksız ile siyasi meselelere dair mektuplaşacak⁹² ve daha sonraları hususi katipliği döneminde Ferid Paşa'yı Talat Beyle görüşecektir⁹³. 1908'de Preveze mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a giren ancak hemen akabinde Bursa valiliğine atanmasından dolayı mebusluktan istifa eden Azmi Bey de Ferid Paşa'nın yakın ilişki içerisinde olduğu isimlerden birisidir⁹⁴.

Bütün bu örnekler Ferid Paşa'nın Konya valiliği sırasında Jön Türklere karşı düzeyini ve muhtevasını tesbit edemediğimiz ama netice itibariyle müsamahakâr da davrandığı düşüncesini telkin ediyor. Vali dışında, daha alt düzey bürokratlara bakacak olursak az önce ismini zikrettiğimiz Konya Maarif Müdürü Azmi Bey, Ferid Paşa ile yakın ilişkisinin yanı sıra Jön Türk kimliği ile karşımıza çıkacaktır. Azmi Bey, "Sultan 2. Abdülhamid'e su-i kasd yapmak için dinamitli zarf hazırladığı"⁹⁵ yönünde hakkında verilen bir jurnal sonucu 3 ay hapis yattıktan sonra, beraat etmiş ancak sürülmekten kurtulamamıştı. Maarif müdürlüğü görevi ile 1897'de Konya'ya sürülen ve burada Kazım Hüsnü, Ebuzziya Tevfik, Abdülaziz Efendi, Toptanîzade Murat Bey gibi meşrutiyet taraftarları ile toplantılara katılan Azmi Bey, altı buçuk sene kadar kaldığı Konya'da, ilâveten Mekteb-i İdadî muallimliği, Mekteb-i Sanayi Komisyonu başkanlığı, Halı ve Kilim Sergi Komisyonu başkanlığı, vekaleten Niğde mutasarrıflığı görevlerinde bulunmuştu.⁹⁶

⁹¹ *Riyaz-ı Belde-i Edirne* müellifi Bâdi Bey'in oğlu olan Faik Bey, Talat Bey'in Edirne'de telgrafhanede çalıştığı sıralarda beraber Jön Türk neşriyatı dağıttığı arkadaşlarından birisidir ve Konya'ya sürülmesi de bu faaliyetleri ile alakalıdır; bkz., *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше'nin Anıları*, İsmail Arar vd. (haz.), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986, s. 121.

⁹² Mehmet Şeref [Aykut], Türkçü Necip ve Faik Bey'in siyasi meselelere dair mektuplaştıkları bilgisi ve diğer ilişkileri için bkz. Ömer Faruk Huyugüzel, *Türkçü Necip*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s. 17, 26 vd.

⁹³ Abdulhamit Kırmızı, *a.g.e.*, s. 397.

⁹⁴ *Ressam Naciye Neyyal'in Mutlakîyet Meşrutiyet ve Cumhuriyet Hatıraları*, Fatma Rezan Hürmen (haz.), İstanbul: Pınar Yayınları, 2004, s. 389.

⁹⁵ Çankaya, *a.g.e.*, c.3, s. 160.

⁹⁶ Bkz. Serhat Aslaner, "Mebusan-ı Kiramın Terceme-i Hal ve Sergüzeştleri: Meşrutiyet Devrinden Unutulmuş Bir Biyografi Risalesi", *BELLETEN*, c. 77, sayı. 280, ss. 955-982, Aralık 2013, doi:10.37879/belleten.2013.955, s. 974-978. Azmi Bey'in babası, kendisinden bir yıl önce Kastamonu'ya sürülen ve I. Meşrutiyet dönemi Kosova mebuslarından Ömer Şevki Paşa'dır. Azmi Bey, Besim Ömer [Akalin] Paşa'nın da kardeşidir. Bkz. Çankaya, *a.g.e.*, c.3, s. 159; İbnü'r-Raci Nuri, *a.g.e.*, s. 24. Azmi Bey hakkında ayrıca bkz. M. Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, Ali Aktan vd. (haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008, c. 4, s. 18-19. Azmi Bey'in pederinin de meşrutiyet taraftarı olduğu ve Kazım

Bu çerçevede bahsedilmeyi hakeden bir başka Jön Türk fikriyatını benimsemiş bürokrat da sürgün olarak Konya’da bulunan Lütfi Fikri Bey’di. Lütfi Fikri Bey Konya’da bulunduğu süre içerisinde Isparta ve Niğde Tahrirat müdürlüklerinde bulunmuş, daha sonra ise Konya Meclis-i İdare kaleminde görev yapmıştı⁹⁷. **Ebuzziya Tefvik Bey’in 1911’de Meclis-i Mebusan’da “Biz Lütfi Fikri Beyle 10 sene beraber menfada bulunduk, Memleketimizin en hamiiyetli, en fedakâr bir evlâdıdır” cümleleriyle övgü dizeceği**⁹⁸ Lütfi Fikri’nin konumuz çerçevesinde Niğde serüvenine ilişkin hemen hiçbir şey bilmesek de Isparta’da iken Kundakçioğlu Mehmet Nuri, Ağlarcızade Hakkı, Tütüncüzade Mehmet Ali bey yakın ilişkiler içerisinde olduğunu Kemal Ünal Turan’ın yayınladığı bir mektup sayesinde biliyoruz⁹⁹. Yine bu mektuptan öğreniyoruz ki Kundakçioğlu Nuri bey Konya’da sürgün olarak bulunan edebiyatçı Jön Türklerden Abdülhalim Memduh¹⁰⁰ ile Namık Kemal, Ziya Paşa ve Samipaşazade Sezai’yi konu edinen yazışmalarda bulunuyormuş. Bu isimlerden daha popüler olan ve o tarihlerde Ziraat Bankası’nda çalışan Ağlarcızade Hakkı’nın, ki 1912 seçimlerinde Isparta’dan mebus seçilecektir, *Mizan* gazetesine abone olduğunu, hususi kütüphanesinde Ziya Paşa, Mizancı Murat ve Namık Kemal’in fotoğraflarının asılı olduğunu¹⁰¹ ve bu odada Isparta

Paşa, Fuad Paşa, Cemal Bey, Şeyh Nailî Efendi, Şeyh Nailî Efendi’nin kardeşi Hakkı Bey ve Şeyh Osman Selahaddin Dede’nin oğlu Şeyh Celaleddin Efendi ile beraber Jön Türk neşriyatını takip ettiği bilgisi için bkz. Mehmet Ziya [İhtifalci], *Yenikapı Mevlevihanesi*, İstanbul: Ataç Yayınları, 2005, s. 229-230.

⁹⁷ Ali Birinci, “Lütfi Fikri”, *Yaşam ve Yapıtlarıyla Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 2, YKY, İstanbul 1999, s. 50; Ali Gazel, *II. Meşrutiyet Dönemi Siyasi Mücadelesinde Lütfi Fikri’nin Tanzimatı*, Konya: Çizgi Kitabevi, 2007, s. 9-12. Günlüğündeki bir nota bakılırsa Lütfi Fikri Dahiliye Nezareti’nden mektupçuluk görevi talep etmiş ancak Dahiliye Nazırı Memduh Paşa Lütfi Fikri’nin bu talebine “kendisine hasım olan Sadrazam Ferid Paşa’nın adamı addederek” sıcak bakmamıştı. Bkz. *Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey’in Günlüğü*, Yücel Demirel (haz.), İstanbul: Arba Yayınları, s. 34.

⁹⁸ Bkz. MMZC, İctima Senesi: 3, İnikad: 92, 23 Nisan 1327/6 Mayıs 1911, s. 257.

⁹⁹ Mektubun metni için bkz. Kemal Ünal Turan, “Bir Mektup”, *Ün*, c. 12, sy. 133-134 (Isparta 1945), s. 1855-1857. Kemal Ünal Turan, Kundakçioğlu Mehmet Nuri’nin oğludur.

¹⁰⁰ Abdülhalim Memduh, Abdülhamid muhalifi olduğu için Konya’ya sürgün olarak gönderilmiş ve Konya’da kaldığı süre zarfında Fransızca’ya vukufiyeti dolayısı ile Konya valisi Ali Kemalî Paşa zamanında vilayet tercümanlığı yapmıştı; bkz. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, c. 2, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1969, s. 933. Abdülhalim Memduh’un firaren Paris’te bulunduğu yıllarda kendisini Konya vali yardımcılığı yapmış olarak takdim ettiği bilgisi için bkz. Süleyman Şükrü, *Seyahatü’l-Kübra*, Elektrik Matbaası, Petersburg 1907, s. 244. Abdülhalim Memduh’un İzmir’deki yakın arkadaşlarından Tefvik Nevzat ile beraber Jön Türklerle katılmak üzere Cenevre’ye kaçan Emrullah Efendi de 1908 yılında Konya’ya düşenler arasındadır. Ancak; 1908 Şubat’ında Konya Hukuk Mektebi müdüriyetine atanan Emrullah Efendi’nin bu görevi çok kısa sürmüş dolayısı ile Konya’da çok az bir süre kalabilmiştir. Mehmet Akif’ten aktaran Meryem Üke, “Emrullah Efendi’nin İkdam Gazetesindeki Felsefe ve Bilime Dair Makaleleri”, Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 17.

¹⁰¹ Duvarların bu resimlerle tefriş edilmesi Jön Türk olmanın sembolik göstergelerinden birisi olarak değerlendirilebilir. Mitat Enç Gaziantep’te geçen çocukluğunu anlattığı anılarında daha sonra bir Jön Türk olduğunu anladığı dedesinin, evinin misafir odasına Mithat Paşa, Namık Kemal ve Şinasi’nin fotoğraflarını astığını aktarır. Bkz. Mitat Enç, *Selamlık Sohbetleri*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007, s. 21. Faik Sabri’nin

mutasarrıfı Yahya Dede Paşa'yı ağırladığını hesaba katarsak¹⁰² Lütü Fikri'nin Isparta'daki çevresi ile ne tür bir etkileşim içerisinde olduğunu da tahmin edebiliriz.

Isparta söz konusu olduğunda bahsetmemiz gereken bir başka isim de Isparta belediye başkanı Böcüzade Süleyman Sami Beydir. Böcüzade Süleyman Sami bey, Ağlarcıade Mustafa Hakkı'yı Konya'daki iki Jön Türklerle, Abdülhalim Memduh ve Ermenekli Hasan Rüştü [Okumuşgil] ile tanıştıran kişidir aynı zamanda¹⁰³.

Bu başlık altında kendisinden bahsedilebilecek bir başka isim de öğrencisi olduğu Mekteb-i Mülkiye'de Jön Türk fikriyatı ile tanışan ve eğitimini tamamlayamadan sürgün olarak memleketine gönderilen İbrahim Aczi [Kendi]'dir. İbrahim Aczi bir yandan tahrirat katipliği yaparken bir yandan da Ebuzziya Tevfik Bey gibi sürgünlerle irtibat kuracak, muhalif fikirlerini beslemeye devam edecektir¹⁰⁴.

Bu bahsi kapatmadan önce son olarak, Konya Vilayet Matbaası müdürü Halil Kazım Hüsnü Bey'in ve bir dönem Konya vilayet gazetesi *Konya*'nın baş muharrirliğini de yapan mevlvî Veled Çelebi'nin [İzbudak] de Jön Türk fikriyatını benimsemiş iki bürokrat olduğuna işaret etmemizde fayda var. Halil Kazım Hüsnü bey yeğeninin anlatımına bakılırsa Ebuzziya Tevfik bey ile birlikte Abdülhamid muhalifi faaliyetlerde bulunmak üzere gizli bir teşkilat kurmuştu¹⁰⁵. Çok genç yaşta Konya gazetesinde yazarlık kariyerine başlayan Veled Çelebi ise 1881-1888 arasında Vilayet mektupçuluğu yapan ve Ziya Paşa okulunun bir temsilcisi Mehmed Nazım Bey¹⁰⁶ [daha sonra Paşa] aracılığı ile

anlatımına göre İTC'nin Paris merkez binasının duvarlarında Mithat Paşa, Namık Kemal, Mustafa Fazıl Paşa ve Ali Suavi'nin resimleri varmış. Bkz. Faik Sabri, "Avrupa Hatıratından: Paris'te", *Musavver Muhit*, 6 Teşrinisani 1324, sy. 3, ss. 38-39.

¹⁰² Safa Ağlarcı, *Ağlarcıade Ispartalı Hakkı*, Isparta: Göltaş Kültür Serisi, 2003, s. 48, 56-57. Ispartalı Hakkı için ayrıca bkz. Ali Birinci, "Türk Ocağından Simalar: Ispartalı Hakkı Bey", *Türk Yurdu*, c. 21, sy. 162-163, s. 72-78 (Bu makale ayrıca şu kitapta da yayınlanmıştır: Ali Birinci, *Tarihin Alacakaranlığında Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zat – 2*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2010, s. 277-287)..

¹⁰³ Safa Ağlarcı, *Ağlarcı(ca)zade Ispartalı Hakkı*, Isparta: Göltaş Kültür Serisi, 2003, s. 61, 81, 84-85. Böcüzade Süleyman Sami Bey 1908'de Konya mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a gidecektir. Ermenekli Hasan Rüştü'den "Alimler, Muallimler ve Şeyhler" başlığında bahsedeceğim.

¹⁰⁴ İbrahim Aczi Kendi için bkz. Cahit Öztelli, "İbrahim Aczi Kendi", *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, c. 5, s. 1658-1659, sy. 104, Mart 1958.

¹⁰⁵ Halil Kazım Hüsnü Bey'in yeğeni Selçuk Es'in *Konya Büyükleri* isimli tefrikasından aktaran Ahmet Atalay, *Milli Mücadelede Konya Kuvâ-yı Milliyeçileri*, c. 1, Konya 1997, s. 110-111. Yaptığım araştırmalarda burada bahsedilen "teşkilatın" bir örgüte tekabül ettiğine dair bir veriye rastlamadım. Bu ifadeyi sistematik bir teşrik-i mesai olarak anlamak daha doğru olacaktır.

¹⁰⁶ İsmet Sarıbal, "*Ahd-i Şehriyârî*"den *Devr-i Hamid-i Sâni*'ye: Valiliğe Giden Yolda Bir II. Abdülhamid Dönemi Memurunun Serencamı", *ADAM AKADEMİ Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), 175-212, s. 182, 184.

Yeni Osmanlıların naşir-i efkarı olan *Hürriyet* gazetesi koleksiyonunu “hatmeylemiştir”¹⁰⁷.

1.2.2. Sürgünler

“Hükümet-i müstebide vilâyâtı, menfîlerle doldurmuş idi. Bu menfîler ekseriyetle zeki, gayur ve ahlâk-ı hasene eshâbından oldukları için ahâlinin muhabbet ve teveccühlerini kazanmakda ve binaenaleyh kolaylıkla ahaliye hakikati telkin edebilmekte idiler (...) Bir yerde bir mazlum ile ona zulmün esbâbını anlatabilecek birisi bulunursa muvaffakiyet kolay olur. Bu vechile Memalik-i Osmaniye’nin her yerinde hükümet aleyhinde bulunanların adedi çoğaldı. Avrupa’ya firar edenlerin neşriyatı memalik-i Osmaniye’nin her tarafına menfîler vasıtasıyla tamim ediliyor, efkar-ı umumiye isyana hazırlanıyordu. Birbirini vely eden Erzurum, Kastamonu, Diyarbakır ve Bitlis’i ve sairede zuhur edüb hükümeti fevkalade korkutan isyanlar hep bu vechile husule gelmiştir.”¹⁰⁸

Bilindiği üzere II. Abdülhamit’in siyasi muhalefetle mücadele yöntemlerinden birisini de bu fikirlere mensup kişileri muhtelif görevlerle veya kısıtlı bir maaşa mukabil bir görev vermeksizin yahut vererek merkezden uzaklaştırmak teşkil ediyordu¹⁰⁹. Kuzey Afrika ve Anadolu coğrafyasının sürgün mekânı olarak daha öne çıkması İstanbul’u siyasal eğilimler açısından daha homojen bir hale getirirken paradoksal olarak taşra siyasal gündemini çeşitlendiren, muhalif siyasi fikirlerin filizlenmesine yol açan bir etki yapmıştır. Bu çalışmanın odaklanmaya çalıştığı Konya ve Kastamonu vilayetlerinin modern/muhafazatçı siyasi fikirlerle donanmasında etkili olan gruplardan birisi de sürgünler veya Derviş Vahdeti’nin daha önce zikredilen ifadesi ile “canlı evrak-ı muzırralar” olmuştur.

Konya’ya sürülen siyasi kişilikler arasında hiç kuşkusuz en önemlisi 1900’den meşrutiyetin yeniden ilanına kadar 8 yıl orada kalan Ebuzziya Tevfik Bey’di. Yeni Osmanlılar hareketinin önemli isimlerinden birisi olan Ebuzziya Tevfik Bey’in ikamete memur olarak ve yakın gözlem altında tutulduğu Konya’da ne tür faaliyetler içerisinde

¹⁰⁷ Veled Çelebi İzbudak, “Hatıralarım”, *Canlı Tarihler*, c. 4, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1946, s. 11-12. 1885’te Konya’nın başyazarı olan Veled Çelebi, 1889’da Konya’dan İstanbul’a nakletmiş ve orada da yasak siyasi yayınları takip etmeye devam etmiştir. Aynı zamanda Babıali’de sansür memuru olarak da görev yapan Veled Çelebi bu vazifesinde sergilediği müsamamahakâr yaklaşımı ile muhalif çevrelerin sempatisini kazanmıştır. Bkz. Feridun Nafiz Uzluk, “Veled Çelebi (1868-1953)”, *Toplu Makaleler*, Ankara: TTK, 2017, c. 2, ss. 191-199, s. 195. Veled Çelebi’nin Canlı Tarihler’de yayınlanan hatıralarının daha mufassal hali daha sonra müstakil kitap olarak da yayınlanmıştır. Bkz. Veled Çelebi İzbudak, *Tekke’den Meclis’e Sıra Dışı Bir Çelebi’nin Hatıraları*, Yakup Öz, Yusuf Öz (haz.), İstanbul: Timaş, 2009.

¹⁰⁸ Cevri [Mehmet Reşid Şahingiray], *İnkılab Niçin ve Nasıl Oldu*, Nejdî Bilgi (haz.), İzmir: Akademi Kitabevi, 1994, s. 53-54. [1. bs., Mısır: Matbaa-i İttihad, 1909]

¹⁰⁹ Müteakip sayfa ve kaynakların yanısıra Mehmed Selahaddin, *Bildiklerim*, Ankara: Vadi Yayınları, 2006, s. 9.

olduğunu net olarak bilme imkanlarından mahrumuz (bu mahrumiyetin bütün sürgünler için geçerli olduğunu söyleyebiliriz). Bununla beraber ne kadar sınırlı da olsa elimizdeki anlatılar karşımıza her şeye rağmen aktif bir siyasi muhalif profili çıkarmaktadır. Anlatılara bakacak olursak Ebuzziya Tefvik bey, yurt içi ve dışındaki Jön Türklerle yazışmaya devam ediyor, siyasi açıdan hemfikir olduğu kişilerle toplantılar düzenleyebiliyor ve şehrin gençlerini etkileyebiliyordu. Uzun yıllar kaldığı bu şehirde halıcılığın gelişmesi konusunda da girişimlerde bulunan ve bunu başaran Ebuzziya, Jön Türkler arasındaki tartışmaları takip etmiş, Ahmet Rıza bey ile irtibatını sürdürmüş¹¹⁰ ve hatta Konya’da ürettiği halılardan birisini de Paris’e Ahmet Rıza Bey’e göndermişti¹¹¹.

Jön Türk fikriyatına sahip bir başka edip, Müstecabizade İsmet Bey de Ebuzziya’nın mektuplaştığı bir başka dikkat çeken isimdi¹¹². Keza -bir önceki başlıkta temas edildiği üzere- Ebuzziya Tefvik Bey; Kazım Hüsnü Bey’in evinde düzenlenen ve Arnavut ileri gelenlerinden olup Konya’da sürgün olarak bulunan Toptanizade Murat, Maarif Müdürü Azmi Bey, yine sürgünlerden Kaltakkıranzade Faik Bey, Kadaifçizade Süleyman Efendi, ilerde İTC yanlısı *Babalık* gazetesini çıkaracak olan Yusuf Mazhar, Baytar İbrahim gibi muhalif siyasi fikirlere sahip zevatın katıldığı toplantılarda bulunacak, bu toplantılarda sözü en çok dinlenen kişi olacaktı¹¹³.

Diğer taraftan ilerleyen yıllarda İttihat ve Terakki Cemiyeti Konya şubesi yetkilileri arasına girecek ve müteakip dönemde İslam Eserleri Müzesi müdürlüğü yapacak olan genç bir medrese talebesi Abdulkadir Erdoğan’ın modern siyasi fikirleri benimsemesinde diğer sürgünlerin yanısıra Ebuzziya Tefvik Bey ile kurduğu diyalogun da önemli etkisi olacaktır¹¹⁴. Ebuzziya Tefvik Bey’in etkilediği gençlerden bir diğeri ise yukarıda bahsedilen toplantılara da katılan Abdülaziz Efendi olmuştur. Abdülaziz Efendi katıldığı bu toplantıların da tesiri ile muhalif pozisyonunu oldukça sertleştirmiş ve anlatılanlara

¹¹⁰ Ahmed Bedevi Kuran, *a.g.e.*, s.173-178.

¹¹¹ Ziyad Ebuzziya, “Konya Halıcılığı ve Ebuzziya Tefvik’in Siyasi Mesajlı Halıları”, Feyzi Halıcı (haz.), *Türk Halk Edebiyatı ve Folklorunda Yeni Görüşler I*, Ankara: 1985, s. 487.

¹¹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Karesi Meşahiri*, c. 2, İstanbul: Hüsn-i Tabiat Matbaası, 1341, s. 41.

¹¹³ Bkz. bu çalışma dn. 65 ve ilaveten Caner Arabacı, “Abdülaziz Efendi”, *Konya Ansiklopedisi*, Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, s. 13

¹¹⁴ Semavi Eyice, “Erdoğan Abdulkadir”, *TDV DİA*, c. 11, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, s.288; Sefa Odabaşlı, *20. Yüzyıl Başlarında Konya’nın Görünümü*, Konya: Konya Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 1998, s.199.

göre, II. Abdülhamid'e başarısız bir suikast girişiminde dahi bulunmuştu. Yine anlatılanlara göre onu bu "operasyonu yapmaya" Ebuzziya Tevfik Bey teşvik etmişti¹¹⁵.

Türkiye'de bulunduğu yıllarda "evrak-ı muzır" sevkıyatı için taşra vilayetlerini dolaşan ve bu bağlamda Konya'ya da uğrayan Gyula Germanus'un şahitliği Ebuzziya'nın gündemine ilişkin veriler de sunmaktadır: "Konstantinopolis'ten sürgün edilmiş ve susmaya mahkum edilmişti. Artık yazamazdı ve kitap basamazdı. Ama yine de susmuyordu. Saatlerce onun geleceğe dair inancını yansıtan coşkulu konuşmasını dinledim"¹¹⁶.

Buraya kadar anlatılanlar sürgünde iken muhalefetini de sürdüren bir portre çizse de Konya'da geçirdiği 8 yıl içerisinde Ebuzziya'nın takibat altında tutulduğunu, mektuplarının okunduğunu ve hatta Mamuratülaziz Vilayeti tercümanı Selanikli Hüsnü beye gönderdiği bir mektubun "fıkarât-ı muzır" içermesi nedeni ile yargılandığını ve beraatle sonuçlanacak bu dava nedeni ile yaklaşık bir yıl ev hapsinde tutulacağını da kayda geçirmemiz gerekir¹¹⁷. Hatta Ferid Paşa'dan sonra Konya valisi olan Tevfik Biren'in aktardıklarına bakılırsa saray Ebuzziya'nın özellikle Mevlevilerle temas kurmaması konusunda özel bir hassasiyet göstermektedir¹¹⁸.

Konya'da bulunan sürgünler içerisinde en etkili ve önemli isimlerden birisi Ebuzziya Tevfik olmakla beraber elbette -faaliyetleri hakkında kısmî bilgilere sahip olduğumuz- başka sürgünler de vardı. Kendilerinden daha önce bahsedilen Faik Bey ve Azmi beyin yanısıra Selanikli Hüsnü¹¹⁹, Kazım Hüsnü Bey'in düzenlediği toplantıların müdavimlerinden ve Arnavutluk eşrafından Toptani Murat Paşa, "Girit'te eczacı yüzbaşı iken Yunanistan'a firar etmiş, muhalif (bedhahâne) neşriyatta bulunmak istemişken yakalanmış"¹²⁰ Selanikli Rıza, Bahriye eczacılarından İbrahim Halil bey, Mabeyn-i

¹¹⁵ Arabacı, aynı madde.

¹¹⁶ Gyula Germanus, *Doğu'nun Büyüsü*, İstanbul: Muhayyel Yayıncılık, 2019, s. 112.

¹¹⁷ Bu olayın gelişimi için bkz. Kırmızı, *a.g.e.*, s. 153-154. Arşiv evrakına dayalı mufassal bir hikayesi için bkz. Ali Işık, "Ebuzziya Tevfik'in Konya'daki Sürgün Yılları", *Akademik Sayfalar* [Merhaba Gazetesi Eki], c. 19, 2y. 32, ss. 498-512. Ayrıca bkz. Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı (Bundan sonra DH.MKT) 2530/22; Y. PRK. UM), 58/104; DH. MKT, 1115/58, Lef 10,11; DH.MKT 1061/22, Lef 4, 5.

¹¹⁸ Mehmed Tevfik Biren, *a.g.e.*, 2006, s. 256.

¹¹⁹ Ebuzziya Tevfik'in kendisine gönderdiği bir mektup ile başlayan yargılama süreci nedeniyle Selanikli Hüsnü de vilayet tercümanı olduğu Mamuratülaziz vilayetinden Konya'ya getirilmiş ve beraat etmekle beraber geri dönmesine müsaade edilmemişti. Konya'da bulunduğu süre içerisinde bir müddet vilayet tercümanlığı da yapan Hüsnü bey Meşrutiyet yıllarında Edirne (1909-1912) ve Aydın (1912-1917) mutasarrıflığı görevlerinde bulunmuştur. Bkz. Mehmet Serez, *Tekirdağ Tarihi ve Coğrafyası Araştırmaları*, Ankara 2007, s. 40; Asaf Gökbek, *Aydın İli Tarihi*, c.1, İstanbul 1936, s. 144.

¹²⁰ Kırmızı, *a.g.e.*, s. 154.

Hümayun şifre katiplerinden Hüseyin Vehbi Bey¹²¹, II. Abdülhamid'i zehirleyeceği gerekçesi ile yargılanan ve beraat etmesine rağmen önce Bursa'ya ardından Konya'ya sürülen Doktor Hakkı Şinasi [Erel]¹²², Hakkı Şinasi ile işbirliği yaptığı gerekçesi ile Bayraktarzade Mustafa Ruhi Bey¹²³, Üsküp ulemasından ve I. Meşrutiyet devri mebuslarından, ateşli bir meşrutiyet savunucusu İdris Efendi ve oğlu 1908'de Üsküp mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a girecek olan Said Efendi¹²⁴, Harbiye Mektebi talebelerinden Cemal ve Hüsameddin beyler¹²⁵ de Konya'ya sürülen Jön Türk eğilimli kişiler arasındaydı ve bu isimler Tefvîk Biren'in belirttiğine göre "Abdülhamid'in zihnini ziyadesiyle meşgul" etmekteydiler¹²⁶.

Meşruti fikirlerin taşrada teşekkülü açısından sürgünlerin oynadığı rolün, Konya'da olduğu gibi Kastamonu'da da geçerli olduğundan rahatlıkla söz edebiliriz. Nitekim II. Abdulhamid dönemi Kastamonu'sunun en etkili muhalefet faaliyetlerinden birisi olarak 1906 yılında gerçekleşen ve mevcut valinin değiştirilmesi ile sonuçlanan telgrafhane baskınının gerçekleşmesinde önemli rollerden birisi sürgünlere aitti.¹²⁷ Örneğin bu hadisenin meydana gelmesinde rol oynayan iki önemli isim Muşlu Müftüzade Reşit Bey¹²⁸ ve Eczacı Ali Rıza Bey¹²⁹ Kastamonu'da sürgün olarak bulunuyorlardı ve bu rollerinden dolayı daha sonra Reşit Bey Safranbolu'ya, Ali Rıza Bey Araç'a ve hadisede

¹²¹ BOA, DH.MKT, 2547/95.

¹²² Doktor Hakkı Şinasi Erel II., III., V. VI. dönem TBMM İstanbul mebusluğu, IV. dönemde de Erzurum mebusluğu yapmıştır. Bkz. Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi TBMM II. Dönem*, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 400-401.

¹²³ Kuran, *a.g.e.*, s. 178. Mustafa Ruhi Bey, Mekteb-i Mülkiye 1907 mezunlarından ve son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ına Karesi mebusu olarak giren ve Cumhuriyet döneminde çeşitli vilayetlerle valilikler yapan Mehmet Fuat Tuksal'ın babasıdır.

¹²⁴ Serhat Aslaner, *a.g.m.*, s. 968-971.

¹²⁵ Kuran, *a.g.e.*, s. 178-180.

¹²⁶ Biren, *a.g.e.*, s.229.

¹²⁷ Demircioğlu, M. Ziyaeddin; *Kastamonu'da ...*, s.4-6; Demircioğlu, Ziya; *Kastamonu ...*, s.87-90. Hadiseler hakkında ayrıca bkz. M. Şükrü Hanoğlu, *Preparation for a Revolution The Young Turks 1902-1908*, Oxford University Press, 2001, 104-105.

¹²⁸ Reşit Bey meşrutiyetin ilanından hemen sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti Kastamonu şubesinin teşkilatlanması amacı ile yapılan toplantıda reis-i muvakkat seçilecektir. Bkz. Demircioğlu, *Kastamonu'da ...*, s. 25. Muallim Cevdet Bey'in şu cümlelerinde de büyük ihtimalle Müftüzade Rüştü Bey anlatılmaktadır: "1316 ve 1317 senelerinde [Kastamonu'da] bulundum. (...) Fuzuli, Nef'i gibi şairlerin eserlerini Süleyman Nazif'ten gayri kimsede görmediğim bir talakat ve haşmetle okuyan menfi ve menkûp üdebadan Reşit Bey'e – bana zerk eylediği edebi merak itibari ile – medyunum." Bkz. Osman Ergin, *Muallim M. Cevdet'in Hayatı Eserleri ve Kütüphanesi*, İstanbul: İBB Kütüphane ve Müze Müdürlüğü, 2005, s. 6.

¹²⁹ Ziyaeddin Demircioğlu *Kastamonu'da ...* adlı eserinin başka bir yerinde, 1312 yılında Kastamonu'ya sürülen bu kişinin ismini Hacı Mehmet Rıza Bey olarak zikrediyor. Bkz. Demircioğlu, *ag.e.*, s. 56

etkili olan diğer sürgünler de Tosya'ya gönderilecekler¹³⁰, muhtemelen de propagandalarına oralarda devam edeceklerdi.

Bununla beraber sürgünlerin etkilerini bu olayla ve tarihle sınırlı tutmak doğru olmasa gerek. Aslında siyasi sürgünlerin Kastamonu'ya gelişleri 1906'lardan çok öncelere; İttihat ve Terakki'nin kuruluş yıllarına (1895) ve müteakip yıllara tesadüf etmektedir. 1895 ve 1896 yıllarında Kastamonu örgütlü siyasal muhalefetin etkili iki ismine Doktor Şerafettin Mağmumi ve Doktor Reşit Şahingiray'a ev sahipliği yapmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucularından Şerefeddin Mağmumî kolerayla mücadele kapsamında Adana, Halep, Beyrut, Suriye gibi vilayetlerde sadece kolera ile değil "istibdat"la da mücadele etmiş ve 1896'da döner dönmez Kastamonu'ya gönderilmişti. Ve bir süre burada kaldıktan sonra Avrupa'daki ittihatçıların ısrarlı talepleri doğrultusunda Romanya üzerinden Paris'e gitmişti¹³¹. Bir başka Mekteb-i Tıbbiyeli ve İttihat ve Terakki'nin bir başka müessisi Reşit Şahingiray da 1895 yılından itibaren Tıbbiye'den hocası Düring Paşa ile frengi ile mücadele amacıyla "Kastamonu vilayetinin her tarafını ve Ankara vilayetinin bazı mevâkiini devr ve teftiş etti¹³²" ve İstanbul'a döndükten kısa bir süre sonra 1897'de tutuklanarak Şeref Vapuru ile Trablusgarp'a sürüldü.

Henüz somut bilgilere sahip olmasak da bu iki aktivist muhalifin Kastamonu'da en azından propaganda yaptıklarını ve Abdullah Cevdet-Ziya Gökalp örneğinde olduğu gibi¹³³ bir takım gençleri etkiledikleri yönünde spekülasyon bir tahminde bulunabiliriz. Öte yandan 1901-1903 arasında Kastamonu vilayet mektupçuluğu yapan Mehmet Ali Aynî hakkındaki kapsamlı eserinde Galip Kemali Söylemezoğlu, Aynî'nin geldiği Kastamonu'yu "bir sürgünler pazarı olmuş idi" cümlesi ile tavsif eder ve ardından sürgünleri saymaya başlar:

"Vilayet naibi kitabcı Esad Efendi azlinden sonra maaşile ikamete memur, Beyrut nafia müdürü Bürhaneddin, sıhhiye müdürü doktor Ali Saib, idadi mektebi edebiyat

¹³⁰ Demircioğlu; *Kastamonu ...*, s.98.

¹³¹ İsmail Türkoğlu, "Şerefeddin Mağmumî", *TDV DİA*, EK 2. Cilt, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019, ss. 167-169, s. 168.

¹³² Cevri [Mehmet Reşid Şahingiray], *İnkılab Niçin ve Nasıl Oldu*, Nejdett Bilgi (haz.), İzmir: Akademi Kitabevi, 1994., s. 13

¹³³ Gökalp, ailesinin karşı koymasına rağmen, o sıralarda (1894-1895) kolera ile mücadele kapsamında Diyarbakır'da bulunan Doktor Abdullah Cevdet ile yakınlaşmış ve ondan hem sosyoloji/pozitivizm hem de istibadla mücadele hususunda bilgiler almıştı. Hatta İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üyeliğini de Abdullah Cevdet ile Diyarbakır'da kurduğu bu ilişki sonucunda gerçekleştirmişti. Bkz. Orhan Okay, "Ziya Gökalp", *TDV DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, ss. 124-128, s. 125.

muallimi Muşlu Reşid – kuvvetli bir şairdi; sonraları Malatya mutasarrıfı olmuş idi – halen İstanbul’da avukatlık etmekte olan Cemiyet-i Rüşumiyye azasından Sacid, İstanbul vilayeti evkaf müdürlüğünden mütekaid Niyazi – Üsküdar Tramvayları idare meclisi azasından, Bolu mutasarrıfı Babanzade Zihni Paşa, bir çok Arnavudlar, Mülkiyye mektebi talebesinden Sırrî – İzmit Mebusu, iktisad vekili, ahiren isimsiz mektublar yazarak hükümet aleyhinde bulunmakla itham ve mahkum edilmiştir – Abdülmecid’in şeyhlerinden meşhur Ebulhüda’nın hususi gözdelerinden bir nevcivan olan Şekip bey ve nihayet vilayet tercemanı Bib Dode Paşa.”¹³⁴

Adulahad Nuri Bey, Sadrettin Bey gibi etkili isimleri de ekleyeceğimiz bu listedeki birkaç isme odaklanmak sürgünlerin taşra siyasi gündemine saray ve sistem karşıtı fikirleri enjekte etmek kapasitelerine dair bir fikir verecektir. Bu bağlamda üzerinde durabileceğimiz örnek bir isim olarak, daha sonra Kastamonu mebusluğu yapacak olan Yusuf Kemal Tengirşek’in ağabeyi, Adulahad Nuri Bey’i zikredebiliriz. “Adulahad Nuri Bey 5 Kasım 1895 tarihinde bir beyanname tertib ve tab’ı meselesinden dolayı”¹³⁵ ve ağabeyine göre de “hürriyet için çalışmak üzere Cemiyete girmişti ve onun için de Kastamonu’ya sürülmüştü.”¹³⁶ Kendisi de Jön Türk fikriyatından etkilenmiş olan Yusuf Kemal Bey’in ağabeyini ziyaret etmek üzere Kastamonu’ya gelirken beraberinde getirdiği hediyeler sürgünlerin ve dolayısı ile de bölgedeki diğer muhaliflerin beslendikleri kaynakları göstermesi açısından zikredilmeye değer:

“Ağabeyimin en ziyade hoşuna gideceği [hediye], aynı zamanda Kastamonu’da ötekine berikine okutulacak evrak-ı muzır-ı [idi]. O vakit Paris’te *İnciliçavuş*, *Meşrutîyet*, *Kanun-i Esasi* gibi gazeteler gelmeğe başlamıştı. Nadiren de *Hürriyet* alıyordum. Onları gönderenler, aynı zamanda (...) mavi kaplı *Mahkeme-i Kübra*’yı ve artık harekete geçmek zamanı gelmiş bulunduğunu çeşitli delillerle isbat ederek harekete geçmeğe sevkeden *Hareket* gibi, tabi gizli yazılmış, risaleleri de göndermişlerdi. İşte fikir hürriyeti isteyen ağabeyime götürecektir çok değerli hediyeler. (...)”¹³⁷

Kastamonu’da sürgün olarak bulunduğunu bildiğimiz bir başka isim olan Sırrı Bey’in hikayesi de bize sürgünlerin bulundukları bölgelerde siyasi tutum ve davranışlarını sürdürdüklerini göstermesi açısından kayda değerdir. İlk TBMM’de İzmit mebusluğu yapacak olan Sırrı Bey, Mülkiye’den mezun olduktan (1897) kısa bir süre sonra saraya/sultana muhalefet ettiği gerekçesi ile tutuklanmış ve 1898’de Kastamonu’ya sürülmüştü. Ancak Kastamonu’da da muhalif tavırlarını devam ettirmiş olacak ki 1902

¹³⁴ Ali Kemal Aksüt, *Profesör Mehmed Ali Ayni*, Ahmet Sait Matbaası, 1944-İstanbul, s. 93.

¹³⁵ İ. Lütfü Seymen, “Kastamonu Basın Tarihinden: Doğu Mecmuası ve Adulahad Nuri Bey (1865 - 1927)”, *Müteferrika*, s.26, ss:53-66, İstanbul: 2004, s. 57. Adulahad Nuri hakkında ayrıca bkz. M. Şakir Ülkütaşır, “Az Tanınmış Değerli Bir Muharrir Abdülhad Nuri”, *Doğu*, c. 2, sy. 9-10-11, 1943, ss. 27-28.

¹³⁶ Yusuf Kemal Tengirşek, *a.g.e.*, s. 48.

¹³⁷ Yusuf Kemal Tengirşek, *a.g.e.*, s.53.

yılında tekrar yargılanmış, iki yıl kürek cezasından sonra 1905'ten 1908 yılına kadar Kastamonu Belediyesi'nde, çeşitli pozisyonlarda, çalışmıştı.¹³⁸ Meşrutiyetin ilanından bir süre sonra İttihat ve Terakki yanlısı yayın yapan *Serbaz* gazetesini çıkaracak olan Hayreddin Bey de Harbiyeden mezun olduktan sonra siyasi faaliyette bulunduğu gerekçesi ile takibata uğramış, istifa ederek Fransa'ya gitmiş ve nihayet 1900'lerin başlarında memuren Kastamonu'ya sürülmüştü.¹³⁹

Bu çerçevede zikredilmesi gereken isimlerden birisi de Hoca Muhyiddin Efendi'dir. Fatih medresesinden mezun olan, firari olarak 3 yıl Avrupa'da bulunan Hoca Muhyiddin Efendi siyasi sebeplerden ötürü önce müddei-i umumi muavini olarak Çankırı'ya sürülmüş (1898) ancak 3 yıllık görevinin ardından yine siyasi sebeplerden ötürü bu defa herhangi bir memuriyet verilmeksizin on beş ay diğer sürgünlerle beraber toplantılar yapacağı Kastamonu'ya sürülmüştü.¹⁴⁰

Kastamonu'da İttihat ve Terakki Cemiyeti şubesinin tesis edilmesinde öncülüğü de sürgünler yapmışlardır. Ziyaeddin Demircioğlu söz konusu devri anlattığı ve bir yönüyle hatırat sayılabilecek eserinde Kastamonu'da Cemiyet şubesinin Manyasizade Refik Bey'in akrabalarından ve cemiyete mensup olduğu için Kastamonu'ya sürülen¹⁴¹ Sadrettin Bey'in öncülüğünde tesis edildiğini, Sadrettin Bey'in daha sonra şehirdeki diğer sürgünleri ve Kastamonu yerlilerinden Fazlıoğlu Besim Bey ile Hüseyin Hüsnü Bey'i de Cemiyete üye yaptığını¹⁴² ve nihayet sürgünlerin geceleri evlerde bir araya gelerek cemiyetin üye sayısını artırmaya yönelik toplantılar yaptıklarını belirtir.

¹³⁸ Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve TBMM*, c:3, Ankara: TBMM Basımevi Müdürlüğü, 1995, s. 539. Ayrıca Esmâ Tarım; "İlk Mecliste İlk Muhallif: İzmit Milletvekili Sırrı Bey", *I. Uluslararası Kocaeli ve Çevresi Kültür Sempozyumu* içinde, c:2, Kocaeli: 2006, s.1127.

¹³⁹ Nail Tan, *Gurur Kaynağımız Kastamonulular*, Ankara, 2004, c.1, s.34; Demircioğlu, *Kastamonu ...*, s. 65/dn:1. Aziz Demircioğlu Hayreddin Bey'in okuldan kovularak Kastamonu'ya sürüldüğünü yazar. Bkz. Aziz Demircioğlu, *100 Yıllık Kastamonu Basınında Kim Kimdir?*, Kastamonu: Doğrusöz Matbaası, 1980, s. 23.

¹⁴⁰ Hoca Muhyiddin, *Hürriyet Mücadeleleri yahut Firak ve Menfa Hatıraları*, Dersaadet – 1326, s. 6. Hoca Muhyiddin için ayrıca bkz. İsmail Kara, "Ulema Siyaset İlişkilerine Dair Önemli Bir Metin: Muhalefet Yapmak/Muhalefete Katılmak", *Divan*, 1998/1, sy. 4., ss. 1-25; Zeynep Altuntaş, "Yarı Ulemadan Bir Jön Türk Hoca Muhyiddin'in Hayatı ve Eserleri", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Güz 2011, sy. 13, ss. 223-255.

¹⁴¹ M. Ziyaeddin Demircioğlu; *Kastamonu ...*, s. 67.

¹⁴² Demircioğlu, *Kastamonu ...*, s. 54. Sadrettin Bey'in İttihat ve Terakki'ye mensubiyeti için ayrıca bks. a.g.e., s.27.

1.2.3. Alimler, Muallimler ve Şeyhler

“Yeni Osmanlılardan itibaren İstanbul başta olmak üzere bir iki büyük şehirden Hürriyet lüzumu ve Mutlakiyet rejiminin kaldırılması fikri Anadolu’nun bütün kasabalarına yayılmıştır. *Hürriyet propagandası çok zaman oraya tayin edilen açık fikirli memur ve öğretmenler vasıtasıyla gelirdi.* İstibdat rejimleri kördür derler. Gariptir ki hürriyet aleyhdarı ve mutlakiyet taraftarı olan Osmanlı hükümeti kendi eliyle hürriyet propagandası yapmanın yolunu da çok iyi keşfetmiştir. Mutlakiyet aleyhtarı olduğu için İstanbul’dan uzaklaştırmak istediklerini bu kasabalara sürgün ediyorlardı. *Kısmen psikolojik sebeplerin, yani mağdur ve mazluma karşı uyanan sevginin, kısmen bu yeni gelenden birşeyler öğrenmek arzusunun itişiyile gençler sürgün edilenin etrafını alıyorlar, ondan bir şeyler öğrenmek istiyorlardı.* Bu kasabalarda günden güne gevşeyen idare, gençlerin sürgün olanlarla sıkı fıkı teması geçmelerini önleyemeyecek halde idi. *Bunlar elile, yahut askeri veya sivil öğretmenler vasıtasıyla gelen yasak kitaplar ve şiirler, hatta Avrupa’da Yeni Osmanlıların, son Cön Türklerin çıkardıkları gazeteler elden ele dolaşıyor, kopya ediliyordu. Bunlarda toplantılar da okunurdu.* İstanbul’da okur yazarların bilmedikleri, hatta merak bile etmedikleri bir çok eserleri bu kasabaların bazı okur yazarları bilir, şiirleri de ezberlerdi. Her Cuma günü camilerin minberlerinde Allah’ın gölgesi diye anılan Halife ve Padişaha ve onun vezirlerine karşı yazılan bu yazılar İstanbul’un nüfuzunu buralarda gitgide kırırdı.”¹⁴³ [vurgular benim]

Muhallif siyasi fikirlerin taşraya intikalinde rol oynayan önemli aktörlerden -sürgün ve bürokratların yanı sıra- bir grubunu da hem öğrenciler hem de halkla daha fazla temas halinde olan ve sosyal/dini statüleri dolayısıyla onları daha fazla etkileme, yönlendirme kapasitesine sahip olan sarıklı/fesli eğitimciler teşkil etmekteydi. Bu grup içerisinde ele almaya çalışacağımız müderris ve muallimler daha ziyade gençler (öğrenciler), imam/vaiz ve meşayih ise her yaş ve kesimden halk üzerinde etkili idiler.¹⁴⁴ Bu nedenle bütün Jön Türk fraksiyonlarının gündeminde ilmiye ve tarikat çevrelerinin desteğini almak, öğretmenler üzerinden gençlere ulaşmak fikri yer almaktaydı. Jön Türk neşriyatının dinî üslubu¹⁴⁵, evrak-ı muzırranın camilere bırakılmasının arkasında bu kaygı ve gayeler vardı. Dolayısıyla Erişirgil’in bir anlamda hatıra olarak da telakki edilebilecek ve taşra şehirlerindeki gençlerin muhallif siyasi fikirlerle tanışma kanallarına ve bu minval

¹⁴³ M. Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1951, s. 17-18

¹⁴⁴ Bu noktada Hanioglu’nun “Jön Türk gazetelerini okuyan, onlarla birlikte eylemlere katılan kimselerin önemli bir kısmı da talebe-i ulum ve çeşitli seviyelerde dini eğitim görmüş kimselerdi” tesbitini hatırlamakta yarar var. Öte yandan yine Hanioglu’nun Jön Türklerin halk islamını yanlarına çekme gayesi güttükleri yorumuna işaret etmekte yarar var. Bkz. M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s. 142-144, 276.

¹⁴⁵ Bu bağlamda zikredilebilecek iki önemli Jön Türk metni İsmail Kara tarafından değerlendirilmiş ve yayınlanmıştır. *Ulema-yı Din-i İslâma Davet-i Şer’iye* (Mısır, 1314) isimli risale için bkz. İsmail Kara, “Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Önemli Bir Metin: Muhalefet Yapmak/Muhalefete Katılmak”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, sayı: 4, 1998, s. 1-25. Tunalı Hilmi’nin *İkinci Hutbe e - el-Ulemau Veresetü’l-Enbiya* (Cenevre 1314) için bkz. İsmail Kara, “Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Metinler - II Ey Ulema! Bizim Gibi Konuş!”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, sy. 7, 1999, s. 65-134.

üzere sürgünlerin ve eğitimcilerin oynadıkları role vurgu yapan yukarıdaki tesbitleri, sarıklı ya da fesli eğitimcilerin (ulema, muallim, meşayih) daha geniş kitlelere erişebilme, etkileyebilme imkanlarına sahip olduğuna işaret etmesi bakımından önemlidir.¹⁴⁶

Konya ve Kastamonu'ya bu aktörler açısından baktığımızda -diğer aktörlerde olduğu gibi- örgütlü bir muhalefet yapısından bahsetmenin mümkün olmadığını, bu tür eylemlerin daha ziyade bireysel çabalarla yürütüldüğünü göreceğiz. Bu noktada bahsedebileceğimiz isimlerden birisi Ayaşlı Şakir'dir. Şakir, İstanbul'da Darulmuallimîn'den mezun olduktan sonra 1895-1901 arasında Konya İdadisi'nde müdür yardımcısı olarak görev yapacak, 1901'de İdadi Müdürü olarak tayin edildiği Tokat'ta bir merasim sırasında "istibdad"ı açıkça eleştirdiği için 1904'de tekrar Konya'ya -bu defa sürgün olarak- gelecektir. Dönemin şahitlerine göre Ayaşlı Şakir derslerde öğrencilerine "ahrarane fikirler telkin edecek"¹⁴⁷ ve bir keresinde talebenin notları kontrol amacıyla müsadere edilecektir. Vefatının ardından bir vefeyatname kaleme alan yakın mesai arkadaşı Sivaslı Ali Kemali "Vilayetimizin bugünkü uyanık neslinin gözlerini ilk defa açan, istibdat devrinin bütün acılarını, felaketlerini kendine mahsus bir eda ile talebelerinin ruhuna nakşeden Şakir Efendi idi"¹⁴⁸ diyerek Ayaşlı Şakir'in öğrencilerin politik düşünceleri üzerinde etkisine işaret edecektir. Aslında Ayaşlı Şakir için bu cümleleri kuran Sivaslı Ali Kemali de öğrencileri üzerinde benzer bir etkide bulunan hocalardan bir başkasıydı. Memleketi Sivas'tan erken yaşta ayrılan ve medrese eğitiminin ardından 1896 yılında Konya'ya yerleşen Sivaslı Ali Kemali 1898'den itibaren Konya'nın muhtelif medreselerinden ve Konya İdadisi'nde görev yapmış, Meşrutiyet arefesinde Konya'da açılan Hukuk Mektebi'nde de ders vermiş ve Mehmet Önder'in ifadesi ile talebelerini "aydınlatmış"¹⁴⁹ tı. Anlatılanlara bakılırsa Sivaslı Ali Kemali

¹⁴⁶ Bu noktada İbrahim Temo'nun anlattıklarını da hatırlatmakta yarar var. Temo, 1908'de İpek mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a katılacak olan Hafız İbrahim Efendi'yi İTC'ye dahil ettiğini ve bir hoca olarak İbrahim Efendi'nin hareket imkanlarından faylandıklarını belirtir: Hafız İbrahim Efendi, Edirne'de Ramazan hocalığı yaparken serbestçe nasihatte bulunması neticesi posta memurlarından Talat Bey'i de cemiyete aldı. Bu sebepten Talat da mürşidi, Hafız İbrahim Efendi'yi çok severdi, bana karşı da muhabbeti vardı." Bkz. İbrahim Temo, *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, İstanbul, Arba Yayınları, 2000, s. 18.

¹⁴⁷ Feridun Nafiz Uzluk, "Şakir Efendi", *Toplu Makaleler*, c. 3, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017, ss. 1-5, s. 1.

¹⁴⁸ 21 Haziran 1917 tarihli *Türk Sözü* gazetesinden aktaran Mehmet Önder, *Sivaslı Ali Kemali*, Konya: Yenikitap ve Basımevi, 1954, s. 36.

¹⁴⁹ Mehmet Önder, *a.g.e.*, s.18, 38. Ayaşlı Şakir hakkında bkz. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969, s. 1736; Faik Soyman ve Muhlis Koner, *Ayaşlı Muallim Şakir Efendi*, Konya: Konya Halkevi Neşriyatı, 1933. Bu eserin metni Fatma Betül Telli tarafından yayına hazırlanan *Ayaşlı Muallim Şakir* (Ankara, 2005) adlı eserde de aynen yer almıştır. Konya Hukuk

Efendi'nin müderrislik yaptığı Ziyaiye Medresesi'nde bir dönem ders veren ve İstanbul'da -İttihat ve Terakki lehine verdiği ateşli vaazlarla bilinen- Manastırlı İsmail Hakkı Efendiden ders alan Aksekili Mehmet Emin Efendi de Abdülhamid idaresinin “baskıcı” ve kontrolcü yöneliminden rahatsızdır¹⁵⁰.

Muhallif siyasi fikirleri nedeni ile sürgün olarak Konya'da bulunan Said Efendi'nin kendisinden icazet aldığı hocası Süleymaniye Medresesi müderrislerinden Tavaslı Osman Efendi için kullandığı “ahrar ulemadan” sıfatı aynı zamanda Osman Efendi'nin Jön Türklüğü'nün tartışmaya mahal bırakmayacak bir şekilde tescili olarak değerlendirilebilir.

Konya İdadisi'nin Jön Türk eğilimli hocalarına ilaveten Konya Sanayi Mektebi'nde de hocalar düzeyinde bir muhalefet temerküzünden bahsedebiliriz. Kendilerinden daha önce bahsedilen iki Jön Türkün, Abdülaziz Efendi ve Azmi Bey'in aynı zamanda Sanayi Mektebi'nde ders vermelerini bu noktada hatırlatmak yerinde olur. Bunların yanı sıra Sanayi Mektebi'nin, bu meyanda zikredilebilecek bir başka hocası da Mustafa Fikri Efendi idi. Mustafa Fikri Efendi Sanayi Mektebi'nin bu Jön Türk hocalarıyla mesai arkadaşı olmanın yanı sıra Veled Çelebi, Ermenekli Hasan Rüştü ile de yakın arkadaşır ve dahası beslendiği kaynaklar arasında Konya'daki muhaliflerden Abdülhalim Memduh önemli bir yer tutmaktadır¹⁵¹.

Bu noktada yukarıda saydığımız isimlerin bir kısmının dahil olduğu bir gruptan da kısaca bahsetmekte yarar var. Katılımcılarının “bezm-i muhabbet” olarak adlandırdıkları ve tasavvufi eğilimlere sahip olduğu bu grubun bir başka ortak özelliği ise ekseriyetle Jön Türk fikriyatını benimsemiş (uyanık¹⁵²) zevattan oluşmasıydı. Ve kuvvetle muhtemeldir ki bu muhabbet meclisinin önemli gündem maddelerinden birisini de muhalif siyasi gündemler oluşturmaktaydı. Siyasi muhalefetin bireysel kaygı ve girişimlerle yapıldığı

Mektebi hakkında bkz. Yasin Yılmaz, Mehmet Kiremitçi, “Konya Hukuk Mektebi'nde Anayasa Hukuku Dersleri”, *Adalet*, sy. 68 (2022/1), ss.285-337; Seyit Taşer, *Osmanlı Devleti'nin Taşra Hukuk Mektepleri*, Konya: Çizgi Kitabevi, 2015. Türkiye'de modern hukuk eğitiminin kurumsallaşması bağlamında ayrıca bkz. Ali Adem Yörük, “Mekteb-i Hukukun Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)”, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi ABD, YL Tezi, İstanbul, 2008.

¹⁵⁰ Hasan Hüseyin Uçar ve Ahmet Ali Uçar, *Antalya İli Akseki İlçesi Sadıklar Köyü*, İzmir 1990, s. 277-279.

¹⁵¹ Sadeddin Nüzhet, Mehmed Ferid, *Konya Vilayeti Halkiyatı ve Harsiyatı*, Konya, 1926.

¹⁵² Osman Nuri Ergin, *Abdulaziz Mecdi Tolun Hayatı ve Şahsiyeti*, İstanbul: Kenan Basımevi, 1942, s. 18-19.

taşıra zemininde -ve elbette Konya özelinde- bu oluşumu bireyselliği aşan ancak örgüt/teşkilat kapasitesine ulaşmamış bir ara kategori olarak da değerlendirebiliriz.

“Bezm-i muhabbet”in müdavimlerine biraz yakından bakmak grubun siyasal rengini de açığa çıkaracaktır: Muhallif olduklarını bildiğimiz Sivaslı Ali Kemali, Ayaşlı Şakir, bu iki ismin yakın arkadaşlarından ve 1908’de Balıkesir mebusu olacak Abdulaziz Mecdi Tolun, yine Ali Kemali Efendi’nin dostlarından Çumralı Hacı Hüseyin Efendi, “ahrar ulemadan” Tavaslı Osman Efendi¹⁵³, Veled Çelebi’nin hocalarından, mevlevî müderris ve imam Sıdkı Dede¹⁵⁴, Reji Başkatibi Kıbrıslı Faik Bey¹⁵⁵, Vilayet muhasebe kaleminden Osman Efendi¹⁵⁶, Kanbur Tevfik Bey, Şükrü İmre¹⁵⁷.

Öte yandan ilmiye sınıfı içerisinde Jön Türk fikriyatı ile ünsiyet kuran isimler Konya merkezi ile de sınırlı değildi. Elimizde çok fazla örnek olmasa da Konya taşrasında bu tür isimler olduğunu biliyoruz. Akşehir ulemasından Nakibüleşraf Ali Haydar Efendi ve Mehmet Emin Efendi bu bağlamda verilebilecek iki isim. İbrahim Hakkı Konyalı’nın “serbest fikirli, ileri görüşlü, devrinin tabiriyle ahrardan idi” olarak nitelediği Ali Haydar Efendi yine Konyalı’nın aktardığına göre 1889 senesinde bir jurnal neticesinde üç yıl sürecek bir Yozgat ve Ankara sürgününün ardından memleketine dönebilmişti¹⁵⁸. İlmiyeden Mehmet Emin Efendi ise medrese eğitimi aldığı Konya’da, medrese tahsilinin yanı sıra siyasî sürgünlerle de irtibat kurmuş ve II. Meşrutiyet yıllarında Akşehir’de oynayacağı siyasî rolün zeminini inşa etmişti. Konyalı’nın işaret ettiğine göre Akşehir’de yaşayan bir iki “sarıklı” Jön Türk birbirlerinin “en yakın fikir arkadaşları” idi¹⁵⁹.

Bu iki isme nazaran daha genç bir örnek ise Ermenekli Hasan Rüştü’dür [Okumuşgil]. Hasan Rüştü, Ermenek’te Tol Medresesi’nin idare eden bir ulema ailesine mensuptu. Küçük yaşta ailesini kaybedince medreseyi amcalarına bırakarak eğitimini tamamlamak

¹⁵³ Tavaslı Osman Fevzi Efendi hakkında bkz. Arabacı, *Osmanlı Dönemi Konya Medreseleri 1908-1924*, Konya: Konya Ticaret Odası Yayınları, 1998, s. 383-384.

¹⁵⁴ Asıl adı Abdurrahman olan Sıdkı Dede Sultan Veled Medresesi’nde yaklaşık 30 sene ders vermiş, müderrisliğe ilaveten Sultan Selim Camii imamlığı, Yusuf Ağa Kütüphanesi muhafızlığı ve asitânede mesnevihanlık da yapmıştır; bkz. Veled Çelebi İzbudak, *a.g.e.*, s. 7-8; Caner Arabacı, *a.g.e.*, s. 336-337.

¹⁵⁵ Mehmet Ali Uz, *Baha Veled’den Günümüze Konya Alimleri ve Velileri*, Konya: Şems Kitabevi, 2004, s. 334; Önder, *a.g.e.*, s. 20-21. Bu noktada, bir önceki başlıkta bahsedilen ve Reji’nin yurt dışından yasak siyasî neşriyatın getirtilmesinde aracı olduğu iddialarını hatırlamakta yarar var.

¹⁵⁶ Uz, *a.g.e.*, s.

¹⁵⁷ Osman Nuri Ergin, *a.g.e.*, s. 19.

¹⁵⁸ İbrahim Hakkı Konyalı, *Nasreddin Hoca’nın Şehri Akşehir Tarihi Turistik Klavuz*, İstanbul: Numune Matbaası, 1945, s. 649, 651.

¹⁵⁹ Konyalı, *a.g.e.*, s. 670.

için İstanbul'a gitmiş, orada hem medrese eğitimine hem de Mekteb-i Mülkiye'ye devam etmişti. Bu sırada Namık Kemal ve Ziya Paşa üzerinden Yeni Osmanlı fikriyatı ve anayasacılık düşünceleri ile tanışan Hasan Rüştü savunduğu bu yeni fikirlerin ve bu fikirlere paralel olarak yazdığı şiirlerin tesbit edilmesi ile 1311 senesinde - İbrahim Aczi Kendi gibi - okuldan uzaklaştırılarak Ermenek'e gönderildi. Memleketine dönünce bünyesinde ders vermeye başladığı Tol Medresesi aynı zamanda Ermenekli'nin genç talebeleri muhalif siyasi fikirlerle tanıştırması için bir platforma dönüştü:

“Genç şair dedelerinin babası İsmail Hakkı'nın müderrislik yaptığı Tol medresesinde yeni yön ve usullerde pek mühim dersler okutuyor. Zeka ve irfanına inanan bir sürü genç etrafını sarıyorlar. Bu medresede ders okutan şair aynı zamanda başına toplanan bu münevver zümreye o günün siyasi durumunu anlatarak istibdadın, Abdülhamid'in zulümlerini bir bir sayıp döküyor, bu suretle vatani borcunu da ödemiş bulunuyor.”¹⁶⁰

Ulema Jön Türklüğüne dair Konya taşrasından başka ve erken tarihli bir örnek de Isparta'da karşımıza çıkmaktadır. Böcüzade Süleyman Sami Efendi, sürgün olarak Isparta'da bulunan İstanbul ulemasından Tanturi Hasan Efendi'nin bir sohbetleri sırasında Abdulhamit idaresine yönelttiği eleştirileri de kaydeder:

“Lâ yüs'elü ammâ yef'al” ayet-i celilesi yalnız Cenab-ı Allah'a mahsus olup Hazret-i Peygamber dahi “küllüküm râin ve küllüküm mesûlün an raiyyetihî” buyurdıkları halde *nasıl olur da bir halayığın doğurduğuna mukaddesiyet ve adem-i mesuliyet hakkı verilebilir. Bu külliye hilâf-ı şer' ve münâfi-i adl u hikmettir. Bunu şer'an asla kabul ve tasdik edemeyiz*” dedik, daha birçok hocalarla birlikte sürüldük. Bizim nasip kısmet Isparta'da imiş, biz buraya geldik. Hak ve vazifesini bilen millet-i naciye-i İslam böyle şeyleri hiçbir vakit kabul edemez ve etmemelidir” demişti¹⁶¹.
[vurgular benim]

Bu başlık altında son olarak ele alacağımız gruba ise mutasavvıflar/tekkeler teşkil etmektedir. Konya'da tasavvuf çevrelerinin siyasi muhalefetle ilişkisini Mevlevî ve Nakşî-Halidî çevreler üzerinden irdelemeye çalışacağım. Konya merkezli bir tarikat olan Mevleviliğin ve mevlevilerin Abdülhamit idaresi ile yıldızları barışmamıştı. Mevleviliğin İstanbul'daki merkez tekkesi konumundaki Yenikapı Mevlevihanesi'nin ve şeyhi Osman

¹⁶⁰ Memduh Yavuz Süslü, *Ermenekli Hasan Rüştü Hayat ve Eserleri*, Konya: Yenikıtap ve Basımevi, 1937, s. 14. Ermenekli Hasan Rüştü bir süre sonra tekrar İstanbul'a gitmiş ve tekrar yakalanmıştır. Ancak ikinci sürgünü memleketine değil, İzmir'e olacaktır. Hasan Rüştü'nün İzmir'de geçirdiği süre zarfında Şair Eşref'e ilişkin hatıraları için bkz. Hilmi Yücebaşı, *Şair Eşref Bütün Şiirleri ve 80 Yıllık Hatıraları*, İstanbul: Gül Matbaası, 1978, s. 124-179.

¹⁶¹ Böcüzade Süleyman Sami, *Üç Devirde Gördüklerim*, Hasan Babacan ve Servet Avşar (haz.), Ankara: Kültür Bakanlığı, Ankara 2008, s.14. Kitap, Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından e-kitap olarak yayınlanmıştır; bkz. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/BelgeGoster.aspx?F6E10F8892433CFF7AFBDF5FE280768791C5B747978912DF>.

Selahaddin Dede'nin 1876'da Meşrutiyetin ilanında oynadığı rol, bu sürecin mimarlarından Mithat Paşa ile kurdukları yakın ilişkiler¹⁶², veliahd Sultan Reşad'ın Mevlevî oluşu, Konya'daki Mevlevî şeyhinin cülus bazı törenlerinde yeni padişaha kılıç kuşatıyor oluşu gibi faktörler Abdulhamid ile Mevlevîlerin arasını açan bir rol oynamışlardır. Daha önce belirtildiği gibi Konya'nın özel konumu, saray tarafından çok yakın bir şekilde takip edilmesi sonucunu doğuruyordu. Tahsin Paşa da hatıralarında bu hususa işaret ediyor: “Konya Vilayeti gerek Mevlevî Çelebisi Efendi'nin merkez-i ikameti olmak ve gerek Reşad Efendi dairesi mensûbîninden bir çokları o vilayet dahilinde mukim bulunmak hasebiyle oradan gelecek bu gibi haberlere (Jurnallere) dikkat ve ehemmiyet-i mahsusa atfolunurdu.”¹⁶³.

Konya valisi Tevfik Biren'in bu bağlamda aktardığı bilgi/yorum resmi biraz daha netleştirmektedir: “Çelebi Efendi Konya'dan kımıldayacak olsa Sultan Hamid'e kendisinin tahttan indirilmesi için bir teşebbüs mevcud imiş de Çelebi Efendi İstanbul'da yeni padişaha kılıç kuşatmak için yola çıkıyormuş gibi gelirdi”¹⁶⁴. Diğer taraftan Konya'daki Mevlevî çevrelerin – sarayın bu tavrının da etkisi ile olsa gerek – Saraya karşı mesafeli hatta muhalif olduğunu söyleyebiliriz. İsimleri daha önce zikredilen Veled Çelebi, Mevlevî Sıdkı Dede örneklerinin ötesinde elimizde Konya'daki şeyhin saraya bakışına dair ipuçları verecek bir şahitlik de var. Konya'ya sürgünün ilk günlerinde Mevlevihaneyi ve şeyhi ziyarete giden Ebuzziya Tevfik Efendi Çelebi'den şu cümleyi duyacaktır: “Hiç müteessir olmayınız beyefendi. (...) Sizin artık o şeyâtin [şeytanlar] ile alakanız münkâtı' oldu”¹⁶⁵.

Konya'da etkin bir diğer tarikat ise Nakşibendiliğin Halidiye kolu idi.¹⁶⁶ Ulema ile ilişkilerine özel bir önem atfeden bu tarikatın kurucusu olan Şeyh Halid-i Bağdadî

¹⁶² Mehmed Ziya [İhtifalci], *a.g.e.*, s. 230

¹⁶³ Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid-Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1990, s. 198

¹⁶⁴ Biren, *a.g.e.*, s.218-219, 229. Ayrıca bkz. Asaf Tugay, *İbret*, c. 1, İstanbul: Okat Yayınevi, ty., s. 77-78.

¹⁶⁵ Adnan Akgün, *a.g.t.*, s. 182. Ebuzziya Tevfik Bey'in Çelebi Efendi ile görüşmesini önlemeye yönelik olarak saraydan çekilen telgraf metni için bkz. Biren, *a.g.e.*, s. 218-219. Konya'daki şeyhlerin sarayla aralarının iyi olmadığına dair ayrıca bkz. Sezai Küçük, *Mevlevîliğin Son Yüzyılı*, İstanbul: Simurg Yayınları, 2003, s. 364-366.

¹⁶⁶ Ramsaur *Jön Türkler ve 1908 İhtilali* adlı çalışmasında Bektaşî ve Mevlevîlerin Jön Türklerle yardım ettiklerini belirtmekte, Halidî-Nakşîler ile ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir; bkz. E. E. Ramsaur, *Jön Türkleri ve 1908 İhtilali*, İstanbul: Sander Yayınları, 1982, s. 132-133. Tarikat çevrelerinin Jön Türkler ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bakışı detaylı olarak İsmail Kara tarafından ele alınmıştır. İsmail Kara, tarikat ve cemiyet ilişkilerini Mevlevîlik ve Bektaşîlik bağlamının dışına çıkararak genişletmiş ve Nakşîleri

müritlerine ulemadan başkalarını tarikata kabul etmemeleri yönünde direktifler vermişti.¹⁶⁷ Tarikatın Konya kolu da diğerleri gibi bu düşünceye paralel olarak Bekir Sami Paşa Medresesi ile bütünleşmişti. Postnişin aynı zamanda medresenin de başmüderrisi idi ve bu tarikata mensup olamayanlar medreseye de alınmıyorlardı. Ele aldığımız dönemde Konya’da şeyh olan Zeynelabidin Efendi’nin babası Bahaeddin Efendi ve dedesi Memiş Efendi 19. yüzyılda bu tarikatın Konya’da yayılmasını sağlamıştı.¹⁶⁸ Konya’daki Halidî-Nakşî çevrelerin Jön Türklük olarak değerlendirebileceğimiz faaliyetler içerisinde ne derecede yer aldıklarını kesin olarak söyleyemesek de Bekir Sami Paşa Medresesi bünyesinde bulunmuş birkaç isim üzerinden, kısmen de olsa, saray ile aralarının iyi olmadığını söyleyebiliriz.

Daha önce işaret edildiği üzere bu medresenin talebelerinden İbrahim Hakkı Konyalı’nın görüştüğü isimlerden birisi de Ebüzziya Tevfik Bey’di. İbrahim Hakkı’nın dışında daha üst düzeyde bir örnek olarak ise, daha sonra kendisi de bir medrese kuracak olan, Abdülbasir Efendi’yi zikredebiliriz. Abdülbasir Efendi Bursa ve Denizli’de medrese eğitimini tamamladıktan sonra Konya’ya gelerek bir süre Bekir Sami Paşa Medresesi’nde kalmış, burada Nakşibendiliğin Halidî koluna girmiş ve ardından kendi adı ile anılan Abdülbasir Medresesi’ni kurarak burada müderrislik yapmaya başlamıştı. Daha sonra Halidî-Nakşî şeyhi olacak olan¹⁶⁹ Abdülbasir Efendi, Ziyad Ebüzziya’nın verdiği bilgilere bakılırsa “açık fikirli”ydi ve oğlu Aziz Efendi’yi de aynı şekilde yetiştirmişti.¹⁷⁰ Abdülbasir Efendi’nin oğlu Aziz Efendi Mısır’da halıcılık eğitimi alarak Konya’ya gelmiş ve Konya Sanayi Mektebi’nde halıcılık dersleri veren bir öğretmendi. Ancak muhtemelen Mısır’da bulunmuş ve oradaki muhaliflerle tanışmış olmasının ve babasının etkisi ile meşrutî sistemi destekliyor, Konya’da bulunan sürgünlerle görüşüyor, onlara

de bu denkleme dahil etmiştir. Bkz. İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri 1*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2001, özellikle s. 70-78

¹⁶⁷ Butrus abu Manneh, “19. Yüzyıl Başlarında Osmanlı’da Nakşî-Mücedidilik”, *Tasavvuf*, sy. 12, Ankara 2004, ss. 265-291, s. 270.

¹⁶⁸ Bahaeddin Efendi’nin 1906 yılında vefat etmesinden sonra medresenin ve tarikatın başına, aktif siyasete önce İttihat ve Terakki, daha sonra sırası ile Ahali Fırkası ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası saflarında devam eden, nihai olarak Kuva-yı Milliye hareketini desteklemediği için yüz ellilikler listesine alınan, büyük oğlu Mehmed Zeynelabidin Efendi geçmiştir. Bahaeddin Efendi’nin diğer oğulları Rıfat ve Ziyaeddin Efendiler de medresede ders vermekteydiler.

¹⁶⁹ Bkz. Arabacı, *a.g.e.*, s. 280; Uz, *a.g.e.*, s. 219-220.

¹⁷⁰ Ziyad Ebüzziya, *a.g.m.*, s.490.

yardım ediyordu. Üstelik Aziz Efendi daha ileri giderek Sultan’a başarısız bir suikast girişiminde de bulunmuştu.¹⁷¹

Son olarak; II. Meşrutiyet’in ilanından sonra bu tarikata mensup çevreler, özellikle de Bekir Sami Paşa Medresesi çevresi tarafından çıkarılan *Maşrık-ı İrfan* gazetesi ve yine Halidî-Nakşî Şeyhi Zeynelabidin Efendi tarafından 1911/1912 yılında yayınlanan *İslamiyet ve Meşrutiyet* adlı risalesinde çizilen istibdat tablosundan hareketle en azından Abdulhamit idaresinden memnun olmadıklarına dair bir yargıya varabiliriz. *Maşrık-ı İrfan* gazetesinin “Zimam-ı idare bir hükümdar-ı zalim u cebbarın elinde bulunuyordu. Artık o keyfî muamele ve hevesine hidmetten başka bir şey tanımıyordu”¹⁷² [vurgular benim] şeklinde tarif ettiği istibdat devri için Zeynelabidin Efendi:

“Hükümet-i mutlaka başboş, şartsız, bağısız bir hükümet demektir. Bu hükümet millet hakkında icra edeceği kanunları, nizamları kendi kendine yapar. Kimseye danışmaz, millet ile müşavere etmez. (...) İsteddiği kadar vergi alır, istediği kadar memur kullanır. (...) Bir cemiyet ve dernek kur[ul]du mu derhal dağıtır. Milleti kasıp kavurup köle gibi kullanır bir hükümettir.”¹⁷³

demek suretiyle bir anlamda Abdulhamit devri idare tarzından memnuniyetsizliğini¹⁷⁴ dile getirmiş oluyordu.

Alim, muallim ve mutasavvıf gibi halk nezdinde daha etkili aktörler bağlamında Kastamonu’ya baktığımızda 1890’ların ortalarından itibaren bu çevrelerin muhalif fikirleri savunmaya/yaymaya başladığı örneklerle karşılaşmaya başlıyoruz. Yusuf Kemal Tengirşek’in Kastamonu ziyareti bu noktada da bize bir takım ipuçları vermektedir. Tengirşek Kastamonu’da bulunduğu sıralarda (1896) ağabeyi Abdulahad Nuri ile görüşmek üzere ilmiye sınıfına mensup iki kişinin geldiğini söyler. Tengirşek’in

¹⁷¹ Bkz. Ziyad Ebüzziya, a.g.m., s. 490-493; Selçuk Es, “Konya Sanayi Mektebi Tarihçesi ve Olaylar II”, Koyunoğlu Müzesi Arşivi, Dosya No. 5747’den aktaran Arabacı, a.g.e., s. 280/dn. 369.

¹⁷² Maşrık-ı İrfan, “İstikbalimiz”, *Maşrık-ı İrfan*, 7 Şubat 1326, s.1. Konya’daki Halidî-Nakşî çevrelerinin II. Meşrutiyet devri siyasi fikirleri için bkz. Serhat Aslaner, *İlmiye Sınıfının II. Meşrutiyeti Algılayışı (Konya Örneği)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2006, s. 35-77.

¹⁷³ Mehmet Zeynelabidin, *İslamiyet ve Meşrutiyet*, 1327, s. 2. Bu risalenin bir değerlendirmesi için bkz. İsmail Kara, *İslamcılarının Siyasi Görüşleri I*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2001, s.175-176. Bir başka Halidî-Nakşî şeyhi ve II. Meşrutiyet devri Kastamonu mebusu Ahmet Mahir Efendi’nin tarikatın Abdülhamid dönemi durumuna dair sözleri için bkz. İsmail Kara, a.g.e., s. 72.

¹⁷⁴ Karpat’a göre Abdülhamid ile arası iyi olmayan bu tarikatın öğretmenleri “sadece toplumun islami bilincini güçlendirmekle kalmadı, aynı zamanda maddî geri kalmışlığının ve hükümetin bu sorunun üstesinden gelmekteki yetersizliğinin bilincine varmasını sağladı”; bkz. Kemal Karpat, *İslamın Siyasallaşması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, s. 200-204. Halidî-Nakşî müntesipleri ile idare arasındaki ilişkiler hakkında bkz. Rüya Kılıç, “Osmanlı Devleti’nde Yönetim-Nakşibendi İlişkinine Farklı Bir Bakış: Halidî Sürgünleri”, *Tasavvuf*, sy. 17, (2006), s. 112. Ayrıca bkz. Rüya Kılıç, *Osmanlı’dan Cumhuriyete Sufi Geleneğin Taşıyıcıları*, Dergah Yayınları, İstanbul 2008, s. 67-81.

aktardıklarından anlaşıldığına göre üç kişilik bu ekip diğer zamanlarda da bir araya geliyor ve siyasi meseleleri de konuşuyorlardı. İlmiye sınıfına mensup bu iki ziyaretçiden birisi ilerleyen bölümlerde de kendisinden bahsedilecek olan Nakşi/Halidi şeyhi, ulemadan Ahmet Mahir Efendi'nin talebelerinden İttihat ve Terakkili Hacı Mümin Efendi diğeri ise Gaytaszade [Kaytazzade?] ünvanlı efendi idi.¹⁷⁵

Konya kadılığından Kastamonu kadılığına tayin olunan Esat Efendi de Kastamonu'da görev yaptığı süre zarfında Jön Türk eğilimli siyasi sürgünlerle teşrik-i mesai etmiş ve bu nedenle görevinden azledilerek Fizan'a sürüleceği 1321 senesine kadar ikamete memur olarak Kastamonu'da alıkonulmuştu. Esat Efendi bu mesainin bir göstergesi olarak telgrafhane baskınının gerçekleşmesinde de önemli bir rol oynamış ve ardından olayın diğer sorumluları ile birlikte sürgüne gönderilmişti.¹⁷⁶

Yukarıda zikrettiğimiz örnekler dışında kayda değer bir kaç isimden daha bahsetmemiz gerekir ki bunlar; ilmiye sınıfına mensup olmakla birlikte modern mekteplerde ders veren hocalardı ve talebelerinin anlattıklarına bakılırsa derslerinde sadece ilmi meselelerle değil meşrutiyet propagandası ile de meşgul oluyorlardı. Söz konusu hocalardan Sıddık Efendi “devr-i meş’um-i istibdatta bile esna-yı tedriste hürriyet, meşrutiyet hakkında, onun istihsalı uğrunda çalışıp bin türlü hakaretler ve ceza görenler lehinde ihtiramkârâne sözler”¹⁷⁷ sarfederek gençler arasında muhalif siyasi fikirlerin yayılmasını sağlamaya çalışıyordu. Aynı şekilde Feyzi Efendi'nin de Abdulhamit idaresinden memnuniyetsizliğini ifade ettiğini ve derslerinde verdiği örnekleri Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi Yeni Osmanlılar'a ait metinlerden seçtiğini biliyoruz.¹⁷⁸ Öte yandan II. Abdülhamit döneminde Kastamonu İdadisi'nde öğrencilik ve 1904'ten itibaren Sinop'ta öğretmenlik yapan Faik Peştemalcı da yıllar sonra yaptığı bir konuşmada “istibdat idaresi zamanında vatansever hocalarının hürriyet fikrini nasıl aşıladıklarını” anlatarak bu

¹⁷⁵ Tengirşek, *a.g.e.*, s. 54.

¹⁷⁶ Demircioğlu, *Kastamonu'da...*, s. 6, 62 ve 62/dn: 1

¹⁷⁷ Sitrak Santursiyan, “Merhum Muallim Sıddık Efendi Hakkında Birkaç Söz”, 30 Haziran 1910, *Köroğlu*, sy. 81, s. 3. Ahmet Talat Onay da anılarında Sıddık Efendi'nin öğrencilerine okunmasını tavsiye ettiği kişiler içerisinde Namık Kemal'in de yer aldığını söyler. Bkz. Cemal Kurnaz, *Ahmet Talat Onay*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1990, s. 7. Ahmet Talat Onay aynı zamanda medrese mezunu olan babasının da Namık Kemal'in eserlerini okuduğunu ve kendisine de okuttuğunu belirtmektedir. Bkz. *a.g.e.*, s.4. Sıddık Efendi'nin Kastamonu ulemasını temsilen yer aldığı bir heyet için bkz. “Heyet-i Mebuse”, 20 Mayıs 1909, *Köroğlu*, sy. 23, s. 2 ; vefat haberi için bkz. “Ziya-i Elim”, *Köroğlu*, 30 Haziran 1910, sy. 81, s. 1.

¹⁷⁸ Abdül, “Muallim-i Muhterem Feyzi Efendi İçin”, *Köroğlu*, 19 Mart 1910, sy. 66, s. 2

kurumların meşrutî fikirlerin taşrada teşekkül sürecinde oynadığı role işaret etmektedir¹⁷⁹. Bu bağlamda Kastamonu taşrasından verilebilecek örneklere de sahip olduğumuzu işaret etmemiz gerekir. Bunlar ilki Safranbolu ulemasından Ziya [Hatipoğlu] Efendi'dir. Esas itibari ile Ziya Efendi'nin II. Abdulhamit devrinde muhaliflerden olduğu veya muhaliflerle ilişki içerisinde bulunduğuna dair bir bilgiye sahip değiliz. Ancak Ziya Efendi'nin Meclis-i Mebusan açıldıktan hemen sonra, Kastamonu mebusu seçilen Yusuf Kemal Tengirşek'e Safranbolu'nun sorunlarına dair yazdığı mektuba *mukavele* fikrini işleyerek başlaması onun 1908 öncesinde meşrutî sisteme dair metinler okuduğunu ya da tartışmalar yaptığını ama her halukârda bir birikime sahip olduğunu göstermektedir.¹⁸⁰

Kırksekizoğlu Ali Osman Bey'in 1932'de yazdığı hatırat/romanında anlattığı bir portre ise İnebolu'daki Jön Türk fikirli ulemaya yer vermesi bakımından önemlidir. Kırksekizoğlu, özellikle Ramazan aylarında hitabet ve vaaz kürsüsüne çıkan Hacı Ziya Efendi'nin sohbetlerinde *Mesnevi* şerhi yaparken konuyu mutlaka istibdat eleştirisine bağladığını, bu nedenle Sinop cezaevinde bir yıl geçirdiğini, ancak bu bir yılın ardından tutumunu sertleştirerek sürdürdüğünü belirtir. Ziya Efendi'nin bölge halkı tarafından oldukça önemsendiğini vurgulayan Kırksekizoğlu'na göre eşraftan Hacı Mehmet ve ilmiyeden Hacı Ali Osman Efendi de, Ziya Efendi'nin yakın ilişkiler kurduğu ve muhtemelen aynı fikirlere sahip olduğu diğer iki kişi idi. Kırksekizoğlu'nun bu bağlamda kayda geçirdiği, istibdat ve saray karşıtı fikirlerine vurgu yaptığı son bir isim ise İnebolu eşrafından Altıkulaçoğlu Hacı Rıza Bey'dir¹⁸¹.

Daha önce kısaca işaret ettiğimiz üzere ilmiye/tarikat sınıfının muhalefet safına geçmesi, hareketin meşruiyet kazanması ve büyük kalabalıkları da yanına çekmesi açısından son derece önemli idi. Muhalif olduğunu kesin olarak bildiğimiz yukarıdaki örnekler bu anlamda hiç kuşkusuz önemli bir rol oynamış olabilirler. Bu başlık altında son olarak aktarmaya çalışacağımız husus ise tarikat çevrelerinin pozisyonlarına ilişkin olacaktır. Bu noktada ilmiye ve medrese ile iç içe geçen Nakşi-Halidîlik bir kere daha karşımıza

¹⁷⁹ “Şeyhülmuallimin Faik Peştemalcı'nın Jübilesi”, *Doğrusöz*, 14 Ocak 1953, s. 1

¹⁸⁰ Mektubunun sadeleştirilmiş metni için bkz. Yazıcıoğlu, Hulusi; *Safranbolu Tarihine Ait Belgeler ve Kaynaklar*, Ankara: Safranbolu Hizmet Birliği Kültür Yayınları, 1998, s.92-111. Hayatı ve şiirleri için bkz. Abdülkerim Abdulkadioğlu, “Osmanlı'nın Son Döneminde Eğitimci Bir Şair: Safranbolulu Müderris Ziya Efendi”, *Journal of Turkish Studies*, c:30/1, 2005. Tunaya'nın İslamcılarının meşrutî görüşleri ile sosyal mukavele fikri arasındaki irtibatı özellikle Hintli Seyyid Abdülmecid'in *İngiltere ve Alem-i İslam* (Matbaa-i Amire, 1912) risalesi üzerinden değerlendirmesi için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, İstanbul: Baha Matbaası, 1962, ss. 47-51

¹⁸¹ Kırksekizoğlu Ali Osman, *Beyza*, İstanbul: Kaker Matbaası, 1932, s. 14-18.

çıkılmaktadır. Bu çerçevede Kastamonu'nun en etkili isimlerinden ilmiyeden, Nakşi Halidi şeyhi Ahmet Mahir Efendi incelenmeye değer bir şahsiyet olarak karşımızda durmaktadır.¹⁸² Ahmet Mahir Efendi'nin Abdulhamit devrinde saraya karşı tavrının ne olduğunu açık olarak bilememekle beraber bu konuda spekülasyon yapmamıza imkan verecek bir takım bilgi kırıntılarına sahip olduğumuzu söyleyebiliriz. Bu noktada öncelikle söz konusu dönemde şehirde iki kesim arasında var olan iktidar mücadelesinden bahsetmemiz gerekir. Demircioğlu'nun aktardığına göre o dönemde şehirde eşraftan Salim Efendi'nin¹⁸³ başını çektiği bir grup ile ulemadan Seyit Hicabi Efendi'nin başını çektiği, ki Ahmet Mahir Efendi de bu gruba mensuptur, grup arasında sürekli bir rekabet vardı. Bu rekabetin en canlı şekilde kendini gösterdiği hadiselerden birisi 1893 yılında gerçekleştirilen müftü seçimleri idi. Bu seçimlerde Ahmet Mahir Efendi ile Hafız Mehmet Emin Efendi her iki grubun temsilcileri olarak müftülük seçiminde aday olmuşlar; Hafız Mehmet Emin Efendi, çetin ve İstanbul'a kadar uzayan bir rekabetin ardından, 3 oy farkla da olsa (37 oya karşı 40 oy) seçimi kaybetmişti.

Yine Demircioğlu'nun aktardığına göre bu gruplardan Salim Efendi ve ardından oğlu Namık Efendi şehrin batısına, Seyit Hicabi ve onun vefatından sonra da Ahmet Mahir Efendi grubu ise şehrin doğusuna hakimdiler.¹⁸⁴ Her iki grup arasında müftülük seçimi dışında o derece ciddi bir rekabet ya da mücadele olup olmadığını ya da bu rekabetin siyasete yansıyor yansımadığını bilmiyoruz, ancak saraya bağlılığı ile bilinen Enis

¹⁸² Ahmet Mahir Efendi'yi tanıyan birisi olarak Muallim Cevdet'in gözlemleri Nasrullah Camii vaizlerinden Ahmet Mahir Efendi'nin etkisini ortaya koyması açısından bir fikir verebilir: "Kastamonu'da öyle bir sehhar halk vaizine rastgeldim ki lisanındaki icaz, Manastırlı İsmail Hakkı Efendi ile Nasuhizade Asım Efendi'yi gölgede bırakır. Bu zat esbak İsinaf Mahkemesi azasından hukukşinas, mutasavvıf, şair, nihayet mebus Hacı Mahir Efendi merhumdur ki (...)" Bkz. Osman Nuri Ergin, *Muallim M. Cevdet'in Hayatı Eserleri ve Kütüphanesi*, İstanbul, İBB Kütüphane ve Müze Müdürlüğü, 2005, s. 7. Ahmet Mahir Efendi hakkında bkz. Ali Birinci, "Ahmet Mahir Efendi Bir Âlim, Şeyh ve Siyasetçi", *Üsküdar'a Kadar Kastamonu* içinde, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009, ss. 271-285. Ahmet Mahir Efendi'nin Abdulkerim Abdulkadiroğlu tarafından bir kısmı yayınlanan hatıraları Lamia Levent Abdul tarafından tam metin olarak yayınlanmıştır. Ne yazık ki hatırat metninde 1908 öncesine dair herhangi bir bahis yer almamaktadır. Bkz. Abdulkadiroğlu, Abdulkerim, "Ahmet Mahir Efendi'nin İstanbul Hayatı, Verdiği İcazetler ve Üç Eseri ile El Yazısı Hatıratı Üzerine Notlar", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Kastamonu-Tebliğler*, Ankara-1989, s. 71-82 (aynı makale aynı yazarın *Kültürümüzden Esintiler* adlı eserinin 471-490 sayfaları arasında da yayınlanmıştır); *Bir Mutasavvıfın Siyasi Hâtıraları*, Lamia Levent Abul (haz.), İstanbul: Büyünay Yayınları, 2020. Hamdi Nalbant, Ahmet Mahir Efendi'nin hutbelerini yayına hazırladığı kitapta uzun denebilecek bir biyografiye de yer vermiştir. Bkz. Ahmed Mahir Efendi, *Nasrullah Camii Hutbeleri*, Hamdi Nalbant (haz.), İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2022, özellikle 15-87

¹⁸³ F. Sakine Erüz (Esen), "Kastamonulu Olmayı Ayrıcalık Sayan Bir Sülâlenin 17. Yüzyıldan Günümüze Gelen Öyküsü", *İkinci Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 2005, ss. 915-950; aynı yazar, *Evrensel Kastamonu Öyküleri*, İstanbul, 2018

¹⁸⁴ Demircioğlu, Ziya; Kastamonu ..., s. 5-6 ve 40-41.

Paşa'nın, valiliği zamanında bu iki gruptan Salim Efendi'nin oğlu Namık Efendi ile “teşrik-i mesai etmeye mecbur” kalması, Hükümet konağının açılışı (1901) münasebeti ile Ahmet Mahir Efendi tarafından düşülen tarihi Enis Paşa'nın siyasi nedenlerden dolayı hükümet konağına yazdırmaması,¹⁸⁵ Ahmet Mahir Efendi'nin Jön Türk fikriyatına sahip iki isim, Mehmet Ali Ayni ve Müftüzade Reşit Bey ile mutad gece toplantıları yapması¹⁸⁶, Ahmet Mahir Efendi'nin en önemli talebelerinden olan Hacı Mümin Efendi'nin -1908 sonrasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önemli mensuplarından birisi olacaktır- ve yine onun grubundan olan Uğurluzade Hafız Mehmet Lütfü Bey'in muhalif safta yer alması¹⁸⁷, Abdulhamit döneminde Ahmet Mahir Efendi'nin içerisinde yer aldığı bir grubun şirket kurma girişiminin şehir “eşrafından madud olan bir zatın [Salim Efendi?] hükümet aleyhinde bir şirket teşekkül ettirildi diyerek yazmış olduğu bir jurnal” neticesinde dağıtılmış olması¹⁸⁸ gibi faktörler bir araya getirildiğinde Ahmet Mahir Efendi'nin ve onun İstanbul'da görev yaptığı dönemde ise taraftar ve takipçilerinin, ki önemli bir kısmı ilmiye sınıfına mensuptular, saray idaresine ve onun bir temsilcisi olarak valilik makamına karşı muhalifleri destekledikleri hatta bizzat muhalefet ettikleri öne sürülebilir.

Bu bölümde ele alacağımız son bir başlık ise Jön Türk fikriyatı ile farklı derecelerde de olsa irtibatlı olan Konya ve Kastamonu'daki bu kesimlerin, söz konusu fikirlerin propaganda araçları ile nasıl buluştuklarına, hangi güzergâhlar üzerinden “evrak-ı muzırâ” sevkîyatını yapmış olabilecekleri hakkında olacaktır.

1.3. Konya ve Kastamonu'da Propagandanın İmkân ve Mekânları

Bu bölümün girişinde Jön Türk fikriyatının tedavül mekanizmalarına ilişkin çizmeye çalıştığımız tablonun Konya ve Kastamonu özelindeki yansımalarını şu şekilde özetleyebiliriz: Her iki vilayetin coğrafi konumlarından kaynaklanan belirli tedavül rotaları vardı. Konya; Antalya sancağı üzerinden Akdeniz'le, Akseki-Ödemiş hattı üzerinden İzmir limanı ile irtibat halindeydi. Konumuz açısından bu irtibatın önemi, bu rotaların Konya'yı Kıbrıs, Girit ve Rodos gibi Jön Türk odağı adalara bağlıyor oluşuydu. Bu bakımdan özellikle Antalya, vilayet çapında sirkülasyona girecek evrakın ana giriş

¹⁸⁵ Demircioğlu, *Kastamonu ...*, s.79

¹⁸⁶ Demircioğlu, *a.g.e.*, s. 67, dn. 1

¹⁸⁷ Demircioğlu, *a.g.e.*, s. 86.

¹⁸⁸ “Bir Mevize”, *Köroğlu*, 1 Mayıs 1912, sy. 161, s.2.

noktasını teşkil ediyordu. Hanioglu'nun belirttiği gibi Rodos, İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının yoğun olarak bulundukları bölgelerden birisi idi ve özellikle İshak Sukûti'nin 1896'da oraya gelmesinden sonra aktif ve düzenli olarak çalışmalarına başlamıştı¹⁸⁹. Cemiyetin Antalya ile irtibatını sağlayan, sayısını bilmediğimiz, kişiler de vardı. Örneğin 1922 yılında *Antalya Gazetesi*'ni çıkaracak olan Mehmet Emin [Adison] Efendi Rumeli'de askerliğini yaptığı sırada İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmiş ve 1901 yılında Antalya'ya dönerek bir yandan tapu dairesindeki memuriyetini bir yandan da Cemiyete olan bağlılığını sürdürmüş, muhtemelen birtakım faaliyetlerde de bulunmuştu¹⁹⁰.

Mart/Nisan 1895 tarihli bir jurnalden anlaşıldığına göre o dönem Antalya'sında Mehmet Emin Bey'in yanısıra ulema da muhalefeti destekleyen faaliyetler içerisine girmişti: "Antalya'da bir kısım erbâb-ı müfsidenin eser-i tahrik ve teşviki olarak bazı hocaların hükûmet-i seniye aleyhinde itaatsızlığa cür'etle komiteler teşkil etmekte oldukları Antalya'dan bildirilmiş olup...¹⁹¹" Söz konusu komitelerin faaliyetleri ve akıbetleri hakkında yeterli bilgimiz olmamakla beraber o dönemde Konya'da bulunan ve ulema Jön Türklüğünün önemli isimlerinden olan Mısır merkezli Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye üyelerinden Hoca Muhyiddin Efendi bu konuya açıklık kazandırması bakımından önemli bir isimdir. Hoca Muhyiddin Efendi hatıralarında şöyle diyor: "O sırada bu abd-i ahkar da memûrîninden olduğum Antalya'dan Rodos Şubesi vasıtasıyla celb ettiğimiz evrâk-ı hamiyetle Konya Merkezi'ne kadar bütün vilayeti baştan başa dolduruyorduk."¹⁹²

Rodos ve Antalya arasındaki neşriyat trafiğinde oynadığı rolü Kastamonu'da ise başka bir Jön Türk odağı olan Köstence (Romanya) ve İnebolu rotası teşkil etmekteydi. Bu rota sadece neşriyat değil aynı zamanda yurt dışına kaçış rotası idi. I. Meşrutiyet'in hemen sonrasında Kastamonu'ya sürülen Ali Suavi, yine kolera ile mücadele için taşrada vazifelendirilen ama bu süreçte propaganda faaliyetleri de yapan önemli Jön Türklerden

¹⁸⁹ Şükrü Hanioglu, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1892-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.196.

¹⁹⁰ Hüseyin Çimrin, *Bir Zamanlar Antalya*, c. 2, Antalya: Antalya Ticaret Odası Yayınları, 2007, s. 434. Mehmet Emin Bey, II. Meşrutiyet'in ilânından sonra memuriyetten ayrılarak İttihat Terakki Cemiyeti ve Donanma Cemiyeti katipliği yapmış, 10 yıl boyunca bu görevinde devam etmiştir; bkz. Hüseyin Çimrin, a.y.

¹⁹¹ Şükrü Hanioglu, *a.g.e.*, s. 113.

¹⁹² Hoca Muhyiddin Efendi Mayıs 1895-Ekim 1896 tarihleri arasında Antalya Bidayet Mahkemesi müstantikliği görevini yürütmektedir. Hoca Muhyiddin, *Hürriyet Mücadeleleri Yahut Firak ve Menfa Hatıraları*, Selanik Matbaası, Dersaadet 1326, s. 2.

bir tür sürgün olarak Kastamonu'ya gönderilen Şerafeddin Mağmumî bu rotayı kullanarak yurt dışına kaçmışlardı¹⁹³. Kastamonu vilayet mektupçusu Mehmet Ali Ayni'nin istibdat idaresinin gadrine uğrayacağını düşündüğü bir sırada aklına gelen ilk şeyin Köstence üzerinden yurt dışına kaçmak olduğu¹⁹⁴ bu rotanın canlılığına işaret eden bir başka örnek olarak değerlendirilebilir.

İnebolu'nun yurt dışındaki Jön Türklerle muhaberatta ve evrak sevkiyatında oynadığı role Demircioğlu da vurgu yapmaktadır. Buna göre gazete veya risaleler İnebolu'daki Avusturya postanesine gelmekte ve arabacı Şaban Ağa tarafından Kastamonu'ya taşınmaktadır. Gazetelerin Kastamonu'da dağıtımı ise Hersekli Arif Hikmet bey tarafından yapılmaktadır.¹⁹⁵ Kırksekizoğlu Ali Osman bey ise İtalyan ve Rus konsolos vekillerinin Avrupa'daki Jön Türk gazetelerinin temin ve tevziinde oynadığı role, Hacı Rıza Bey ile Hacı Ali Osman Efendi'nin okudukları gazeteleri bu kişilerden tedarik ettiğine işaret eder¹⁹⁶.

Bölümün başında belirtildiği üzere Jön Türkler, yayınlarının özel koleksiyonlarda değil, sirkülasyonda kalmasını önemsiyor ve taraftarlarına tavsiye ediyorlardı. Tengirşek'in Kastamonu'ya getirdiği *Hareket* ve *Mahkeme-i Kübra* risalelerini girdiği kahvehanede bırakması ve potansiyel okuyucuların erişimine açmasının arkasında bu tavsiyelerin etkisi olsa gerektir¹⁹⁷. Ele aldığımız dönemde Kastamonu İdadisi'nde talebe olan Çankırlı Ahmet Talat Onay, Jön Türk fikriyat ve neşriyatının tedavüle girdiği ortamlardan bir başkasını, Anadolu vilayetlerinde çokça örneklerine rastladığımız, panayırların bu bağlamda oynadığı rolün altını çizmektedir. Buna göre Çankırı'da her yılın Eylül ayında toplanan, yerli yabancı çok sayıda esnafın katıldığı on gün süren bir panayırda mal ve eşya mübadelesinin yanısıra “ilmi, edebi cereyanlar, siyasi hareketler” konusunda da fikir teatileri yapılıyordu¹⁹⁸.

¹⁹³ İsmail Türkoğlu, “Şerafeddin Mağmumî”, *TDV DİA*, EK 2. Cilt, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019, ss. 167-169.

¹⁹⁴ Bkz. Ali Kemali Aksüt, *Profesör Mehmet Ali Ayni*, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1944, s. 92.

¹⁹⁵ Demircioğlu, *Kastamonu ...*, s.54.

¹⁹⁶ Kırksekizoğlu Ali Osman, *Beyza*, İstanbul: Kaker Matbaası, 1932, s. 18.

¹⁹⁷ Tengirşek, *a.g.e.*, s. 53

¹⁹⁸ Ahmet Talat [Onay], *Çankırı Şairleri*, c. 1., Çankırı: Çankırı Matbaası, 1930, s. 5,8. II. Meşrutiyet döneminde Donanma Cemiyeti'nin Kastamonu teşkilatlanması çalışmalarını yürüten Fazıl Berki [Tümtürk] özellikle mülhakatta gerçekleştireceği faaliyetler sırasında panayırları bir kitle iletişim ve propaganda mekanı olarak kullanacaktır. Bkz. Nurşen Gök, *Donanma Cemiyeti'nin Anadolu'da Örgütlenmesi*, Ankara: Ankara SBE, 2007, s. 87

Bu bölümde 1908’de II. Meşrutiyet ilan edildiğinde bütün Osmanlı coğrafyasında dile getirilen ve bu fikirlerin üretildiği merkezlerle aynı istikamette seyreden meşrutî fikirlerin Konya ve Kastamonu özelinde Anadolu vilayetlerinde nasıl filizlenmeye başladığı sorusunu farklı aktörler üzerinden yanıtlamaya, -kimi noktalarda spekülatif yorumlar yapmak zorunda kalmakla beraber- söz konusu fikirlerin bürokrat, sürgün ve eğitimciler üzerinden bu vilayetlerde filizlendiğini ortaya koymaya çalıştık. Bununla beraber burada sunulan resmin ya da başka bir ifade ile taşra Jön Türklerinin 1908 öncesi Anadolu’sunda esas itibari ile sınırlı **ve örgütsüz**¹⁹⁹ bir “aydın/entelektüel” çevreye tekabül ettiğini belirtmek gerekir. Söz gelimi bu bölümde önemli bir muhalif aktör olarak zikredilen bürokrat ya da eğitimciler, vilayet genelindeki büyük bürokrat ya da eğitimci kümesinin oldukça küçük bir kısmına tekabül etmekteydi. 1908 sonrası oldukça genişleyen kamusal alanı da dolduracak olan bu isimlerin daha geniş kitleleri etkilemeleri için II. Meşrutiyetin ilanını beklemek gerekecekti. Zira müteakip bölümler de görüleceği üzere II. Abdülhamid devrinin bu muhalif azınlığı II. Meşrutiyet döneminin temel aktörleri haline gelecektir. Öte yandan II. Abdülhamid dönemi yerel muhalefetin aktör ve iç ittifak yapıları II. Meşrutiyet devrinde her iki vilayetteki yerel siyasi yapının, gündemlerin, kutuplaşmaların seyrini belirleyici rol oynayacaktır. Başka bir ifade ile Kastamonu Jön Türkleri’nin, İTC ile daha fazla dirsek temasında ve askeri bürokratik karakteri daha yoğun olan karakterine bir de telgrafhane baskınları itibarıyla aktivizmin eşlik ettiği profili İTC’nin daha baskın olacağı II. Meşrutiyet Kastamonu’suna zemin hazırlayan faktörlerden birisini teşkil etmiştir. Buna mukabil Kastamonu’ya nazaran sivil karakteri daha baskın bir Jön Türk muhalefetine ev sahipliği yapan Konya’nın II. Meşrutiyet yıllarında daha kutuplu bir siyasal yapıya bürünmesinin altında yatan faktörlerden birisi de bu olacaktır.

¹⁹⁹ Mehmet Selahattin *Bildiklerim* isimli hatıratında (Ankara: Vadi Yayınları, 2006, s. 9) İTC’nin öncelikle Anadolu’da örgütlenmeyi düşündüğünü ancak bazı vilayetlerdeki gözlemlerinden hareketle buralardaki insan unsurunun teşvik edici unsurlardan mahrum bulunduğunu ve bu nedenle Cemiyet’in Rumili’de örgütlenmeye öncelik verdiğini belirtmektedir.

BÖLÜM II: MEŞRUTİYETİN YENİ AKTÖRLERİ VE YENİ GÜNDEMLER

2.1. Yeni Kamusal Alan ve Yeni Aktörler Erken II. Meşrutiyet: Temmuz 1908-Aralık 1908

II. Meşrutiyetin ilanına bizzat yaşayan ve tanıklığını gelecek kuşaklara aktaran hemen herkesin altını çizdiği bir husus, II. Abdülhamit'in Meclis-i Mebusan'ı tekrar toplamaya karar verdiğinin gazetelerde ilanının, yayınlandığı gün bir şok etkisi yarattığı, bu şokun olan biteni algılamaya engel olduğunu ve İstanbul halkının ancak ertesi gün coşkun kutlamalara başladığıdır. Anadolu vilayetleri söz konusu olduğunda da buna benzer bir sürecin yaşandığından rahatlıkla bahsedebiliriz. Bu çalışmada ele aldığımız vilayetler bakımından kutlamaların kitleselleşmesini az da olsa geciktiren sebeplerin arasında haftalık olarak yayınlanan Vilayet gazetelerinin bu yeni gelişmeyi haberdar eden sayılarının nisbeten geç yayınlanması ve onun da ötesinde İstanbul postasının ve dolayısıyla matbuatının bu vilayetlere haftanın sadece belirli günlerinde geliyor oluşudur.²⁰⁰ Bu sadece II. Meşrutiyetin ilanı bağlamında değil İstanbul matbuatında kendisine yer bulabilen, tartışılan hemen her konu için geçerliydi. Zira II. Meşrutiyetin ilanına kadar her iki vilayette de valilikler bünyesinde neşredilen vilayet gazeteleri dışında bir süreli yayın yoktu. Bu bakımdan II. Meşrutiyetin ilanı, İstanbul'daki gibi bir yayın patlamasına yol açmasa da, Anadolu vilayetlerinin şahıslar/gruplar tarafından yayınlanan özel gazete/dergilerin çıkmaya başladığı bir dönüm noktasına ve dolayısıyla payitaht gündemi ile daha sıkı ilişkilerin kurulmaya başladığı bir dönüm noktasına tekabül eder.²⁰¹ Elbette özel yerel gazetelerin varlığı sadece İstanbul gündemine dahil olmayı sağlayan bir fonksiyon icra etmiyor, daha da önemli bir şeyi, taşra kamusal alanını genişleten, yeni sahneler ve yeni aktörlerin bu alanda sesini duyurmalarına imkan

²⁰⁰ II. Meşrutiyetin ilanı sırasında Balıkesir'in Sındırgı kazasında kaymakam olarak görev yapan Yahya Sezai Uzay 10 Temmuz 1324 sabahı muhtelif İTC şubelerinden gelen telgraflar karşısında sergileyecekleri tavrı netleştirmek için İstanbul matbuatının gelmesini beklediklerini belirtmektedir: "O zaman telefon, radyo yoktu. Tayyare de yoktu ki gazeteler de çabuk gelmiyordu. İstanbul gazeteleri bize ancak iki günde gelebiliyordu. 'Bu nedir?' diye telgrafla da kime sorabilirdik? Hele gazeteler gelsin, bekleyelim' dedim" cümleleri için bkz. Lale Uzay Akalın (haz.), *Osmanlıdan Cumhuriyete Sancılı Yıllar Yahya Sezai Uzay'ın Anıları (1879-1970)*, İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2012, s. 114.

²⁰¹ Anadolu vilayetleri bağlamında İzmir ve Bursa Abdulhamid döneminde özel süreli yayınların da neşredildiği iki istisna olarak zikredilmelidir. *Hizmet* İzmir'de, *Nilüfer* Bursa'da çıkan ve Anadolu vilayetlerinde de okunan iki süreli yayındır.

vermelerini sağlıyordu. Bununla beraber taşra siyaset ve düşünce hayatının bu yeni aktörlerinin II. Meşrutiyet'in ilanının hemen ardından ortaya çık(a)madıklarını da bir not olarak düşmek gerekir.

II. Meşrutiyetin hemen ertesinde ve özel gazetelerin henüz yayınlanmaya başlamadığı dönemde ortaya çıkan boşluğu doldurmak üzere bir kaç unsurun öne çıktığını görmekteyiz. Bu unsurlardan biri, bir önceki bölümde çeşitli kategoriler şeklinde varlıklarını ortaya koymaya çalıştığım “hürriyet-i efkara” malik olan sürgünler yahut Jön Türk fikriyatına taraftar olan kişiler diğeri ise Abdülhamid dönemine nazaran güncel gelişmelere ve siyasete daha fazla yer vererek yeni gündeme adapte olan vilayet gazeteleriydi²⁰². Çok geçmeden bunlara bir de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin özellikle Anadolu vilayetlerine, meşruti sistemi anlatmak, varsa eleştirileri cevaplamak, seçim sürecini mümkün mertebe yönetmek/yönlendirmek ve en önemlisi Cemiyetin taşra teşkilatını oluşturmak başka bir ifade ile yerel partnerlerini belirlemek için göndereceği tenvir heyetleri eklenecekti. Şimdi bu süreçlere biraz daha yakından bakalım.

II. Meşrutiyetin ilanından 3 gün sonra 27 Temmuz 1908'de Dahiliye Vekaleti valilere “politika mücrimîninin haklarında afv-ı umumi” ilan edildiğine dair bir telgraf çekti. O sırada Sinop'ta bulunan Kastamonu Valisi vilayet merkezini bu gelişmeden haberdar etti ve böylece Abdulhamit devrinin “sessiz” muhaliflerinin konuşabilecekleri geniş bir alan açılmış oldu. Bu aslında yeni politik sahnenin yerel düzeyde ilk aktörlerinin kimler olacağını da belirleyen bir gelişmeydi. Zira “devr-i sabık”ın mücrimleri, “devr-i dilara-yı hürriyet”in kahramanları haline gelmişti²⁰³. Geçen bölümde kendilerinden taşra Jön Türklüğü bağlamında bahsedilen isimlerden daha ziyade Abdulahad Nuri sürgünlerin meşrutiyetin ilanının hemen sonrasındaki fonksiyonlarını anlayabilmek için ele alınabilecek kayda değer bir örneği teşkil ediyor. 1908 Meclis-i Mebusan'ına Kastamonu

²⁰² Vilayet gazetelerinin II. Meşrutiyetin ilanı ile yerel düzeyde özel gazetelerin çıkmaya başladığı süre içerisindeki fonksiyonu, üzerinde çalışılmamış bir konudur. Yerel düzeyde bundan çok daha fazla fonksiyonları karşılayan bu gazeteler daha ziyade merkezleşme süreçlerinin bir ajanı olarak algılanmış ve ele alınmıştır. Diğer taraftan çok uzun yıllar çıkan ve çok geniş koleksiyonlara sahip bu olan bu gazetelerin tam koleksiyonlarına ulaşmak kimi zaman mümkün değildir. 1869-1932 yılları arasında yayınlanan Konya vilayet gazetesi *Konya*'nın II. Meşrutiyetin hemen sonrasına tesadüf eden nüshalarına erişemediğim için bu süreci daha ziyade Kastamonu üzerinden anlatıyorum.

²⁰³ Özellikle sürgün olarak taşrada bulunan kişilerin büyük bir kısmı İstanbul başta olmak üzere memleketlerine dönmüşlerdi. İstanbul'a dönen sürgünler daha sonra haklarını aramak amacıyla Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'ni kuracak ve İttihat ve Terakki Cemiyeti ile kaybedecekleri bir kavgaya başlayacaklardı. Bu konuda bkz. Hasan Taner Kerimoğlu, *Osmanlı'da Devrim ve Fedakaran-ı Millet*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2018.

mebusu olarak seçilen Yusuf Kemal Tengirşek'in ağabeyi olan Abdulahad Nuri İttihat Kulübü'nü kuracak, bu kulüp adına etkinlikler ve konuşmalar düzenleyecek, Kastamonu Vilayet Gazetesinde güncel siyasi meseleler üzerine yazılar yayınlıyacak, Jön Türk fikriyatına sahip başka sürgünleri sürece dahil edecek ve daha önemlisi, Konya'da örneğini pek göremeyeceğimiz bir gelişme olarak, Fazıl Berki, Mehmet Vahdeti gibi ilerleyen zamanlarda İttihat ve Terakki Cemiyeti ile sıkı organik ilişkiler kuracak olan askerler de bu atmosferin bir parçası haline geleceklerdir.²⁰⁴

II. Meşrutiyetin ilanının ardından yapılmaya başlanan kutlama ve törenler aynı zamanda yeni kamusal alanın yeni aktörlerini görmek için de en berrak ânı teşkil ederler. Kastamonu'da yapılan ilk törenlerin ilkinde hükümet konağının önünde; eşraftan Namık Efendi, ardından sürgün olarak Kastamonu'da bulunan Jön Türklerden Darulmuallimîn muallimi Muşluzade Reşid Bey, Yüzbaşı Süleyman Avni, Mülazım Yusuf Bey, gayrimüslimleri temsilen Ermeni cemaatinin ruhani reisi, Mekteb-i Hukuk talebelerinden Sabitefendizade Ali Rıza Efendi bir nutuk irad etmişler ve ardından heyet beraberindeki kalabalıkla askeri kumandanlığa geçmişti. Buradaki konuşmaları ise eşraftan Tevfik Bey, Muşluzade Reşid Bey, **yine siyasi sürgünlerden** Abdulahad Nuri Bey, Yüzbaşı Süleyman Avni ve Yüzbaşı Doktor Fazıl Berki yapmışlardı. Buradaki konuşmaların ardından Kastamonu ulemasından Hacı Mümin Efendi de bir dua yapmıştı. Heyet oradan da belediye binasına gitmiş ve eski belediye başkanı Hacı Necip Efendi'nin yaptığı konuşmayı dinlemişti²⁰⁵. Bu konuşmaların içeriğini **-hacim yetersizliği nedeni ile-** yayınlıyamadığı için okuyucularından özür dileyen *Kastamonu*, bir sonraki sayısında Meclis-i İdare-i Vilayet ikinci başkatibi Ali Rıza Efendi ile Doktor Yüzbaşı Fazıl Berki'nin "hürriyetin ulviyet ve mahiyetini tarif ve tavzih maksadıyla" yazdıkları

²⁰⁴ II. Meşrutiyet sonrası Trabzon'da ilk mitingin "sürgün olarak Trabzon'da bulunan Ferid Bey ve binbaşı Safvet bey tarafından organize" edildiği bilgisi için bkz. Selim Ahmetoğlu, Trabzon'da Devrim Günleri, İstanbul: Timaş, 2022, s. 34. Gaziantep tarihçiliğinin önemli isimlerinden ve Osmanlı son dönemin Antep'inin sakinlerinden Şakir Sabri Yener Gaziantep'te ilk mitingin meşrutiyetin ilanından bir gün sonra "Antep'e sonradan gelip yerleşen avukat Ali Rıza bey" ve eşraftan Mennanzade Mustafa Bey tarafından hazırlandığını belirtir. Daha sonra halkın "Hürriyetçi" lakabını takacağı Avukat Ali Rıza Bey'in Jön Türk olup olmadığı konusunda net bir bilgi vermese de simaen Namık Kemal'e benzerliğini özellikle vurgular. Bkz. Şakir Sabri Yener, "Antep Tarihinde 1908 Yılı Ayaklanması", *Gaziantep Kültür Dergisi*, c. 5, Eylül 1962, s. 201.

²⁰⁵ "Lütf-i Âli-i Padişahiden Dolayı Kastamonu'da Şenlikler, Dualar", *Kastamonu*, 5 Ağustos 1908, sy. 1751, s. 3.

makalelerini müteakip sayıda yayınlayacağını duyurmuştu²⁰⁶. Görüldüğü üzere devr-i sabıkın mücrimleri Abdulahad Nuri ve Muşluzade Reşid gibi sürgünler yeni konjonktürün ilk kamusal aktörleri arasında yerlerini almışlardır. Kastamonu İTC ile güçlü organik bağlar kuracak olan Fazıl Berki ve Nakşi ulemadan ve Ahmet Mahir Efendi'nin talebelerinden Hacı Mümin Efendi, **Evliyazada Hacı Ziya Efendi, Fazlıoğlu Besim Bey**²⁰⁷ de bu yeni dönemin yeni aktörleri haline gelmişlerdir.

Muşluzade Reşid Bey -muhtemelen İstanbul'a döndüğü için²⁰⁸- sahneden çekilse de Abdulahad Nuri bey yeni kamusal rolünü bir süre daha sürdürmeye devam etmiştir²⁰⁹. İnebolu'da asker, eşraf ve memurlar arasında çıkan ve bölge gündemini hayli işgal ettiği anlaşılan bir problemi çözdüğü için Kastamonu gazetesi kendisinden övgüyle bahsedecektir. Gazetenin aktardığına göre sorun, bir avukatlık işi dolayısıyla İnebolu'da bulunan Abdulahad Nuri Beyin aracılığı ve İnebolu Uhuvvet ve Terakki kulübü üyelerinin gayreti ile çözülmüş, taraflar “maziye ait mesailden dolayı yekdiğerin aleyhinde bulunmayacaklarına umumiyetle yemin etmişlerdi”. Bizi bu gelişmeden haberdar eden metin Abdulahad Nuri Bey ve kulüp azalarının “himemat-ı bergüzidelerinin” “sitayişe seza” olduğunu belirterek bitirilmişti²¹⁰.

²⁰⁶ “İtizar”, Kastamonu, 5 Ağustos 1908, sy. 1751, s. 4. *Kastamonu*'nun bir sonraki sayısında Fazıl Berki'nin son derece sade bir dil kullanarak yazdığı “Hürriyet” başlıklı uzun bir makalesi yayınlanacaktır. Bkz. Doktor Fazıl Berki, “Hürriyet”, *Kastamonu*, 12 Ağustos 1908, sy. 1752, s. 3-4.

²⁰⁷ Yukarıdaki referanslara ilaveten bkz. Ziya Demircioğlu, “Besim Beyin Hayatı ve Cemiyet İçindeki Faaliyeti”, *Doğrusöz*, 7 Ocak 1953, s. 2. Demircioğlu Besim Fazlıoğlu'nu anlatırken şu cümleleri kurar: “10 Temmuz'da meşrutiyetin ilanı ile beraber İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde mümtaz bir mevki aldı. Merhum Evliyazade Hacı Ziya Efendi ve o zaman Maarif başkatibi ulunan ve 1328'de milletvekili bulunan Hüsnü Beylerle beraber (...) ilimizde İttihat ve Terakki'nin tazzuuna çalıştılar”.

²⁰⁸ Erişebildiğim malzemeler maalesef Muşluzade Reşid Bey'in biyografisini takip etmek için yeterli veriyi sağlamıyor.

²⁰⁹ İttihat ve Terakki Cemiyeti Kastamonu Şubesinin tesisinden sonra Abdulahad Nuri Bey Kastamonu'dan ayrılacak ve İstanbul'a gidecektir. Eylül 1913'te hazırladığı mufassal hal tercümesinde bu süreçte oynadığı rolden bahsetmez ve “1908 tarihinde ilan olunan afv-ı umumiden bilistifade Dersaadet'e geldim” der. Bununla beraber Abdulahad Nuri bey İttihat ve Terakki ile ilişkilerini sürdürecektir, kendi yorumuna göre İTC'nin iktidardan uzaklaştırıldığı bir dönemde Selanik merkez kaymakamlığı görevinden “fırkacılıktan dolayı” azledilecektir. Bkz. İ. Lütü Seymen, “Kastamonu Basın Tarihinden ...”, s. 56.

²¹⁰ Bkz. “İstibşar – Numune-i İmtisal”, *Kastamonu*, 9 Eylül 1908, sy. 1756, s. 1. *Kastamonu* gazetesi İnebolu'da yaşanan ve eski rejimden yeni rejime geçiş sürecinin ortaya çıkardığı rekabetin ilk yansımaları olarak da okunabilecek hadiseyi şu cümle ile tarif ediyor: “nimet-i celile-i hürriyetin mana-yı hakikisini idrakten nükûl ile geçmiş zamanlara ait ağrazın icrasına alet edinmek isteyen bazı sebukmağzânın ilka ettikleri güftüğü ilcasıyla İnebolu zabitan ve eşraf ve memurîni arasında çirkin bir münafese devam ettiğini istima ediyorduk”. Öte yandan Donanma Cemiyeti'nin bir şubesini kurmak üzere Gerede'ye giden Fazıl Berki de burada memur ve ahali arasında ciddi bir gerilim varolduğunu gözlemlemiş ve ancak bu gerilimi bertaraf ettikten sonra bir şube tesis edebilmiştir. Bkz. Nurşen Gök, a.g.t, s. 98.

“Hürriyetperverân²¹¹”dan biri olarak Abdulahad Nuri Bey yeni kamusal alanda sadece konuşarak varlık göstermemiş aynı zamanda yeni siyasal cemiyetlerin tesisinde de rol oynamış, Kastamonu İttihat Kulübü’nün kurucuları ve idarecileri arasında yer almıştır. Bu dernek, Abdulahad Nuri’nin kendi ifadesine göre “teessüs-i saniye-i Osmaniyemizin şanlı tarihi olan 11 Temmuz’da (...) idame-i uhuvvet, tamim ve ilâ-yı maarif” amacıyla kurulmuştu²¹². Meşrutiyetin ilanından bir (1) gün sonra kurulan bu dernek İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin yokluğunda, II. Abdulhamit’in tahta çıkışının yıldönümünü kutlamak, tiyatro ve konferanslar düzenlemek gibi daha sonra İTC tarafından sıklıkla düzenlenecek benzer kamusal etkinliklerin ilk yürütücüsü olmuştu. İttihat Kulübü cülus günü kutlamasında duvarlarını Namık Kemal, Mithat Paşa, Ahmet Rıza, Enver ve Niyazi beylerin resimlerinin yanısıra hürriyet, uhuvvet, müsavat ve adalet kelimelerinin süslediği bir salon 50 kişiye yemek vermiş ve programda Abdulahad Nuri Bey ev sahibi olarak istibdad dönemini eleştiren, meşrutiyeti ve İttihat ve Terakki Cemiyetini yücelten bir konuşma yapmıştı²¹³.

Abdulahad Nuri Bey bir yandan, ilerleyen sayfalarda detayları aktarılacağı üzere, Kastamonu vilayet gazetesi üzerinden seçim sürecine ilişkin uyarıcı ve yönlendirici metinler yazarken²¹⁴ İttihat Kulübü de, II. Meşrutiyet devrinin sanatsal etkinlikten ziyade kitle eğitim aracı olarak öne çıkardığı tiyatro oyunları sahnelemiş ve bu meyanda Namık Kemal’in *Vatan yahut Silistre*’sini iki defa oynanmasını temin etmiştir²¹⁵. Bu oyunlardan ilkinin oynandığı günün ertesinde aynı salonda İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından Kastamonu’ya gönderilen sonra Bolulu Kolağası Habib Bey uzun bir konuşma yapmıştır. Habib Beyin Kastamonu’ya gelişi, başka bir ifade ile İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Kastamonu’da teşkilatlanma sürecinin başlaması Abdulahad Nuri Bey’in de - muhtemelen İstanbul’a döndüğü için- Kastamonu gündeminden çekilişine tekabül etmektedir.

²¹¹ Bu kavram II. Meşrutiyetin hemen ertesindeki metinlerde “Jön Türk” ile eşanlamı olarak kullanılmıştır.

²¹² “Şehrimiz İttihat Kulübü”, *Kastamonu*, 9 Eylül 1908, sy. 1756, s. 1.

²¹³ “Şehrimiz İttihat Kulübü”, *Kastamonu*, 9 Eylül 1908, sy. 1756, s. 1.

²¹⁴ Bkz. Abdulahad Nuri, “Mebus Namzedlerinin Nazar-ı Dikkatine”, *Kastamonu*, 7 Teşrinievvel 1908, sy. 1760, s. 2-3.

²¹⁵ “Tiyatro ve Konferans”, *Kastamonu*, 14 Teşrinievvel 1908, sy. 1761, s. 2 ; “Tiyatro”, *Kastamonu*, 4 Teşrinisani 1908, sy. 1764, s. 2.

1908 öncesinde İTC'ye giren Habib Bey'in Kastamonu'ya gelişi bizi meselenin bir diğer boyutu ile karşı karşıya bırakmaktadır: Tenvir heyetleri²¹⁶. Habib Bey, tıpkı Bursalı Mehmet Tahir Bey'in Konya'ya gönderilişinde göreceğimiz gibi, seçim sürecini “müstebit”lerin Meclis'e girmelerine mani olmak, halka meşrutiyeti anlatmak ve İTC'nin taşra teşkilatlanmasını sağlamak için gelmişti. İTC'nin Anadolu vilayetlerine yönelik bu hamlesinin muhtevasına ve arkaplanına ilişkin *Kastamonu* gazetesinde “Bir Tedbir-i Celil ve Mühim” başlığıyla yayınlanan metin bize oldukça nitelikli bir tasvir sunar:

“Halen umuma taalluku olmak ve hürriyet ve saadet-i memleketi teyid edecek olan Meclis-i Mebusan'ın ihtiyaca muvafık bir suret-i mükemmelede inikadını temin maksadına matuf bulunmak itibariyle pek ziyade haiz-i ehemmiyet olan bir tedbir-i celil ve mühimden bahs etmek isteriz.

Rumili kıtasında heman bilcümle ahali hürriyetin kıymetini, Meclis-i Mebusan'ın ehemmiyetini takdir eylemiş bulundukları için buradan memleketin menafine bihakkın hizmet edebilecek münevverü'l-efkar mebuslar intihab edileceği ve mebusanın saadet-i memleket için takib edecekleri meslek-i müstakimde muvaffakiyetlerini temin için o vükela-yı millete kuvvetli bir istinadgah olacakları şüphesiz addolunabilir.

Fakat Anadolu'da mehd-i zuhur-i Osmaniyan o mübarek memlekette ekseriyet taraflarda ahalinin hakayık-ı ahvale tamamıyla vakıf olmadıkları, hakkıyla ittihat ve kuvvet teşkil edemedikleri mevsuken haber alındığından cemiyet Anadolu içlerindeki Osmanlıları tamamıyla uyandırmak, mevzeler tertibiyle hürriyetin, müsavatın, ittihadın fezail ve menafini tefsir etmek, mabusan intihabında namuslu, hamiyetli, malumatlı, gayretli erbab-ı iktidarı intihaba teşvik eylemek üzere Anadolu içlerine cemiyet aza-yı hamiyetmendanından birçoklarını tayin [ve] i'zam eylemiştir. Mesaileri semeredar, gayretleri var olsun”²¹⁷. [Vurgular benim]

Belli ki İttihat ve Terakki için, 1908 öncesinde neredeyse hiç teşkilatlanamadığı Anadolu istenmeyen sürprizlerle karşılaşılacak bir coğrafya olarak görülüyordu ve bu kaygı *Kastamonu* gazetesinin meseleyi vaz edişinde de açıkça görüleceği üzere seçimler yerel aydınlar tarafından da paylaşılan bir tedirginlik sebebiydi. Bu tedirginliği bertaraf etmekle görevli olan Habib Bey Eylül ayı ortasında Bolu'dan başladığı görevi kapsamında Bolu'nun ardından, Çankırı ve Tosya'da faaliyetlerde bulunmuş ardından da Kastamonu'ya gelmişti²¹⁸. Bolu'dayken Kastamonu'ya çektiği bir telgrafta İTC'nin

²¹⁶ “Heyet” ifadesi birden fazla kişinin varlığına işaret etse de Kastamonu'da bu fonksiyonu Habib Bey'in tek başına ifa ettiğini görmekteyiz. Aynı amaçlarla Konya'ya gönderilen Bursalı Mehmet Tahir Bey ise seyahati boyunca en az iki kişi ile hareket etmiştir. Diğer taraftan Habib Bey'in Kastamonu'da bir heyetle bulunduğu ilişkin bir emare bulunmasa da *Bolu Tarihi* müellifi Zeki Konrapa (1888-1969) Habib Bey'in, bu seyahatin başlangıç durağını teşkil eden, Bolu'ya beraberinde iki askerle geldiğini kaydeder. Bkz. Zekai Konrapa, *Bolu Tarihi*, Bolu: Bolu Vilayet Matbaası, 1964, s. 606. Aynı yerde Habib Bey'in ailesine ilişkin bilgiler de verilmektedir.

²¹⁷ “Bir Tedbir-i Celil ve Mühim”, *Kastamonu*, 19 Ağustos 1908, sy. 1753, s. 1

²¹⁸ “Vürud”, *Kastamonu*, 7 Teşrinievvel 1908, sy. 1760, s. 1.

Kastamonu için düşündüğü mebus adaylarını bildirmiş²¹⁹ ve bu sırada kendisi de Bolu'dan mebus adaylığını açıklamıştı²²⁰. “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyet-i Muhteremesinin Kastamonu teşkilatına memur mütemayiz kolağalarından²²¹” Habib bey daha sonra sırasıyla Taşköprü, Boyabat, Sinop, Ayancık ve İnebolu'ya gitmiş buradan tekrar Kastamonu'ya dönerek bu defa Daday, Safranbolu ve Araç'ı ziyaret etmişti²²². Kastamonu'da bulunduğu süre zarfında vilayetin hemen tamamını dolaşan Habib Bey'in teşkilatlanma dışında nelerle meşgul olduğuna dair ne yazık ki yeterince bilgi sahibi değiliz. *Kastamonu* gazetesinden öğrenebildiğimiz kadarı ile Kastamonu'ya geldiğinde “daire-i hükümet pişgâhında erkân-ı memurîn-i mülkiye ve askeriye ve ulema ve meşayih ve mütehayyizan ile sunuf-i saire ahalisinden bir cemm-i ğafir muvacehesinde suret-i memuriyetine ve Cemiyet-i muhteremenin makasid-i hayriyesine müteallik mufassal ve selis, belîğ bir nutuk irad eylemişti”²²³. Habib Bey Kastamonu'da yaptığı bu ilk konuşmasından yaklaşık bir hafta sonra da Mekteb-i Rüşdiye-i Askeriye'nin konferans salonunda halka hitaben uzun bir konuşma yapacak “dört saat kadar mütemadiyen gayet etraflı ve müfid beyanatla cemiyet-i muhteremenin [İTC kastediliyor] suret-i teşkilatına ve âmâl-i hayr-iştimaline ve takip edeceği meslek-i müstahsen-i vatanperveraneye”²²⁴ dair malumat verecektir.

Habib Bey'in Kastamonu'ya gönderildiği sıralarda yine 1908 öncesinde İTC'ye katılmış olan, İTC'nin Kastamonu mebus adaylarından birisi olan, ilmiyeden ve Kastamonu/Araç doğumlu İsmail Mahir Efendi²²⁵ de aynı vazife ile Ankara'ya gönderilmişti. İsmail Mahir Efendi Ankara'ya Kastamonu üzerinden gitmiş²²⁶, giderken değil ama Ankara dönüşünde tekrar uğradığı Kastamonu'da iki konuşma yapmıştı. Bunların ilki Kastamonu'nun en önemli camilerinden Nasrullah Camii'nde, bir vaaz şeklinde gerçekleşmişti. İsmail Mahir Efendi burada cemaate “idare-i sabıkanın muamelatını kemal-i teessürle tasvir ve idare-i hazıra-i meşrutanın her suretle temin ettiği ve edeceği fevaid ve muhasenatı”nı anlatmış

²¹⁹ “Meclis-i Mebusana Aza İntihabı”, *Kastamonu*, 16 Eylül 1908, sy. 1757, s. 1. Ayrıca bkz. bu çalışma “Kimleri Mebus Seçelim?” başlıklı bölüm.

²²⁰ “Mebus Namzetleri”, *Kastamonu*, 30 Eylül 1908, sy. 1759, s. 2.

²²¹ *Kastamonu*, 4 Teşrinisani 1908, sy. 1764, s. 1.

²²² *Kastamonu*, 4 Teşrinisani 1908, sy. 1764, s. 1.

²²³ “Vürud”, *Kastamonu*, 7 Teşrinievvel 1908, sy. 1760, s. 1.

²²⁴ “Tiyatro ve Konferans”, *Kastamonu*, 14 Teşrinievvel 1908, sy. 1761, s. 2

²²⁵ İsmail Mahir Efendi'nin hayatına ve Meclis-i Mebusan'da yaptığı konuşmalara dair bkz. Mehmet Saydur, *Köy Enstitülerinin Düşün Babası İsmail Mahir Efendi*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2018, özellikle 20-51 ve EK5.

²²⁶ “Büyük Bir Tebşir”, *Kastamonu*, 2 Eylül 1908, sy. 1755, s. 2.

ve cemaate ittihad, ittifak ve uhuvvetin ve yanısıra servet biriktirmenin gerekliliğini izah etmişti. İttihat ve Terakki Kulübü'nde cemiyet üyelerine yönelik gerçekleştirdiği ikinci konuşmada ise “memleketin terakkıyat-ı ilmiye ve ziraiye ve sinaiyesi için muktezi tedabir”den bahsetmiş ve bu meyanda zanaatkarlığı geliştirmenin kritik bir rol oynayacağına işaret etmişti.

Kastamonu gazetesinde, Habib Beyin, yukarıda bahsedilen konuşmalar dışında başka konuşma yaptığına dair bir bilgiye rastlamasak da, her uğrakta bir/birkaç konuşma yapmış olabileceğini tahmin edebiliriz. Zira, İTC tarafından aynı maksatlarla Konya'ya gönderilen heyetin -Konya'da artık özel bir gazetenin, *Anadolu*'nun yayınlanması sayesinde- faaliyetlerine ilişkin bu tahmine zemin hazırlayacak daha fazla detaya sahibiz. İTC Konya'ya Kastamonu'dan farklı olarak iki kişi göndermişti: Binbaşı Bursalı Mehmet Tahir bey ve Mülazım Faik Efendi²²⁷. Mülazım Faik Efendi'nin biyografisine dair bir bilğimiz olmasa da İTC'nin buraya da Kastamonu'da olduğu gibi Selanik'le organik ilişkisi olan bir figürü göndermeyi tercih ettiği açıktır.²²⁸ Diğer taraftan İTC'nin Konya'ya, Kastamonu'dan farklı olarak iki kişilik bir ekip göndermesini, bunlardan birisinin İTC'nin kurucularından ve ehl-i tarık olmasını, Cemiyet'in Konya'da daha dikkatli adımlar atma arzusu ya da mecburiyeti olarak da değerlendirebiliriz.

Bursalı Mehmet Tahir Bey içeriğini tamamiyle bilmesek de Konya'da Hürriyet Meydanı'nda, Kapı Camii'nde, Sanayi Mektebi'nde, Ermeni ve Rum Kiliselerinde konuşmalar yapmıştır. Kapı Camii'nde verdiği vaazda hürriyet, müsavat ve uhuvvet kavramları üzerinde durmuş²²⁹, Rum Kilisesi'nde yaptığı konuşmada I. Meşrutiyet

²²⁷ Bu ekibin beraberinde ayrıca Hafız İsmail Hakkı da gelmiş, ancak bir gün sonra “İzmirde neşredilecek olan cemiyet-i ittihadiye gazetesi heyet-i tahririyesi erkânından olmak münasebetiyle vaki olan davet üzerine” Konya'dan ayrılmıştır. Bkz. *Anadolu*, 27 [?] Ağustos 1324, sy. 2, s. 4. Hafız İsmail klişesinin altında “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin İzmir'de nâşir-i efkârı olmak üzere cumadan maada her gün neşr olunur siyasi, ilmi, edebi Osmanlı gazetesi” metni bulunan *İttihad* gazetesini çıkaracaktır.

²²⁸ *Anadolu* gazetesi de Bursalı Mehmet Tahir Bey'in biyografisine yer verdiği yazısında daha ziyade onun Jön Türklüğüne ve İTC içerisindeki rolüne vurgu yapmıştır. Bkz. “Cemiyet-i İttihadiye Müessislerinden Misafir-i Hamiyetmendanımız Tahir Beyin Tercüme-i Halleri”, *Anadolu*, 9 [?] Eylül 1908, sy. 2, s. 1-2. İTC Selanik'e yakınlığından olsa gerek Edirne'ye çok daha erken bir tarihte 28 Temmuz 1908'de, Erkan-ı Harp Yüzbaşısı Ruşenî Bey ve Yüzbaşı Ahmet Bey'den oluşan bir heyet göndermiştir. Bkz. Tarık Sarıoğlu, “İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Edirne Yapılanması ve Faaliyetleri”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 23, s. 2, ss. 619-640, Aralık 2021, s. 633, DOI: 10.26468/trakyasobed.824448. Arap vilayetleri bu heyetlerle Aralık 1908'de tanışacaktır. Bu heyetlerin bölgedeki etkinliklerine dair bkz. Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 71-72. İTC'nin vilayetlere gönderdiği heyetler ve faaliyetleri ayrıca bir çalışma konusu olabilecek kadar potansiyeller barındırmaktadır. Bildiğim kadarı ile bu heyetlerin henüz bir listesi dahi yapılmadı.

²²⁹ *Konya*, 8 Eylül 1908, sy. 1884, s. 1'den aktaran Fatma Keser, “Konya Vilayet Gazetesi'ne Göre II. Meşrutiyet Başlarında Konya Sancağı”, *Konya: Selçuk Üniversitesi SBE YL Tezi*, 2008, s. 476.

Meclis-i Mebusan'ı ile II. Meşrutiyet Meclis-i Mebusan'ını karşılaştırarak, aralındaki ciddi farka vurgu yapmış,²³⁰ “hatır gönül gözetilmeyerek” nitelikli mebusların seçilmesi gerektiğine işaret etmiş ve nihayet uhuvvet, müsavat ve adalet kavramlarının neliği üzerine konuşmuştu.

Tenvir heyetinin Konya programının en önemleri ayaklarından birisini ise Konya Cemiyet-i İlmiyesine düzenleyeceği ziyaret olacaktır.²³¹ Zira Konya’da bir Cemiyet-i İlmiye’nin kurulmuş olması -gerekçesini tam olarak bilemesek de- İTC’yi tedirgin etmiş, ve muhtemelen meşrutiyetin tek sesli/tek aktörlü ortamını huzursuz edecek bir gelişme ve dini bir muhalefet odağı olarak algılanmıştı²³². Bursalı Mehmet Tahir ve Faik Beyden oluşan heyetin Cemiyet-i İlmiye ile yaptığı görüşmenin ardından mezkur cemiyet tarafından İTC İstanbul, Selanik ve İzmir şubelerine çekilen telgraf bir yandan ortada

²³⁰ Bursalı Mehmet Tahir “eski mebusanın bir fonoğraftan ibaret olduğunu söylemişler ve bu söz Simonaki Efendi tarafından da tasdik olunmuştur”. Tahir beyin tesbitini takdir eden Simonaki Efendi I. Meşrutiyet’te Konya mebusu olarak Meclis-i Mebusan’da bulunmuştur. Bkz. “Geçen Havadisimizden Mabad”, *Anadolu*, 9 [?] Eylül 1908, sy. 2, s. 3.

²³¹ II. Meşrutiyet döneminde taşradaki Cemiyet-i İlmiyelerin daha ziyade ve özellikle 31 Mart’tan sonra İttihat ve Terakki Kulüpleri bünyesinde kurulduğu görülecektir ki söz gelimi Kastamonu’da böyle olmuştur. İstanbul’da Mustafa Sabri Efendi’nin riyasetinde kurulan ve *Beyanu’l-Hak* Mecmuası ile fikirlerini kamuoyu ile paylaşan Cemiyet-i İlmiye gibi Konya’daki Cemiyet-i İlmiye de müstakil bir mesleki/dini örgüt olarak kurulmuştur. Bu iki Cemiyet-i İlmiye mensupları arasında II. Meşrutiyetin ilerleyen dönemlerinde ilişkilerin yakınlaşacağını göreceğiz ancak Konya Cemiyet-i İlmiyesi’nin İstanbul’dakinden tamamiyle bağımsız bir girişim olarak kurulup kurulmadığı mevcut kaynaklarla çözülemese de araştırılmayı hak eden bir meseledir. *Anadolu* gazetesinde yer alan iki haber metni bu konuda bize bazı ipuçları sunmaktadır. Gazetenin 19 Eylül 1908 tarihli sayısında Konya Cemiyet-i İlmiyesi ile İstanbul Cemiyet-i İlmiyesi’nin karşılıklı olarak iki temsilcisini birbirlerine göndereceğinin haber alındığı belirtilmektedir. 31 Ocak 1909 tarihli *Anadolu* gazetesinde yer alan başka bir haber ise iki cemiyet arasındaki organik ilişkilerin başlangınca dair daha net yorum yapma imkanı sunuyor: “Ulema ve tüccardan mürekkep bir heyeti-i âliye tarafından fabrika açmak ve sair mehâmm-ı umûr-ı medeniyyeye tevessül eylemek üzere bir şirket akd edilmiş ve bu kere Maşrûk-ı İrfân namıyla bir matbaa tesis kılınmıştır. (...) Şehrimizde teşekkül edeceğini evvel yazmış olduğumuz Cemiyet-i İlmiye Dersaadetle temin-i rabıtaya muvaffak olduğu ve aynı program dahilinde ibraz-ı mesaiye salık bulunduğu istihbar kılınmıştır.” Bkz. “Tebrik”, *Anadolu*, 31 Ocak 1909, sy. 40, s. 3. Öte yandan Kastamonu’da da bir Cemiyet-i İlmiye kurulmuş ancak matbuat üzerinden takip edebildiğim kadarı ile bir varlık gösterememişti. Demircioğlu 31 Mart’tan sonra Kastamonu Cemiyet-i İlmiye’sinin faaliyetlerine son verdiğini belirtmektedir. Bkz. Demircioğlu; *Kastamonu’da ...*, s.34. O dönemde Eskişehir’de bulunan ve İTC kademelerinde de görev alan Emin Sazak hatıralarında Eskişehir’de II. Meşrutiyet sonrasında bir Cemiyet-i İlmiye kurulduğunu ancak 31 Mart’tan sonra mensuplarının İTC bünyesine dahil edilerek Cemiyet’in dağıtıldığını belirtir. Bkz. Emin Sazak, *Hatıralar Emin Bey’in Defteri*, İstanbul: Bilgeoğuz, 2009, s. 89

²³² “Mütalaat”, *Anadolu*, 19 Eylül 1908, sy. 5, s. 4. Prens Sabahattin taraftarı Avni Kemal Bey’in II. Meşrutiyetin hemen başında teşkilatlanma gerekçesi ile çıktığı seyahat sırasında tutuklanma sebebinin gerekçelerinden birisi olarak Konya’da Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkezi Cemiyeti şubesi açma girişimi olduğu, konuya dair ortaya atılan iddialardan birisidir. Mahir Sait Pekmen’den aktaran Oğuz Kaan, *Osmanlı Ahrar Fırkası*, Ankara: Gazi Kitabevi, 2021, s. 14. Cemiyet-i İlmiye ile İTC heyeti arasındaki “yanlış anlaşılmanın” bu mesele ile bir irtibatı olabilir.

tehdit unsuru olarak bir yapı olmadığını, görüşmenin gayet verimli geçtiğini ifade ederken bir yandan da problemin kaynağına ilişkin ipuçları içermektedir:

“Konya’da bulunan Cemiyet-i İlmiye tarafından Dersaadet, Selanik, İzmir Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyetlerine keside kılınan telgraf suretidir: Selanik merkez-i umumisinin emriyle Konya’mıza gönderilen Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti mebuslarından *Binbası Tahir Bey’le Mülazım Faik Efendi burada fikr-i cemiyeti tamamıyla izah ve ahaliye kabul edilen Kanun-u Esasiyle şer-i şerife muvafık suretde nesayih-i lâzime icra eylemiş ve bu suretle ahaliyi ve bahusus ulemamızı memnun etmiş olduklarından teşekkürâtımızı bi’t-takdim Konya’mızda artık bir ittifak-ı umumî husule geldiğini arz eyleriz.*”²³³ [vurgu benim]

Bursalı Mehmet Tahir Bey’in Konya’daki temasları içerisinde bir diğer önemli konuşmayı ise Hükümet Konağı’nda -Vali’nin emri üzerine toplanan- memurlara hitaben yapmıştır. Tahir Bey’in İTC adına tebligatlarda bulunacağını söyleyerek başladığı bu sert konuşma II. Meşrutiyet sonrasında meydana gelen otorite boşluğunun aksattığı bürokratik işleyişin Cemiyet’i de rahatsız ettiğini açık bir şekilde göstermektedir. Bununla beraber bu konuşmanın daha da açık bir şekilde gösterdiği husus ise bürokrasideki aksamaların aslında İTC’nin egemenlik kurma arzusunu da zora soktuğudur. Tahir Bey’in, ve elbette İTC’nin, tehditkar bir üslup kullanmasının temel sebebi bu olmalıdır:

“*Cemiyet-i İttihadiye-yi mukaddesemizden aldığım emre tab’an bazı tebliğatlarda bulunacağım. Bilirsiniz ki bir saat adilane temşiyet-i umûr-i ibâd yetmiş senelik ibadetten daha efdaldır mealinde bir hadis-i şerif vardır. Binaenaleyh umûr-i ibâd teshil edilsin, tas’ib edilmesin. Halbuki sizler bu babda müsamaha ediyorsunuz. Elyevm devair-i hükümete haftalarca kalmış, muamele görmemiş evrak mevcud. Kanun dairesinde tedvir ve teshil-i umûra çalışınız. Cezadan kendisini vikaye eden her memur bunu üss-i hareket ittihaz etmelidir. Rahatımı arzu ediyorum fikrinde bulunan memurlar hükümete gelmesin. Ahalinin, ashab-ı müracaatın işlerini seri’an görünüz. Devr-i istibdad seyyiatı geçmiştir! Böyle tekasülle tesamuhla iş görülmez. Muktedir değilseniz mekinizi diğerlerine terk ile konağınıza çekiliniz ki umûr-u ibâd adilane ifa-yı vazifeye sâ’i ellere geçsin. Zaten bunlar böyle kalmayacaktır herkes ceza ve mükaflatını görecektir. Kanun ve saye-i Hak’ta Cemiyet tehdidini ika’a muktedirdir, tedipten aciz değildir. Burada da birkaç misal göster[il]ecektir. Hükümetin, Cemiyet’in icraatı bazıları tarafından su-i telakki olunuyor. Bu hale tasaddi edenler bilmelidirler ki ceza-yı sezalarını yakinen görecektir. Bendeniz afv etsem bile Cemiyet affetmeyecektir. Umûr-ı ibâd birkaç münafiğin teşvikiyle mi dönecek, bunu anlayamıyorum. Bunların fisk u fücurları cezasız kalmayacaktır. Fakat her şeyin zamanı vardır. Tekrar ediyorum. Mesalih-i ibâdı hakkaniyetle ifa ediniz. Mahkemelerde evrakın sürüncemede kalması caiz değildir. Bir işi talik etmek kolaydır lakin bu talikin takib-i dava için veyahut bera-yı şهادet yirmi otuz saatlik mesafeden gelen zavallı köylünün hanelerde sefalet ve perişanîsine olan tesirini düşünmelidir. Buna Allah razı değildir. İşleri günü gününe hakkaniyet, adalet*

²³³ Anadolu, 19 Eylül 1908, sy. 5, s. 4. Telgrafta şu isimlerin imzaları yer almaktadır: Ahmed Rüştü (müftü), Hasan Kudsi, Ulemadan Tavaslı Osman, Ulemadan Mehmet Vehbi, Ulemadan Alaiyeli Emin, Şeyhzade Abidin, Hacı Seyyidefendizade Seyyid Mehmet, Ulemadan Kayserilizade Tahir, Ulemadan Muhaddiszade Hasan, Ulemadan Osman Efendizade Mehmet Tahir, Ulemadan Nevsehirli İsmail Hakkı.

daireesinde görmelisiniz. Dinimiz, şeriatımız hilaf-ı vicdan ve hilaf-ı kanun harekette bulunmamamızı emrediyor. Veysîperverane ıstılaha luzüm görmeyerek derim ki dedikoduya mahal vermeyiniz. *Vazifenizi ifada üç kuvvet rehberiniz olsun: Cemiyet, adalet, mesuliyet.* İşte şimdi herkes masası başına gitsin tesviye edilecek umur ile meşgul olsun. Açık tabirle söylüyeyim, artık ibâdî aldatmaktan vaz geçsin. *Sonra akıbetleri fena olur. Bizden günah çıktı, bundan böylesi size racidir.* Sizleri bir hükümet-i adilane memurları sıfatıyla telakki ederiz. *Ahalinin taarruzundan, şikayatından korkmak zamanı geçmiştir. Kanun-u Esasi ahkâmı daireesinde icra-yı vazife eden memurların arkasında bütün ordu, ahali ve koca Cemiyet-i İttihadiye vardır.”*²³⁴ [vurgular benim]

Tahir Bey ve Faik Bey Konya’daki temaslarını tamamladıktan sonra sırasıyla Karaman’a gitmişti. Karaman’da bütün dini gruplardan oluşan büyük bir kalabalık tarafından kaşılanan Tahir Bey şehir merkezinde halka hitaben yaptığı konuşmada hürriyetten, ittihattan bahsetmiş, halkın mebus seçerken nelere dikkat etmesi gerektiğine işaret etmiş, ertesi gün ulemayı, gayrimüslim okul ve kiliselerini ziyaret etmişti.²³⁵

Son olarak belediyeyi ziyaret eden Tahir ve Faik beyler daha sonra Ereğli İTC şubesinin daveti üzerine Ereğli’ye geçmiş, Cuma namazının ardından camide hürriyet ve adalet hakkında dini argümanlarla dolu bir vaaz vermişti. Sultanın cülus yıldönümüne tesadüf eden bir sonraki gün halka hitaben bir konuşma yapan Tahir Bey burada da hürriyet, müsavat, meşveret, ittihat ve Meclis’ten bahsetti. Tahir ve Faik Bey’in Ereğli’deki son durağı ise belediye binası olmuştu.²³⁶

Bursalı Mehmet Tahir Bey ve Faik Bey “efkâr-ı hürriyeti istimal ve Cemiyet’i neşr u i’la”²³⁷ maksadıyla çıktıkları Konya temaslarına Ereğli’de sonlandırmıştır. Bununla beraber Tahir Bey, demiryolu güzergâhında yer almayan Konya ölçeğinde en büyük gayrimüslim oranına sahip bölgelere *Anadolu* gazetesi muhabiri ve dava vekili Leon Efendi ile Mülazım Refik Bey’den müteşekkil bir heyeti aynı maksatlarla görevlendirmiştir. Leon Efendi Nevşehir’de yaptığı ilk konuşmada belediye ve halkın birbirlerine karşı görevlerinden, memur, eşraf ve tüccarlara hitaben yaptığı ikinci konuşmada “ittihat”tan bahsetti ve Nevşehir’de Osmanlı İttihat Kulübü’nün kuruluşuna önyak oldu. Leon Efendi’nin Ürgüp seyahati de benzer bir gündemle geçmişti. Heyet

²³⁴ “Memurîne Tebligat”, *Anadolu*, [26?] Ağustos 1324, sy. 2, s. 3. *Anadolu* gazetesinin aynı nüshasında yer alan şu haber Tahir Bey’in konuşmasında Konya’da örneklerinin gösterileceğini belirttiği gelişmelerden birisi olarak görülebilir: “Sevabık-ı ahvali, bazı masumânın mağduriyetine sebebiyet verdiği *Cemiyet-i Mukaddesece tahakkuk eden* vilayetimiz mektupçusu Süreyya beyle polis komseri Neşet Efendi memuriyetlerinden azl edilmiştir. Düñki trenle azimet etmişlerdir.” [vurgu benim]

²³⁵ *Anadolu*, 5 tesrin-i evvel [Eylül olmalı] 1324 (18 October 1908), s. 4.

²³⁶ *Anadolu*, 6 eylül 1324 (19 September 1908), s. 2.

²³⁷ *Anadolu*, 6 Eylül 1324 (19 Eylül 1908), s. 2

burada hürriyet, müsavat ve adalet kavramlarına yoğunlaşan bir konuşma yapmış, ardından ulemadan Kumruzade Mustafa Efendi “Millet-i necibe-i Osmaniyenin temin-i mesudiyetine himmet eden İttihat ve Terakki Cemiyet-i mukaddesesi” için dua etmiş ve müslim/gayrimüslim tebaa hep birlikte “amin” demişlerdi. Leon Efendi Ürgüp’te bir İTC şubesi açmış ve ayrıca sanayi ve ticaretin geliştirilmesi için neler yapılması gerektiğine dair de bir konuşma yapmıştı.²³⁸

Bir tür özel gazeteye dönüşen vilayet gazeteleri, İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi tarafından vilayetlere gönderilen kişiler ve heyetlere ilave olarak taşra kamusal alanını ve siyasal gündemini şekillendiren iki önemli gelişmeye daha işaret etmek gerekir. Bunlardan ilki, farklı tarihlere yayılmakla beraber, II. Meşrutiyet yılları içerisinde hemen her taşra vilayet merkezinde²³⁹ “bir milletin rehnüma-yı idraki” olarak tavsif edilen²⁴⁰ özel siyasi gazetelerin yayınlanmaya başlaması olmuştur. Bu gazetelerin erken tarihli örnekleri siyasal duruş itibari ile İttihat ve Terakki lehinde veya tarafsız, ilgili vilayetin yapısal sorunlarına ağırlık veren bir yayın çizgisi takip ederken özellikle 31 Mart’tan itibaren yayınlanan siyasi gazetelerin bir siyasal odağa, partiye, cemiyete angaje yayınlar olduğunu belirtebiliriz. Bu çalışmanın odaklandığı vilayetlerden Konya’da ilk özel gazete *Anadolu* taşra standartlarına nazaran erken bir tarihte Ağustos 1908’de²⁴¹, Kastamonu’nun ilk özel gazetesi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin naşir-i efkari hüviyetindeki *Köroğlu* ise Meclis-i Mebusan’ın açıldığı 17 Aralık 1908’de yayınlanmaya başlayacaktır. Bu ilk gazetelerin yanısıra bu iki vilayette çıkan İttihat ve Terakki yanlısı *Şems* (2 Şubat 1909-15 Haziran 1909), Konya’daki Mevlevîler tarafından; İttihat ve Terakki yanlısı *Serbaz* ise Kastamonu’da Giritli Hayreddin tarafından (14 Mart - 8 Mayıs 1909) çıkarılacaktır. *Hakem* Konya İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin naşir-i efkari olarak

²³⁸ *Anadolu*, 5 tesrin-i evvel 1324 (18 October 1908), s. 2-3

²³⁹ II. Meşrutiyet devri Anadolu matbuatının hemen tamamı vilayet merkezlerinde yayınlanmış olmakla birlikte bunun az da olsa istisnaları görülmektedir. Aydın vilayetinin Manisa sancağında yayınlanan *İslam ve Ulûm* mecmuası ve yine Aydın Vilayeti’nde Nazilli merkezli olarak yayınlanan *Mülhakat* bu meyanda verilebilecek iki örnektir. Öte yandan II. Meşrutiyet sonrasında Kastamonu’nun Sinop sancağında, tüccardan İzzet Efendi de “Sinop” isimli bir gazete çıkarmak üzere girişimlerde bulunmuştur. Ancak bu gazetenin yayınlandığına ilişkin herhangi bir bulguya rastlamadık. Söz konusu bilgi için bkz. “Gazete”, *Kastamonu*, 12 Ağustos 1908, sy. 1752, s. 3. *İslam ve Ulûm* hakkında bkz. Nejdett Bilgi, “II. Meşrutiyet Döneminde Manisa’da Yayınlanan İslâm ve Ulûm Dergisi-İnceleme ve Bibliyografya”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, sy. 16, ss. 2001, ss. 47-74.

²⁴⁰ Sihâmî, “Matbuat ve Şahsiyat”, *Serbaz*, sy. 2, 12 Mart 1325, s. 2. “İnsanları gaye-i tekamüle sevk eder vesaitin en mühimi gazetelerdir” ifadeleri için bkz. “Gazeteler”, *Maşrık-ı İrfan*, 203.

²⁴¹ Bu gazete üzerine yüksek lisans tezi yazan S. Sinem Sevindir Dinç, ilk sayısı koleksiyonlarda bulunmayan bu gazetenin 17 Ağustos 1908’den itibaren çıkmaya başladığı görüşündedir. Bkz. S. Sinem Sevindir Dinç, *Anadolu Gazetesi*, Konya: Selçuk Üniversitesi SBE YL Tezi, 2006, s. 12, dn. 3.

yayınlanacak (23 Ocak 1909-20 Ağustos 1910) ve daha sonra yerini -çok uzun yıllar yayın hayatını sürdürecektir- *Babalık*'a bırakacaktır. *Maşrık-ı İrfan*, Konya ulema ve eşrafının işbirliğiyle 4 Mart 1909'dan itibaren yayınlanmaya başlayacak ve Konya'daki siyasal muhalefetin en önemli odağı olacaktır. 1912 seçimleri öncesinde yayın hayatına başlayan kısa ömürlü *Zafer* ise *Köroğlu*'na karşı Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı destekleyen bir gazete olarak öne çıkacaktır.

Konya ve Kastamonu'da intişar eden ve bu çalışmaya kaynak teşkil eden bu gazeteler üzerinde biraz daha duracak ve farklı bir çerçevede yeniden ele alacak olursak bunların her birinin II. Meşrutiyet siyaset ortamının yeni birer aktörü veya yeni aktörlerinin yayın platformu olduğunu söyleyebiliriz. *Şems*, Abbas el-Mevlevî tarafından, Abdülhamit devrinin baskı altındaki tarikatlarından Mevlevîliğe mensup çevrelerin bu yeni dönemdeki sözcüsü olarak “siyasi, ilmi, edebî Osmanlı gazetesi” olarak yayınlanacaktır. Yine Konya'da tarikat/ulema/eşraf işbirliğiyle çıkarılan gazetelerden bir diğeri de *Maşrık-ı İrfan* olacaktır. 4 Mart 1909'da yayın hayatına başlayan *Maşrık-ı İrfan* “Konya ulema ve tüccarından mürekkep 34 zat”²⁴² tarafından kurulan matbaa ve aynı ekip tarafından yayınlanan gazetedir. Ancak bu “ulema ve tüccar” bileşiminin özellikle “ulema” ayağını netleştirmekte yarar var: *Maşrık-ı İrfan* çevresini tekil eden ulema spesifik olarak Konya Sami Bekir Paşa Medresesi'nde²⁴³ temerküz eden ve Nakşibendiliğin Halidi kolunun Konya'daki en güçlü temsilcilerini barındıran, ilmiye ve tarikatın içiçe geçtiği, öncülüğünü daha sonra mebus seçilecek olan Zeynelabidin Efendi'nin yaptığı bir çevreyi işaret etmektedir. Kısmen memurların da iştirak ettiği bu yayın, medreselerin ıslahı başta olmak üzere eğitim, hukuk, siyaset ve bunların hepsine zemin teşkil eden dinî meseleleri yoğun olarak işleyecek ve önce Ahali Fırkası (1910) ilerleyen yıllarda ise Hürriyet ve İtilaf Fırkası yanlısı bir pozisyon takınacak ve Konya'da siyasal muhalefetin başat aktörü olacaktır.

Kastamonu'da ancak 1911'in son günlerinde yayınlanabilecek olan HİF destekçisi ilk muhalif siyasi gazete²⁴⁴ *Zafer* de benzer şekilde ulema-eşraf-tarikat işbirliği ile ortaya

²⁴² “İlan”, *Maşrık-ı İrfan*, 4 Mart 1909, sy. 1, s. 1

²⁴³ II. Meşrutiyet yıllarından itibaren müntesipleri tarafından Islah-ı Medaris Medresesi, Paşadaresi veya Islah olarak anılacaktır.

²⁴⁴ Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Kastamonu şubesi reisi [Eşrefan Şeyhzade Şeyh] Ziyaeddin tarafından *Zafer*'de yayınlanan ilanda “şimdilik şubenin naşir-i efkârı olmak üzere bir gazete neşrine henüz teşebbüs olunmadığı ilan olunur” ifadesi kullanılmıştır. HİF'in Kastamonu şubesi “naşir-i efkar” olarak bir gazete yayınlamayacak olsa da, Fırkanın kurucularından Sofuzade Mehmet Tevfik

çıkmişti. Ancak Kastamonu siyasal muhalefetine bileşenleri içerisinde tarikat ayağını Kadiri tarikatı (Yılanlı Dergahı postnişini İsmail Hakkı Efendi) temsil ediyordu.²⁴⁵ Fırka kurucuları arasında, muhtemelen örtük bir Mevlevi desteğine işaret etmek için, Kastamonu Mevlevi şeyhi Ahmet Remzi [Akyürek] Efendinin kardeşi de yer almıştı ancak bu Kastamonu Mevlevilerini İTC'den koparmak için yeterli bir hamle olmamıştı. II. Abdulhamid döneminde Harbiye Mektebi öğrencisi iken muhalif siyasi faaliyetleri nedeni ile Kastamonu'ya sürülen Giritli Hayrettin [Ege]²⁴⁶ tarafından 14 Mart-21 Mayıs 1909 arasında 13 sayı olarak yayınlanan *Serbaz* ise bîtaraf olduğunu belirtse de yayınlandığı süre zarfında İttihat ve Terakki Cemiyeti yanlısı yayınlarıyla öne çıkacak ancak yazar kadrosunun sivil olması itibarıyla *Köroğlu*'ndan ayrışacaktır.²⁴⁷

Her iki vilayette de neredeyse eş zamanlı olarak yayın hayatlarına başlayan iki İttihatçı gazete *Hakem* ve *Köroğlu* ise her ne kadar merkezî iktidarın taşra temsilcisi olsalar da esas itibarıyla yerel bir ittifak bloğunun yansıması olarak ortaya çıkmışlardır. *Hakem* ve dolayısıyla Konya İTC eşraf, sivil/askerî memurlar, özellikle Nakşi-Halidi çevrelerle teması düşük ulema ve tarikat çevrelerinin bileşiminden oluşan bir ittifaka tekabül etmekteydi. Kastamonu İTC ve *Köroğlu*'na baktığımızda karşımıza benzer bileşenlerin çıktığını söyleyebiliriz. Burada da sivil/askerî bürokrasi, eşraf ve ulemadan oluşan bir ittifakla karşılaşırız doğal olarak. Ancak Kastamonu'da, bölgenin Halvetiyye'nin Şabaniyye kolu ile birlikte etkili tarikatlarından olan Nakşi-Halidi tarikatı mensupları İttihat ve Terakki Cemiyeti ile aynı blokta yer alacaklardır. Bunda hiç şüphesiz Nakşi-Halidi şeyhi, ulemadan Ahmet Mahir Efendi'nin²⁴⁸ İttihat ve Terakki Cemiyeti ile kurduğu ve sürekli gelişme eğilimi gösteren yakın ilişkisinin büyük rolü vardır. Bu durum aynı zamanda Kastamonu ve Konya'daki iktidar ve muhalefet çevrelerinden temel farklılığa işaret eder. Bu çalışmada gösterilmeye çalışıldığı üzere Konya'nın güçlü

Efendi tarafından yayınlanan *Zafer* gazetesi bu partinin “mürevvic-i efkar”ı olarak hareket edecek, gazetenin kurucusu Sofuzade Mehmet Tevfik Efendi HİF'ten Kastamonu mebus adayı olacaktır. Söz konusu ilan metni için bkz. “Hürriyet ve İtilaf Fırka-i Siyasiye Riyasetinden Varid Olmuştur”, *Zafer*, 10 Ocak 1912, sy. 3, s. 2.

²⁴⁵ HİF Kastamonu şubesi kurucular kurulu için bkz. “Hürriyet ve İtilaf Fırkasının Makam-ı Vilayete Verdiği Beyanname Suretidir”, *Zafer*, 28 Kanun-i Evvel 1327, sy. 3, s. 2.

²⁴⁶ Aziz Demircioğlu, *100 Yıllık Kastamonu Basınında Kim Kimdir (1872-1972)*, Kastamonu: 1980, s. 23. *Serbaz* hakkında ayrıca bkz. Fatma Gül Demirel, “Kastamonu da Yerel Bir Gazete *Serbaz*”, *Müteferrika*, sy. 24, ss. 159-167, 2003.

²⁴⁷ Bkz. “İlk Söz”, *Serbaz*, 14 Mart 1909, sy. 1, s. 1.

²⁴⁸ Ahmet Mahir Efendi sadece Nakşi Halidi çevreler üzerinde değil, özellikle Kastamonu bölgesinde çok güçlü olan Şabaniyye üzerinde de etkili bir isimdir. Zira Halveti-Şabani şeyhi ile Ahmet Mahir Efendi arasında sıhriyet ilişkisi vardır.

muhallif hareketi ile Kastamonu'nun güçlü iktidar yapısının en önemli aktörü, en denge değiştirici unsuru Halidi çevreler ve bu çevrelerle yakından irtibatlı ulema olacaktır.²⁴⁹

II. Meşrutiyetin ilanını müteakip taşra kamusal alanını ve siyasal gündemini şekillendiren ikinci önemli gelişme vaaz, miting, konferans, nutuk gibi sözlü iletişime dayalı ancak kitlesel boyutları da olan konuşmaların geçirdiği dönüşümde karşımıza çıkmaktadır. Bu tür konuşmalar sadece II. Meşrutiyetin hemen ertesinde değil, 31 Mart sonrasında, seçimler öncesinde ve sırasında, uluslararası krizlerde; gerek İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bağlı kulüplerde, gerek muhalif siyasi kulüplerde, gerek cami kürsülerinde, gerek meydanlarda en yoğun şekilde karşılaşılabilecek eylem türleri olacaktır. Giderek siyasal konjonktürün gerektirdiği hemen her güncel konunun mevzu teşkil edeceği bu konuşmaların II. Meşrutiyet ertesinde en yoğun içerik maddesini, meşrutiyetin meşruluğu ve istibdat idaresinin dine, terakkiye, hürriyete zıddiyet teşkil ettiği konusu oluşturacaktır.²⁵⁰ Bu konuya eşlik eden diğer gündemlerin başında ise bütün toplumsal kesimlere ve en geniş anlamda halka yeni sistemin anlatılması, muhtemel itirazların/yanlış yorumlamaların önünün alınması ve nihayet Aralık ayı içerisinde açılacak Meclis-i Mebusan için “doğru” insanların seçilmesinin sağlanmasıydı. Memur, asker ve ulema başta olmak üzere hemen her kesimin etkin rol üstlendiği veya üstlenmeye çalıştığı bu sürecin en etkili aktörü ise ulema olacaktır. Yeni rejimin etkin ve muteber kalemlerinden Hüseyin Cahit Yalçın'ın 1910 Mayıs'ında, ulemanın ve medrese talebelerinin Osmanlı taşrasında vaaz vererek veya çeşitli dini hizmetleri ifa ederek geçireceği “üç ayların” hemen arefesinde *Tanin*'de neşrettiği “Talebe-i Ulûm” başlıklı yazısı ulemanın neden bu süreçte bu kadar etkin olduğuna dair hayli ipuçları içerdiği için geniş bir iktibası hakediyor:

“Hiç himmet ve teşvik görmedikleri zamanda bile [Abdülhamit dönemi kastediliyor] böyle hürriyetperver, fedakar, vatan ve milletine merbut ve sadık evlatlar yetiştiren medreselerden meşrutiyet-i Osmaniye pek çok istifade edebilir. (...) Biz tahsili, ilmi, fenni ahalinin her tabakasına, ta köylüsüne varıncaya kadar bütün Osmanlılara teşmil etmek istiyoruz. O halde medreselerin bu emel-i mukaddese vusul için iyi bir vasıta olduğunu gözden kaçırmamalıyız.

²⁴⁹ Son bir not olarak bu iki vilayetteki ulema çevrelerinin iktidar bloğundakilerin İstanbul'da *Sebilürreşad/Sırat-ı Müstakim* çevresi ile muhalefet bloğundakilerin ise *Beyanu'l-Hak* çevresi ile daha yakın ilişkiler geliştireceğini, meselelere karşı benzer reaksiyonlar sergileyeceğini belirtmek isterim.

²⁵⁰ Bu durum halka meşrutiyeti anlatan ve nisbeten basit bir üslupla yazılan metinlerin üretim ve sirkülasyon süreçlerinde de kendini göstermektedir. 1908 Temmuz sonrası, 31 Mart sonrası, 1912 seçimleri öncesi bu tür etkinlik ve yayınların irtifa kaydettiği dönemler olarak öne çıkmaktadır.

İbtidai mektepler açmak, rüştiyeler, idadiler, âlî mektepler vücuda getirmek hepsi iyi. Fakat ne kadar çalışılsa, ne kadar uğraşılsa şimdiki halde bu müessesât-ı cedide bir dereceye kadar zenginlerin, mutavassıt halde bulunanların, şehirlielerin evlatlarını okutmaya yarayacaktır. Şüphesiz ki bu müessesât umumidir. Fakat o müessesât en cahil, tahsilden en mahrum kimselerin, köylülerin, avamın evlatlarını celbe muvaffak olabilmek için daha hayli zaman ister. Onlar için öteden beri belenmiş, büyük bilinmiş bir dâr-ı irfan vardır, o da medresedir. Buraya Anadolu'nun Rumili'nin en hakir bir evladı bile gelebilir, orada bir melce bulur. Civardaki imarette karnını doyurur, mütevazıane bir hayat-ı say u sebat içinde çalışır, tahsil eder. Onun için emin olmalıdır ki aşağı tabakat-ı ictimaiyede bulunan Osmanlılara ilm ve irfan, fikr-i terakki ve meşrutiyet en ziyade medreseler vasıtasıyla daha kolay nüfuz edebilecektir. Medresenin başka iyliği de var. Mekatib-i idadiye ve aliyyeye geçen bir talebe avam ile, köylü ile temasını kaybeder. Artık onların lisanını adeta anlamaz olur, onların ruhuna, hissine bigane kalır. Başka bir alem içinde yaşar. Halbuki medresede tahsil eden bir talib-i irfan bizim hepimizden ziyade o biçare köylülerin ruhuna aşinadır ve onun haline âgâhtır. Onların mürebbisidir, hemrazıdır, derd ortağıdır. Onların köylerine giderek kendilerine maneviyattan bahs eden, onları umûr-i diniye ve itikadiyelerinden haberdar eden odur.

Bir köylü kiminle temasta bulunursa, hele kimi alim, vakıf diye bellerse onun sözüne daha çok itimad eder. Bâhusus köyüne gelen, kendisiyle hemhâl olarak kendisinin saadet ve felaketine iştirak eden, tarz-ı maişetinden hissedar olan hoca efendi ekseriya kendisi gibi bir köylü evladı olduğu için ona daha ziyade ısınmış, alışmış bulunur. Bu cihetle talebe-i ulûmun köylüler üzerindeki teklifatı (?) bittabi daha müsmir ve müessirdir. (...) Buraya devam edenlerin heman kâffesi taşralardan, köylerden geldikleri, yegane saik ve emelleri okuyarak adam olmaktan ve din ve devlete hizmet etmekten ibaret bulunduğu için bunları şu vazifelerinde teşvik ve teşci etmek bizim için borçtur. Çünkü burada okuyacak ve şuhur-i selase münasebetiyle taşralara dağılacak gençlerin hepsi en fedakar, fikr-i menfaatten en ârî, en hamiyetperver bir taraftar-ı meşrutîdir.”²⁵¹

Hüseyin Cahit'in vurguladığı gibi ilmiye sınıfı diğer kesimlere nazaran matbu metinlerin etki sahasının daha fazla dışına kalan köylülere, canlı matbuat hayatının yaşandığı vilayet merkezinden coğrafi olarak daha uzak olan kitlelere veya dini endişe sahibi kesimlere ulaşmak, onları etkilemek açısından mekteplilere ve matbu materyallere nazaran çok daha etkili bir konumdaydı. 1912 gibi nisbeten geç bir tarihte, Konya mebusu olarak Meclis-i Mebusan'da bulunan, Ispartalı Hakkı'nın Meclis-i Mebusan'da Meşihat bütçesinin görüşmeleri sırasında yaptığı konuşmada kullandığı aşağıdaki ifadeler bu bakımdan anlamlıdır:

“Demek istiyorum ki, gazetelerle halkımızı tenvir edecek bir halde değiliz. Zaten bizde bir Montesquieu, bir Jean Jacques Rousseau, bir Voltaire yetişme ihtimali yoktur. Çünkü yazımız, dilimiz yok. Bunlar yazısız dilsiz anlatılmaz. Fransızlar Meşrutiyet'i hüsnütelakki etmişler, çünkü kendileri vaktiyle muktedir alimler tarafından okutulmuşlar. Tabiiyet nedir, metbuiyet nedir, halka iyi iyi anlatılmış. Bizde bunları olsa olsa ulema anlatabilir. Hakikaten ulema her vakit söylediğimiz

²⁵¹ Hüseyin Cahit, “Talebe-i Ulûm”, *Tanin*, sy. 614, 18 Mayıs 1910, s. 1.

vechile, enbiyanın veresesidir, bunu yapmalıdırlar, vazifeleridir. Bunu yaptıkları vakit başımızın tacıdırlar.”²⁵²

Netice itibari ile ulemaya bakışları ne olursa olsun, ilmiye ve medreselerin yeni hayatta nasıl bir yer işgal etmesi gerektiğini düşünürse düşünsün her kesimin ortak arzularından birisi ulemanın bu sürece dahil olması bu yeni kamusal alanın inşasına katkı sağlamasıydı. Öte yandan ulema bu beklentileri boşa çıkarmadığı gibi daha fazlasını yapmaya, sadece inşasında değil şekillenmesinde de, rol oynamaya çalıştı. Safranbolu’da Şehzade Süleyman Paşa Medresesi müderrisi müftüzade Ziyaeddin Efendi’nin bir konuşmasından aktarılan aşağıdaki cümleler ulemanın yeni sisteme katılım noktasındaki talepkârlığını ortaya koyması bakımından kayda değerdir:

“Pek eski zamandan beri ağzımıza urulup, hele otuz üç sene zarfında büsbütün tersîn edilmiş olan elcam-ı ateşin-i istibdad el-minnetulilah mahv u berbad olarak iklîm-i ademe atıldı. Öyle ise hiç durmayalım, “ittihat ve terakki” ve teceddün ve teâlî tarik-i feyz-i refikine rehber mevaiz-i hasene ve ifâdât-ı müstahsene ile semah-ı milleti teşnîf ve fevaid-i meşrutiyete istinas için kulûb-i ümmeti meâsir-i günagun ile taltife çalışalım.”²⁵³

Hiç kuşkusuz bu yeni sürecin kamusal ve siyasal hayata kazandırdığı önemli bir başka aktör gurubunu ise askerler teşkil etmekteydi. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin büyük ölçüde III. Ordu içerisinde kümelenmiş askerler aracılığı ile güçlenmiş olması, asker-yoğun karakteri taşıradaki askeri erkanı, bilhassa 1908 öncesinde hemen hiç örgütlenemediği Anadolu’da, adeta birer doğal temsilci haline getirmişti. Öte yandan erken II. Meşrutiyetin sıklıkla tekrarlanan güçlü sloganlarından “yaşasın ordu”nun bizzat kendisi de toplum nezdinde askeri figürlere alan açan bir etki yapmaktaydı. Konya’da Binbaşı Esad, Mülazım-ı evvel Ali Rıza; Kastamonu’da Erkan-ı Harp Kaymakamı M. Ragıp²⁵⁴, asker doktor Fazıl Berki [Tümtürk], Erkan-ı Harp Mehmed Vahdeti, Yüzbaşı Adil Kastamonu’da bu yeni dönemin çok yazan ve konuşan askerleri idiler.

Bu dönemin vurgu yaptığı, öne çıkardığı bir başka grubu ise gençler teşkil etmektedir. Bu sahneye çıkan diğer aktörlerde olduğu gibi birkaç faktörün çakışması ile ortaya çıkan bir

²⁵² Ispartalı Hakkı’nın 21 Temmuz 1912’de Meclis-i Mebusan’da, Meşihat bütçesinin görüşülmesi sırasında, yaptığı konuşmadan aktaran Safa Ağlarıcı, *a.g.e.*, s. 257. II. Meşrutiyetin başlarında “Ey ulema-i kiram, memleketin rûknü sizlersiniz. Vaaz ve nasihat zamanı şimdidir. Siz sahip olduğunuz hürmeti ve hissiyat-ı vatenpervareneyi kullanmaktan çekinmeyin” ifadeleri ile ulemaya yapılan benzer bir çağrı için bkz. *Anadolu*, sy. 46, 6 Şubat 1324, s. 1

²⁵³ “Müessir Natıka”, *Köroğlu*, sy. 50, 25 TS 1909, s.

²⁵⁴ Ragıp Bey Köroğlu’nda “Devr-i mesud-i hürriyetin fazilet ve ulviyetini bihakkın takdir, nimet-i cihan-kıymet-i meşrutiyetin meziyeti ve kutsiyetini talakat-ı mahsusasıyla mecalis ve mehafilde hüsn-i tasvir ile efkar-ı umumiye-yi tenvire hasr-ı himmet (...) eden mir-i muhteremin...” cümleleri ile tavsif edilmektedir. Bkz. “Terfi-Tebrik”, *Köroğlu*, 1 Nisan 1909, sy. 16, s. 3

ivme idi. II. Meşrutiyet'in getirdiği aşırı siyasallaşma²⁵⁵, bilginin toplumsallaşması ve eğitimin kiteselleşmesinin fazlaca vurgulanması, her kesimden nitelikli örneklerin görünürlüğünün artmasının beraberinde getireceği psikolojik etkiye verilen önem, istibdat döneminin aktörleri arasında yer almamaları gibi unsurlar gençlerin de önünü açan bir etki yapmıştı.

“Meşrutiyet idaresinin [nimetlerinden] birisi de eli kalem tutmaya muktedir gençlerimizin birden bire saha-i faaliyete atılarak yekdiğerine rekabet edercesine yazı yazmak hususunda mütehâlikâne izhar-ı heves ve rağbet ve matbuatın birden bire başka bir renk alması için bezl-i nakdine-i marifet ve hidmet etmiş olmalarıdır.”²⁵⁶

Konya Maarif Müdürü'nün yukarıdaki satırları, bir ulema çevresi tarafından çıkarılan *Maşrık-ı İrfan*'ın sütunlarını sıklıkla “talebe-i ulûm” a açması veya Kastamonu'da vilayet gazetesinin “Mekteb-i Hukuk Talebesinden Ali Rıza”nın “Ve şavirhum fi'l-emr” tefrikasını²⁵⁷ yayınlaması bu gelişmelerin birer yansımasıdır.²⁵⁸

Son olarak genel resmi daha netleştirmek adına Konya ve Kastamonu bağlamında birkaç noktaya temas etmekte yarar var. Öncelikle ulemanın (ve meşayihin) her iki vilayette de iktidar ve muhalefet saflarının en etkili ve görünür figürleri olduklarını belirtmek gerekir. Ancak Konya ulemasının Kastamonu ulemasına nazaran daha yoğun ve etkili bir kitleye tekabül ettiğini, aynı şekilde Konya siyasal muhalefetine Kastamonu siyasal muhalefetine nazaran daha yoğun bir ulema/meşayih desteği aldığını belirtmek gerekir. Askerler ve sivil bürokratlar söz konusu olduğunda ise tersi bir durumun varlığıyla karşı karşıya kalmaktayız. Konya'da da Kastamonu'da da bürokratik ve askeri çevrelerin iktidar yayınlarında daha etkin olduğunu görüyoruz. Bununla beraber, İttihat ve Terakki yanlısı yayınlar söz konusu olduğunda Kastamonu'da İ (1908'in hemen sonrası için *Kastamonu*, daha sonra *Köroğlu*) askerler çok daha etkili bir konumda iken Konya'da

²⁵⁵ II. Meşrutiyet ortamının doğurduğu siyasallaşma ve farklı kesimlerin siyasallaşma örnekleri için bkz. Ali Birinci, “Siyasileşmenin İlk Devresi”, *Yeni Türkiye*, sy. 23-24, ss. 229-239, 1998. Bu metin şu kitapta da yayınlanmıştır: Ali Birinci, *Tarih Yolunda Yakın Mazinin Siyasi ve Fikrî Ahvali*, İstanbul: Dergah Yayınları 2022, ss. 131-152

²⁵⁶ Vilayet Maarif Müdürü Hulusi, “Barika Ceride-i Muteberesine”, *Barika* [Dergisi], sy. 7, 29 Mart 1325, s. 1, Konya.

²⁵⁷ Mekteb-i Hukuk Talebesinden Ali Rıza, “Ve şavirhum fi'l-emr”, *Kastamonu*, 26 Ağustos 1908, sy. 1754, s. 3. Tefrika gazetesinin 1755 ve 1756. sayılarında da devam etmiş ve 1757. sayısı ile son bulmuştur. Ali Rıza bey törensel etkinliklerde de kendisine söz verilen gençlerden birisi olmuştur. Bkz. “Ayin-i Ruhani”, *Kastamonu*, 7 Teşrinievvel 1908, sy. 1760, s. 1.

²⁵⁸ İslamcıların, ulemanın, medrese talebelerinin ve bu kesimler tarafından verilen vaazların, yazılan yazıların meşrutiyet progandalarındaki ve kamuoyu oluşumundaki rolüne ilişkin özellikle bkz. İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri 1*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2001, s.79-94

(*Hakem*, *Şems* ve daha sonra *Babalık*) ulema ve sivil bürokratların daha etkin olduğunu görmekteyiz.

Ulema/meşayihin halk ile temas ve bilginin, potikaların toplumsallaşmasındaki, askerin kontrolü elde tutmadaki rolü hesaba katıldığında bu iki vilayetdeki iktidar ve muhalefet bloklarındaki bu nitelik farkı aynı zamanda iktidarın seyrini ve muhalefetin potansiyelini belirleyen bir işlevi de yerine getirecektir.

2.2. Meşrutiyeti Anlatmak: İstibdad-ı Menhûse, Meşrutiyet-i Meşrua

Klasik düşüncede iktidara geliş biçimi olarak kısmen meşru bir yöntem olarak görülen kahr u galebe yahut istibdat kavramı modernleşme süreci ile beraber tamamen menfi bir muhtevaya sahip olmaya ve giderek despotizm ile eş anlamlı olarak kullanılmaya başlanmıştı. Teorik ve kavramsal tartışmalardan ziyade pratik konuları önceleyen II. Meşrutiyet dönemi metinlerinin bu karakteri taşra söz konusu olduğunda çok daha bariz bir hale gelmektedir. Gerek meşrutiyet/hükümet-i meşruta gerekse istibdat/hükümet-i mutlaka/hükümet-i müstebidde bir kavram olarak tartışılmaktan ziyade bir beklenti veya eleştiri öbeği olarak işlenecektir. Bununla beraber özellikle ulema ve hukukçu kimi aydın ve alimlerin bu kavramların tanımları üzerine daha tartışmalar yürüttüğü görülmektedir. Konya merkezli metinlerin öne çıktığı bu bağlamda Konya mebusu Harputizade Mustafa Efendi “hükümet-i mutlaka ve müstebidde”yi tartışırken adaleti ve icraati merkeze alan klasik siyasi düşünce ile de hesaplaşmakta ve hanedan olgusu da dahil olmak üzere onu bütünüyle devre dışı bırakmaktadır. Harputizade her ne kadar metninde erken İslam tarihi ve kaynaklarına referanslar kullansa da ana argümanını Locke ve Rousseau çizgisindeki toplumsal sözleşmecî gelenek üzerinden kurduğu açıktır ve iktidar, ancak bir sözleşme ile devredilerek belirlendiği takdirde meşru olacaktır.

“Hükümet-i mutlaka bir hükümdar-ı müstebiddin zîr-i idaresinde bulunur ki o hükümdar gerek bi’l-intihab gerek bi’l-ırs gerek bi’t-tagallüb nail-i saltanat olsun, kuva-yı selase-i mezkureyi [yasama, yürütme ve yargı kastediliyor. SA] kendisinin fikir ve arzusuna ve rey-i zatiyesine binaen idare ve tedbir eyler. Efkar-ı umumiye ve arzu-yı millî istihsal olunmayarak o hükümdarın fikr-i zati ve rey-i hodseranesiyle vaki olan bu nev’ hükümet-i istibdadiye her ne kadar adl ve hakkaniyet dairesinde icra-yı hükümet eylese de yine gayrimeşrudur. Çünkü hey’et-i ictimaiyeyi teşkil eden insanlar hukuk-i medeniyeye mütesaviyy’ül-akdam olup birinin amir diğerinin memur olması ancak tarafeynin rızasına ve beynlerinde münakid olan mukavelât ve muahedât ahkamına muvafık olmağla mümkün olabilir. Hükümet-i mutlakada hükümdarın nasb ve tayini her ne kadar halkın rey ve intihabıyla olsa bile kavanin-i lazimenin vaz’-ı tatbikinde hodbedod muamele eder ise elbette o hey’et-i

ictimaiyenin hukukuna tecavüz etmiş olduğu cihetle makul ve savab olamaz. Vech-i mezkur üzere hukuk-i esasiye ve kavanin-i tabi'iyeye mugayir olarak teşekkül eden bu nev' hükümet aklen ve tab'en muvafik olmadığı gibi şer'an de muvafik değildir. Çünkü hükümet-i mutlaka her ne kadar efkâr-ı umumiyyeye muvafik olarak teşekkül eder ve lazıme-i adaleti bihakkın ifada kusur ve tekasül eylemezse de lakin hükümdar-ı müstebiddin fikir ve arzu-yi şahsiyesine ihale-i umûr ediliyor. Behemahal muamelat-ı keyfiye-i gayrimuhakkaya meydan verilmesi müsteb'ad değildir. Bu nev hükümette hükümdarlardan bazılarının fezail-i ahlakiyesi sebebiyle emr-i adalet bihakkın temin edilse bile her cümlesinde vech-i matlub üzere adalet etmek imkan haricinde olduğundan hükümet-i mutlaka ve müstebidde her ne kadar adil olsa da ânın meyl-i tabiîsi daima zulm ü itisafa doğrudur.”²⁵⁹ [vurgular benim]

Dolayısıyla bu yaklaşımı itibariyle Harputizade'ye göre asr-ı saader sonrası bütün İslam tarihi bir istibdat yönetimi olmaktadır. Harputizade Mustafa Efendi ile tarikat ve siyaset çizgileri itibari ile çok yakın bir ilişki içerisinde bulunan bir başka şeyh/mebus Zeynelabidin Efendi 1912 seçimleri arefesinde büyük kalabalıkları gözeterek yazdığı *İslamiyet ve Meşrutiyet* risalesinde “hükümet-i mutlaka”yı daha ziyade siyasi/idari/hukuki/mali denetim mekanizmalarından yoksun bir idare biçimi olarak tanımlar. Bununla beraber “şart” kavramı üzerinden mukavele fikri ile irtibat kurmayı da ihmal etmez ki “hükümet-i meşruta” bağlamında bunu çok daha açık bir şekilde yapacaktır.

“Hükümet-i Mutlaka başı boş, şartsız bağısız bir hükümet demektir. Bu hükümet, millet hakkında icra edeceği kanunları, nizamları kendi kendine yapar. Kimseye danışmaz, millet ile müşavere etmez. Millete hesap vermek istemez. Kimseden korkmaz. Kimseyi tanımaz. Milletten istediği kadar vergi alır. İsteddiği kadar memur kullanır. Milletın paralarını boş yerlere harcar, israf eder. İki adamın bir araya toplanmasına razı olmaz. Bir cemiyet ve bir dernek kur[ul]du mu derhal dağıtır. Milleti kasıp kavurup köle gibi kullanır. Çoktan beri bizim hükümetimiz de bu rengi almış ve bu kılığa girmiştir.”²⁶⁰

259 Bkz. Akşehir Ulemasından Harputizade Hacı Mustafa, *Red ve İsbat*, Dersaadet: Hikmet Matbaa-i İslamiyesi, 1330, ss. 233-234. Harputizade ilerleyen satırlarda sultanın yetkilerinin kanun çerçevesinde tanımlanmış ve sınırlanmış olmasını asr-ı saadet ve peygamber örneğinden hareketle işleyecek, Kanun-i Esasi ile Kuran-ı Kerim arasında bir eşdeğerlik ilgisi kuracaktır: “Hukuk-i hilafet ve saltanata riayet ve salahiyet hilafetin kavanin-i mevzuai devletle tayin ve kuva-yı berriye ve bahriyenin kumandan-ı azamı olmak itibariyle meşrutiyette hükümdarın kavanin-i mevzuaya riayetinin şart kılınması kadrini tenzil değil belki bilakis i'lâ eder. Nitekim Peygamber-i zî-şan hazretleri bile zerre kadar ahkâm-ı celile-i şeriyeye muhalefet ve imtiyaz salahiyetini haiz değildir. (...) Binaenaleyh zat-ı şahanenin de kavanin-i devlete riayet etmeye mecburiyeti kadr ü şerefini tankis değil belki ila edecek hâlâtandır.” Bkz. a.g.e., s. 242. Bu metin İbrahim Hakkı Kaynak tarafından latin harflerine aktarılmıştır. Bkz. Harputizâde Hacı Mustafa, *Red ve İsbat Alman Feylesoflarından Louis Büchner'in Ahmed Nebil, Baha Tevfik Efendiler Tarafından Tercüme Olunan Madde ve Kuvvet Nâm Eserine Reddiyedir*, İbrahim Hakkı Kaynak (haz.), Konya: Çizgi Yayınları, 2014.

²⁶⁰ Mehmet Zeynelabidin, *İslamiyet ve Meşrutiyet*, Ahmet Atalay (haz.), Konya: Nüve Kültür Merkezi, 1999, s. 3

Metnin yazıldığı dönem ve bu alıntıdaki son cümlelerin de açığa çıkardığı üzere Zeynelabidin Efendi'nin istibdat/hükümet-i mutlaka tanımının konjonktürel bir boyutu da bulunmakta ve artık “muktedir” bir performans çizmeye başlayan İttihat ve Terakki idaresini de eleştiren bir boyut içermektedir.

Konya'nın İttihat ve Terakki taraftarı olan hukukçu kalemlerinden Ali Haydar [Özkent] Bey de 1912 seçimleri sürecinde kaleme aldığı bir yazısını bu meseleye hasreder. Hükümet-i müstebidde, hükümet-i meşruta ve hükümet-i cumhuriye²⁶¹ şeklinde üç yönetim biçiminden bahseden Ali Haydar beyin hükümet-i mutlaka tanımında yöneticinin/sultanın iktidarını paylaşmaması ve denetlenemez olması öne çıkacaktır.

“Hükümet-i müstebidde” diye tekmil işler padişahın tayin ettiği adamlar tarafından görülen hükümete derler. Pek fena bir şey.. Bir adam milyonlarca adamin işini görsün, tabi bu kabil değildir. Kendisi bir çok adamlar kullanacak. Onlar da çalıp çırparlar ve hiçbir şeyden korkmazlar. Çünkü yolsuzlukları kendisine soracak bir heyet yok, müstebiddâne surette idare olunan hükümetler o derece ileri gidememişlerdir. Millet biraz uyanınca hakkını hukukunu aramaya başlamış sonra da müstebidleri teker teker yuvarlamaya başlamış. Zaten milyonlarca adamin bir ve yahut birkaç adamin, hem de yaptıklarından kimseye hesap vermeye mecbur olmayan adamların elinde esir kalması akla da sıgar şeylerden değildir.”²⁶²

Hükümet-i meşrutayı tanımlamaktan ziyade bir toplum için en faydalı yönetim şekli olduğuna işaret eden, bunu ölçü olarak Abdulhamit idaresinde yaşananları gösteren Ali Haydar'ın mukavele fikrine temas etmemesi de ayrıca dikkati çeken bir husustur.

²⁶¹ Ali Haydar'ın cumhuriyet idaresi için yaptığı tanım ve yorumlar şu şekildedir: “Hükümet-i cumhuriye: Bunun [hükümet-i mutlaka kastediliyor] büsbütün aksidir. Hükümet-i mutlakada her şey padişahın elinde idi değil mi? Bunda ise her şey milletin elindedir. Padişahın elinde heman heman hiçbir kuvvet yoktur. Zaten hükümet-i cumhuriyenin padişahına padişah adını vermek bile çok görülür. Ona reis-i cumhur diyorlar. Nasıl ki biz belediye reislerini intihâb ederiz ve o reisler belediyeyi iki sene müddetle idare ederler. Tıpkı reis-i cumhurlar da belediye reisi gibidirler. Ellerinde öyle büyük büyük kuvvetler yoktur. Bütün hakimiyet, bütün kuvveti millet kendisi almış, kendisi idare eder gider. Cumhuriyetle idare olunan hükümetler epeyce vardır. Fransa, İsviçre, Portekiz, Amerika ve saire... bunlar az çok farklıdır. Meselâ reisleri bazısında üç sene müddetle iş yapan da bulunur. Müddeti bitip gidenin yerine sonra başkası intihab edilir. Ne olursa olsun cumhuriyet bizim hiç işimize gelmez. Zaten oraların işine gelmesi de iyiliğinden değil memleketlerinin öyle bir vaziyette bulunmasından ileri gelmektedir. (...) Cumhuriyete gelince: O da pek iyi bir şey değil. Çünkü her şey ahalinin elinde olursa o zaman söz ayağa düşer. Zaten çok bulunca bunamak hazırdır. Doğrusunu söylemek lazım gelirse millet biraz da ilerisine gider. Hele ahalinin yarısından ziyadesi cahil olursa iş büsbütün değişir. Mutlaka da iyi değil, cumhuriye de iyi değil. Her şeyin ortası hayırlı olduğu gibi meşrutieyt de bunların ortası olduğundan en iyi bir idaredir.” Bkz. Ali Haydar, “Mebuslarımız Nasıl Olmalı, Kimleri Mebus Yapacağız? I, Vatandaş Hediyesi”, *Babalık*, sy. 93, 21 Aralık 1911, s. 1.

²⁶² Ali Haydar, “Mebuslarımız Nasıl Olmalı, Kimleri Mebus Yapacağız? I, Vatandaş Hediyesi”, *Babalık*, sy. 93, 21 Aralık 1911, s. 1

Esas itibarı ile İslam tarihi bağlamında peygamber ve dört halife devrinden sonra başladığı bir ortak kabul olarak zikredilen istibdat idaresinin Osmanlı bağlamında ne zaman başladığı veya sisteme hakim olduğu noktasında bir mutabakat var gibidir. Buna göre Osmanlı özellikle son üç asrını istibdat rejiminin kurbanı olarak geçirmiştir.²⁶³ Bu geniş spektrumda “istibdat”ın tekabül ettiği anlam duraklama, inhibitat ve Avrupa karşısında gerilemenin başlamasıdır. Öte yandan istibdat rejiminin negatif boyutları ve etkileri bağlamında zikredilen örneklerin hemen tamamı II. Abdülhamit devrine ait olacak ancak eleştirilerin hedefi saraydan ziyade sistemin diğer unsurlarına yönelecektir.²⁶⁴ Bu süreçte II. Abdulhamit 1908 Temmuz’unun hemen ertesinde “yaşasın padişahımız, yaşasın uhuvvet, yaşasın müsavat, yaşasın İttihat ve Terakki Cemiyeti, yaşasın ordu, yaşasın hürriyet”²⁶⁵ gibi ifadelerle doğrudan İttihatçılar tarafından Meşrutî yapının mimarları arasına dahil edilecek ve hatta Meşrutîyetin yeniden ilanı “uluvv-i kiyaset-i hümayun-i hazret-i padişahının bir numune-i bîbedeli”²⁶⁶ olarak yorumlanacaktır.²⁶⁷ Bu söylem 31 Mart vakasının ardından tamamiyle değişecek ve II.

²⁶³ “Üç yüz seneden beri hiç ilerlemedik, hep geriledik” ifadeleri için bkz. “Mebusların Evsafı Etrafında”, *Babalık*, sy. 108, 17 Şubat 1912, s. 1; “üç yüz seneden beri memleketin, Osmanlıların bünye-i irfanını tahrîb eden cehl” ifadesi için bkz. Ahmet Talat [Onay], *Bir Leyle-i Tarihiye, Köroğlu*, sy. 108, 19 Ocak 1911, s. 2; “İki üç yüz senedir taht-ı tesîrinde bulunduğumuz nevm-i medîd ve takatsûz” ifadeleri için bkz. “Uyanalım”, *Maşrik-i İrfan*, 4 Haziran 1325, sy. 26, s. 1; “birkaç asırlık uzun bir su-i idarenin” ifadesi için bkz. Tahir Rüştü, “İstikamet-i Sahiha ve Muhabbet-i Vazife”, *Köroğlu*, sy. 21, 5 Mayıs 1909, s. 1; “yüzlerle seneden beri teraküm eden seyyiat-ı idariye” ifadesi için bkz. Cemiyetin Galebe ve Muvaffakiyeti”, *Köroğlu*, sy. 158, 10 Nisan 1912, s. 1. Bu meyanda belirtilen görüşlerden birisi diğerlerinden farklı olarak sınırı daha geriye çekerek dört asırlık bir sürece işaret eder: “belki dört yüz bu kadar seneden beri keyfî idarenin” ifadesi için bkz. “İstanbul Muharririmizden: Ahali Fırkası”, *Hakem*, sy. 103, 18 Ağustos 1910, s. 1.

²⁶⁴ “Otuz iki senelik tedennimiz” ifadesi için bkz. “Vatandaşın Selameti Milletın Gayreti ile Kaimdir”, *Maşrik-i İrfan*, 24 Mayıs 1325, sy. 23, s. 1. Konya’da Paşadaresi Medresesi talebelerinden Abdullah genellikle 1876-1908 arasını kapsayan bu anlayışı, istisnai bir yaklaşımla, Babalî iktidarının oldukça güçlendiği 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar götürmektedir: “Devr-i sabıkta, millet büsbütün bu hune-i zulmperverânın eyadi-i istibdadında zebûn ve bitab kalarak otuz iki değil elli altmış seneden beri inleyip durmuştur.” Bkz. Paşadaresi’nde Talebe-i Ulumdan Abdullah, “Millet ve Meşrutîyet”, *Maşrik-i İrfan*, 2 Temmuz 1325, sy. 34, s. 1. Mustafa Reşid Paşa’nın vefatını bu bağlamda bir milad olarak alan Kastamonu’dan bir değerlendirme için bkz. Abdül, “10 Temmuz Osmanlıların Hürriyet Bayramı”, *Köroğlu*, sy. 84, 21 Temmuz 1910, s. 1-2. Öte yandan Paşadaresi talebelerinden Abdullah Efendi emsallerinden farklı olarak Osmanlı’nın kuruluş ilkelerinden birisinin de “meşveret” olduğu düşüncesindedir. Bkz. Bkz. Paşadaresi’nde Talebe-i Ulumdan Abdullah, “Millet ve Meşrutîyet”, *Maşrik-i İrfan*, 2 Temmuz 1325, sy. 34, s. 1. Ziya Gökalp’in 1908 tarihli şu mısraları da “uhuvvet ve müsavat”ın Osmanlı kuruluş dönemine uzanan kökleri olduğunu savunmaktadır: “Bir milletiz Mihal Gazi ordumuza gireli / Din farkını aramamak hepimizin emeli”. Bkz. Ziya Gökalp, *İbrahim Şaki Destanı*, İstanbul: İstanbul Yayınları, 1953, s. 18.

²⁶⁵ “Şehrimiz İttihad Kulübü”, *Kastamonu*, 9 Eylül 1908, sy. 1756, s. 2; daha revnaklı ifadeler için ayrıca bkz. “Arz-ı Şükran”, *Kastamonu*, 29 Temmuz 1908, sy 1750, s. 1.

²⁶⁶ “Arz-ı Şükran”, *Kastamonu*, 29 Temmuz 1908, sy 1750, s. 1.

²⁶⁷ Bu tavrın, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin 1908 öncesinde güçlü bir şekilde teşkilatlandığı bölgelerde geçerli olmadığını düşünebiliriz. İttihat ve Terakki Cemiyeti adına Selanik’in hinterlandında bulunan Edirne’ye giden heyetten Erkan-ı Harp Yüzbaşısı Ruşenî Bey’in, “padişahım çok yaşa” sloganlarını

Abdülhamit istibdat bağlamında yapılan eleştirilerin tamamında hedef ve müsebbib haline gelecektir. Dini taleplerin yoğunlaştığı 31 Mart sürecinin de faillerinden birisi olarak gösterilecek olan Abdülhamid'e yönelik eleştiriler içerisinde onun dine, dinî kültüre ve metinlere karşı lakayd bir tutum içerisinde olduğu en çok işlenen temalardan birisini teşkil edecektir.

II. Meşrutiyet devri Kastamonu'sunun en önemli İttihatçı isimlerinden birisi olan Erkan-ı Harp Kaimmakamı Ragıp beyin 31 Mart sürecinde bütün vilayet ve kaza merkezlerine telgrafla gönderdiği belirtilen ve hal' fetvası metninden ilham alınarak hazırlanan aşağıdaki metin bu tavrın sert örneklerinden birisini teşkil etmektedir:

“Katil-i evlad-ı Resulullah²⁶⁸, hadim-i [yıkıcı] şariat-ı Nebiyyullah, müsrif-i emval-i beytülmal-i müslimin, tefrikabahş-ı ittihad-ı müminin olan Zeyd'in lâ-yecevvezu hilafetuhu ve lâ saltanatuhu ey ihvan-ı din.

Fî 9 Nisan sene 325

Kastamonu'da Erkan-ı Harp Kaimmakamı Ragıp²⁶⁹

Kastamonu'daki İttihatçı çevrelerin daha ziyade sivil kanadını temsil eden Serbaz gazetesinde yayınlanan aşağıdaki satırlar ise sadece Abdulhamit'in din politikalarının eleştirisini değil, meşrutiyetin dinleşme bağlamında getirdiği kazanımlarını vurgulaması bakımından da kayda değerdir: “Devr-i katil-i istibdat ayât ve ehadis-i şerife tahrifine kadar cesaret etti. Bir çok nafi, muhterem dinî kitapları men etti, yaktı, evrak-ı muzırıra

susturduğunu, padişahın bu gelişmede payı olmadığını vurguladığını biliyoruz. Tarık Sarıoğlu, a.g.m., s. 633-634. Konya ve Kastamonu'da buna benzer tablolarla karşılaşılması İTC'nin bölgedeki köksüzlüğü ve ittifak arayışlarıyla irtibatlı olabilir.

²⁶⁸ 31 Mart vakası sırasında öldürülen Şerif Sadık Paşa'ya gönderme yapıyor olmalıdır. Şerif Sadık Paşa'nın öldürülmesini Kerbela Vakasına benzeten bir yorum için bkz. “Ulum-i Arabiyye Müntesib İhvanımızdan Bir Zât-ı Âlikadr Tarafından Yazılmıştır”, *Serbaz*, 26 Nisan 1909, sy. 7, s. 2. 31 Mart şehitleri için Nasrullah Camii'nde okutulan Mevlid'i müteakip dua eden İttihatçı ulemeden Hacı Mümin Efendi de duasının bir bölümünde bu noktaya temas etmiştir. Bkz. “Münafıkların Kurban-ı İhaneti Olan Mazlumînin Ervahına İthaf Olunmak Üzere Nasrullah Cami-i Şerifinde Menkıbe-i Celile-i Cenab-ı Risaletpenahi Kıraatı”, *Serbaz*, 26 Nisan 1909, sy. 7, s. 1. II. Abdülhamit'i Yezid ile aynileştiren bir yazı için bkz. Hüsni, “İki Rûsiyah”, *Serbaz*, 26 Mayıs 1909, s. 1 [Aks-i Sada'dan iktibasen yayınlanmıştır].

²⁶⁹ *Serbaz*, 4 Mayıs 1909, sy. 9, s. 4. Öte yandan Kastamonu İTC'den Selanik Merkez-i Umumisi'ne çekilen daha erken tarihli bir telgrafta “bircümle ulema, ve eşraf ve bütün ahali[nin] (...) Sultan Hamid'in hal'ini talep” eden bir telgraf çekilmiştir. Bkz. *Koroğlu*, 29 Nisan 1909, s. 1. Konya matbuatında buna benzer bir telgrafa tesadüf edemediysek de (gazetelerin erişilemeyen nüshalarında yayınlanmış olabilir) taşra şubelerinden buna benzer başka telgrafların çekildiğini biliyoruz. Bu telgrafların ve tepkilerin irticalen çekilip çekilmediği cevaplanmayı bekleyen bir sorudur. Balıkesir'den bir örnek için bkz. Lale Uzay Akalın (haz.), *Osmanlıdan Cumhuriyete Sancılı Yıllar Yahya Sezai Uzay'ın Anıları (1879-1970)*, İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2012, s. 119.

sırasına geçirdi. Âyât-ı meşvereti okumadan eimmeyi çekindirdi. *Lehü'l-hamd ve'l-minne devr-i meşru-i meşrutiyetimiz bu kütüb-i şerifeyi bize bağışladı.*"²⁷⁰ [vurgu benim]

İstibdat idaresinin eleştirisi bağlamında sıklıkla dile getirilen diğer hususları ise şu şekilde özetlemek mümkün:

- İstibdat devrinde, toplanma, düşünceyi ifade gibi temel hak ve hürriyetleri kullanma imkanı yoktu ve bu durum entelektüel gelişimin önünde ciddi bir engel teşkil ediyordu. İnsanların bir araya gelerek şirketler kurmalarına da sıcak bakmayan istibdat rejimi ikisadi gelişimi de baltalayan bir rol oynamıştı.²⁷¹
- İstibdat devri adaletin yerine zulmün ve keyfi idarenin ve yolsuzluğun hakim olduğu, suçluların cezalandırıl(a)madığı, yargıya müdahale edildiği, buna mukabil suçsuz insanların ise haksız yere katledildiği bir devir idi."²⁷² “Kan dökmekte Haccaclar, Cengizler, Timurlar fersah fersah geçil”mişti.²⁷³
- Milletin cehaletinin sebebi istibdatın mektep ve medreseler açmaması, açık olanları ise -istibdat rejimini sarsacakları düşüncesiyle- atıl duruma getirmesidir. Öte taraftan gidişatın farkında olan eğitimci ve talebelerin, vaizlerin sürgüne gönderilmesi, denizlerde boğdurulmaları cehaleti daha da artırmış kaht-ı ricalin yaşanmasına sebebiyet vermişti.²⁷⁴

²⁷⁰ “Sultan Ahmed Meydanı – İstibdad Alametleri”, *Serbaz*, 20 Nisan 1909, sy. 6, s. 1. Bu konuya dair ayrıca bkz. Mehmet Cemil, “Her Şeyden Evvel Cehlimizi İzale Edelim”, *Köroğlu*, sy. 49, s.3; “Abdulhamid’in Dindarlığı”, *Serbaz*, sy. 11, s.1; Seyyid Ebubekir Hilmi (1324), “Erzurum Naibi Faziletli Ebubekir Hilmi Efendi Tarafından İrsal Buyurulmuştur”, *Masrik-ı İrfan*, 4 Mart 1909, s. 3-4; “Kütüb-i Mukaddese”, *Masrik-i İrfan*, 18 Mayıs 1909, sy. 18, s. 4; *Şems*, sy. 12, 29 Nisan 1909, s. 1-2.

²⁷¹ Safa Ağlarıcı, *Ağlarıcı(ca)zade Ispartalı Hakkı*, Isparta: Göltaş Kültür Serisi, 2003, s. 263; Yusuf Niyazi, “Teşebbüs-i Şahsi”, *Köroğlu*, sy. 79, s.1; Donanma-yı Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti, *Köroğlu*, sy. 83, s.2; “Kastamonu Refikimizde Okunmuştur”, *Köroğlu*, Nu:102, s.2. “Bir Mevize”, *Köroğlu*, sy. 161, 1 Mayıs 1912, s. 2-3

²⁷² Süha Zahir, “Öğüt”, *Köroğlu*, sy. 111, s.2; “Mebus-u Muhterem İsmail Mahir Efendi Hazretlerinin Geçen Hafta İttihat ve Terakki Cemiyeti İdarehanesinde Vermiş Oldukları Konferansının Zabt Edebildiğimiz Bazı Aksamı [III]”, *Köroğlu*, sy. 101, s.2.

²⁷³ *Şems*, sy. 12, 29 Nisan 1909, s. 1-2. Georges Dorys’in 1901’de Fransa’da yayınlanan ve Osmanlı’ya girişi yasaklanan bir kitap olan *Abdul-Hamid Intime*’in (Paris: P. V. Stock, 1909. Kitabın ilk baskısı 1901) İttihatçı Yüzbaşı Adil bey tarafından tercüme edilerek *Kızıl Sultan Yahut Heykel-i İstibdat* (Kastamonu Vilayet Matbaası, 1909) ismiyle çevrilerek yayınlanmaya başlaması da 31 Mart’tan hemen sonradır. Tercümenin 1908’den önce mi sonra mı yapıldığı konusunda henüz bir bilgiye sahip değiliz. Söz konusu eserin ilk formasının yayınlandığı bilgisi için bkz. “Kızıl Sultan yahut Heykel-i İstibdat”, *Köroğlu*, sy. 21, 5 Mayıs 1909, s.3. 12 Mayıs 1909 tarihli *Serbaz* gazetesindeki bir haberden ikinci formanın da bir hafta içerisinde basıldığı anlaşıyor. Bkz. “Kızıl Sultan”, *Serbaz*, sy. 10, 12 Mayıs 1909, s. 3.

²⁷⁴ “Mebus-u Muhterem İsmail Mahir Efendi Hazretlerinin Geçen Hafta İttihat ve Terakki Cemiyeti İdarehanesinde Vermiş Oldukları Konferansının Zabt Edebildiğimiz Bazı Aksamı [II]”, *Köroğlu*, sy. 100, s.2.; Muallim Aziz, “Divan-ı Harpler ve Hükm-i Askeriye”, *Serbaz*, sy. 5; E. Bahri, “Mekteplerimizin

- İstibdat devrinde ehliyet, liyakat gibi temel prensiplere dikkat edilmeksizin sırf şahsi menfaat için “sadakat” ölçütüyle rütbe ve nişanlar dağıtılmış bu ise etkin bir bürokratik yapı yerine; rüşvet ve yolsuzluğun hakim olduğu, yönetim mekanizmasının kilitlenmesine ve kanuni sorumluluk sahibi olmayan bir memur sınıfının ve hantal bir bürokrasinin ortaya çıkmasına yol açmıştır.²⁷⁵
- İstibdat devrine hakim olan jurnalcılık ve sürgün politikaları aile başta olmak üzere bütün toplumsal kurum ve ilişkileri temelinden sarsmış, karşılıklı güvensizliğin hakim olduğu, huzurun ve ahlakın ortadan kalkmasına yol açmıştır.²⁷⁶
- Son otuz iki senede yaşanan toprak kayıplarının sebebi de istibdattır: Otuz iki senede (...) Batum, Ardahan, Karslar, Salmas Kuturlar, Bulgaristan, Şarkî Rumililer, Tunuslar, Cezayler, Kıbrıslar, Karadağlar, Teselyalar, Mısırlar, Bosna ve Hersekler, Adenler, Giritler ya hâk-i a‘daya insibab ederek yahut derya-yı tegallübden iğtisab edilerek her biri bir türlü köksüz, sapsız, bahanelerle (...) ağuş-i maderden ayrıldılar²⁷⁷

İstibdatla birlikte ve ondan çok daha fazla bir şekilde sirkülasyona giren kavramlardan birisi de “meşrutiyet”ti. Klasik İslam siyaset ve ahlak düşüncesi kavramlarından “meşveret/şura”nın Yeni Osmanlılardan itibaren yeni bir içeriğe bürünecek ve “şeriata

İslahına Gayret Edelim”, *Masrık-ı İrfan*, 20 Eylül 1909, s.1-2; Beysehirli Hüseyin İkbâl, “Konya Talebeleri”, *Şems*, 2 Mart 1909, s.3; “Masrık-ı İrfan”, *Masrık-ı İrfan*, 26 (?) Mart 1909, s.2; Ahmet Talat [Onay], Bir Leyle-i Tarihiye, Köroğlu, sy. 108, 19 Ocak 1911, s. 2; Aliye, “Serbesti Gazetesi Vasıtasıyla Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyetine”, *Anadolu*, 18 KS 1324, s.4.

²⁷⁵ Mehmet Vahdeti; “İttihat ve Terakki Cemiyeti”, *Köroğlu*, sy. 45, s.2; Ahmet Kemal; “Dikkat Edilecek Bir Nokta”, *Köroğlu*, sy. 128, s.3; M. Y., “Terfî-i Sınıf ve Maaş Sevdasında Olanların Nazar-ı Dikkatine”, *Serbaz*, sy. 1, s.2; Süha Zahir, “Öğüt”, *Köroğlu*, sy. 111, s.2; Ereğliden Kazım, “Takdir Yine Takdir”, *Hakem*, 20 Şubat 1908, s.4; “Kanuna Tecavüz, Alem-i Mesrutiyette Muhavvef Bir İstibdat” (1325), *Anadolu*, 16 Mart, s.3; Yenişehirli Ahmet Kemal, “Bend-i Mahsus”, *Masrık-ı İrfan*, 17 KE 1325, sy. 28, s. 1

²⁷⁶ Mehmet Vahdeti; “İttihat ve Terakki Cemiyeti”, *Köroğlu*, sy. 45, s.2; Mehmet Cemil, “Her Şeyden Evvel Cehlimizi İzale Edelim”, *Köroğlu*, sy. 49, s.3; “Hafiyelere Müjde”, *Masrık-ı İrfan*, 3 Nisan 1909, s.3. Mehmed Vahdeti, “Biz de Milletiz Artık Yeter”, *Köroğlu*, sy. 34, s.1. Benzer bir başka metin için bkz. “Daima Birlik, Daima Beraberlik!..”, *Köroğlu*, sy. 24, s.2; Ali Haydar, Mebuslarımız Nasıl Olmalı, Kimleri Mebus Yapacağız? Vatandaş Hediyesi”, *Babalık*, 21 Aralık 1911, s.1; E. Bahri, “Artık Uyanalım”, *Masrık-ı İrfan*, 23 Eylül 1909, s.2.

²⁷⁷ “Şehrimiz İttihat Kulübü”, Kastamonu, 9 Eylül 1908, sy. 1756, s. 2. İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne mensup askerlerden Mehmet Vahdetî, II. Abdülhamid’i kendi kendine konuşurken kurguladığı bir metinde ona şu cümleleri söyler: “[Reisü’l-ruesa-yı istibdat] Ekmeğini yediği millet, heva-yı safını teneffüs ettiği memleket üzerine ateşin ve müntakım nıgahlar saçar ve vicdanıyla da şöyle mükaleme ederdi: Bu milleti mahv etmeliyim. Bu memleketi ya harabezara tahvil, yahut düşman eline teslim etmeliyim.” Bkz. Mehmed Vahdeti; *Biz de Milletiz Artık Yeter*, Köroğlu, sy. 34, s.1. Benzer bir başka metinler için bkz. *Daima Birlik, Daima Beraberlik!..*, Köroğlu, sy. 24, s.2; İdadi Talebesinden Ahmet Lütfi, “Osmanlılar”, *Masrık-ı İrfan*, sy. 110, 21 Nisan 1910, s. 2.

uygun anayasal monarşi” anlamında kullanılmaya başlanacaktır.²⁷⁸ Kuran-ı Kerim’deki yer alan “ve şavirhum fi’l-emr”, “ve emruhum şura beynehum” ayetleri bu yeni anlam dairesinin zeminini oluşturacak ve meşrutiyet fikrini doğrudan dini bir çerçeveye yerleştirecektir. Yeni Osmanlılar ve ardından Jön Türklerin, âlim ve aydınların usul-i meşveret ve meşrutiyet arasında kurdukları aynîlik ilişkisi²⁷⁹ II. Meşrutiyetin ilanından sonra da devam edecek ve her iki anlamı bünyesinde toplayan “meşrutiyet-i meşrua” dönemin en sık kullanılan terkiplerinden birisi olacaktır. Bu bağlamda dönemin aydın, ulema ve ricali “meşrutiyet” kavramını sıfatsız olarak kullanmamaya özen gösterecek ve “meşrua” başta olmak üzere “mukaddes” gibi sıfatları sıklıkla kullanacaklardır.²⁸⁰ Zira, yukarıda zikredildiği üzere, anayasacılık ve meclis fikri başından beri dini bir çerçevede savunulmuş; meşveretin/meşrutiyetin Kuran’ın emrettiği, Peygamber ve dört halifenin tatbik ettiği ancak zamanla yerini istibdada bırakmış²⁸¹ bir yönetim sistemi olarak işlenmişti.

II. Meşrutiyet tecrübesinin “meşrutiyet-i meşrua” tamlamasını çok yoğun bir şekilde kullanmasının, kökenleri yine Yeni Osmanlılara götürülebilecek, konjonktürel nedenlerinin de olduğunu söyleyebiliriz. Her şeyden önce bu yeni sistemin dini bir çerçevede açıklanması ve geleneksel düşünce ve yaklaşımların hakim olduğu halk katmanları tarafından anlaşılması ve benimsenmesi ve dolayısıyla anlatının kamuoyuna maledilmesi sistemin yaşaması ve yerleşmesi bakımından hayli önemliydi. Zira Yeni Osmanlılar, Jön Türkler ve 1908 sonrasında bütün aydın kesimin savunduğu bu anlatıya

²⁷⁸ M. Şükrü Hanoğlu, “Meşrutiyet”, *TDV DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mesrutiyet> Erişim Tarihi 10/06/2020.

²⁷⁹ Jön Türk hareketinin liderlerinden Ahmet Rıza’nın gazetesinin isminin *Meşveret* olduğunu, Jön Türklerin en güçlü örgütü olan İttihat ve Terakki’nin resmi yayın organına *Şura-yı Ümmet* isimlerini verdiğini bu noktada hatırlamakta yarar var. Ayrıca Meclis-i Mebusan için “şura-yı muhteşem” ifadesinin kullandığına örnek olarak bkz. “İcmal-i Siyasî”, *Maşrik-i İrfan*, 13 Ağustos 1325, sy. 46, s. 2

²⁸⁰ Birkaç örnek için bkz. Kastamonu Fırkası Kumandanı Birinci Ferik Haydar, “Kastamonu Fırkası Kumandanlığından Mevakie Tamimen Yazılan Emir Suretidir”, *Kastamonu*, 28 Teşrinievvel 1908, sy. 1763, s. 1-2; “Vatandaşın Selameti Milletin Gayreti ile Kaimdir”, *Maşrik-i İrfan*, 24 Mayıs 1325, sy. 23, s. 1; “Abide-i Meşrutiyet”, *Maşrik-i İrfan*, 4 Haziran 1325, sy. 26, s. 2.

²⁸¹ “Zamanlar yerini istibdada bırakmış” yargısındaki “zamanla” yaygın anlatıda 4 halife sonrası döneme tekabül etmektedir. Bununla beraber kimi anlatılarda Osmanlı tarihinin hükümet-i meşrua ve hükümet-i mutlakaya dönüştüğüne rastlanmaktadır. Hanoğlu’nun *Muhbir*’den aktardığı bir yoruma göre Osmanlı, Kanuni Sultan Süleyman dönemine kadar meşruti bir idareyken ardından hükümet-i mutlakaya dönüşmüştü. Bkz. M. Şükrü Hanoğlu, “Meşrutiyet”, *TDV DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mesrutiyet> Erişim Tarihi 10/06/2020. Paşadaresi Medresesi talebelerinden Abdullah Efendi de Osmanlı’nın kuruluş ilkelerinden birisinin “meşveret” olduğu düşüncesindedir. Bkz. Paşadaresi’nde Talebe-i Ulumdan Abdullah, “Millet ve Meşrutiyet”, *Maşrik-i İrfan*, 2 Temmuz 1325, sy. 34, s. 1

en büyük itiraz halk katmanlarından veya onlar üzerinde de hayli etkisi olan alt sınıf ulemadan gelmekteydi.²⁸² Öte yandan 1876'da askıya alınan I. Meşrutiyet tecrübesi hafızalarda yerini korumakta ve bir tedirginlik kaynağı olarak özellikle İttihatçı çevreler arasında yaşamaya devam etmekteydi.²⁸³ Jön Türklerin de en azından mevcut yönetimi gayriislami göstermek amacıyla sıklıkla işlediği meşrutiyetin İslam'ın öngördüğü bir siyasal sistem olduğu hususu hem 1876 endişesini izale eden bir fonksiyonu yerine getirmekte hem de Yeni Osmanlılardan itibaren Osmanlı siyasi modernleşmesi bağlamında üretilen bilgi ve yorumların da ayrılmaz bir parçasını teşkil etmekteydi.

Meşrutî sistemin bütününe işaret eden ama özellikle “meclis”i kasteden “meşveret”in yanısıra “ehl-i hal ve'l akd” kavramı mebusları, “biat” kavramı seçimleri ifade eder bir bağlama oturtulmaktaydı. Bu kavram ve kurumlara nazaran daha geç olarak siyasal gündemin bir parçası haline gelecek olan siyasi partiler ise siyasal pozisyona bağlı olarak yine dini geleneğe referansla “tefrika”, “fitne” olarak eleştirilecek veya “ümmetimin ihtilafında rahmet vardır” hadisinden hareketle meşrulaştırılacak, teşvik edilecektir.²⁸⁴ Ahmet Mahir Efendi'nin “Nebî-i adem efendimizin cemî kavaid-i ictimaiye ve kavanin-i asliye-i idariyeyi cami olarak tesis buyurdıkları hükümet-i meşruta-i meşrua” ifadesi, Zeynelabidin Efendi'nin “asr-ı saadetten beri kurulan İslam hükümetleri hep hükümet-i meşrutadır” yorumu, Konya Cemiyet-i İlmiyesinin İTC heyetinin Konya ziyareti sonrasında İTC Merkez-i Umumisine çektiği “kanun-i esasının şer-i şerife muvafık olduğu” yönündeki telgrafları meşrutî sistem ile “gerçek islam” arasındaki ilişkinin yakınlığına yapılan kuvvetli vurgulardı ve özellikle dini argümanlarla yapılan itirazların önünü almaya yönelik bir yaklaşımı da yansıtmaktaydılar. Bu yaklaşımı tamamlayıcı ve kuvvetlendirici başka bir vurgu ise meşrutiyetin yeniden ilanına ya da inkılabın gerçekleşme biçimine ruhani ve aşkın bir boyut kazandırmak şeklinde tezahür etmekteydi. “Nusret-i subhaniye ve imdad-ı ruhaniyet-i peygamberiye ile fütuhât-ı

²⁸² Bkz. İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri 1*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2001, s 114-121.

²⁸³ 31 Mart hareketinin bastırılmasından sonra “Meşrutiyet-i mukaddesemizin *kat'iyen* teyid” gibi ifadelerin kullanılması bu endişenin izalesine başka bir ifade ile önceki süreçte varlığına işaret eder. [vurgu benim]. Cümle için bkz. “Abide-i Meşrutiyet”, *Maşrik-i İrfan*, 4 Haziran 1325, sy. 26, s. 2. Söz konusu metinde Konya hükümet meydanında bir meşrutiyet abidesinin yapılacağı ve mezkur meydanın adını Hürriyet Meydanı olacağı haber verilmektedir. Bu mealde ifadeler için ayrıca bkz. “Kabine ve Vilayet”, *Maşrik-i İrfan*, 3 Ağustos 1325, sy. 42., s. 1-2. Ahmet Rıza Bey de İTC şerefine Pera Palas'ta düzenlenen bir yemekteki konuşmasında “otuz iki sene evvel memleketimizde bu ilmiyeden, askeriyeden ve bilcümle hamiyetli Osmanlılardan mürekkep bir İTC bulunaydı Kanun-i Esasi hükümden sakıt olmazdı” diyecektir.

²⁸⁴ Bkz. Bu çalışmanın bir sonraki bölümünde “Ahali Fırkası” tartışması.

celilesi müyesser olan hürriyet ve meşrutiyet-i meşrua”²⁸⁵, “Cenab-ı Hakk’ın inayetiyle ve cümlelerin himmet ve gayretiyle istihsal olunan idare-i meşruta”²⁸⁶, “hayli zamandır bizce metruk bir hale gelmiş iken bi-inayetillah-i Teala bugün hamiyetmendan-ı vatanın, fedakaran-ı ümmetin kanları bahasına ahz u istihsal olunan”²⁸⁷ benzeri ifadeler dini olduğunda hiç şüphe olmayan bu sisteme kutsal bir boyut da eklemekteydi. Bu kutsallaştırma söyleminin önemli uğrak noktalarından bir başkasını ise İttihat ve Terakki Cemiyeti teşkil edecek ve cemiyet özellikle 31 Mart öncesi dönemde hemen her kesim tarafından “cemiyet-i mukaddese”²⁸⁸ olarak tanımlanacaktır.

Buradan “Meşrutiyet” tanımlarına geçecek olursak “istibdat” örneğinde olduğu gibi meşrutiyetin de, meşruiyeti noktasında herhangi bir soru işareti olmayan, Osmanlı/İslam siyasi geleneğinin verili bir kavramı olarak algılandığını ve taşra aydın/ulema ve matbuatı nezdinde benzer gerekçelerle kavramsal bir tartışmanın konusu olmaktan ziyade bir kalkınma sürecinin başlangıcı olarak görüldüğünü söyleyebiliriz. İstibdata yüklenen olumsuz anlamların zıtlarıyla meşrutiyete yüklendiğini göreceğimiz bu süreçte hükümet-i meşruta üzerine yine aynı isimlerin yazdığını görmekteyiz.

Konya ulema ve meşayihinden Zeynelabidin Efendi’nin sözleşmeci gelenekten hareketle geliştirdiği “hükümet-i meşruta” “meşrutiyet” kavramının türetildiği iktidarı sınırlayacak

²⁸⁵ Mehmed Bahaeddin, “Faaliyet-i Umumiyyenin Hayat-ı Memlekete Tesirleri”, *Köroğlu*, sy. 77, s. 4, Abbas el-Mevlevi, “Beyan-ı Hal”, *Şems*, 2 Şubat 1909, sy. 1, s. 1; “adeta gayretullah zuhuruyla teessüs etmiş olan usul-i meşrutiyet” ifadesi için bkz. Vilayet Maarif Müdürü Hulusi, “Barika Ceride-i Muteberesine”, *Barika* [dergisi], sy. 7, 29 Mart 1325, s. 1, Konya.

²⁸⁶ *Sırat-ı Müstakim*’den naklen “Müslümanları İttihat ve İttifaka Davet”, *Köroğlu*, sy. 153, s. 2.

²⁸⁷ Kastamonu Mebusu Ahmet Mahir, *Mucizat-ı Kuraniyye*, İstanbul, Ahmet İhsan ve Şürekası Mataası, s. 48

²⁸⁸ Bu ifade İttihat ve Terakki Cemiyeti için özellikle II. Meşrutiyet başlarında çok yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Birkaç örnek için bkz. “Şehrimiz İttihad Kulübü”, *Kastamonu*, 9 Eylül 1908, sy. 1756, s. 2; “Muvasalat-i Vilayetpenahi ve Kıraat-ı Ferman”, *Serbaz*, 14 Mart 1909, sy. 1, s. 2; Tefik, “İttihad”, *Köroğlu*, sy. 1, 17 Aralık 1908, s. 3-4; Hasan Hami, “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Kastamonu Merkezi Kulüpleri Mensubinine”, *Köroğlu*, sy. 11, 25 Şubat 1909, s. 1-2; Mehmed Vahdeti, “İttihat ve Terakki Cemiyeti”, *Köroğlu*, sy. 51, 2 Aralık 1909, s. 1; “10 Temmuz Kastamonu Merasimi”, *Köroğlu*, 28 Temmuz 1910, s.1-3; Ahmet Mahir, “Köroğlu Ceridesine”, *Köroğlu*, sy. 159, 17 Nisan 1912, s.1; Hayreddin, Açık Mektup, *Serbaz*, sy. 10, 12 Mayıs 1909, s. 2, “Mebus”, *Anadolu*, 16 Eylül 1908, sy. 4, s. 2; *Anadolu*, 14 Aralık 1908, sy. 27, s. 2; “İttihat ve Terakki Mektebi”, *Maşrik-i İrfan*, 4 Haziran 1325, sy. 26, s. 1; “İsparta’da 10 Temmuz İyd-i Millisi”, *Maşrik-i İrfan*, 20 Temmuz 1325, sy. 39., s. 2; “İttihat ve Terakki Fırkası”, *Hakem*, 13 Mart 1910, sy. 68, s. 2; “İttihat ve Terakki Kulüpleri”, *Hakem*, sy. 69, 20 Mart 1910, s. 1, Hüsameddin, “Muhterem Babalık Gazetesi Müdüriyet-i Aliyyesine”, *Babalık*, sy. 91, 16 Aralık 1327, s. 4; “İttihat ve Terakki Mektebi”, *Maşrik-i İrfan*, 4 Haziran 1325, sy. 26, s. 1. Maşrik-i İrfan, tesbit edebildiğim kadarı ile ilk defa 23 Temmuz 1909 tarihli sayısında İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin ismini herhangi bir sıfat eklemeksizin kullanacaktır. Bkz. “İcra-yı Şehrayin”, *Maşrik-i İrfan*, 10 Temmuz 1325, sy. 36, s. 2

bir araç olarak “şart”a vurgu yapmakta ve bu sürecin temel aktörü olarak halkı/toplumu işaret etmektedir:

“(Hükümet-i Meşruta); Başı boş bırakılmayarak *millet tarafından* bir takım şartlar ve bağlar ile *bağlanmış bir hükümet* demektir. Yani millet tarafından birçok şartlar koşulmuş ve şartlar birer birer sayılarak bu şartlarla yürür isen sana öyle itaat ederiz diyerek hükümetle *mukavele* yapıldıktan sonra söz vermiş olan hükümettir. Bu hükümet yapılan mukaveleyi gözetip tanımaya ve harice çıkmamaya mecburdur. Hiçbir vakit kendi keyfine göre yürümeye hakkı yoktur.”²⁸⁹ (s: 3)

Mukavele ve şartı *Şerh-i Makasid, Düver-i Muhtar* gibi eserlere ve itaatle ilgili hadislerle referans vererek temellendiren Zeynelabidin Efendi mukavele fikrinin dine uygunluğun ötesinde dinen gerekli olduğunu belirterek²⁹⁰ modern anayasacı yorumlara hayli yaklaşmaktadır. “Kanun-i Esasi[nin] millet ile hükümet arasında yapılmış mukaveleden başka bir şey” olmadığını belirten İTC muhalifi Zeynelabidin Efendinin millete yaptığı vurgunun –istibdat konusunda olduğu gibi – konjonktürel bir boyutu vardır ve “millet tarafından düzeltilmedikçe bir ziyade veya eksik etmeye kimsenin hakkı yoktur. Ancak lüzum görürse millet düzeltebilir” cümlesinin uzandığı bir nokta da İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin padişahın Meclis-i Mebusan üzerindeki yetkilerini genişletmeyi hedefleyen Kanun-i Esasi’nin 35. Maddesi üzerindeki değişikliğe yaptığı bir itirazdır.²⁹¹

İstibdat/Hükümet-i müstebidde tanımını yaparken meşrutiyet anlayışını mukavele fikri üzerinden inşa ettiğini Konya ulemasından Harputizade Mustafa Efendi’nin hükümet-i meşruta tanımında öne çıkardığı olgu ise kanunun üstünlüğü ve hükümdar da dahil olmak üzere sözleşmenin bütün taraflarının kanunun üstünlüğünü tanıma mecbur oluşlarıdır:

“Hükümet-i mutlakada vukuu melhûz olan itisafât ve mezalime ve muamelat-ı keyfiyeye meydan vermemek üzere *gerek hükümdar ve gerek amir ve memur bütün hey’et-i ictimaiye kavanin-i mevzuat-i devlete tabiyet ve riayet etmekle mükellef ve mecbur olup* bütün muamelât kanuna tabiyetle meşrut olur ki hülasası hükümet-i meşruta demek kanunî bir hükümet demektir.”²⁹²

Harputizade meşrutiyet üzerine yazdığı metinde hükümet şekillerini tanımlamanın yanısıra meşrutiyetin “şer-i şerife muvafık olup olmaması” hakkındaki itirazları da cevapsız bırakmaz. Bunların ilki “Meclis-i Milli’nin kanun vaz’ı meselesi”ne dairdir ve “Millet ve bahusus derece-i ictihada vasıl ve şerâit-i ictihadı cami olmayan kimseler[in]

²⁸⁹ Mehmet Zeynelabidin, *a.g.e.*, s. 18, 22-23.

²⁹⁰ Zeynelabidin Efendi şöyle der: “Şu beyan ettiğimiz delillere göre vereceğimiz sözü, yapacağımız biatı şart koşarak verip yapmamızın, şer’an caiz olduğu şöyle dursun belki üzerimize lazım olduğu belli oldu”. Mehmet Zeynelabidin, *a.g.e.*, s. 22.

²⁹¹ Mehmet Zeynelabidin, *a.g.e.*, s. 14

²⁹² Harputizade Mustafa Efendi, *a.g.e.*, s. 235.

vaz-ı kavaninde salahiyettar” olmadığı yönündeki itirazlardır. Harputizade bu itiraza doğrudan ve dolaylı olarak cevap verir. Kanun-i Esasi’nin, 31 Mart sonrasında Ağustos 1909’da geçirdiği kapsamlı düzenlemeler bağlamında, 118. Maddesine eklenen “Kavanin ve nizamat tanziminde muamelat-ı nasa erfak ve ihtiyacat-ı zamana evfak ahkam-ı fıkhiye ve hukukiye ile adap ve muamelât esas ittihaz kılınır” ifadesi onun doğrudan verdiği cevaptır: “Ahiren tadil oluna Kanun-i Esasimiz bu mahzuru da def’ ve izale eylemiştir. Nitekim Kanun-i Esasi’nin muaddel yüz on sekizinci maddesi ahkâm-ı fıkhiyenin mehazi i kavanin olması lüzumunu natıktır. Bu cihete riayet şartıyla bu mahzur da mündefi olacağı varest-i izahtır”. Harputizade bu soruna ilişkin dolaylı cevabını ise mebusların taşınması gereken kriterlerle ortaya koyacak ve mebusların dindar ve yüksek nitelikli kimseler olması gerektiğine işaret edecektir.²⁹³

Harputiza’denin yanıtladığı bir başka itiraz ise “şekl-i hazır-ı meşrutiyetimizin Avrupa hükümetlerinden” alındığıydı. Harputizade’nin bu noktada, gerçek İslam’da olan bu değerlerin Endülüs üzerinden Avrupa’ya taşındığı ve dolayısıyla Avrupa’nın faziletlerinin temelini İslam olduğu yönündeki yaygın anlatıyı hatırlatmak yerine bu itirazları şeklen haklı bulur ancak içeriği itibariyle yersiz olduğunu savunur. “Bir şeyden maksad ne ise hüküm ona göredir” kaidesine atıf yapan Harputizade “meşrutiyetin rükn-i aslîsi kanuna riayet ve semerâtı da beyne’l-anasır hürriyet ve adalet ve müsavâtı temin” olduğunu vurgulayarak bunların aynı zamanda İslami değerler de olmasının bu itirazı ortadan kaldırmaya yeteceğini belirtir.

Kastamonu dini ve siyasi hayatının etkili isimlerinden Ahmet Mahir Efendi’nin meşrutiyetin şer-i şerife uygunluğu ve İslamın terakkiye mani olmadığı argümanlarını temele alarak yazdığı muhtelif sosyal konulardaki metinlerden oluşan *Mucizat-ı Kuraniyye*²⁹⁴ adlı eserinde de şimdiye kadar aktarılanlara benzer bir yaklaşımın hakim olduğunu görmekteyiz. Meşrutiyetin; ayet ve hadisler üzerinden dinen, insanın tab’ın medeni olduğu anlayışı üzerinden aklen gerekliliğini ortaya koyan Ahmet Mahir Efendi

²⁹³ Bkz. Bu bölümdeki “Kimleri Mebus Sececeğiz” alt başlığı.

²⁹⁴ Kastamonu Mebusu Ahmet Mahir Efendi, *Mucizat-ı Kuraniyye*, İstanbul: Ahmet İhsan ve Şürekası Matbaası, 1328. Kitapta yer alan yazılan tarihli ve daha önce yayınlanmış olanlarının tamamı 1909 senesine aittir. Daha önce yayınlanmamış yazılar ise ilk defa bu kitap sayesinde okuyucuyla buluşmuştur. Bkz. a.g.e., s. 2. Lamia Levent Ahmet Mahir Efendi hakkında hazırladığı doktora tezinde bu kitabın yayınlanmamış ikinci cildinin müellif nüshasının Dr. Sadık Erdağı’nın özel koleksiyonunda olduğunu belirtir. Bkz. Lamia Levent, “Ahmet Mahir Efendi, Hayatı Eserleri ve Tasavvufi Anlayışı”, Ankara: Ankara Üniversitesi SBE, 2012, s. 71

de hükümet biçimlerini hükümet-i meşruta ve hükümet-i mutlaka olarak ikiye ayırır. Ahmet Mahir Efendi'nin tanımlarında öne çıkardığı ve meşrut ile mutlak hükümeti ayırır en temel unsur ise iktidarın sınırlandırılıp sınırlandırılmadığıdır:

“Efrad-ı milletin mütemessil-i kudreti ve hukuk-i umumiyede haiz-i hakk-ı vekaleti olan hükümet, cemiyet-i beşeriye üzerinde niyabeten icra-yı ahkam eden bir kuvve-i tenfiziyeden ibarettir. Bu kuvvet, kavanin-i meşrua ile *mahdud* ve meşveret-i makule ile *mukayyed* olursa ona hükümet-i meşruta, ve böyle kavanin ve meşveret ile mahdud ve mukayyed olmayarak hareket ederse ahkam ve muamelatında keyfe me'ttefek hareket ederse ona hükümet-i mutlaka namı verilir. Hükümet-i İslamiye gibi bidayeten meşruta olarak teşekkül ve meşveret üzerine teessüs eden hükümetler (...)”²⁹⁵

Kastamonu ulemasından Safranbolulu Ziya [Hatipoğlu] Efendi'nin seçimlerin hemen ardından, Kastamonu mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a giren Yusuf Kemal Tengirşenk'e gönderdiği ve Safranbolu'da ihtiyaç duyduğu düzenlemeleri anlatarak dikkatine sunduğu bir mektup, ulema arasında “toplumsal mukavele” fikrinin ne kadar yaygın ve yerleşik olduğuna ilişkin ipuçları veriyor:

“Duacınız olan ben, Safranbolu merkez kasaba mahallelerinden yedi adet mahallenin ikinci seçmeni bulunmam dolayısıyla sizi vatan, millet ve devlete yararlı iş-eri olarak kabul ettim ve milletvekilliğine seçtim. Demek oluyor ki ben, yerime bir başkasını vekil tayin etmeye yetkili bir vekil olarak beni vekil tayin edenler adına sizi vekil ve temsilci seçmiş ve tayin etmiş bulunuyorum. *İşte böylece aramızda karşılıklı kabulü içeren bir sözleşme yapıldı.*²⁹⁶ (...) *Diyebilirim ki milletle hükümet, birbiriyle sözleşme yapmış iki tüzel kişiden başka bir şey değildir.*” [vurgu benim]

Kastamonu'da bu bağlamda sirkülasyona girdiğini bildiğimiz metinlerden birisi de dava vekillerinden Dergüzinizade Hasan Rıza B. Derviş'in yazdığı *Şer-i Siyasi Şerh-i Kanun-i Esasi* adlı risaledir. Kastamonu vilayet gazetesi *Kastamonu*, İstanbul'da Selamet-i Umumiye Kulübü²⁹⁷ yararına basılan ve çok sayıda nüshasının taşraya da gönderildiği anlaşılan bu risaleyi tefrika halinde yayınlamıştır.²⁹⁸ Kanun-i Esasi'nin ilk yedi maddesinin siyaset-i şeriye geleneğinden hareketle şerh edildiği bu metinde

²⁹⁵ Ahmet Mahir Efendi, *a.g.e.*, s. 173

²⁹⁶ Hulusi Yazıcıoğlu, *Safranbolu Tarihine Ait Belgeler ve Kaynaklar*, Safranbolu: Safranbolu Hizmet Birliği Kültür Yayınları, 1998, s. 93, 117.

²⁹⁷ Fuat Şükrü [Dilbilen] öncülüğünde kurulan Selamet-i Umumiye Kulübü bir süre sonra İbrahim Temo ve Abdullah Cevdet'in de katılımıyla Osmanlı Demokrat Fırkası'na evrilecektir ancak bu iktibasın siyasal bir tercihin yansıması olabileceğini dair hiçbir işaret bulunmamaktadır. Bu fırka hakkında bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, c. 1, s. 60-67; Gökhan Kaya, *Osmanlı Demokrat Fırkası*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.

²⁹⁸ Risale, “Şer-i Siyasi Şerh-i Kanun-i Esasi”, *Kastamonu*, 28 Teşrinievvel 1908, sy. 1763, s. 2'den itibaren yayınlanmış ve Kastamonu'nun 25 Teşrinisani 1908 tarihli 1767 sayısında son bulmuştur. Söz konu risale benzer yaklaşımlarla yazılan birkaç risale ile birlikte latin harflerine de aktarılmıştır. Bkz. Necmettin Azak (haz.), *Kanun-i Esasi Şerh ve Kaynakları*, İstanbul: Büyüyenay Yayınları, s. 222-272.

Dergüzinizade hükümet-i mutlaka ve hükümet-i meşruta ayırımına yer vermekte ve hükümet-i meşrutayı, “hükümet-i meşruta-i şeriyye” ve “hükümet-i meşruta-i akliyye” olarak ikiye ayırmaktadır. Bergüzinizade’ye göre “hükümet-i meşruta-i şeriyye ahd-i nübüvvetten beri hükümât-ı mukaddese-i İslamiyye idi. Şimdiye kadar hükümât-ı İslamiyye’nin böyle bulunmaması ise hakk-ı hakimiyetin nazar-ı şer’de ne gibi sıfatlarla ihraz olunabileceğinin bilinmemesinden, su-i istimalinden başka bir sebebe müstenid değil idi.” Ona göre Osmanlı dışındaki “sair hükümat-ı medeniyye hep hükümet-i meşruta-i akliyye”dirler. Bergüzinizade her ne kadar hükümet-i meşruta üzerinden yaptığı ayırımla diğer düşünürlerden ayrılrsa da esas itibariyle Avrupa’daki meşrutî idarenin İslam kaynaklı olduğuna dair görüşleri itibariyle bu ayrılığın derinlikli olmadığını hissettirir. Örneğin bu metinde “Bizde Kanun-i Esasi var mı idi” sorusunu sorar ve bu sorunun cevabını Kanun-i Esasi’yi konuşturarak verir: “Eğer siz benim kadrımı takdir ve hakkımı ihkak etmez, alimleriniz de (...) beni muattal eder ise *ben de başka kisvelere bürünüp başka diyar ve ricalde icra-yı ahkam ettikten sonra döner ve yapacağımı yaparım*” [vurgu benim].²⁹⁹

Meşrutîyetin kavramsal tanımlarına ve meşrulaşma süreçlerine eşlik eden bir diğer gündemi ise -“istibdat”ta olduğu gibi- yeni sistemden beklentiler teşkil edecektir. II. Meşrutîyetin ilanı aynı zamanda asırlardır süregelen intihat devrinin artık kapandığı bir dönüm noktasına tekabül etmektedir.³⁰⁰ Osmanlı aydınları, başından beri bir kurtuluş

²⁹⁹ Bkz. *Kanun-i Esasi ve Şerh ve Kaynakları*, s. 231. Keza risalenin başka bir yerinde de bir kurumun şer’i olup olmadığını tartışırken aynı mantığı kullanır: “işte kabineye müteallik usulü dahi Avrupa bizden, bizim şeriattten almış iken halen kabine usulü acaba şer’imize muvafık mıdır diye tereddüt eder isek derece-i cehlin neresinde olduğumuzu anlarız zannederim”. Bkz. *a.g.e.*, s. 268.

³⁰⁰ II. Meşrutîyetin ilanı ardından hemen kendisini hissettiren bu “dönüm noktası”nda olma hali zaman içerisinde çeşitlenecek ve başka dönüm noktaları da bu zincire eklenecektir. Meclis-i Mebusan’ın açılması, 31 Mart hadiselerinin bastırılması, 1912 seçimleri ilerleyen dönemlerde gündeme gelecek yeni dönüm noktalarından sadece bir kaç olacaktır. Türk siyasi tarihini bu dönüm noktaları ve yine bu dönüm noktalarının başarıyla sonuçlanmasının ne kadar süreceği yönündeki tahmin/beklentiler üzerinden okumak yeni analizlere imkan tanıyabilir. Bu noktada birkaç örnek vermek gerekirse: Tanzimat Fermanı 5-10 sene içerisinde matlubun hasıl olacağını ilan eder. Yakup Kadri, 1934’te yazdığı *Ankara*’nın 3. baskısına (Remzi, 1964) düştüğü “Bir Not”ta “Atatürk’ün öncülüğü ve rehberliğiyle bu ideal Türkiye’ye yirmi yıl içinde varacağımızı umuyordum” der. İsmet İnönü Tevhid-i Tedrisat münasebetiyle Muallimler Birliği’nde yaptığı bir konuşmada on yıl sonrasına işaret eder: “On sene azimle, muvaffakiyetle tuttuğumuz yoldan din namına endişe edenler göreceklere ki, Müslümanlığın asıl en temiz, en saf, en hakiki şekli bizde tecelli etmiştir”. Mustafa Kemal’in türbelerin kapatılmasına kısmen muhalefet eden Hamdullah Suphi’ye [Tanrıöver] söylediği “15 sene sonra siz bana gelin, hangi türbenin türbedarlığını istiyorsanız vereyim” cümlesi bunlar içerisinde en yaygın olarak bilinenlerdendir. Ahrar Fırkası genel sekteri Nureddin Ferruh Alkend 1954’te yazdığı hatıratında 1908’ten itibaren geçen sürede katedilen mesafeyi de hesaba katarak şu cümleyi kurar: “Garb demokrasilerine az çok yaklaşabilmek için ağırlık ihtimal hiç olmazsa daha elli senelik olsun bir zamana ihtiyacımız var”. Bkz. Nureddin Ferruh Alkend, *Ahrar Fırkası ve II. Meşrutîyet Anıları*, Ali İhsan

reçetesi olarak gördükleri bu gelişme ile birlikte Avrupa ile aradaki makasın hızla kapanacağını düşünmekte istibdat eleştirisi bağlamında yukarıda zikredilen her durumun tersi bir istikamette seyredeceğine inanmakta veya kamuoyunu inandırmaya çalışmaktaydı. Kısaca özetleyecek olursak;

- Meşrutiyetten beklentilerin en başında, neredeyse meşrutiyet ile aynı anlamda kullanılagelen, hemen her alanda *terakki* etmek, “mütemeddin” ve “mamura” olmak gelmektedir.³⁰¹ 31 Mart’ın hemen akabinde bir kat daha yoğun şekilde ifade edilen kuvvetli terakki inancına -kimi zaman tahripkar- bir aceleciliğin eşlik ettiği de görülmektedir.³⁰²
- Meşrutiyetten beklenen bir diğer gelişme; rüşvetin, yolsuzluğun, keyfi idarenin, asayişsizliğin olmadığı, etkin ve verimli bir siyasi/bürokratik yapıya kavuşmaktır. Böylesi bir yapının yokluğu üzerinden istibdat dönemi eleştirisi yapan Konya ve Kastamonu seçkinleri meşrutiyetin bu beklentiyi de karşılayacağı, yine dönemin yaygın olarak kabul edilen problemlerinden birisi olan kaht-ı rical meselesinin de halledileceği kanaati ya da beklentisi içerisinde idi.³⁰³

Kolcu (haz.), Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları, 2017. Hamdullah Suphi’nin aktardığı bilgi için bkz. *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları*, Mustafa Baydar (haz.), İstanbul: Menteş Kitabevi, 1968, s. 173.

³⁰¹ Kastamonu’da görev yaptığı sırada *Köroğlu* gazetesinin başyazarlığını da yapan Mehmet Vahdeti’nin şu sözleri tam da bu noktaya işaret etmesi açısından kayda değerdir: “Bizim milletimiz istihsal-i hürriyete bilhassa ilerlemek, Osmanlı hükümet ve milletini payidar ve hatta teyid etmek için sarf-ı kuvvet etmiştir.” Bkz. Mehmet Vahdeti; “Hürriyet ve İstibdat”, *Köroğlu*, sy. 49, s.2. Ayrıca bkz. “Sa’y”; *Köroğlu*, sy. 78, s.3; “Hürriyetin Tarihçesi”, *Hakem*, 11 Mart 1909, s.2; “Artık bir devr-i cedide dahil olduk. Refah ve istirahatımızı istihzar için iktiza eden vesail ve esbabı kendi kendimize düşünecek, bulacak zamanı lehü’l-hamd idrak eyledik” için bkz. “Ele Güne Karşı veya Görenek”, *Maşrik-i İrfan*, 31 Mayıs 1325, sy. 25, s. 1. *Maşrik-i İrfan*’da yer alan bir haberde Mardin’de son yirmi senedir değişmeyen vergi gelirlerindeki artış “semere-i feyz-i meşrutiyet” olarak gösterilmektedir. Bkz. *Maşrik-i İrfan*, 15 Haziran 1325, sy. 29, s. 4. Isparta’dan *Maşrik-i İrfan*’a gönderilen bir mektupta kullanılan şu ifadeler de bu bağlamda değerlendirilebilir: “Tekalif-i emiriyeyi seve seve veriyor. Ulülemre itaattan hiçbir vakit tevakkı etmiyor”. Bkz. “Isparta’dan”, *Maşrik-i İrfan*, 18 Haziran 1325, sy. 30, s. 3-4

³⁰² Dönemin sosyal psikolojisi ve terakki fikrinin kuvvetine işaret etmesi açısından bu cümleler de dikkate değer unsurlar ihtiva etmektedir: “Erlik seyl-i ictihad ve azmimiz önüne hail olan o kalın ve yüksek hırman duvarını yarıp, yıkıp, geçmek, yol almak, ilerlemek bir an evvel menzil-i maksuda varmaktır.

Erişir menzil-i maksûduna âheste giden

Tîz reftâr olanın pâyine dâmen dolaşır

gibi atalet ve gafleti tavsiye eden (...) felsefeleri çiğnemek, gömmek, geride bırakmaktır. Menzil-i maksuda ağır giderdik fakat maksatla bizim aramızdaki mesafe az olmamalı idi.” Bkz. “İhtiyac-ı Memleket”, *Köroğlu*, sy. 43, s.1. Terakkiye yapılan benzer bir vurgu için ayrıca bkz. “Ahd u Misak”, *Köroğlu*, sy. 22, s.2; Mehmet Vahdeti; “İttihat ve Terakki Cemiyeti [II]”, *Köroğlu*, sy. 51, s.1-2; Mehmet Vahdeti, “Bugün Neler Yapmalı?”, *Köroğlu*, sy. 52, s.1. Gelenek tenkidi için ayrıca bkz. Mehmet Vahdeti, “Hürriyet ve İstibdat”, *Köroğlu*, sy. 49, s.2.

³⁰³ “Tahir Rüşdü, İstikamet-i Sahiha ve Muhabbet-i Vazife”, *Köroğlu*, sy. 21, s.1; “İhtiyac-ı Memleket”, *Köroğlu*, sy. 43, s.1; Mehmet Vahdeti, *Köroğlu*, sy. 47, s.3; “Salahiyet-i Kanuniye”, *Köroğlu*, sy. 48, s.1-2; Hayreddin, “Açık Mektup”, *Serbaz*, sy. 10, s.1; Hacı Mehmet Efendizade Sadık (1324), “Mesrutiyeti

- Bir yandan hürriyet ortamının doğurduğu bir beklenti diğer yandan ise devletin yeterli ekonomik kaynağa sahip olmamasının beraberinde getirdiği bir zorunluluk olarak teşebbüs fikrinin gelişeceği, dolayısı ile de ekonomik açıdan daha müreffeh bir topluma ve devlete kavuşulacağı da meşrutiyetten beklenen gelişmeler arasından zikredilmelidir.³⁰⁴
- Meşrutiyet gerçekleştirdiği düşünülen beklentilerden bir diğeri, hurafelerden arınmış, daha dini bir hayatın başlayacağı/başladığıdır. Bu; İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ve meşrutiyetin dini argümanlarla meşrulaştırılmasının arkasında yatan nedenlerden biri olduğu gibi, halkın sisteme katılımını amaçlayan söylemlerden de birisidir.³⁰⁵
- Son olarak zikredilmesi gereken bir husus 1876 Meclis-i Mebusan'ının feshedilmesi örneğinde olduğu gibi benzer bir durumun tekrar yaşanmayacağı veya başka bir ifade ile yaşanması ihtimalinin ortadan kalkacağıdır. Meşruti sistemin diniliğine yapılan çok kuvvetli vurgu, meşrutiyetle eş anlamlı olarak “hakimiyet-i milliye” kavramının kullanılması ve siyasal bakımdan aktif vatandaşa yapılan vurgu biraz da bu endişe ve beklentinin bir dış vurumu olarak değerlendirilmelidir.³⁰⁶

Kastamonu vilayet gazetesinin II. Meşrutiyetin ilanının ardından çıkan ilk sayısında (ve ilk sayfasında) “Arz-ı Şükran” başlığıyla yayınladığı metinden alınan aşağıdaki kısım Anadolu vilayetlerinde meşrutiyetin nasıl anlatıldığının ve nasıl anlaşıldığının, meşrutiyetten neler beklendiğinin çok kısa ama bir o kadar da kapsamlı bir özetini sunuyor.

“Usul-i meşveret memleketimizin kabiliyet-i tabiiye ve menabi-i servet ve refahından istidad-ı mahsusı derecesinde istifadeyi kâfil bulunduğu gibi bilâ-tefrik-i din ü mezheb bilumum sunuf-i tebanın tarik-i terakkiyatta müttehiden ve müteâvinen ilerlemeleri kaziye-i hayriyesini temine masruftur. (...) Ahkâm-ı şer-i münife ve mülk ü milletin bugünkü kabiliyet ve ihtiyacatına muvafık ve uluvv-i

Hala mı Anlayamadık”, *Anadolu*, 24 TS, s.3; Seydişehir Zeki, “Biz Meşrutiyetten Daha Bir Şey Anlamadık II”, *Maşrik-i İrfan*, 15 Haziran 1325, sy. 29, s. 1-2.

³⁰⁴ Yusuf Niyazi, “Teşebbüs-i Şahsi”, *Köroğlu*, sy. 79, s.1; Ahmet Faik, “Faaliyât-ı Umumiyyenin Hayat-ı Memlekete Tesiri”, *Köroğlu*, sy. 73, s.3; “Ümid Bir Noktada Kaldı”, *Anadolu*, 12 KS 1324, s.3; Seydişehir Zeki, “Biz Mesrutiyetten Daha Bir Sey Anlamadık”, *Maşrik-i İrfan*, 11 Haziran 1325, s.1; Seydişehir Zeki, “Biz Meşrutiyetten Daha Bir Şey Anlamadık II”, *Maşrik-i İrfan*, 15 Haziran 1325, sy. 29, s. 1-2; Efendizade Mehmed Emin, “Vatandaşlar”, *Maşrik-i İrfan*, 17 Ağustos 1325, s.1.

³⁰⁵ Hayreddin, “Sultan Ahmed Meydanı - İstibdad Alametleri”, *Serbaz*, sy. 6, s.1; “Yevm-i Tatil-i Resmî”, *Köroğlu*, sy. 67, s.1; Süha Zahir, “Öğüt”, *Köroğlu*, sy. 111, s.2; E. L., “İlim, Ahlak”, *Köroğlu*, sy. 147, s.2.

³⁰⁶ Mehmet Vahdeti, “Teşebbüs”, *Köroğlu*, sy. 39, s.2; Mehmet Vahdeti, “Biz de Milletiz Artık Yeter”, *Köroğlu*, sy. 34, s.1; Mehmet Vahdeti, “Meclis-i Millî”, *Köroğlu*, sy. 38, s.2; Mehmet Zeynelabidin, *İslamiyet ve Meşrutiyet*, Konya, Nüve Kültür Merkezi.

kiyaset-i hümayun-i hazret-i padişahinin bir numune-i bibedeli olan işbu icraat-i âliyeden dolayı ...”³⁰⁷

Her iki vilayetteki eğitimli kesimlerin düşünce ve beklentilerini içeren bu kısa ama kapsamlı özetle yer verilmeyen ancak meşrutiyet gündemini hayli meşgul eden bir başka konu ise özellikle köylü ve eğitim seviyesi düşük halkın meşrutiyetle birlikte artık vergi toplanmayacağına, hiçbir asayiş probleminin yaşanmayacağına ilişkin inancı ve beklentisiydi. *Tanin* gazetesi adına Anadolu vilayetlerini dolaşan ve intibalarını gazeteye yazan Ahmet Şerif’in Konyalı bir köylüden aktardığı aşağıdaki ifadeler meşrutiyetin köylüler, sıradan vatandaşlar açısından ifade ettiği anlamı açık bir şekilde gösterir:

“Hürriyetten memnun olup olmadıklarını sordum. Her taraftan şikayet başladı. Bir ihtiyar dedi ki: Hürriyet şimdiye kadar bizim işittiğimiz bir şey değildi. Fakat, bize söylenen sözlerden, bazı işlerden anlıyoruz ki, bu, iyi bir şeydir. Bize, bu sözler pek tatlı geldi, artık her şeyin düzeleceğini, vergilerin doğrulukla toplanacağını, köydeki kanlı, katil, hırsızların terbiye edileceğini, askere giden çocuklarımızın senelerce aç, çıplak bekletilmeyerek vaktinde tezkirelerinin verileceğini, memurların istedikleri gibi iş görmeyeceklerini, her şeyin değişeceğini zannetmiştik.”³⁰⁸

Tersinden bunu destekleyen bir başka örneği ise Karesi mebusu Ali Galip Bey verecektir. Ali Galip Bey Meclis-i Mebusan’da yaptığı bir konuşmasında bir Anadolu köylüsü ile girdiği bir diyalogu aktarır ve benzer şekilde halkın sistemden ziyade icraate önem verdiğini bir kez daha ortaya koyar. Köylüler yeni siyasal kavram ve kurumları, o kurum ve kavramların fikri arkaplanından ziyade muhatap oldukları icraatlar üzerinden değerlendirmektedir:

“Bendeniz memleketin her tarafını köy be köy gezdim, üç seneden beri de geziyorum. Ahaliye soruyorum. ‘Siz bu Meşrutiyetten ne kazandınız, ne anladınız? Bak, ben Mebus oldum, para kazanıyorum, beriki muallim oldu, para kazanıyor. Sen yine vergi veriyorsun, yine iane veriyorsun, yol parası veriyorsun. Ne anladın sen bu hürriyetten?’ diye soruyorum. Hudâ Alim, diyor ki herif, ‘Hafız efendi! sen görmüyor musun, Kütahya’dan Jandarma Kumandanı geldi benim hayvanım çalındı, o adamcağız hayvanımı buldu, meydana çıkardı, Meşrutiyet iyi olmaz mı? Benim çalınan hayvanım bulundu’ diyor.”³⁰⁹

³⁰⁷ “Arz-ı Şükran”, *Kastamonu*, 29 Temmuz 1908, sy 1750, s. 1. Meşrutiyetin yeniden ilanında oynadığı role istinaden padişaha edilen teşekkür giderek bu tür ifadelerden çıkarılacağını 31 Mart’tan sonra ise tamamiyle reddedileceğini bir not olarak düşmek gerekir.

³⁰⁸ Ahmet Şerif, *Anadolu’da Tanin*, Ankara: TTK, 1999, s. 33-34

³⁰⁹ *MMZC*, c. 1, i. 71, 21 Mart 1327, s. 572. II. Meşrutiyet yıllarında özellikle doğu vilayetlerinde İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet yanlısı konferansları ile tebarüz eden Birecikli Namık Ekrem de metinlerinde (ve dolayısıyla konuşmalarında) meşruti sistemin faziletini bu minval üzere anlatmaktadır: “Çünkü hürriyetle, idare-i meşruta ile yaşayan milletlerde hırsızlık, hayırsızlık pek azdır. Bizde de inşallah böyle oluyor”. Bkz. Namık Ekrem, *Vatan Yolunda Bir Cevelan*, İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1327, s. 51. Meşrutiyetin yeniden ilanının hemen akabinde İstanbul sokaklarının en meşhur hatiplerinden birisi olan Selim Sırrı Tarcan’ın nutuklarındaki benzer vurgulara dair bkz. İsmail Hakkı Sunata, *İstibdattan Meşrutiyete Çocukluktan Gençliğe Hatıralarım*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006, s. 221-222.

Bu noktada köylülerin meşrutiyete, özellikle vergiler bağlamında, yükledikleri anlamlara ve yeni sistemin bu doğrultuda harcadığı çabaya biraz daha yoğunlaşmakta fayda var.

2.2.1 Köylü Kardeşler ve Meşrutiyet: “Artık Vergi Vermeyecekmişiz Öyle mi?”

Ahmet Şerif’in ya da Ali Galip Bey’in karşılaştıkları köylülerin söz ve pozisyonları, yeni siyasi kurumlar, iktidarın el değiştirme pratikleri ve bunu doğuran fikri arkaplandan ziyade merkezine icraati koyan ve bu yönüyle klasik düşüncenin bir uzantısı olarak da okunabilecek bir yaklaşımı yansıtıyordu aynı zamanda. Ama hiç şüphesiz halkın asayiş ve etkin yönetim taleplerinin meşrutî sisteme yüklenmiş olduğu anlamına da geliyordu. Beklentilerle dolu bu anlam dairesi içerisinde en geniş alanı işgal eden konulardan birisini ise artık vergi verilmeyeceği inancı kaplıyordu. II. Abdülhamit döneminin özellikle 1905 sonrasında en önemli gündem ya da huzursuzluk maddelerinden birisini vergiler teşkil ediyordu. Daha önce belirtildiği gibi Diyarbakır, Bitlis, Erzurum, Trabzon ve bu çalışmanın ele aldığı yerlerde Kastamonu başta olmak üzere kimi vergilerin kaldırılması için önemli ve o dönem için sıradışı denebilecek eylemler yapılmıştı.³¹⁰ Kısmen başarıya da ulaşan bu eylemlerin 1908 Temmuz’unun hemen arefesinde dahi sıcak gündem olması II. Meşrutiyetin ilanının ilk etapta özellikle köylüler veya eğitim düzeyi nisbeten düşük olan kesimler tarafından artık vergi verilmeyeceği şeklinde yorumlanmasına neden olmuştu. Dolayısıyla eski rejimin ortadan kalktığı ancak yeni rejimin de tam anlamıyla

Öte yandan II. Meşrutiyet’e ilişkin hatıratlarda eğitim düzeyi düşük kesimlerin ama özellikle köylülerin “Meşrutiyet”i bir kişi gibi düşündüklerine dair anlatılara da tesadüf edilmektedir. Örneğin o tarihlerde Mekteb-i Mülkiye’den yeni mezun olan ve memleketi Kayseri’ye giden Ahmet Hilmi Kalaç, II. Meşrutiyetin yeniden ilanının hemen ertesinde yaptığı bir yolculukta köylülerin algılarını şu şekilde aktarır: “Suşehri ile Zara yolunu tutum. Yollarda, hanlarda karşılaştığım insanlarla çokça konuştuğumuz hürriyet ve meşrutiyet üzerine oluyordu. Kimsenin esaslı bir bilgisi yoktu. Hürriyeti, şahıs farzedilenler, gelip geçtiğini söyleyenler olduğu gibi gelmesini bekleyenler de vardı”. Bkz. Ahmet Hilmi Kalaç, *Kendi Kitabım*, İstanbul: Yeni Matbaa, 1960, s. 24-25. Benzer başka bir örnek için bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, *Talat Paşa*, İstanbul: Yedigün Neşriyat, 1943, s. 16. İttihat ve Terakki mensubu Ulah mebuslardan Besarya Efendi Yemen bölgesindeki Arapların da “meşrutiyet”i mevcut padişahın yerine geçen bir kişi olarak kavramın müennes/dişi olması nedeni ile de bu kişinin bir kadın olarak düşündüklerini belirtir. Bkz. Besarya Efendi, *Sıradışı Bir İttihatçı Besarya Efendi’nin Hayatı ve II. Meşrutiyet Dönemi Hatıraları*, Nevzat Artuç (haz.), İstanbul, Timaş Yayınları, 2019, s. 85-86.

³¹⁰ Bu esasen II. Abdülhamit döneminde değil, çok daha öncesinde başlamış ve çözülmemiş bir problemdir. Yakup Akkuş, 9 Osmanlı vilayeti üzerinden Osmanlı taşra maliyesine ilişkin reform politikalarının taşrada beklentileri karşılayamadığını nicel ve nitel verilerle açık bir şekilde ortaya koymuştur. Bkz. Yakup Akkuş, “Osmanlı Taşra Maliyesinde Reform: Merkez-Taşra Arasındaki İdari-Mali İlişkiler ve Vilayet Bütçeleri (1864-1913)”, İstanbul Üniversitesi SBE Doktora Tezi, İstanbul, 2011.

teşekkül etmediği bu dönemin³¹¹ önemli ve belki ilk gündem maddelerinden birisini halkın bu yanlış yorumunu tashih etmek oluşturacak, İstanbul ve taşra basını bu konuyu sıklıkla gündeme getirecektir. Hiç kuşkusuz bu reaksiyonun gelişmesinde vergilerin doğurduğu yük kadar Meşrutî sistemin beraberinde getireceği pratik beklentilerin/gelişmelerin yoğunluğu da rol oynamış, “meşrutîyet nedir?” sorusuna Konya’da da Kastamonu’da da bir kısım halkın verdiği cevap “artık vergi vermemek” olmuş ve bu nedenle köylere giden vergi tahsil memurları ciddi sorunlarla karşılaşmışlardı. Ve yerel gazetelerde konulara dair çıkan haberlere bakılırsa bu problem ilk aylarda sık sık kendisini hissettirmekteydi:

“Ortalık hürdür deyip pek yanlış iş yapmışsınız ey sevgili köylülerimiz, ey rençber babalarımız! Hepimize hürriyet verildi. Bunu duydunuz. Çocuklarınızdan bile işitmeyen kalmadı. Fakat hürriyet ne olduğunu anlamadınız. Yahut size anlatan olmadı. Herkes istediği gibi kesip biçecek sandınız. Yanlış yola saptınız. Köyünüze gelen memurları tanımaz oldunuz. Bazı yerlerde tahsildarları koğdunuz. Ne para istiyorsun? Şimdi hürriyet var dediniz. İş sizin anladığınızı gibi değil.”³¹²

“Safdilân-ı ahaliden bazıları Kanun-i Esasî nedir bilemeyerek ve bazı müşevviklerin kışkırtmalarına ve ağraz-ı şahsiyelerine alet olarak biz bu memuru istemeyiz diye hükümeti izac ve vergi ve sair tekâlifî ödemekte müşkilat çıkarmışlar”³¹³

Gerek Konya ve Kastamonu matbuatının, gerek vilayetlere gönderilen tenvir heyetleri ve yerel aydınların gündemlerinden birisini halkı bu konuda aydınlatmak oluşturmaktaydı. Bu çerçevede kamusal hak ve sorumluluklar sıklıkla hatırlatılmakta, verginin ne olduğu, vergi vermenin gerekliliği yönünde açıklamalara gidilmekte ve halk hem bilgilendirilmeye hem de özellikle memurlara karşı gelinmemesi noktasında uyarılmaya çalışılmaktaydı. Bu tepkilerin bilgisizlikten kaynaklandığı ve eğer doğru ve basit bir şekilde izah edilirse bertaraf edileceği³¹⁴ noktasında hemfikir olan bürokrat ve aydınlar vergilerin devletin ayakta kalabilmesi ve işlevlerini yürütebilmesi için meşru ve hatta ifası “farz” olan bir sorumluluk olduğu buna mukabil vergi ödemek istemeyenlerin “dinini ve devletini mahvetmek arzu”sunda olduğu vurgulanır.³¹⁵

³¹¹ “Bu dönem” ifadesi ile II. Meşrutîyetin ilan edildiği 24 Temmuz 1908 ile seçimlerin tamamlanıp Meclis-i Mebuan’ın açıldığı 17 Aralık 1908 arasını kastediyorum.

³¹² Doktor Fazıl Berki, “Makalat”, *Kastamonu*, 16 Eylül 1908, sy. 1757, s. 3. Benzer sersenişler içeren bir başka metin için ayrıca bkz. Erkan-ı Harbi Binbaşlılarından Ragıp, *Köroğlu*, sy. 5, 14 Kanunisanî 1909, s. 2-3.

³¹³ Konya halkını Meşrutîyet hakkında aydınlatmak üzere İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından bölgeye gönderilen Bursalı Mehmet Tahir Bey’in konuşmasından aktaran “Anadolu”, *Anadolu*, [?] Ağustos 1324, sy 2, s. 3.

³¹⁴ Seydişehir Kaymakamı Sadi, “Açık Mektuplar”, *Anadolu*, 13 Eylül 1324, sy. 6, s. 3.

³¹⁵ “Vergi En Mukaddes Borcumuzdur”, *Anadolu*, 29 Kanunievvel 1324, sy. 34, s. 1

Bu bağlamda geliştirilen söylemin II. Meşrutiyet'in beklenti yüklü ortamını hesaba kattığını ve bu beklentileri sönümlendirmemeye gayret eden bir üslup benimsediğini de ayrıca belirtmemiz gerekir. Bu bakımdan vergi vermenin gerekliliği vurgulanırken aynı zamanda rüşvet, yolsuzluk, verimsiz bürokrasi ile özdeşleşen “istibdat” devrinin aksine Meşrutiyet devrinde bu vergilerin tamamıyla kamu yararı için kullanılacağı ve bundan sonra şahit olunacak gelişim hamlelerinin önemli kaynaklarından birini teşkil edeceği vurgulanır. Aşağıdaki iktibas bu yaklaşımın hemen her unsurunu içeren bir örnek olarak okunabilir:

“Vergi vermek sizin hakkınızda da hayırlıdır devlet için de iyidir. Biz aldığımız beş yüz kuruş, bin kuruş maaşları sizin üçer beşer kuruştan toplanan paralarınızdan alıyoruz. Biz size hizmet ediyoruz. Siz bizi gündelikle, aylıkla tuttunuz. Mühendisler yollarınızı yapıyor. Doktorlar hastalarınıza bakıyor. Katipler yazılarınızı yazıyor. Zabıtlar memleketinizi muhafaza ediyor. Bize para veren sizsiniz. Başımız sıkılınca, düşman hücum edince asker veren sizsiniz. Yemen’e az evlat mı gönderdiniz? Askerlik burada iki yıl üç yıl dediler. Beş sene sekiz sene olmayınca salıvermediler. Kumlar için o kadar ciğerpareler öldü ki Yemen Türk mezarı adı takıldı. Siz ses çıkarmadınız. Sabır ettiniz. Ağladınız. Bundan sonra öyle olmayacak. Yollar, şimendüferler yapılacak. Oğullarınız rahat gidecek. Askerliğin kaç yıl olduğu belli olacak. Nerenin askeri nerenin havasıyla barınabilirse oraya gönderilecek. Havası yaramayacak yerlere yollanmayacak. Öyle yerlerde oraya yakın yerlerin askeri verilecek. Askerlik bundan sonra size eskisi kadar ağır yük olmayacak. (...) Bundan sonra herkes gücü yettiği kadar vergi vereceği için hiç sıkılmayacaksınız. Bunda sonra mart ayı çıkmadan borcunuzu ödersiniz. Yılın öteki on bir ayında rahat rahat yaşarsınız. Kazandığınız sizin olur.”³¹⁶

Bununla irtibatlı olarak yapılan telkinlerden birisi ise, sadece vergiler konusunda değil hemen her konuda beklentilerin asıl karşılanacağı dönemin Meclis-i Mebusan’ın açılmasıyla başlayacağıdır: “Fakat bir iki ay daha sabredin. Biraz daha dişinizi sıkın. Bir kere milletvekilleri olan mebuslarımız toplansın. Millet meclisimiz açılsın”³¹⁷. Bu noktanın doğal uzantısını ise, bir sonraki başlıkta detaylandırılacağı üzere, kimlerin mebus seçileceğine ilişkin telkin ve tavsiyeler oluşturmaktadır.

³¹⁶ Doktor Fazıl Berki, “Makalat”, *Kastamonu*, 16 Eylül 1908, sy. 1757, s. 4. Konya’dan benzer unsurlar içeren bir örnek için bkz. “Vergi En Mukaddes Borcumuzdur”, *Anadolu*, 29 Kanunievvel 1324, sy. 34. s. 1. *Kastamonu*, İstanbul’da *Hürriyet* gazetesinde yayımlanan Kilisli Refet’in [İşitman?] “Taşra Eşraf ve Müteneffizan” başlıklı yazısını da hem bu mesele hem de seçimler açısından önemli bularak aynen iktibas eder. Kilisli Refet’in şu cümleleleri söylem stratejisinin yaygınlığına işaret etmesi bakımından önemlidir: “Artık istersen evet ister ve çalışırsan söz dinlersen sözü dinlenebilenlere yol ve fırsat verirsen bundan böyle rahat rahat yaşayacak ve ebediyyen mesut ve müsterih olacaksın. Artık senede bir kere yalnız bir kere mutedil bir vergi verecek, tarlanda bahçende emniyet ile ekip biçecek, evlad u iyalinin saadet ve refahını görecektir, güzel güzel insanca yaşayacaksın”. Bkz. Kilisli Refet, “Taşra - Eşraf ve Müteneffizan”, *Kastamonu*, 2 Eylül 1908, sy. 1755, s. 3

³¹⁷ Doktor Fazıl Berki, “Makalat”, *Kastamonu*, 16 Eylül 1908, sy. 1757, s. 3-4.

2.3. Kimleri Mebus Seçelim?

II. Meşrutiyetin ilanıyla başlayan seçim süreci; “enzar-ı umumiye'nin cilvegâh-ı itilası olan”³¹⁸ ve “mukteza-yı şer‘-i şerif-i enver olduğu cihetle kabil-i itiraz olmayan”³¹⁹ Meclis-i Mebusan’a yüklenen anlam ve beklentileri, yerel Osmanlı elitlerinin nasıl bir mebus tipi öngördüğünü, kimlerin mebus olması gerektiği noktasındaki fikirlerini ve çekincelerini, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin bu süreçteki rolünü görebilmemize imkân tanıyacak bir süreçtir de aynı zamanda. Kuşkusuz hem 1908 hem de 1912 seçim sürecinin en önemli gündem maddelerinin başında kimlerin mebus olacağı, olması gerektiği konusu gelmektedir. İlerleyen sayfalarda bu konuyu detaylı olarak ele almaya çalışacağız ancak onun öncesinde - konunun daha iyi anlaşılmasına zemin hazırlayacağı düşüncesi ile - yukarıda bahsedilen diğer hususları ele almakta yarar var.

II. Meşrutiyet’in ilanı toplumun her katmanında büyük beklentiler doğurmuş, artık devletin bütün bileşenleri ile ve hemen her alanda büyük bir gelişme sürecine gireceğine inanılmıştır. Elbette, mucizevi denebilecek, bu sürecin en önemli aktörü ve yürütücüsü ise Meclis-i Mebusan ve dolayısıyla mebuslar olacaktır. Raymond Aron’un ifadesi ile “gelişmişlik ölçütünün fabrika bacası olarak değil de parlamento binası olarak” görüldüğü³²⁰ bir ortamda Meclis-i Mebusan “vatan ve milletin selamet ve saadeti”ni, “saadet-i umumiye-i Osmaniye”yi³²¹ sağlayacak, “emniyet ve terakkisini temin edecek”³²², “memleketin maliye, adalet ve maarif ihtiyacı”nı karşılayacak bütün tedbirleri alacak ve duraksız bir terakki devrini başlatacaktır. Kimi yorumlarda Meclis-i Mebusan ile daha somut yerel problemleri çözen vilayet meclisleri arasında kurulan analogi, mebus adaylarının “ahval-i mahalliye”ye vakıf olmalarına yapılan kuvvetli vurgu³²³ aslında ona yüklenen kalkınma beklentisinin, belki temsilin ne denli etkin olduğuna da işaret eder.³²⁴

³¹⁸ Ahmet Mahir Efendi, *a.g.e.*, s. 49.

³¹⁹ Ahmet Mahir Efendi, *a.g.e.*, s. 49.

³²⁰ Aron’dan aktaran Şükrü Hanioglu, “Siyasal Temsil Olayının Osmanlı İmparatorluğundaki Yeri”, *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay (haz.) içinde, ss. 291-296, s. 292. İsmail Kara II. Meşrutiyet dönemi mebuslarında aranan yüksek kriterlerin sadece batı menşeli elitist fikirlerle değil aynı zamanda İslam siyasi düşünce geleneğinde var olan ve “bilgi birikimi ve iş yaptırma gücüne” tekabül eden “ehl-i hall ü akd” ve “ehl-i men‘a” kavramları ile de irtibatlı olduğunu ortaya koymaktadır. Bkz. İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri 1*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2001, s. 172. İslamcılarının nasıl bir mebus profili tahayyül ettiklerine dair bkz. *a.g.e.*, s. 173-176.

³²¹ “Ey Ahali-i Kiram”, *Kastamonu*, 30 Eylül 1908, sy. 1759, s. 3-4

³²² *Anadolu*, 12 Teşrinievvel 1324, sy. 14, s. 1.

³²³ “Mebusdan Maba’d”, *Anadolu*, 6 Eylül 1324, sy. 5, s. 1;

³²⁴ “Meclis-i umumi-i vilayet Meclis-i Mebusan’ın küçük bir numunesidir” ifadesi için bkz. “Meclis-i Umumi-i Vilayet”, *Anadolu*, 23 Kanunisani 1324, sy. 42, s. 1.

Kilisli Refet'in İstanbul'da yayınlanan ve Kastamonu vilayet gazetesi tarafından da iktibas edilen yazısında yer alan "Meclis-i Mebusan'ı büyük memurların bazı-i hevesatı olan mahud idare veya belediye meclislerine benzetmeyiniz"³²⁵ uyarısı da aslında iki kurum arasındaki niteliksel farka vurgu yapmaktan uzaktır. Bununla beraber meclis/mebus ve kalkınma arasındaki korelasyonu güçlendiren en cesur cümleler İttihat ve Terakki'nin seçimler dolayısıyla vilayetlere gönderdiği beyannamede yer almaktadır:

"Bundan sonra hükümet kendi keyfiyle hareket edemeyecektir. Meclis-i Mebusan'a milletin göndereceği vekiller her işe nezaret edecekler ve alınan paraları devletin i'tilâ-yı şan ve satvetine ve milletin idame-i refah ve rahatına sarf ettireceklerdir. *Yollar yapılacak, kanallar açılacak, bataklıklar kurutulacak, madenler işlettilirilecek, ormanlar muhafaza olunacak, mahsulat-ı dahiliyemizin revacı temin ve ticaret ve sanayi-i memleket himaye edilecek, daha bir çok umûr-i nafia vücûda getirilecek* ve her işte ehil ve erbab memmurlar kullanılıp irtikab ve irtişaya meydan verilmeyecek. Haydutluk ve kıtal tariklerinden eser kalmayacak. Ahz-ı asker muamelatındaki yolsuzluklar kaldırılacak, kimse kimseye müdahale edemeyecek ve mülkümüz dahili ve harici taarruzdan mahfuz kalacaktır. *İşte hep bu işleri üç ay sonra açılacak olan Meclis-i Mebusan'a göndereceğimiz mebuslarımız yani vekillerimiz yapacak ve yaptıracaktır.*"³²⁶ [vurgular benim]

Meclis'i Mebusan'a ve mebuslara yüklenen bu anlamlar³²⁷ ve II. Meşrutiyet atmosferinin toplumu siyasal katılmaya teşvik eden etkisi mebusluğu çok daha cazip bir statü haline getirmiş³²⁸ ve bu da hemen her kesimden çok sayıda mebus adayının ortaya çıkmasını

³²⁵ Kilisli Refet, "Taşra – Eşraf ve Müteneffizan", *Kastamonu*, 2 Eylül 1908, sy. 1755, s. 3.

³²⁶ "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumisi Tarafından Tamamen Gönderilen ve Mebusan İntihabına Dair Olan Beyannamenin Suretidir", *Kastamonu*, 9 Eylül 1908, sy. 1756, s. 3.

³²⁷ Taşra matbuatı mebusları sorumlulukları konusunda sık sık uyarmakta, ve yakından takip etmektedir: "Meclis-i Mebusan'da geçen gün icra olunan yoklamada aza-yı kiram hazeratından tam altmış yedisinin o gün hazır bulunmadığı tebeyün etmiştir. Memurin-i saire-i hükümete numune-i imtisal olması lazım gelen muhterem vekillerimiz duş-i hamiyetlerine mevdu ve zaif-i mühimme-i milleti böyle ifa ederlerse diğer memurine ne demeye hakları kalır?" Bkz. "Meclis-i Mebusan Azaları", *Maşrik-i İrfan*, 31 Mayıs 1325, sy. 25, s. 2. Kastamonu'dan benzer ifadeler için bkz. Mehmet Vahdeti, "Meclis-i Milli", *Köroğlu*, sy. 38, 2 Eylül 1909, s. 2.

³²⁸ Mebusluğun cazip bir statü olduğu tartışmaya mahal vermeyecek kadar açık olmakla birlikte mebusluğun, maaş düşüklüğü nedeniyle cazibesini yitirdiği durumlar da olmuştur. Örneğin Kastamonu'dan mebus seçilen Ahmet Mahir Efendi maaşının yetersiz olduğu gerekçesi ile mebus olmak istememiş ancak Kastamonu halkının ısrarı ile yeni görevini kabul etmişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti Ürgüplü Hayri Efendi'yi Konya seçmenine tavsiye ederken onun daha yüksek bir maaştan vazgeçerek mebus adaylığını kabul ettiğini vurgulamıştı. 1908 seçimleri sırasında mutasarrıf olan Çapanoğlu Mahmud Celaleddin, halktan gelen mebusluk teklifini daha düşük bir maaşa geçmek istemediği gerekçesiyle reddettiğini aktarır. Konya mebusu Zeynelabidin Efendi de başka bir kontekste mebus maaşlarının düşüklüğüne işaret eder. Bkz. Dersaadet İstinaf Mahkemesi Hukuk Dairesi Reisi Faziletli Mahir Efendi Tarafından Matbaamıza Gönderilmiştir", *Kastamonu*, 2 Kanunievvel 1908, sy. 1768, s. 2. Selanik Birince Ceza Dairesi Reisi Ürgüplü Hayri Efendi için bkz. İttihat ve Terakki Cemiyeti Selanik Merkez-i Umumiyesinden, "Konya Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Heyet-i Mebusluğuna", *Anadolu*, [26?] Ağustos 1324, sy. 2, s. 4; Bkz. Hakkı Acun, Abdulkadir Dündar (haz.), *Osmanlı Mutasarrıfı Çapanoğlu Mahmud Celâleddin (Celâl) Bey'in Hatıraları*, Ankara: TTK, 2013; Zeynelabidin Efendi, *İslamiyet ve Meşrutiyet*, s. 39

sağlamıştı.³²⁹ Dönemin, her şeye rağmen en örgütlü ve karizmatik siyasi kuruluşu olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin her iki vilayette de teşkilatlanmasını seçim süreci ile birlikte yürütüyor olması (dolayısıyla tamamlanamamış olması) süreci kontrol etmesini zorlaştıran bir etki doğurmaktaydı. Bu durum ise, kimlerin seçileceği kadar seçilmeyeceği sorusunu da 1908 seçim sürecinin önemli gündemlerinden birisi haline getiriyordu. Hem her iki vilayetin yerel aydınları hem İttihat ve Terakki Cemiyeti, seçmenleri bu konuda sık sık uyarmakta ve II. Abdülhamit döneminde kurulan ilişki ve imtiyazların seçimler sırasında dikkate alınmamasını, daha doğrusu bu unsurlardan hareketle bir kimsenin mebus seçilmemesini altını çizerek dile getirmekteydi.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin seçimlere dair taşraya gönderdiği beyannamesinde yer verdiği “idare-i sabıka zamanında rütbe ve nişan ve memuriyet mukabilinde hafiyelik etmiş, rüşvet vermiş ve rüşvet almış kimselerin ve ahali ile hükümet arasında vasıtalıkla temin-i servet eden müteneffizan-ı mahalliye'nin hamiyet ve muhabbet-i vataniyesi olmadığından millete vekil olarak Meclis-i Mebusan'a intihab edilmeleri katiyyen caiz değildir.”³³⁰ cümlesi içerik itibarıyla bütün kesimlerin düşüncelerini yansıtır nitelikteydi. Gerek Kastamonu gerekse Konya seçmeni özellikle mebus adayının “lekesiz bir mazisi” olması gerektiğinin altını çizen benzer uyarılarla karşı karşıya gelmiştir.³³¹

Genel olarak taşra özel olarak incelemeye çalıştığımız vilayetler bağlamında bu sorunun bir başka boyutunu da yerel çıkar ilişkisi ağlarının seçim sürecini etkilemesi endişesiydi. Özellikle “okuyup yazmak bilmeyen ve derin düşünmek iktidarında olmayan köylüler ve bir kısım ahali”nin³³² ki birinci seçmenlerin büyük bir kısmı bu kategoriye dahil ediliyordu, “hatıra, gönüle, tesir-i nüfuza, servete”³³³ aldanarak “niteliksiz” profilleri mebus olarak seçmeleri ihtimali önemli bir tedirginlik kaynağı olarak öne çıkmaktaydı:

³²⁹ Milletvekili aday sayısındaki fazlalık her iki vilayetin de gündemindedir. Bununla beraber 1908 seçimleri açısından Kastamonu'nun, 1912 seçimleri açısından Konya'nın bu konuda birbirlerinin önünde seyrettiğini ayrıca belirtmek gerekir. Bu konuyu daha sonra ayrıca tartışacağım.

³³⁰ “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumiye Tarafından Tamamen Gönderilen ve Mebusan İntihabına Dair Olan Beyannamenin Suretidir”, *Kastamonu*, 9 Eylül 1908, sy. 1756, s. 3.

³³¹ Bkz. “İstikbal”, *Anadolu*, 3 Eylül 1324, sy. 4, s. 2; Fazıl Berki, Makalat, *Kastamonu*, 16 Eylül 1908, sy. 1757, s. 4. Konya mebusluğu için adaylık başvurusu yapan Nazif Süruri'nin, hafife olduğu gerekçesi ile, aleyhinde beyanatlar için bkz. *Anadolu*, 1 Teşrinievvel 1324, sy. 11, s.2; Kilisli Refet, Taşra - Eşraf ve Müteneffizan”, *Kastamonu*, 2 Eylül 1908, sy. 1755, s. 3; Ayrıca bkz. “Mebusdan Maba'd”, *Anadolu*, 6 Eylül 1324, sy. 5, s. 1. Ayrıca bkz. *Anadolu*, 12 Teşrinievvel 1324, sy. 14, s. 1.

³³² “Mebusdan Maba'd”, *Anadolu*, 6 Eylül 1324, sy. 5, s. 1.

³³³ “İstikbal”, *Anadolu*, 3 Eylül 1324, sy. 4, s. 2.

“İçimizden bazıları eyi düşünemez de: Mesela Hacı Bilal bey vaktiyle bana tohum almak için para verdi idi. Sonra da geri almadı. Bu iyi adamdır. Ben bunu isteyim derse milletine kötülük, hainlik etmiş olur.

Evet Hacı Bilal pek eyi adamdır ama bakalım o millet meclisine her memleketten gelecek akıllı duygulu, nizam bilir adamların karşısında söz söyleyebilecek mi? (...) İşte o meclise göndereceğimiz vekilimiz de tıpkı böyle ‘Niçin öyle yapalım’ denildiği vakit cevap veremezse yine hakkımız arada gaip olur.”³³⁴

Mebusluğun gayriresmi kriterlerinin hayli yüksek seviyelerde seyretmesinin öncelikli olmayan, örtük ama önemli hedeflerinden birisi de bu tedirginliği bertaraf etmektir. Öte yandan yine aynı gaye ile başka bir caydırma yöntemi de mebus adaylarının rüşdlerini ispat edecekleri konuşmalar yapmaları veya yazı yazmaları konusunda baskı yapmaktır. Meclis’te oldukça seçkin bir kalabalığa hitap edecek kabiliyet ve donanımda olmayan mebus adaylarını “gülünç duruma” düşebilecekleri ve mizah basınına konu teşkil edecekleri tehdidiyle bu niyetlerinden vazgeçirmek istiyorlardı.

“Ehliyet ve iktidarı ve ahval i mahalliyeye vukufu var zan edilen zatları konferanslar vermeye nutuklar irad eylemeye belediye veya gazetemiz vasıtasıyla mecbur kılmalıdır...”³³⁵

Bugün İstanbul’da elli mütevaciz gazetere neşr olunuyor. Vilayetimizin de ceride-i resmiyesi var. Yine vilayetimizin de elli altmış namzedi var. Niçin birisi iki satır bir şey yazıp neşr etmiyor. Meclis-i Mebusan’da dilsiz oyunu oynanılmayacak! Orada hitabet lazım. Sözlerini herkese kabul ettirecek mertebede hatib, kelim olmalı. Yazdıklarını umum millete beğendirecek iktidarda katip olmalı.”³³⁶

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin, Konya ve Kastamonu vilayetleri için önerdiği adayların sayısı ve kariyerlerine bakılırsa, 1908 seçimlerinde, 1912 seçimlerinin aksine, çok hakim bir pozisyonda olmadığı söylenebilir. Gazetelere yansıdığı kadarı ile Cemiyet 13 mebus kontenjanı olan Konya’da Ürgüplü Hayri Efendi’yi, 8 mebus kontenjanı olan Kastamonu’da ise Yusuf Kemal [Tengirşek], İsmail Mahir Efendi, Bolulu Habib Bey’i ve Hacı Tefik [Durlanık] Efendi’yi³³⁷ aday göstermişti. Bu adayların hepsinin ortak özelliği ise II. Meşrutiyet öncesinde İTC ile temas halinde olmasıydı. Cemiyet’in

³³⁴ “Meclis-i Mebusan Denilen Millet Meclisi”, *Kastamonu*, 16 Eylül 1908, sy. 1757, s. 3

³³⁵ “Mebusdan Mabad”, *Anadolu*, 6 Eylül 1324, sy. 5, s. 1. Benzer başka vurgular için ayrıca bkz. Mekteb-i Hukuk Talebesinden Ali Rıza, “Ey Ahali-i Kiram”, *Kastamonu*, 30 Eylül 1908, sy. 1759, s. 3.

³³⁶ Abdulahad Nuri, “Mebus Namzedlerinin Nazar-ı Dikatine”, *Kastamonu*, 7 Teşrinievvel 1908, sy. 1760, s. 2-3. Meşrutiyetin hemen ardından Kastamonu’da İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin adeta başkanı gibi hareket eden Abdulahad Nuri Bey bu konuda en sert ve tafsilatlı metni yazan isimlerinden başında gelmektedir.

³³⁷ “Meclis-i Mebusana Aza İntihabı”, *Kastamonu*, 16 Eylül 1908, sy. 1757, s. 1. II. Meşrutiyet Kastamonu’sunun en nüfuzlu ve siyasi kişiliklerinden biri olan Ahmet Mahir Efendi’nin bu listede olmaması anlamlıdır. Habib Bey’in kendisi de Bolu’dan İttihat ve Terakki Cemiyeti adına adaylığını koyacak ve seçilecektir.

Ürgüplü Hayri Efendi'yi seçmenlere tavsiye ettiği metin temkinli üslubu ile bu bakımdan dikkat çekicidir:

“Esasen Ürgüplü olup Selanik merkez birinci ceza riyasetinde bulunan Hayri beyin iktidarı, iffeti, kanuna vukufiyeti şayan-ı takdir olup şimdiki maaşı mebusluğa nazaran yüksek olduğu halde sırf hizmet için buraca kendisine yapılan arz üzerine Konya mebusluğunu kabul etmiş ve Konya mebusluğuna tayin olunacağı bedihi bulunmuş ise de sizin tarafınızdan vaki olacak tesir ve nüfuz vatanın menfaati için mir-i mumaileyhin mebusluğunu kabul ettirilmek ve bu babda cevap ita olunmak hususuna sarf-ı himmet buyurulmak temenni olunur. Fi 23 Ağustos sene 324 [05 Eylül 1908 Cumartesi]”³³⁸

Dolayısıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti başta olmak üzere yeni rejimin bütün bileşenleri ve destekçileri açısından, kimsenin tek başına hakim olamadığı bir atmosferde, kimlerin mebus olmaması gerektiğine ilişkin çağrılar, rejimin geleceğini kestirebilmek açısından oldukça önemliydi.³³⁹ Bununla beraber bu konunun asıl önemli başlığını mebuslarda ne gibi kriterler aranması gerektiğinin oluşturduğu da izahtan varestedir. Yukarıda kısaca belirtildiği ve aşağıda uzunca ele alınacağı üzere, kendilerinden çok fazla beklenti içerisinde girilen, siyasi partilerin ortaya çıkmadığı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir siyasal yapı olarak yeterince örgütlenmediği bir ortamda gerçekleşen 1908 seçimleri bağlamında, mebus seçilebilmek için benimsenen/benimsetilmek istenen kriterler mevzuatın vaz ettiği kriterlerin çok çok üzerindeydi.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Ürgüplü Hayri Efendi'nin mebus seçilmesini tavsiye eden telgrafının yayınlandığı *Anadolu* gazetesi, bu telgraf metninin hemen ardından bir yandan Ürgüplü'yü öven ama aslında bir mebusta aranması gereken şartları belirten bir yorum yapar. Buna göre mebus olacak kişide “iffet, istikamet, hubb-i vatan ve iktidar” aranmalıdır. Gazete bu dört kriterden özellikle iktidara yani güç kullanmaya ve iş yapabilirliğe yoğunlaşır ve onu şu cümlelerle açıklar:

“Bir vazifeyi umumun istifadelerini mucip olacak surette ifa edebilmek için muktazi bir meziyettir. Şimdi bu iktidara Anadolu'da sahib olan azdır ancak bu birinci intihap için herhalde mebuslar evvel emirde Kanun-u Esasiyi güzelce ve etraflıca anlamalı, saniyen tarih-i umumi, usul-ü maliye, ilm-i iktisad, hukuk-u düvel, hukuk-u milel ve kavanin-i devlet-i aliyeden biraz malumatları olmalı. Coğrafyadan da hiç olmazsa

³³⁸ İttihat ve Terakki Cemiyeti Selanik Merkez-i Umumiyesinden, “Konya Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Heyet-i Mebusluğuna”, *Anadolu*, [26?] Ağustos 1324, sy. 2, s. 4.

³³⁹ Bu noktada Tanin yazarı ve III. Dönem İTC'den mebus seçilen Muhiddin Birgen'in bu meseleye ilişkin tesbitlerini hatırlamakta yarar var: “Mebus olacak insanları İttihat ve Terakki birkaç sınıfa ayırırdı: Şhâsi itibariyle mebus yapılması zaruri olanlar, mahalli nüfuzları itibariyle mebus yapılmamaları imkansız olanlar, İttihat ve Terakki'ye hakiki dost olduklarından şüphe edilmeyenler, tecrübe edilmeye değer yeni unsurlar.” Bkz. Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene: İttihat ve Terakki Neydi?*, Zeki Arıkan (haz.), İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006, 105.

memalik-i Osmaniye'nin tabii, siyasî, umranî, kısımlarını ve vatan ile milletin ihtiyacatını ve sair hükümetlerin derece-i servetlerini, medeniyetlerini iktidarlarını bilmeli. Bir de tasviratı daima hafızada tutmak mümkün olmadığından yazı yazmayı bilmelidir.”³⁴⁰

Bir önceki bölümde Kastamonu’da Jön Türklüğün temsilcileri arasında zikrettiğimiz ve II. Meşrutiyetin ilanının hemen ardından kürsü ve gazete sütunlarında karşılaştığımız Abdulahad Nuri Bey mebus adaylarının çokluğundan şikayet ettiği yazısında, adaylarının sayısını düşürmek amacıyla da olsa gerek, bir mebusun; “elde bulunan kavaninin cümlesi”ni tedkik edebilecek düzeyde hukuk bilgisine, yabancı ülkelerin kanunlarını, tarihlerini bilmek için birkaç yabancı dile, bir mazbata kaleme alabilecek derecede yazı ve inşa kabiliyetine, “maliye nazırları kadar umûr-i maliyeye”, yönetim bilimine, maarifin nasıl gelişeceğine dair bilgiye, hangi vilayetin hangi alt yapı yatırımlarını ihtiyacı olduğunu bilmeye, kara ve deniz kuvvetlerinin mevcut durumlarını, nelere ihtiyaçlarını olduğunu bilecek derecede askeri bilgiye, ticaret ve sanayiın gelişmesi için nelerin gerekli olduğunu bilmeye “hasılı meclis-i mebusan azaları bir milletin bir memleketin terakki ve taalisî, tezayüd-i ümrânı, tevafûr-i serveti, düşmandan muhafazası, selamet-i atîyesinin temini neye, nelere mütevakkıf ise cümlesini etrafıyla vücuh ile adeta tahassüs derecesinde bilme”ye³⁴¹ ihtiyacı olduğunu vurgular. Konya ulemasından Müftüzade Kazım Efendi de benzer kriterlere “tarihte bir müverrih, fıkıhta bir müctehid, hukukta bir Rusel(?) ve adeta reyde Aristo olmalı”³⁴² gibi ironiye ve mübalağaya kaçan unsurlar ekler ve “işte bunun için vilayetimiz namına intihab olunacak mebusta müşkilat çekiliyor” der. Ona göre mebus adayları arasında Ebuzziya Tevfik ve Ürgüplü Hayri Efendi dışında aranan şartları haiz isme rastlamak güçtür. Mebusların geniş bilgi birikiminin yanı sıra “vatanperver, müstakim, namuslu, vicdanlı, mefasid-i ahlakiyeden ari, menafi-i şahsiyesini menafi-i umumiyyeye fedaya razı”³⁴³ olmalarının beklendiği seçim atmosferinde Konya ulemasından Şeyhzade Ziyaeddin Efendi doğru

³⁴⁰ “Anadolu”, *Anadolu*, [26?] Ağustos 1324, sy. 2, s. 4.

³⁴¹ Abdulahad Nuri, “Mebus Namzedlerinin Nazar-ı Dikâtime”, *Kastamonu*, 7 Teşrinievvel 1908, sy. 1760, s. 2-3. Mebusların maliye, maarif, ziraat, sanat, ticaret ve siyasetten anlamaları gerektiğine dair ayrıca bkz. “Mebusdan Mabad”, *Anadolu*, 24 Eylül 1324, s. 2.

³⁴² Ereğli’de Müftüzade Kazım Efendi, *Anadolu*, 5 Teşrinievvel 1324, sy. 12, s. 3.

³⁴³ *Anadolu*, 12 Teşrinievvel 1324, sy. 14, s. 1. “Mebusluk milletin en namuslularına, en hakşinaslarına, en gayur ve faallerine teveccüh edecek bir vazife-i mühimme ve mukaddesdir” ifadeleri için bkz. Kilisli Refet, “Taşra – Eşraf ve Müteneffizan”, *Kastamonu*, 2 Eylül 1908, sy. 1755, s. 3.

adayların tesbitini mümkün kılmak için halkı küçük gruplar halinde ve bu konu çerçevesinde kademeli toplantılar yapmaya davet ediyordu.³⁴⁴

1908 seçimleri, bütün bu yüksek kriter ve onlara eşlik eden caydırıcı telkinlere rağmen çok sayıda mebus adayının gerek Konya gerekse Kastamonu siyaset sahnesinde boy gösterdiği bir seçim olmuştu. Bunun temelinde mebusluk ve Meclis özelinde siyasete yüklenen aşırı anlam ve bunun beraberinde “devletin kurtuluş” sürecinde rol oynama, yeni siyasi elit olma çabasının yer aldığı söylenebilir. Yine bir başka ve önemli bir gerekçe olarak seçim sürecinin, ülke çapında yeterince örgütlenememiş ve seçim sürecine hakim olamamış ve henüz siyasi parti hüviyeti de kazanmamış İttihat ve Terakki Cemiyeti dışında kurumsallaşmış siyasi aktörlerin boy gösterememiş olması zikredilebilir. 1908 seçimleri açısından II. Meşrutiyet adeta bir meclis hükümeti sistemi olarak düşünülmektedir.³⁴⁵

“Mebus nasıl olmalıdır” sorusu sadece 1908 seçimlerinde sorulmuş/cevaplanmış bir soru olmamıştır. Siyasal yapının artık çok farklılaştığı yeni siyasi aktörlerin ortaya çıktığı 1912 seçimleri bu sorunun bir kere daha yoğun bir şekilde gündeme gelmesini sağlamıştır. Her ne kadar 1912 seçimleri ve öncesindeki meseleler bir sonraki bölümün konusu olsa da mebus kim olmalıdır sorusu etrafındaki metinlerin ve o metinleri ortaya çıkaran bağlama burada temas etmekte fayda var. 1912 konteksinde mebus kriterlerinin; Trablusgarp harbi başta olmak üzere dış politik gelişmelerin, ilk dönem tecrübesinin ama en çok da İttihat ve Terakki Fırkası ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası arasındaki rekabetin bu iki vilayetteki izdüşümlerinin etkisi altında şekillendiğini belirlemek gerekir. Uluslararası problemler mebus adaylarının yabancı dil bilmeleri, “umur-i hariciyeye” vukufiyet,

³⁴⁴ Şeyhzade Ahmed Ziya, *Anadolu*, 13 Eylül 1324, sy. 6, s. 1.

³⁴⁵ Aşağıdaki iktibas bu yaklaşımın bir örneği olarak alınabilir: “Şu noktayı bilhassa şayan-ı zıkr görürüz mebus intihabında mezhebin katiyen dahli ve tesiri yoktur. Efrad-ı Osmanyeye hangi mezhepten bulunursa bulunsun Osmanlı namı altında icrima ve ittihad etmiştir. Mebuslar edyan ve mezahibin mebusları değil Osmanlı milletinin mebuslarıdır. Fakat maatteessüf görüyoruz ki bazı matbuat hukuk-i esasiyenin bu esas-ı ibtidaisini unutarak memalik-i Osmaniye dahilinde sakın olan mezheb-i muhtelif efradının Meclis-i Mebusan’da o nisbette mebusanı bulunması icab ettiğini dermiyan eyliyorlar. Bu nazariyeyi kabul edersek mebusların mebusan-ı milliye değil mebusan-ı diniye olması icab edecek. Memleketimizde sakın olan anasır-ı muhtelif arasında bir ittihad vücuda gelmiş olduğu için Meclis-i Mebusan’a göndereceğimiz azayı erbab-ı vukuf ve salahiyetten aramalıyız. İslamlar Rumlar Ermeniler bulgarlar, Museviler... müteakilen birbirleri için rey vermelidirler. İntihabatta ihtilafat-ı mezhebiye ve ırkiye nazar-ı itibara alınmayarak mebusanın şayan-ı itimad ve emniyet olması ciheti düşünölmek lazımdır. Ümid ederiz ki bu müsterek vatan üstünde sakın olan kardeşlerinin hasis ve hodperver mülahazata tabi olmayarak sevak-i ulviye-i vatanperverane ile intihablarını icra edeceklerdir”. Bkz. “Mebuslarımız Nasıl İntihab Edilecek”, *Kastamonu*, 9 Eylül 1908, sy. 1756, s. 3-4. Ayrıca bkz. Bkz. [Ermenekli] M. Safvet, *Ahali-i Muhteremeye İntihab-ı Mebusan Rehberi*, İstanbul: Tevsi-i Rıbaat Matbaası, ty.

yüksek mekteplerden (Daürlfünun, medrese) mezunu olmaları gerektiği gibi kriterlere yapılan vurgunun artmasına yol açmıştır.³⁴⁶ Ahval-i mahalliyyeye vakıf olmanın gerekliliğine yapılan vurgu sürmekle birlikte 1912 seçimleri bağlamında merkeziyet – adem-i merkeziyet tartışmalarının bir boyutunu teşkil eder hale gelmiştir. Mebus adaylarının, aday oldukları vilayet halkından olup olamayacakları iki parti arasındaki farklılaşma temalarından birisidir ve HİF ve destekçileri mebus adaylarının bölge halkından olmaları gerektiğini savunmaktadır.³⁴⁷

1908 seçimleri bağlamında, konumuz açısından, benzer yaklaşım ve fikirlerin görüldüğü Konya ve Kastamonu vilayetlerinin, 1912 seçimleri söz konusu olduğunda farklılaştığını, siyasal rekabet ile mebus tipolojisine verilen önem arasında pozitif bir korelasyon olduğunu görmekteyiz. Yukarıda belirtildiği gibi bu durumun nedenlerini, bu seçim öncesinde İT ve HİF arasındaki rekabetin bu vilayetlerdeki yansımalarına bakarak anlamak mümkün görünüyor. Bir sonraki bölümde detaylandırılacağı üzere Konya siyasi hayatı 31 Mart’tan itibaren kutuplaşma sürecine girmiş geride kalan yıllar içerisinde muhalefet gerek kurumsal açıdan (Ahali Fırkası) gerekse propaganda imkanları açısından (*Maşrık-ı İrfan* gazetesi) güçlü köklere sahip bir nitelik kazanmıştır. Buna mukabil Kastamonu siyaseti 1912 seçimleri arefesine kadar kurumsal muhalefet ile tanışmamış, bu seçim sürecinde *Zafer* gazetesi ile sesini duyuran muhalefet hareketi Konya’ya nisbetle daha güçsüz bir görünüm arz etmektedir. İT ve HİF arasındaki rekabetin Konya’da güçlü olması “mebus kim olmalıdır” sorusunun her iki siyasi kesim için de canlı bir soru olarak gündemde kalmasına imkan tanımıştır. Kastamonu’da ise İttihat ve Terakki’nin sıklıkla ittihadı olan ihtiyacı vurgulamakla beraber “kimler mebus olmalıdır” sorusunu neredeyse hiç gündeme getirmediğini, bu sorunun ancak HİF’in sözcüsü konumundaki muhalif *Zafer* gazetesinde kendisine yer bulduğunu görüyoruz. Şu halde 1912’de bu soru bağlamında verilen cevaplar nelerdi? “gayur, hamiyetperver, vatanperver” gibi vasıflar bu dönemde de varlığını sürdürmektedir ancak geçen seçimin her kesim tarafından vurgulanan “ahval-i mahalliyyeye vukufiyet” kriteri 1912 seçimlerinde İT ve HİF arasında yaşanan merkeziyet – adem-i merkeziyet tartışmalarının bir gündemi haline gelmiş ve mebus seçilecek kişinin seçim bölgesinde yaşaması

³⁴⁶ Ali Haydar Bey’in Konferansı”, *Babalık*, 10 Şubat 1327, sy. 109, s. 2, “Isparta Sancağı Ahali-i Muhteremesine Bu Defa Kimleri Mebus Yapacağız”, *Babalık*, 12 Mart 1328, sy. 118, s. 4.

³⁴⁷ *Zafer* gazetesi

gerektiğini savunan HİF'nın söyleminin bir parçası haline gelmiştir. Zafer Gazetesi'nde muhtemelen gazetenin sahibi Sofuzade Mehmet Tevfik Efendi tarafından kaleme alınan bir metinde bir mebusun “Ne kadar malumat-ı kanuniye, iktidar-ı kalemiye, vüsat-i beyan, hitabet gibi evsafı haiz olursa olsun evvela mensub olduğu daire-i intihabiyesinin ahval ve mukteziyat-ı ummumiye ve hususiye, levazım-ı asliye ve nevakıs-ı esasiyesini mutlaka bilmeli ve takdir edebilme”si gerektiğini belirtmesi bu ayrışmanın bir tezahürü olarak okunmalıdır.³⁴⁸

1912 seçimlerinde belirginleşen bir başka husus ise mebus adaylarının bir programı olması gerektiğine yapılan vurgudur. Bu, ya bir partinin (bu örnekte İT veya HİF) aday olmak hasebiyle onun programını benimsemeyi ya da bağımsız bir aday ise kendi programını açıklamayı gerektiriyordu.³⁴⁹ Her ne kadar program yayınlama çağrısı ciddi anlamda karşılık bulmamışsa da ele aldığımız dönem zarfında bir program eşliğinde mebusluğa adaylığını koyanların tamamının Konya'da yer alması bu bağlamda anlamlıdır.³⁵⁰ Yine, İttihat ve Terakki Cemiyeti Kastamonu şubesinin seçim sürecinde düzenlediği konferansların hemen tamamında “ittihad” konusunu (bu, oyların bölünmeme gerektiğine dair bir çağrı olarak da okunabilir) işlemesine mukabil Konya şubesinin düzenlediği konferanslarda kimlerin mebus seçilmesi gerektiği konusunu işlemesi³⁵¹ de iki vilayetteki siyasi atmosfer farklılığının bir yansıması olarak görülmelidir.

³⁴⁸ “Cümel-i Siyasiye”, *Zafer*, 22 KS 1327, sy. 6, s. 1. Muhtemelen yine Sofuzade Mehmet Tevfik Efendi tarafından yazılan başka bir yazıda bu husus tekrar vurgulanır: “Her vech ile daire-i intihabiyesinde taalluku bulunmak (...)” ifadesi için bkz. “Bir Mebusun Mahiyeti”, *Zafer*, 18 Şubat 1327, sy. 8, s. 2.

³⁴⁹ Mehmet Zeynelabidin, *İslamiyet ve Meşrutiyet*, Ahmet Atalay (haz.), Konya: Nüve Kültür Merkezi, 1999, s. 36; . “Bir Mebusun Mahiyeti”, *Zafer*, 18 Şubat 1327, sy. 8, s. 2.

³⁵⁰ “Vilayetimiz Mebus Namzedi Ali Haydar Beyin Programı”, *Anadolu*, 19 TE 1324, sy. 15, s. 4; “Kamil Efendi'nin Beyannamesi”, *Babalık*, 25 Şubat 1327, sy. 113, s. 2; “Nakiboğlu Medresesi Müderrisi Kadızade Ömer Sadık [Efendinin Beyannamesi]”, *Babalık*, 20 Mart 1328, sy. 121, s. 3; [Böcüzade] Süleyman Sami, *Isparta Sancağı Mebusu Süleyman Sami Efendi'nin Daire-i İntihabiyesi Ahalisine Beyannamesidir*, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, 1330 [Bu metin latin harflerine aktarılarak şu kitapta yayınlanmıştır: 100. Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyum Bildiriler, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 2009, ss. 339-364].

³⁵¹ “Muharrirlerimizden Ali Haydar Bey biraderimiz tarafından önümüzdeki Salı günü akşamı yani ceharşenbe gecesi yatsı namazından sonra umuma mahsus olmak üzere İttihat ve Terakki Kulübü'nde bir konferans verilecektir. Konferansın mevzûu iki kısımdan ibaret olacak, birinci kısımda memleketimizin emrâz-ı ictimaiyesinden ve ikinci kısımda mebus olacak kimsede ne gibi evsâfın bulunması lazım geldiğinden bahs edilecektir” [vurgu benim] şeklindeki haber metni için bkz. “Konferans”, *Babalık*, 4 Şubat 1327, sy. 108, s. 4. Konferansın muhtevasına dair bkz. “Ali Haydar Beyin Konferansı”, *Babalık*, sy. 109, s. 2.

1912 seçimlerinde sırasında HİF’i Konya’da *Maşrık-ı İrfan*, Kastamonu’da *Zafer* gazetesi temsil ediyordu ancak Zafer gazetesi çok az sayı yayınlanabilmişti. *Maşrık-ı İrfan*’ın ise o dönemde yayınlanan sayıları herhangi bir envantere kayda geçmiş değildir. Bununla beraber 1912 seçimleri bağlamında muhaliflerin Konya ayağı için kimlerin mebus seçilmesi gerektiğine dair bir anlamda da İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni ve destekçisi mebusların eleştirisi olarak da okunabilecek bir kaç metin yer almaktadır ve bunların hepsi ilmiye mensubu mebus adaylarının elinden çıkmıştır. Bu metinlerin ortak noktalarının başında dindar, bilgili ve parti hegemonyasına boyun eğmeyecek güçlü/bağımsız mebus imajı çizilmesi gelmektedir. Bunlardan ilki Konya’dan aday olan³⁵² Ermenakli Mustafa Safvet Efendi’dir. Safvet Efendi “meccanen verilir” notuyla yayınladığı *Ahali-i Muhteremeye İntihab-ı Mebusan Rehberi* adlı risalesinde “İntihab Olunacak Zevatta Lazım Olan Evsaf” başlığı altında şu şartları sayar:

“İntihab olunacak zevatta arayacağımız evsaf ki işte memleketimizin hayatı mematı bu noktada toplanır. Geçen intihabda evinden çıkmamış, mücadelat-ı siyasiye nedir anlamamış bir takım korkak, zaifu’l-kalb kimselerin anlamadan dinlemeden el kaldırdığını görün. Artık düşünelim lazım gelen evsafı arayalım

Evvela: Diyaneti sağlam, itikadı metin, islamiyete şiddetle muhibb, ulum-i İslamiyeye vakıf olmak.

Saniyen: Vicdanı sağlam, ahlakı temiz ve rasîn, menafi-i hasîse takip etmez kimse olmak.

Salisen: Cesur ve metîn olup ne korkuya ne de hatıra bakmak.

Rabian: Bir takım muannid ve dinsiz, müfsid, garazkarların iğfalatına aldanmayacak derecede arif ve akil olup memleketi hakkında zarar ve menfaat ne idüğünü seçebilmek.

Hamisen: Hiç olmazsa şu üç senelik bir devrede nasıl bir hatt-ı hareket takip ettiği bilinerek ahvali, istikbali meçhul kimse olmamak.

Sadisen: Evinden çıkmamış, umur-i hariciyeye hiç vukufu bulunmayarak gelip Meclis-i Mebusan’da uyku ile meşgul olacak derece zaf ve acz sahibi olmamak.

Sabian: Metanet-i merdiyesini, şecaat-i medeniyesini bir takım müdafaat ile isbat etmiş muktedir, mütedeyyin, vakur, memuriyete ve saireye boyun eğmeyecek derecede hüsn-i hulk ve kanaat sahibi olmak. Hükümet memuriyetine muhtaç olmamak.

İşte şu beyan ettiğimiz evsafı haiz bir zatı biz elbette elli bin kişi içinden bulup çıkarmaya çalışmalıyız. Yoksa herkes kendi tarafını iltizam ederek reyler dağılacak

³⁵² Mustafa Safvet Efendi’nin Konya’dan aday olduğu bilgisi için bkz. Heyet-i Tahririye, “Aferin Konyalılara: Konya Mebusluğu – Hoca Mustafa Safvet Efendi”, *Beyanu’l-Hak*, 19 Mart 1328, sy. 152, ss. 2711-2712.

olursa kim mütegalip ise onun kazanacağı cihetle memlekete hizmet değil, biz kendimizi meşrutiyetle idareye muktedir olmadığımızı isbat etmiş olacağız.”³⁵³

1908’de Akşehir’den mebus seçilen ve Zeynelabidin Efendi ile birlikte Ahali Fırkası’na geçen Harputizade Mustafa Efendi’ye ait olan diğer metin ise çok daha dolaylı bir kaynak içerisinde yer almaktadır. Büchner’in *Madde ve Kuvvet*’ine reddiye olarak 1912’de yayınladığı kitabı *Red ve Isbat*’ın bir bölümünü, kitabın konteksinden tamamen bağımsız ancak siyasal konteksin tam merkezinde yer alan bir konuya ayırır: “Hükümet ve Meşrutiyet”. Harputizade’nin bu başlıkta yer verdiği meselelerden birisi ise kimlerin mebus seçilmesi gerektiğine ilişkin görüşleridir. Mustafa Efendi’nin tavsiyeleri içerisinde de dindarlık vurgusu öne çıkmakta ve seçmenlere sorunlulukları hatırlatılmaktadır:

“İdare-i meşrutada hall u akd menafi-i mülk ü millet tamamen milletvekillerinin yani mebusların uhde-i dirayet ve hamiyetlerine mevdû’dur. Mebuslar vazife-i mevdûalarını ifada ve Meclis’in muamelât ve müzakeratında maddeten hiçbir vechile kanunen mesul değil iseler de [243] mesuliyet-i maneviyeleri de pek azim ve pek ağırdır. Mebusları bihakkın ifa-yı vazifeye davet ve cebr edecek şey ancak diyanet ve hamiyet ve namus ve vicdanlarıdır. Binaenaleyh mebus intihabında ahali üzerine terettüb eden vazife-i hakikiye mebuslarda lazım olan evsaf ve şeraite fevkalade itina ve ihtimamla beraber hiçbir müessirin taht-i tesir ve nüfuzunda olmayarak kendi kanaat-i vicdaniyelerine müsteniden en emin ve mutemed ve iktidar ve istikameti müsellemler erbâb-ı namus ve diyanetten, menafi-i hasise-i hususiye takibinden azade, metanetli ve salabetli zevattan intihab eylemelidir. (...) Meşrutiyet-i idarede vaki olabilecek su-i istimalâtın kâffesi bizzat veya bilvasıta Meclis-i Mebusan’a ve dolayısıyla ânları intihab eden millet-i hâkime ve heyet-i müntehibeye aiddir.”³⁵⁴

Muhaliplerin kriterlerini derli toplu olarak bir araya getiren bir başka metin ise Konya’da muhalefetin güçlü ismi ve 1908’in yanısıra 1912 seçimlerinin de kazanan isimlerinden ulema/şeyh Mehmet Zeynelabidin Efendi’nin *İslamiyet ve Meşrutiyet* risalesinde yer almaktadır:

- “Mebusu olacağı memlekette birçok zaman oturmuş ve ahalinin ahvalini, mizacını iyi bellemiş olmalı.
- Memlekete yarayacak her türlü kanunu ve memleketin saadetini icap edecek şeyleri düşünüp beğenmeye ve böyle bir araya toplamaya muktedir olmalıdır.

³⁵³ [Ermenekli] M. Safvet, *Ahali-i Muhteremeye İntihâb-ı Mebusan Rehberi*, İstanbul: Tevsi-i Tıbaat Matbaası, ty. [Meccanen Verilir], s. 15-16.

³⁵⁴ Akşehir Ulemasından Harputizade Hacı Mustafa, *Red ve Isbat*, Dersaadet: Hikmet Matbaa-i İslamiyesi, 1330, ss. 233-243, s. 243

- Devletin şan ve şerefini düşünmeyecek kadar cahil olmamakla beraber sefih de olmamalı.
- Hükümetin kanunsuz ve haksız işlerini yüzüne beraber söylemek hususunda kimseden korkup çekinmez ve ölmekten bile kaçınmaz, dünya için kimseye madara etmez ve ahireti dünyaya tercih eder, mert ve babayiğit bir adam olmalı.
- Parayı görünce herşeye boyun eğecek kadar bağı yufkalardan ve parayı çok sevenlerden olmamalı.
- Memuriyetini muhafaza etmek ve başka bir menfaatini korumak için şuna buna yüz suyu dökmüş ve evvelce ya kendisi haksızlık yapmış veya haksızlık edenlere göz kırpmış adamlardan olmamalı.
- Evvelce rüşvet almış ve para ile şunun bunun hakkını satmış, mahvetmişlerden de olmamalı.
- Halk arasında zulmü, işkencesi olanlardan olmamalı
- İki sözlü, iki yüzlü adamlardan olmamalı.
- Şunun bunun ayıbını arar ve daima iki kişi arasındaki saklıları anlamaya çalışır veya hiç yoktan bir şey türetilip ortaya çıkararak ötekini berikini zararlandırır takımından da olmamalı.
- Mebusluk müddeti bittikten sonra kendini idare edecek bir işi veya bir sanatı veyahut zenginliği olmayıp da geçinmesi için herhalde hükümete muhtaç olacak bir mebus hükümetin ayıbını örtüp boyun eğmeye mecbur olur.
- Her şeyde kaffe-i ahaliyi kendiyle bir bilir, kimsenin kimseden başkalığı, ayrılığı ve yüksekliği olduğunu hatırına bile getirmez ve herkese bir göz ile bakar [ve ahaliyi kastederek], onların efendisi değil, hizmetçisi olduğunu unutmaz.”³⁵⁵

2.4. Seçimlerin Söylediği

1912 seçim sonuçlarını daha sonra temas etmek üzere bir kenara bırakırsak, 1908 seçim sonuçlarını, II. Meşrutiyetin siyasal gündemini de etkileme kapasitesi itibariyle çeşitli açılardan değerlendirmekte yarar var. Her şeyden önce bu seçimin sonunda mebus seçilen kişilere bakalım:

³⁵⁵ Mehmed Zeynelabidin, *a.g.e.*, s. 36-39.

Konya'dan;

Zeynelabidin Efendi: Ulema, Nakşı Halidi Şeyhi,

Hadimli Mehmet Vehbi [Çelik] Efendi: Ulema,

Müftüzade Salim Efendi: Ulema, Nakşı Halidi Şeyhi

Mehmet Emin Efendi: Mütakaidd memur, Mevlevi,

Harputizade Mustafa Efendi: Ulema, Nakşı Halidi şeyhi,

Burhanzade Eşref Efendi³⁵⁶: Eşraf,

Böcüzade Süleyman Sami Efendi: Memur,

Ebuzziya Tevfik Bey: Gazeteci,

Elmalılı Hamdi [Yazır] Efendi: Ulema,

Ürgüplü Hayri Efendi: Ulema,

Muhittin Efendi:

Kurtoğlu Yorgaki Efendi:

Muhaddiszade Ömer Lütü Efendi: Ulema

Kastamonu'dan;

Ahmet Mahir Efendi: Ulema, Nakşı Halidi Şeyhi

Yusuf Kemal Tengirşenk³⁵⁷: Hukukçu

Şemsizade Ahmet Şükrü Efendi, Ulema

İsmail Mahir Efendi: Ulema

Hasan Fehmi Efendi: Ulema

Rıza Nur Bey: Asker

³⁵⁶ Hakkında bkz. Süleyman Sukûti Yiğitbaşı, *Eğirdir – Felekabad Tarihi*, İstanbul: Çeltüt Matbaacılık, 1972, s. 107-108

³⁵⁷ Yusuf Kemal Bey bir yıl sonra mebusluktan istifa ederek Hariciye Nezareti'ne intisab etmiştir. Onun yerine Kastamonu mebusluğuna geleceğın Adliye Nazırı, ilmiyeden Necmeddin Molla [Kocataş] seçilmiştir. Böylece Kastamonu mebusları içerisinde ulemanın oranı 6/8'ya ulaşmıştır. Yusuf Kemal Tengirşenk'in seçmenlere Necmeddin Molla'yı seçmelerini tavsiye ettiğı bir mektup için bkz. Yusuf Kemal [Tengirşenk], "Kastamonu'da Köroğlu Gazetesine", *Köroğlu*, sy. 41, 23 Eylül 1909, s.2.

Hacı Tevfik [Durlanık] Efendi: Ulema

Behçet [Kutlu] Bey: Memur

Mebus seçilecek kişilerde kriterlerin sonuçlarından birisi bu iki vilayette ulemanın diğer kesimlere nazaran çok daha yüksek oranda seçildiği bir kompozisyonun ortaya çıkması olmuştur. Konya ve Kastamonu'da seçilen toplam 21 mebusun 12'si (Konya'nın 7/13'si, Kastamonu'nun 5/8'i) ilmiye sınıfına mensuptu. Bu 21 mebusun tarikat bağlantılarını hesaba kattığımızda Mevlevilikle irtibatlı olduğunu bildiğimiz Konya mebusu Muhiddin Efendi dışında, bir tarikata bağlı olduğunu tesbit ettiğimiz mebuslardan diğer dördünün -ikisi şeyh olmak üzere- 19. Yüzyıl itibari ile ulema sınıfı ile hayli yakın ilişkiler geliştiren Nakşibendiliğin Halidi koluna mensup olduklarını görmekteyiz.

Sofuzade Mehmet Tevfik Efendi'nin 1908 seçimlerinin hemen ardından Kastamonu merkez sancağı bağlamında yaptığı şu değerlendirme bir anlamda Konya için de geçerlidir ve özellikle Meclis-i Mebusan'ın açılmasından sonra tam anlamıyla yürürlüğe giren meşruti sisteminde ilmiye sınıfının hem merkezde hem taşrada etkin siyasi figürler olarak rol oynamaya devam edeceklerinin bir işareti olarak değerlendirilmiştir:

“Bir kere vilayetimizin umum mebusları içinde ekseriyet ilmiyemizde kalmıştır. Hususiyle merkez sancağımızın dört mebusundan üçü ulema dandır. Demek oluyor ki şu inkılabı müteakib teşekkül edecek heyet-i mebusanımızın büyük kısmı ulema dandır olacak ki mülkümüzde aradığımız selamet ve saadet ve maddi ve manevi terakkiyatımızı yine ulema dandır bekleyecek ve isteyeceğiz. Haiz oldukları kemalat ve hasail-i adide ve hasise-i aliyyeden birer miktar beyan olunan mebusan-i ilmiyemiz hakkında bir fikr-i icmal hasıl oldu. Mebus olmak için rey veren zevata gelince bunlar da yine meslek-i ilmiyenin yetiştirmiş olduğu efazıl oldukları hem kısm-ı küllisi böyle olduğu görülüyor ki hakikaten şayan-ı şükrandır. Halen olduğu gibi atiyen de mebuslarımız eyi bilelim ki ulema-yı muhterememizdir. Bu münasebetle ‘rütbetü’l-ilmi ale’r-rüteb’ cümle-i hikemiyesi hakkıyla taayyün ve serlavha-i menşur-i iftiharımızı teşkil eder. Artık ali ve bahtiyar olacağız. Neden? Mebuslarımız alim olduklarından şimdi herkesten ziyade biz evet cihet-i ilmiye bahtiyarız. Müftehiriz. Ulema-yı Cenab-ı Hak sena buyurmuştur. Bu babdaki ayet-i celilenin meal-i münifi ‘bilenler ile bilmeyenler müsavi olur mu’, evet müsavi olmaz. Öyle ise ey talebeler siz bir araya gelmeli, cem olmalı, halinizi düşünmeli. Çünkü istikbal erbab-ı kemalindir.”³⁵⁸

Bu yaklaşımın gelişmesinde hiç kuşkusuz hem Jön Türklerin hem de II. Meşrutiyetin hemen ardından ülke genelinde yapılan tanıtıcı/meşrulaştırıcı konuşmaların Kanun-i Esasi'nin, Meclis-i Mebusan'ın diniliğine yaptığı vurguların da çok önemli bir payı olmalıdır. Meclisin bir ictihad kapısı olacağı yaklaşımı mebusların da birer müctehid

³⁵⁸ Mekteb-i Sanayi Müdürü [Sofuzade] Tevfik, “Makalat [II]”, *Kastamonu*, 11 TS 1908, sy. 1765, s. 3.

olarak algılanmasına zemin hazırlamıştır. Bu algı bir yandan sistemin meşruiyet zeminini oluştururken diğer yandan da potansiyel problemlerin de kaynağını teşkil edecektir. Sistemin kendisine olmasa da işleyişine ilişkin tepkiler daha ziyade sistem ile din arasındaki ilişkinin zayıf olarak algılandığı dönem ve kesimler tarafından dile getirilecektir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Konya ve Kastamonu'dan seçilen bu 21 mebus içerisinde sadece 4'ünü aday olarak göster(ebil)mişti. Hayli düşük bir orana tekabül eden bu rakam tek tek vilayetler üzerinden daha da anlamlı ve farklı bulgulara ulaşmamızı sağlamaktadır. Konya'nın 13 mebus kontenjanından 1'i Kastamonu'nun 8 mebus kontenjanından 3'ü İTC'nin adaylarından oluşmaktaydı. Daha önce belirtildiği üzere İTC, 1908 öncesinde organik ilişkiler kurduğu isimleri aday göstermeyi tercih etmişti. Diğer mebusların tümü Meclis-i Mebusan'a katılmak için İstanbul'a gittiklerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye olmuşlardı ancak kağıt üzerindeki bu üyeliklerin bir kısmı taraftarlığa evrilirken bir kısmı da istifa ile sonlanacak ve karşıtlığa dönüşecekti. Bu iki vilayet özelinde Konya'nın 1 ittihatçı mebusunun diğer 12 mebus üzerindeki dönüştürücü etkisinin düşüklüğüne mukabil Kastamonu'dan seçilen 3 İttihatçı mebusun diğer 5 mebusu dönüştürme kapasitelerinin daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

Bu durumu daha iyi açıklayabilmek için benzerlik oranı yüksek iki ismin serüvenine biraz daha yakından bakmak faydalı olabilir. Her ikisi de ilmiyeden, her ikisi de Nakşi-Halidi şeyhi, her ikisi de İTC'nin adayları arasında yer almayan, her ikisi de karizmatik otoriteye sahip ve nihayet her ikisi de seçmenlerinin ısrarıyla aday olan bu isimler Konya'dan Zeynelabidin Efendi ve Kastamonu'dan Ahmet Mahir Efendi'dir.³⁵⁹ Zeynelabidin Efendi 1910 gibi erken bir tarihte İTC'den istifa ederken Ahmet Mahir Efendi sonuna kadar İTC ile yakın ilişkiler içerisinde oldu. Öte yandan Konya bağlamında İTC'den ayrılan tek mebus Zeynelabidin Efendi değildi. Onunla beraber Elmalılı Hamdi Efendi, Burdurlu Ömer Lütfi Efendi, Harputizade Mustafa Efendi de İTC'den istifa etmişlerdi. Ebuzziya Tevfik Bey Ahali Fırkası'na katılmasa da İTC ile ilişkisi gerilen bir başka Konya mebusu

³⁵⁹ *Serbaz*'da Ahmet Mahir Efendi için “fazıl-ı şehir-i bî-misal (...), şehrmizin âb-rû-yi irfan u kemali, nâlık-ı sâhir” ifadeleri kullanılır. Bkz. “Serbaz”, *Serbaz*, sy. 5, 11 Nisan 1909, s.1. Ahmet Mahir Efendi Sultan Reşad ile oldukça yakın bir ilişki içerisindeydi ve günlüklerine yazdıklarına bakılırsa şeyhülislam olması gündeme gelmiş ancak Arnavutluk meselesinin patlak vermesi üzerine, siyaseten Arnavut kökenli şeyhülislam atanmasına karar verilmiştir. Bkz. Lamia Levent Abul (haz.), *Bir Mutasavvıfın Siyasi Hatıraları Ahmet Mahir Efendinin Hatıraları*, İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2020.

idi. Keza tersi durumun Kastamonu için geçerli olduğunu, dolayısıyla Rıza Nur istisna olmak üzere Ahmet Mahir Efendi'nin dışındaki mebusların da İTC ile bağlarının gittikçe kuvvetlendiğini belirtmek yerinde olur. Bu tablonun oluşmasında, yerel anlamda hayli nüfuzlu ve etki kapasitesi yüksek olan bu iki ismin pozisyonlarının etkili olduğu açıktır³⁶⁰. Bununla beraber bu durumu sadece mebus dayanışması veya ihtilafı üzerinden açıklamak da yetersiz olacaktır. Hem sebep hem sonuç olarak değerlendirilebilecek bir başka faktör olarak İstanbul'da kurulan yeni ilişkileri de zikretmek gerekir. Bu anlamda Zeynelabidin Efendi önderliğinde İTC'den ayrılan mebuslar Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye/*Beyanu'l-Hak* çevresi ile daha yakın ilişkiler geliştirirken³⁶¹ Konya'daki ittihatçı çevreler ve Ahmet Mahir Efendi önderliğinde İTC ile entegre olan Kastamonulu mebuslar *Sebilürreşad/Sırat-ı Müstakim* çevresi ile yakın ilişkiler tesis etmişlerdir.

Netice itibarı ile bu iki etkili ismin siyasal tercihleri ve ilişkileri bir yandan temsil ettikleri bölgelerin diğer mebusları üzerinde etki yapmış bir yandan da temsil ettikleri bölgelerin gündemlerinin şekillenmesinde rol oynamıştır.³⁶² 1908'den 1909'a geçişten itibaren

³⁶⁰ Meşrutiyetin ilk senesinde mebusluktan ayrılan Yusuf Kemal Tengirşek'in yerine mebus seçilen ve hemen ardından Adliye Nazırı olan Talat Paşa'nın yakın arkadaşı Necmeddin Molla'nın [Kocataş] Kastamonu mebusları ile İTC arasındaki ilişkinin kuvvetlenmesinde bir etkisi olsa gerektir. Necmeddin Molla ile Talat Paşa arasındaki yakın ilişkiye dair bkz. Yusuf Mardin, *Kocataş Yalısı Anılarım*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2012.

³⁶¹ *Maşrik-ı İrfan*, "refik-i muazzezimiz" olarak tavsif ettiği *Beyanu'l-Hak*'ın ara verdiği yayın hayatına tekrar devam etmesini okuyucularına duyurur ve "kema fi's-sabık vatan ve milletimize nafi' hidemât-ı bergüzideye muvaffakiyeti temenniyatını" iletir. Bkz. "Tebrik", *Maşrik-i İrfan*, 15 Haziran 1325, sy. 29, s. 4. Gazete müşterilerine *Beyanu'l Hak*'ın Konya'da temin edilebileceği adresleri de bildirecektir. Bkz. *Maşrik-ı İrfan*, 16 Temmuz 1325, sy. 38, s. 4.

Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye reisi ve *Beyanu'l-Hak* başyazarı Mustafa Sabri Efendi ilerleyen yıllarda (1911) oğlu İbrahim Sabri'yi *Maşrik-ı İrfan* çevresinin medresesi olan Islah-ı Medaris'e gönderecektir. Bkz. "Sabri Efendi", *Babalık*, sy. 89, 9 Aralık 1911, s. 3. Ayrıca bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Abuzer Kalyon, Filiz Kalyon, *Sürgünde Unutulan Türk Şairi İbrahim Sabri Mısır Danelelerinden Seçmeler*, İstanbul: Kalcı, 2021.

³⁶² Ali Ulvi Kurucu hatıratında Mustafa Sabri Efendi'den, Zeynelabidin Efendi'nin etkin kişiliğine dair şu cümleleri aktarır: "Zeynelabidin Efendi, kardeşi Ziya Efendi kadar alim değildi. Fakat son derece zeki ve basiret sahibi idi. Uzak görüşlüydü. Cesur ve pehlivan yapılı bir zattı. Baştan hep taraftar olduğumuz İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin içyüzünü ilk önce fark ederek bizi uyandıran ve o fesat ocağına karşı mücadele bayrağı açmamıza sebep olan Zeynelabidin Efendi olmuştur". Bkz. Üstad Ali Ulvi Kurucu, *Hatıralar*, c.1, Ertuğrul Düzdağ (haz.), İzmir: Kaynak Yayınları, 2007, s. 173. Rıza Nur *Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu Nasıl Öldü?* Ahali Fırkası'na mensup ilmiye kökenli mebuslar arasında en nüfuzlu kişinin Zeynelabidin Efendi olduğunu söyler (İstanbul: Kitabevi, 1996, s. 22).

Karaman tarihine ilişkin çalışmalar yapan Ali Gülcan Zeynelabidin Efendi'nin Konya ve civarındaki nüfuzunu şu cümlelerle ifade eder: "Çok zeki, diplomatik, hatta; komiteci ruhluysa. Keskin zekası ve çok iyi konuşmasıyla bir kitleyi arkasından götürebilecek bir yeteneği var idi. (...) Bu hocaya, Konya ve dolayları halkı adeta taparcasına bağlıydılar. Bkz. Dr. Ali Gülcan, *Kökenleriyle Delibaş İsyanı ve Bu Olayın Karaman'a Etkileri*, Eskişehir, 1994, s. 38.

Zeynelabidin Efendi hakkında negatif düşünceler için bkz. Mevlanzade Rıfat, *Türkiye İnkılabının İç Yüzü*, İstanbul: Pınar Yayınları, 1993, 269; Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanıdıklarım*, İstanbul: Ötüken Yayınları,

ortaya çıkan tartışma ve kutuplaşmalar, yeni siyasi partilerin bu iki vilayetteki toplumsal tabanları ve gündemleri, ulema başta olmak üzere diğer kesimlerin bu tartışmalarda aldığı pozisyonların bu iki vilayetteki yansımaları gibi konular ve özellikle bu iki mebusun etkisi bir sonraki bölümün konusu olacaktır.

2019, s. 198; *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri*, Ali Suat Ürgüplü (Haz.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2015, s. 57.

BÖLÜM III: MEŞRUTİYETTE TARTIŞMAK: TAŞRANIN KUTUPLAŞMA GÜNDEMLERİ

3. 1. “Şeriat İsteriz Nizam İstemeyiz”: Konya’da Siyasi Kutuplaşmanın İlk Kıvılcımı

Rize mebusu olarak Meclis-i Mebusan’da bulunan İbrahim Ferid Efendi’nin, 31 Ocak 1909’da Meclis-i Mebusan’a verdiği “kavânîn-i medeniyemizin ahkâm-ı fıkhiye ile temzîci ve bunun mehâsini hakkında” bir takrir hiçbir tartışmaya uğramaksızın derhal kabul edilmiş ve Kanun-i Esasi’nin tadili süreci ile ilgilenen Kanun-i Esasi Encümeni’ne sevk edilmişti.³⁶³ İbrahim Ferid Efendi, verdiği bu takrir dolayısıyla Konya uleması tarafından “kavânîn-i medeniyemizin ahkâm-ı fıkhiyeye tatbiki hususunda arzu-yı umûmîye pey-rev olmasıyla müsabaka-i gıpta-bahşâsından dolayı” ifadeleriyle tebrik edilmişti.³⁶⁴ Bununla beraber II. Meşrutiyetin ilanını takip eden aylarda Kanun-i Esasi’nin tadili meselesinin Konya’da da Kastamonu’da da önemli bir gündem olmadığını, I. Meşrutiyet’in tekrar yaşanmasına mahal vermeyecek bazı tadilatların yapılması gerektiğine vurgu yapan kısıtlı metinler dışında bu konunun ele alınmadığını görürüz.³⁶⁵

³⁶³ MM, I, 1/18, 13 Kânun-ı sâni 1324: MMZC, II, 332’den aktaran Ali Adem Yörük, “II. Meşrutiyet Döneminde Hukukçuların Meşrutiyet Algısı”, Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 2016, s. 200. Yörük bu takririn Adliye ve İlmiye Encümeni’ne değil de hiç tartışılmaksızın doğrudan Kanun-i Esasi Encümeni’ne sevk edilmesini “şaşırtıcı” olarak niteler. Bkz. a.g.t., s. 201. Ali Adem Yörük’ün bu çalışması II. Meşrutiyet dönemi ulema ve hukukçularının Anayasayı algılama ve yorumlama biçimlerine dair, Kanun-i Esasi’nin tadil süreci ve bu sürecin siyasal/sosyal düzlemlerle irtibatları açısından kapsamlı ve nitelikli bir çerçeve sunar. Bu konunun Meclis-i Mebusan ve İstanbul ayağını bu çalışmadan takip edeceğim.

³⁶⁴ Bu telgrafi gönderen “Konya ulemasının” tam olarak hangi kesime tekabül ettiğini tesbit edememekle beraber Konya Cemiyet-i İlmiye-i İslamiyesi tarafından çekilmiş olabileceğini düşünüyorum. Bu noktada Konya Cemiyet-i İlmiye’sinin 19 Eylül 1908’de İTC İstanbul, İzmir ve Selanik şubelerine çektiği teşekkür telgrafını hatırlatmak isterim: “Konya’mıza gönderilen Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti mebuslarından *Binbası Tahir Bey’le Mülazım Faik Efendi burada fıkri-i cemiyeti tamamıyla izah ve ahaliye kabul edilen Kanun-u Esasiyle şer’-i şerife muvafık surette nesayih-i lâzime icra eylemiş ve bu suretle ahaliyi ve bahusus ulemamızı memnun etmiş olduklarından* teşekküratımızı bi’t-takdim ...” Bkz. *Anadolu*, 19 Eylül 1908, sy. 5, s. 4.

³⁶⁵ Bunun iki istisnası da Konya’dandır. 1908 seçimlerinde mebus adayı olan Selanik Ziraat Mektebi Muhasebecisi Niğdeli Ali Haydar Bey *Anadolu* vasıtasıyla yayınladığı programının ilk maddesini Kanun-i Esasi’nin tadili meselesine ayırır ve muhtemelen Meclis-i Mebusan’ın Ayan’a karşı daha güçlü olması gerektiğini düşünür: “Bir ferdin fikrinden ise efradın bilmünakaşa hasıl eyledikleri fikir hakka daha ziyade karîn olduğundan efrad-ı milletin hükümlerine olması için Kanun-i Esasi’de buna mümas eden maddelerin tadil, tezyil ve ıslahı”. Bkz. “Vilayetimiz Mebus Namzedi Ali Haydar Beyin Programı”, *Anadolu*, sy. 15, 19 TE 1324, s. 4. Konuya dair bir başka metin ise yine Anadolu’da ve muhtemelen Mehmet Burhanettin imzalıdır: “Kanun-i Esasi-yi hazıramızda öyle muzır kayıtlar vardır ki meşrutiyeti heman pamuk iğliğiyle bağlıyor... Meşrutiyetin takarruru hakimiyet-i milliyenin teessüsüne o da Kanun-i Esasi’de tadilat-ı lazime ifasına mütevakıftır.” *Anadolu* gazetesindeki bu metin Alber Vitali Feraci’nin verdiği Kanun-i Esasi tadil layihası münasebetiyle yazılmıştır. Bkz. “Kanun-i Esasi’nin Tadili – Mevadd-ı Asliyenin Mazarratı”,

Meşrutiyetin meşruluğu, Kanun-i Esasi'nin şer'î şerife uygunluğu, ilerlemek için aranan çarenin meşruti sistem olduğu her iki vilayet matbuatının ortak yaklaşımlarını teşkil etmekteydi. Bu noktada Yörük'ün, II. Meşrutiyetin ilanının hemen ardından yayınlanan ve Kanun-i Esasi'yi dini bir çerçevede açıklayan, maddelerini dini çerçevede şerh eden metinler üzerinde yaptığı bir tesbite işaret etmekte yarar var. Yörük, neşredildikten sonra Kastamonu vilayet gazetesi *Kastamonu*'da da tefrika olarak yayınlanan *Şer-i Siyasi Şerh-i Kanun-i Esasî* gibi Kanun-i Esasi'yi Kuran-ı Kerim ile özdeşleştiren İslamcı metinlerin³⁶⁶ bir tadil fikri taşımadıklarını ifade eder ve “tadillerin şer'îliği meselesinin” ancak “Kanun-i Esasi'nin tadil edilmesi resmi bir mahiyet kazandıktan sonra gündeme” geldiğini ekler.³⁶⁷ Bu yorumun Konya ve Kastamonu bağlamında da geçerli olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu tesbit bizi ilerleyen satırlarda detaylandırılacak bir yerel tartışmanın da başlangıç noktasına götürüyor.

İbrahim Ferid Efendi'nin takriri ile ilk defa gündeme gelen ve ona eşlik eden aynı istikametteki diğer tekliflerin bir tartışma yaratmaksızın tadil sürecine dahil edilmesi ve Kanun-i Esasi Encümeni'nde görüşülmesi ilk sonucunu 21 Şubat 1909'da vermiş ve Encümen Kanun-i Esasi'nin 118. Maddesine “kavânîn ve nizamâtın tanziminde muamelat-ı nasa erfak ve ihtiyac-ı zamana evfak ahkâm-ı fıkhiye ve hukukiye ile âdât ve teamülât esas ittihaz kılınacaktır” ifadesinin eklenmesi kararını almıştır.³⁶⁸ 118. Madde'de yapılması teklif edilen bu değişikliğin yanısıra 10. Madde'ye “şer'” kavramının ilave edilerek “Hiç kimse şer' ve kanunun tayin ettiği sebep ve sûretten mâada bir bahane ile tevkif olunamaz” haline dönüştürülmesi Hanioglu'nun da vurguladığı üzere meşruti idarenin daha İslamî bir karakter alması sonucunu doğurmuştur.³⁶⁹ Ancak burada Hanioglu'nun vurgusuna ek olarak Meşrutiyetin başından beri İslami bir karakter üzerinde anlatıldığını da hatırlamak gerekir. Yeni Osmanlı ve Jön Türk neşriyatının temellerini attığı bu söylem 1908 Temmuz'undan itibaren –sadece ilmiye tarafından değil- ciddi bir kamusallaşma sürecine girmiş ve bir önceki bölümde aktarılmaya

Anadolu, sy. 36, 5 KS 1324, s. 3. Feraci'nin layihası ve Kanun-i Esasi'nin tadil sürecinde oynadığı rol için bkz. Ali Adem Yörük, a.g.t., s. 115-123.

³⁶⁶ Yörük, a.g.t., s. 197-199.

³⁶⁷ Yörük, a.g.t., s. 197.

³⁶⁸ Yörük, a.g.t., s. 204. 118. Madde'nin tadil olunmadan önceki hali şu şekildedir: “El-yevm düsturu'l-amel bulunan nizamât ve teamül ve âdât ileride vaz olunacak kavânîn ve nizamât ile tadil veya ilga olunmadıkça mer'îyyü'l-icra olacaktır”

³⁶⁹ M. Şükrü Hanioglu, “Meşrutiyet”, TDV DİA, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mesrutiyet> Erişim Tarihi: 11.02.2020.

çalışıldığı üzere meşrutiyeti meşru ve mukaddes bir sistem olarak nitelemişti.³⁷⁰ Konya ulemasının İbrahim Ferid Efendi'ye çektiği tebrik telgrafını veya İstanbul'da ilmiyeye mensup çevrelerin Meclis'e sundukları dilekçeleri aynı zamanda bu bağlamında bir doğal sonucu olarak da değerlendirmek gerekir. Keza II. Meşrutiyet'in özellikle ilk evrelerinde dile getirilen ve dini mübalatsızlık olarak değerlendirilen davranışların eleştirilere konu olması da bir yönüyle söylemin diniliğinin yarattığı bir gerilim olarak değerlendirilebilir.³⁷¹ Fakat her ne şekilde değerlendirilirse değerlendirilsin Hüseyin Cahit'in Tanin'de yayınlayacağı (2 Mart 1909) “Şeriat İsteriz” başlıklı yazının akabinde konu başka bir düzleme geçecektir.

Hüseyin Cahit'in tepki doğuran ve Meclis-i Mebusan'daki gelişmeleri şer-i şerifin dikkate alınması istikametinde gelişmeler olarak değerlendiren kesimlerin taleplerini “istibdada ric'at” olarak niteleyen bu makalesinde öne çıkan hususlardan birisi toplumun bu süreçte yakından ilgilenmesine duyduğu tepkiydi: “Meclis-i Mebusan'da memleketimizin her tarafından gelmiş bu kadar hocalar, müftiler varken sokaktaki berberin, bakkalın, hallacın, kalemdeki kâtibin yahut medresedeki talebenin böyle bir işe karışması [şeriat isteriz talebinde bulunması] had-nâ-şinâslıktan başka bir şey değildir.”

Hüseyin Cahit'in gündemindeki konulardan birisi de had cezalarının uygulanması gerektiğine ilişkin taleplerdi. Hüseyin Cahit bu taleplere ilişkin “Şu tahrikâtın [şeriat isteriz talepleri kastediliyor] tanzim olunacak kavânînin esası fıkıhtan istinbât olunması şeklini de aldığı işitildi” dedikten sonra on asırdır uygulanmayan bu cezaların tatbikini

370

371 1908 Konya mebuslarından Ispartalı Böcüzade Süleyman Sami'nin II. Meşrutiyetin ilanının az sonrasında ahalinin, kasabada topluca ibadet yapıldığı bir sırada eğlence tertip eden bir yüzbaşının bu tavrını “meşrutiyet bu mudur?” olarak yorumlaması veya Konya ulemasından Ahmet Kemal'in istibdat döneminde okutulan ahlâk ve akaid kitaplarının meşrutiyet devrinde okutulmaya devam etmesini eleştirmesi biraz da bununla alakalıdır. Bkz. Süleyman Sami, *Kuruluşundan Bugüne Isparta Tarihi*, Suat Seren (haz.), İstanbul: Serenler Yayınevi, 1983, s. 202. Yenisehirli Ahmet Kemal, “Terbiye-i Milliye ve Adab-ı Muaseretimizi Muhafaza Edelim”, *Maşrık-ı İrfan*, 29 TS 1325, s.1. Tosya'da ise halk namazgah mahallinde pehlivan güreşleri ve eğlence tertip edilmesine müsaade ettiği için bir protesto düzenlemiş ve olaylar büyüyerek belediye reisi ve müftünün istifası talebine dönüşmüştü. Bkz. “Tosya Vakasına Dair”, *Köroğlu*, 6 Aralık 1910, s. 1-2.

Tersinden bir örnekle devam edecek olursak, İttihatçı *Köroğlu* gazetesinin Mevlid Kandilinin resmî tatil olacağı şeklindeki bir habere yaptığı şu yorum tam da meşruti sistem ile dinileşme arasındaki beklenti düzeyini yükselten bir mahiyet taşır: “Bu haberin bütün İslamlar nezdinde bir meserret-i azimeyi mucib olacağı şüphesizdir. Çünkü devr-i istibdadı bir padişahın doğduğu günde türlü türlü şenlikler icra edildiği halde Peygamberimizin yevm-i veladetinde hükümetçe bir tatil yapılmak suretiyle olsun hürmet gösterilmez idi. Her işle beraber bu gibi umûr-i hayriyeyi de düşünerek şan-ı İslamiyetin i'tilâsına çalışan hükümet-i meşrutamızın karar-ı vakii elbette seza-yı şükr ü mehmedet ve müstelzim-i fahr u meserrettir.” Bkz. Köroğlu, *Köroğlu*, “Yevm-i Tatil-i Resmî”, *Köroğlu*, sy. 67, 24 Mart 1910, s. 1.

istemeyi, uygulanmadıkları için “şeriatın pâ-y-mâl edildiğini” düşünmeyi “fesad” ve “tedhiş-i ezhan” kaynağı olarak niteler. Sıradan ahalinin bu “tahrikat”lara kapılmasını yersiz bulan Cahit’e göre “Zamanımızın nezâketini, vatanımızın nasıl müşkilata maruz bulunduğunu, düşmanlarımızın nasıl çalıştıklarını düşünelim. Mütelyakkız ve mütenebbih olalım. Şeriatımız tek mil kuvvet ve azametiyle yerinde dururken ve ilâ-maşaallah duracak iken beyhude heyecanlara kapılarak düşmanlarımızı sevindirmeyelim.” Cahit bu arada uyarıda bulunmayı da ihmal etmiyordu: “Herkes vazifesini bilmeli. Yoksa sonu pişmanlıktır.”³⁷²

Hüseyin Cahit’in bu yazısına gelen tepkilere özellikle *Volkan* gazetesi ev sahipliği yapmıştı. Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye’nin yayın organı *Beyanü’l-Hak*’ın 8 Mart tarihli ve muhtemelen Mustafa Sabri Efendi’nin kaleminden çıkan “Şeriat İsteriz” başlıklı yazısı³⁷³ ise tansiyonu düşürmeyi amaçlayan ve bunu da bir ölçüde başaran bir rol oynamıştır. Zira *Tanin* bu yazının bir kısmını iktibas ederek yayınlamıştır. Konya’da *Hakem* gazetesinin de 18 Mart tarihli sayısında *Tanin*’den nakledeceği bu yazıyı önemi itibarıyla aynen aktarıyoruz:

“Şeriat-ı celileye lüzum-i tabiiyet gibi bir maksad-ı meşruu ileriye sürerek *tahrikat icra edilmekte olduğu hakkında deveran eden şayanın hakikati ne olduğunu* Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye’nin naşir-i efkarı olmak üzere intişar eden *Beyanü’l-Hak* refikimizde gördüğümüz fikarât izah ettiği cihetle bervech-i âti nakl ediyoruz:

“... Meclis-i Mebusan’ımızın Tadil-i Kanun-i Esasi Encümeni tarafından nazar-ı dikkate alınarak *Kanun-i Esasi’ye kavaninin ahkâm-ı fıkhiyeden ahz edileceği ilave edilmiş ve mebusan-ı milletin şu teşebbüsü efkar-ı umumiyeye büyük bir meserret bahş eylediğinden herkeste samimane bir teşekkür hissi uyanmıştır*. İşte bu hissin tesiri neticesi olarak üç zat bir teşekkürname tanzim eylemeyi ve iki yüz kadar zata temhir ettirdikten sonra Meclis-i Mebusan’a takdim etmeyi tasdim ve teşebbüs eylemişler. Hüsn-i niyetten ibaret olan şu teşebbüse bittab’ bütün Müslümanlar hemen alkışlayarak iştirak etmişlerdir. *Fakat ufak mikyasa olan şu teşebbüs iki gün zarfında birden bire tevessü ederek şeriat isteriz suretinde yekdiğerinden haberdar olmaksızın ayrı ayrı mahzarlar tertib edilmesine kalkışmasını intac etmiştir*.

Esası hüsn-i niyetten ibaret olan şu teşebbüs su-i tefsirat ve tevilata uğratarak gunagun mutalaata meydan açmıştır. Gerçi şu teşebbüs her ne kadar hüsn-i niyete müstenid ise de bî-lüzum ve hasılı tahsil olduğunda şüphe yoktur...”

Beyanü’l-Hak refikimizin hakikati şu suretle izah etmesi pek mucib-i memnuniyet olmuştur. Görülüyor ki gayet hüsn-i niyet ile başlayan bir iş bazı bedhahlar tarafından bütün bütün hakikate muhalif bir surette su-i tefsir edilecek şekle konuyor. Onun için *Beyanü’l-Hak* refikimizin tavsiyesine iştirak ile: “Meclis-i Mebusan memleketin her nokta-i nazardan menafî ve levazımını takdir etmekte ve ona göre

³⁷² Hüseyin Cahit [Yalçın], “Şeriat İsteriz”, *Tanin*, sy. 210, 2 Mart 1909, s. 1.

³⁷³ “Müteferrik: Şeriat İsteriz”, *Beyanü’l-Hak*, sy 23, 8 Mart 1909, s. 541-542.

hareket eylemekte olduğundan bu gibi bilüzum teşebbüsatta bulunmamalarını” halkımızdan rica ederiz. (Tanin)”³⁷⁴

Şimdi *Hakem*’in bu iktibasa yer vermesine de yol açacak olan tartışmanın Konya ayağına³⁷⁵ intikal edebiliriz. Hüseyin Cahit “Şeriat İsteriz”i yazdıktan dokuz gün sonra, tarihler 11 Mart 1909’u gösterdiğinde Konya’daki *Hakem* gazetesinde “Konya Ereğlisinden Müftü Hacı Osman Efendizade Kazım” imzasıyla ilerleyen günlerin hayli hararetli konusunu teşkil edecek bir yazı yayınlandı: “Şeriat İsteriz Nizam İstemeyiz”. Bununla beraber Ereğlili Kazım Efendi’nin *Hakem* gazetesinin aynı sayısında yayınlanan bir yazısı daha vardı: “Teessüf”.³⁷⁶ Hüseyin Cahit ile benzer bir izleği takip edecek olan Ereğlili Kazım Efendi “Teessüf” başlıklı yazısında bir “safdil avamın hocası” olarak nitelediği kimi “hoca”ları tenkid eder. “Kıyafet-i ilmiyeleri ile diyanetperverlik iddiasında” bulunan “hakayık-ı diniyeden, siyaseti şer’iyeden (...) bîbehre” olan bu hocaların “medeniyet-i İslamiye ile terakkiyat-ı milliyemize vurdukları darbe-i gafilane ve fakat mütecasirane açtıkları yara gittikçe kapanması nâmümkün bir hale gelmektedir” ona göre. Bu tip hocalar mekteplere, yabancı dil eğitime, hakkında hiçbir malumatı olmadığı fenlerin öğrenilmelerine karşı çıkarlar. Söylemleri herhangi bir bilgi temeline dayanmadığı için “meşrutiyetin meşruiyetine itiraz eder, sonra gayr-ı kabil-i mukavemet olduğunu anlayınca meşrudur der. Halbuki meşrutiyetin ne delil-i cevazına ne de adem-i cevazı deliline vakıftır. Zaten meşrutiyetin mahiyetini” bilmediklerini belirtir.

İlmiyeden Ereğlili Kazım Efendi’nin Hüseyin Cahit’e paralel görüşleri “Şeriat İsteriz Nizam İstemeyiz” başlıklı yazısında da devam eder. Mebuslar arasında ilmiye sınıfına mensup hayli zevatın olmasını o da bir güvence unsuru olarak zikreder: “Ey millet-i necibe bilelim ki kavanin ve nizamatin cümlesi ilm-i ahlak ve ilm-i hukuk esaslarına müstenid ve bu ilimlerin mehazı şer-i şerifdir, o halde içlerinde Mustafa Asımlar gibi birçok ulema bulunan [Meclis-i] Mebusan’ın saadet-i mülk ü millet için tanzim edeceği kavanine rağmen bu feryad nedir?”

³⁷⁴ *Hakem*, “Şeriat İsteriz” [Tanin’den naklen], sy.9, 18 Mart 1909, s. 4. *Beyanü’l-Hak*’taki yazı için bkz. “Şeriat İsteriz”, *Beyanü’l-Hak*, sy. 23, 23 Şubat 1324, ss. 541-542.

³⁷⁵ Konya ayağı diyorum zira bunun Kastamonu’da bu tartışmanın yapıldığı bir metne rastlamadım. Bir metin olmaması elbette hiçbir şey yaşanmadığı anlamına değil öncelikle farklı seslere yer veren yayın organlarının olmadığına işaret eder. Nitekim Kastamonu matbuatın yer alan yazıları farklı bir okumaya tabi tuttuğumuzda kimi olayların yaşandığı anlaşıyor. Ancak bu bağlama tam anlamıyla oturmadığı için Kastamonu’daki kutuplaşmanın ilk evrelerini ayrıca bir sonraki başlıkta ele alacağım.

³⁷⁶ Konya Ereğlisinden Müftü Hacı Osman Efendizade Kazım, “Teessüf”, *Hakem*, sy. 8, 11 Mart 1909, s. 1.

Ardından Kuran’ın/İslam’ın -modern siyasal kavramlarda olduğu gibi- hukuk da dahil olmak üzere ilimlerin kaynağı olduğunu belirtir ve yeniden yorumlara açık olduğunu vurgular. Dönemin yaygın zikredilen problemlerinden “kaht-ı rical” meselesi Ereğlili Kazım Efendi’de müctehid yokluğuna dönüşür:

“Kitabullah zaten ulum-i evvelîn ve ahirini câmidir. *Kitabullahın ihtiva ettiği ulum ve maarif ancak vakit ve zamanında istifade-i beşeriye için vahy olunmuştur.* İlâ-ahiri’l-eyyam baki ve şeriatın ahkam-ı vesiasını hasr ve tahdid nasıl tecviz olunabilir. Yalnız hudud-i şeriyenin tahvili ise bu da mesağ-ı şeri dairesindedir. (...) Bugün rütbe-i ictihada vasıl olmuş kaç hakim gösterebilirsiniz ki mesail-i şeriyeyi vakiat-ı yevmiyeye tatbik edebilsin”

Ereğlili Kazım Efendi’nin uluslararası kamuoyunu hesaba katan son vurgusu ise fıkıh kaidelerinin uygulanmasına yönelik taleplerin uluslararası kamoyunu ve Osmanlı gayrimüslim nüfusunu da hesaba katması gerektiğidir.

“Bir de bu meyanda mevcudiyet-i umumiyemizin nısfına karîb olan anasır-ı muhtelifemizi mülâhaza lazım. Daha sonra beyneddüvel ve beynelmilel mikdar ve haysiyet-i mevcudemizi düşünmek ister. Bir de yarıya yakınımızı teşkil eden anasır-ı muhtelifemizi düşünmek sonra da beyne’l-düvel ve millî haysiyet-i mevcudemizi düşünmek ister.”

Ereğlili Kazım Efendi ulema sınıfına mensuptu ve aslında Konya kamuoyunun tanıdığı bir isimdi. Zira daha önce, II. Meşrutiyetin ilanından kısa bir süre sonra yayınlanan *Anadolu* gazetesinde yazıları yayınlanmış³⁷⁷, seçimler sırasında mebus adaylığı³⁷⁸ ile gündeme gelmiş ve yayınlara bakılırsa bir kesim tarafından -muhtemelen şahsi sebeplerle- eleştirilere konu olmuştu.³⁷⁹ Ancak *Hakem*’deki bu yazısı onu bir anda şehrin gündemine oturtacaktır. Aslında daha önce zikrettiğimiz üzere Konya uleması Kanun-i Esasi’nin 118. Maddesi çerçevesinde yapılması düşünülen değişikliklerden haberdardı ve süreci başından beri takip etmekteydi. Bu tartışmanın başlamasından kısa bir süre önce yayınlanmaya başlayan *Maşrık-ı İrfan* gazetesinin daha ilk sayısında başyazar Saatçi Rıfat Efendi de herhangi bir tartışma bağlamında olmaksızın Avrupa’nın medeniyeti İslamiyetten aldığı halde “en büyüklerimiz bile kavanin ve nizamatı Avrupalılardan almak tasavvur-i hamında bulunuyorlar. Teessüf etmemek mümkün müdür? [iki nokta ile

³⁷⁷ Müftüzade Kazım Efendi aynı zamanda Anadolu gazetesinin Ereğli’de temsilciliğini de yapacaktır. Bkz. “Anadolu Gazetesinin Mülhakattaki Acentaları”, *Anadolu*, s. 11, 1 TE 1324, s. 4.

³⁷⁸ “Ereğliden ulemadan Müftüzade Kazım Efendi”nin mebus adaylığı için bkz. *Anadolu*, sy. 11, 1 Teşrinievvel 1324, s. 3

³⁷⁹ Bkz. Eczacı Süleyman Asaf, “Anadolu Gazetesine”, *Anadolu*, sy. 14, 12 TE 1324, s. 3; Niğde’nin Hamidiye Kazası Meclis İdare Azasından el-Hac Ahmed Hilmi, “Konya’da *Anadolu* Matbaası İdaresine”, *Anadolu*, sy. 17, 26 TE 1324, s. 3; Süleyman Asaf, “El-Hac Hilmi Maskesi Arkasında ... Efendiye”, *Anadolu*, sy. 21, 10 TS 1324, s. 4.

geçştirilen kısım metnin orjinalinde yer almaktadır. SA.]” cümlelerini kurmuştu. Dolayısıyla bu konularda algıları hayli gelişmiş olan *Maşrik-ı İrfan*’ın Ereğlili Kazım Efendi’nin yazısını görmezden gelmesi beklenemezdi. Nitekim gelmedi de. *Maşrik-ı İrfan* 3. sayısında önce Ereğlili Kazım Efendi’nin yazısını ardından da onu eleştiren iki yazıyı yayınladı. Bu yazıların ikisi de -biri *Maşrik-ı İrfan*’a angaje olarak kabul edilecek Sami Bekir Paşa Medresesi talebesi olmak üzere- medrese talebeleri tarafından yazılmıştı ve *Maşrik-ı İrfan* bu durumdan duyduğu memnuniyeti belirterek “bu gibi asar-ı nafialarıyla gazetemizi tezyin buyurmalarını umum talebe efendilerden bekleriz” çağrısını yapmıştı.³⁸⁰

Bu yazıların ilkinde Beşkazalı Rıza³⁸¹, Ereğlili Kazım Efendi’nin görüşlerini “hilaf-ı hakikat zehab” olarak niteler ve Beyanü’l-Hak’ta yayınlanan metinde olduğu gibi “bu feryad nedir buyuruyorsunuz. Feryad tanzim olunacak kavaninin fıkha muvafık surette tanzimini rica ve müteakiben Kanun-i Esasi’ye derc olunduğuna teşekkür idi” şeklinde bir açıklama getirir ve ardından eleştirilerini sıralar. Had cezalarının uygulanabilmesi için müctehid düzeyinde hakimler olmasına gerek olmadığını zira bunun infazın bir şartı olmadığını belirtir ve had cezalarının uygulanmasından feragat edilemeyeceğini, Ereğlili Kazım Efendi’nin “Hangi şahitle bir adamı i’dam veya recm edeceksiniz? Beş on kuruşla tedariki müşkil olmayan yalan şahidlerle mi?”³⁸² görüşünü uzun uzun eleştirir bu eleştirinin üzerinde yürünemeyecek bir yol olduğunu söyler.

Bu yazının ardından yayınlanan ikinci yazıda³⁸³ ise yine talebe-i ulumdan Nazif Efendi “kavanin ve nizam-ı mevcudemizin cümlesinin mehzaz ve menbaı şer-i şerif olduğunu iddia alelumum müsellemtan değil” diyerek başladığı itirazlarına, had cezalarından

³⁸⁰ *Maşrik-ı İrfan* bir sonraki sayısında da yine medrese talebeleri tarafından gönderilen yazılara yer verdikten sonra “Talebe-i ulumun asarını gördükçe mübahat ve iftihar ediyoruz. Bâr-ı istibdad altında en ziyade ezilen talebe-i ulum iken şu makaleyi yazacak eller bulunduğu mucib-i iftihar değil midir?” notunu düşecektir. Bkz. “*Maşrik-ı İrfan*”, *Maşrik-ı İrfan*, sy. 4, 26 Mart 1909, s. 2.

³⁸¹ Konya’da Bekir Sami Paşa Medresesinde Talebe-i Ulumdan Beşkazalı Rıza, “*Maşrik-i İrfan* Matbaası Müdüriyetine”, *Maşrik-i İrfan*, sy. 3, [Tarih okunamadı. Muhtemelen 19 Mart 1909], s. 2-3

³⁸² Bu konu Hüseyin Cahit’in “Şeriat İsteriz” yazısının da gündemlerinden birisidir: “Çünkü hadis-i şerif iktizâsı olarak hudud-ı şer’iye ednâ şüphe ile mündefi’ olur. Bir hırsız ‘ben bu malı çaldım, aldım’ dese kâbil değil elini kesemezsiniz. Çünkü şüphe hâsıl olmuştur. Çünkü Hazreti Peygamber’in hadis-i hikmet-beyânı ufak bir şüphe üzerine hadd-i şer’inin mündefi’ olmasını icâb eder. Recm icra etmek için de o kadar kuyûd ve şerâit vardır ki fiilen gayr-ı kâbil-i icradır. Hadd-i şübh de böyledir. Ağzı rakı kokan, sendeleyerek yürüyen bir sarhoş bunu ilaç olmak üzere içtim dese hadd-i şer’î mündefi’ olur. Görülüyor ki faraza hadd-i sirkati icra edebilmek ancak bir adamın gelerek ‘ben bu malı çaldım, alınız elimi kesiniz’ demesine mu’allak kalmış gibi bir şeydir”. Hüseyin Cahit, “Şeriat İsteriz”, *Tanin*, sy. 210, 2 Mart 1909, s. 1.

³⁸³ Bozkırlı Mehmet Efendizade Nazif, , *Maşrik-i İrfan*, sy. 3, [Tarih okunamadı. Muhtemelen 19 Mart 1909], s. 3-4.

mesağ olmadığı ile devam eder. Hakimlerin müctehid seviyesinde olmalarının gerekmediği, Nazif Efendi'nin de altını çizdiği noktalardan birisini teşkil eder. Son olarak İslam fikhının “milel-i gayrimüslime olan vatandaşlarımızın” hukuklarını güvence altına aldığını söyler ve ekler: “Milel-i mevcudemizin anasır-ı muhtelifeden olması manii-i şer değildir.”.

Hakem'in 18 Mart tarihli sayısı bu tartışmanın İstanbul'da kazandığı seyrin bir yansıması gibidir. Hüseyin Cahit ve *Tanin*'in (ve belki de *İTC*'nin tansiyonu düşürmesinden ve *Beyanü'l-Hak*'ın açıklamasını metihkar ifadelerle iktibas etmesinden sonra yayınlanan bu sayısında *Hakem* de, *Beyanü'l-Hak*'ın açıklamasının *Tanin*'de yayınlanan versiyonunu olduğu gibi yayınladı. Bu Konya'daki bütün gözlerin İstanbul'a çevrildiğinin de bir işaretidir. *Hakem*'in bu sayısında bir başka medrese talebesinin de Ereğlili Kazım Efendi'ye eleştirileri yayınlanır. İrfaniye dairesinde talebe-i ulumdan Hadimî Ahmed Efendizade Musa Kazım [Onar?] imzasıyla yayınlanan ve “millet-i Osmaniye ahkam-ı şeriyeye i'tisamı terk edeliden beri mevcudiyet-i siyasiyemizi kaybettik” şeklindeki dönemin sık tekrar edilen tesbitini yapan bu yazının³⁸⁴ Ereğlili Kazım Efendi'ye karşı geliştirdiği argümanlar hemen hemen Bozkırlı Nazif Efendi ile aynı istikamettir.

Aslına bakılırsa 31 Mart vakasının bastırılmasına kadar devam edecek olan bu tartışmanın yoğunluğu ve gündemde işgal ettiği yer daha da artacak, üslubu giderek sertleşecek ancak tarafların temel başlık ve argümanları değişmeyecektir. Ereğlili Kazım Efendi kendisine yöneltilen eleştirilere dair uzun bir cevap yazacak ve bu cevap iki parça halinde *Hakem*'in 25 Mart (6 sütun) ve 1 Nisan 1909 (4 sütun) tarihli nüshalarında yayınlanacaktır. Öte yandan *Hakem* müteakip sayılarında da Ereğlili Kazım Efendi ile Musa Kazım Efendi arasındaki tartışmaya ev sahipliği yapmaya devam edecektir. Ve bir noktada küçük ama kendi pozisyonunu da açık bir not ile kendi pozisyonunu da açık edecekve taraflara o sıralarda *Sırat-ı Müstakim*'de bu konuları işleyen ve kanun şeriat arasındaki mesafeyi kapatmaya yönelik tevillerde bulunan Manastırlı İsmail Hakkı'yı okumalarını³⁸⁵ tavsiye

³⁸⁴ İrfaniye dairesinde talebe-i ulumdan Hadimî Ahmed Efendizade Musa Kazım [Onar?], “*Hakem Ceride-i Feridesine*, *Hakem*, sy. 9, 18 Mart 1909, s. 4

³⁸⁵ *Hakem* açıkça künye belirtmese de şu makaleyi tavsiye ediyor olmalıdır: Manastırlı İsmail Hakkı, “Ahkam-ı İslamiye ve İctihad Şer‘ ve Kanun”, *Sırat-ı Müstakim*, c. 2, sy. 30, 18 Mart 1909, s. 50-52. Daha sonra *Maşrık-ı İrfan*'da başka bir medrese talebesi bu tavsiyenin Musa Kazım için gereksiz olduğunu savunacaktır: “Zira tavsiye olunan Musa Kazım Efendi *Sırat-ı Müstakim*'in neşrinden evvel bile bu gibi ahkamı kütüb-i fikhiye ve usuliyeden istihraç edecek iktidarı haiz olduğundan tavsiyeye ihtiyacı olmayıp ...” Bkz. Talebe-i Ulumdan Alaiyeli Mehmet Tevfik, “Munsıfane İki Söz”, *Maşrık-ı İrfan*, 21 Mart 1325, sy. 6, s. 1

edecektir: “Karîn-i kirama ve Hadimî Musa Kazım Efendi biraderimize bir de Sırat-ı Mustakim risale-i muteberesindeki Manastırlı hoca İsmail Hakkı efendinin makalat-ı beliğanelerini okumalarını tavsiye ederiz.”³⁸⁶

Hakem gazetesi bu tartışmada nasıl konumlandığını dolaylı da olsa işaret etmekle beraber bu tartışmaya dair lehte ve aleyhte görüşleri yayınlamaya devam edecektir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki Hakem sütunlarındaki bu tartışma sadece Ereğlili Müftüzade Kazım Efendi ile İrfaniye Medresesi talebelerinden Musa Kazım arasında geçecektir.³⁸⁷ Ereğlili Kazım Efendi Maşrik-ı İrfan’da kendisi hakkında yayınlanan onlarca yazıya³⁸⁸ cevap vermeden tartışma kapanacaktır.

Bu sırada İttihat ve Terakki Cemiyeti de tartışmanın mevzularından birini teşkil edecektir. Ereğlili Kazım’ın “Bugün teyidine çalıştığımız meşrutiyet ve şimdi nefret etmek istediğimiz mukaddes Cemiyet tarafından ilan olunan mukaddes cemiyet tarafından ilan olunmasaydı kim bilir o boyunduruğu daha ne kadar vakte kadar sürüyecektik”.

Musa Kazım Efendi, Ereğlili Kazım Efendi’nin özellikle “şimdi nefret etmek istediğimiz mukaddes cemiyet” ifadesini yanıtlama ihtiyacı hisseder. Musa Kazım İTC’ye müteşekkik olduğunu belirtecek ancak desteğinin şartlı olduğunu da ifade etmekten kendini alamayacaktır:

“[Ereğlili Kazım Efendi’nin] şu fıkrasından anlaşılıyor ki ahalinin şariat isteriz istihamları meşrutiyet ve Cemiyet aleyhinde imiş. Bu mütalaanın katıyyen yanlış olması fikrindeyim. Zira hürriyetin ilanıla bilâ-tereddüd ahamız Cemiyet’in fikrine iştirak ederek Cemiyet’in mebuslarını [Bursalı Mehmet Tahir Bey ve Yüzbaşı Faik Efendi’den oluşan İTC tenvir heyeti kastediliyor] tazimler alkışlar ile istikbal

³⁸⁶ “Hakem”, *Hakem*, sy. 11, 1 Nisan 1909, s. 2

³⁸⁷ Musa Kazım Efendi müdafaalarının birisinde *Maşrik-ı İrfan*’a referans verecektir: “Arzın öküze mahmuliyeti hakkında irad edilen suale mukaddema ezkiyadan Beşkazalı Rıza biraderimiz tarafından cevap-ı kafi verildiğinden cevaba lüzum görmüyorum”. Bkz. İrfaniye Talebesinden Musa Kazım, “Oniki Numaralı Hakem Gazetesindeki Müdafaamızdan Mabad”, *Hakem*, sy. 13, 15 Nisan 1909, s. 3.

³⁸⁸ Önceki dipnotlarda yer verilen künyelere ilaveten bkz. Nuri Efendizade Saatçi Rifat, Vatandaşlar, *Maşrik-ı İrfan*, 13 Mart 1325, sy. 4, s. 1; Dersaadet İlmiye Efradından Bir Zat, “Konya’da *Maşrik-i İrfan* Gazetesi İdarehanesine”, *Maşrik-i İrfan*, 13 Mart 1325, sy. 4, s. 1; Karahöyükü Medresesi Talebesinden Bozkırlı Mehmed Efendizade Nazif, “*Maşrik-i İrfan* İdarehanesine”, *Maşrik-i İrfan*, 13 Mart 1325, sy. 4, s. 1-2; Konya’da Sami Bekir Paşa Dairesinde Talebe-i Ulumdan Beşkazalı Rıza, “Cevabım”, *Maşrik-i İrfan*, 19 Mart 1325, s. 1-2; Konya’da Sami Bekir Paşa Dairesinde Talebe-i Ulumdan Bozkırlı Yusuf Efendizade Abdullah, “*Maşrik-i İrfan* İdarehanesine”, *Maşrik-i İrfan*, 19 Mart 1325, s. 2-3; Saatçi Rifat, “Şariat-ı Ahmediyeye”, *Maşrik-ı İrfan*, *Maşrik-i İrfan*, 21 Mart 1325, sy. 6, s. 1; Talebe-i Ulumdan Alaiyeli Mehmet Tevfik, “Munsıfane İki Söz”, *Maşrik-i İrfan*, 21 Mart 1325, sy. 6, s. 1; Talebe-i Ulumdan Mehmed Efendizade Nazif, “Kazım Efendinin Cevabı”, *Maşrik-i İrfan*, 21 Mart 1325, sy. 6, s. 1-2; Saatçi Rifat, “Enzar-ı Ulemaya”, *Maşrik-i İrfan*, 26 Mart 1325, sy. 7, s. 1; İmam-ı Alaaddin Osman Nuri, “Ereğlili Kazım Efendiye”, *Maşrik-i İrfan*, 26 Mart 1325, sy. 7, s. 1-2; Paşadaresinde Talebe-i Ulumdan Yusuf Efendizade Abdullah, “Millet-i Necibe-i İslamiyenin Enzar-ı Dikkatine”, *Maşrik-i İrfan*, 26 Mart 1325, sy. 7, s. 2-3.

ettikleri cümlemizin manzumumuz oldu. Devr-i sabıkın cevri ve mezaliminden ümmet-i Muhammediyeyi tahlis ettiklerinden dolayı teşekkür ederiz. Cemiyet meşrutiyetin muhafaza, [devletin?] selamet ve saadetine ve şeriat-ı garra ahkâmının [icrasına?] bezi-I himmette devam ettikleri zaman bütün [Osmanlılar?] bu Cemiyetin senahânı olacakları tereddüden [azadedir?]. Aksi halde tabi kendilerini millet-i [Osmaniye'nin?] nazarından ıskat edecekleri de melhuzdur.”

Ereğlili Kazım'ın İTC konusundaki düşüncelerine cevap veren isimlerden birisi de Maşrik-ı İrfan'dan Beşkazalı Rıza Efendi olacaktır. Rıza Efendi İTC'nin tartışmanın içerisinde çekilmesini anlamsız bulur ve: “Şeriatın tatbikini talepten Cemiyet-i mübeccelele nefret lüzumunu istinbat-ı müctehid-pesendanenizin senâhânı, meftun[uyuz]. (...) Zira cemiyet hakkında makalemizde leh aleyh hiçbir söz yok idi. Biz hakkaten cemiyetin hizmetlerini takdir edenlerdeniz ve kendilerine medyun-i şükran olduğumuzu bilir ve duahanıyız.”³⁸⁹ der.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin konuya dahil edilmesi aslında Konya'nın iç dinamiklerinden ziyade İstanbul'da yaşanan hadiselerden kaynaklanıyor olmalıydı. Zira Konya'da İttihatçı çizgiyi temsil eden Hakem gazetesi kendi tavrını belli etmekle beraber lehte ve aleyhte görüşlere sütunlarında yer vermişti. Diğer taraftan da Maşrik-ı İrfan'da yayınlanan doğrudan Hakem'i hedef gösteren hakaretamiz ifadelerle dair de herhangi bir cevap vermemişti.³⁹⁰ Öte yandan İstanbul'un gündeminde bu tartışmaların yanında İTC aleyhtarı söylemler de büyük bir yekun tutmaya başlamıştı. *Volkan* gazetesi bu iki gündemin kesiştiği yayınlardan birisi olmuştu. Aslına bakılırsa *Maşrik-ı İrfan* gazetesi de o tarihe kadar İTC aleyhine bir beyanda bulunmamıştı. Ancak Derviş Vahdeti'yi ve *Volkan*'ı öven bir yazıya yer vermişti.³⁹¹ Üstelik bu tartışmada *Beyanü'l-Hak*'ın tartışmayı yatıştırıcı tavrına da *Maşrik-ı İrfan* değil, dolaylı da olsa *-Tanin*'den naklederek- Hakem sahip çıkan bir görünüm arzemiş, Maşrik-ı İrfan ise tartışmayı uzatarak daha Volkancı bir refleks sergilemişti.

31 Mart sonrası süreç tüm imparatorluğu etkilediği gibi Konya'yı da etkileyecekti. *Hakem* İttihat ve Terakki'nin seyrine paralel olarak müsamahakar tavrını daha da sertleştirecek,

³⁸⁹ Konya'da Sami Bekir Paşa Dairesinde Talebe-i Ulumdan Beşkazalı Rıza, “Cevabım”, *Maşrik-i İrfan*, 19 Mart 1325, s. 1-2.

³⁹⁰ Bir örnek: “Vah vah ey koca Konya sende de mi geldi zuhura nale-i feryad / Aşıkardır din aleyhinde avava-i velvele-i kelb edenler hep namerd / Durma dinle tenvir-i alem ile zira sen *Maşrik-i İrfan*'sın / Öyle bed-mâye olan hükm-i *Hakem*'le bu din berbad”. Bkz. bkz. Dersaadet İlmiye Efradından Bir Zat, “Konya'da *Maşrik-i İrfan* Gazetesi İdarehanesine”, *Maşrik-i İrfan*, 13 Mart 1325, sy. 4, s. 1

³⁹¹ Ahmed Kuddusi, “İstihda”, *Maşrik-i İrfan*, 21 Mart 1325, sy. 6, s. 2. Ahmed Kuddusi bu yazısında Hüseyin Cahit'in “Şeriat İsteriz” yazısına da menfi bir göndermede bulunmaktadır.

Maşrık-ı İrfan ise *Volkancı* refleksini geride bırakarak *Beyanül-Hak* ile daha yakın bir işbirliği geliştirecektir.³⁹²

Bu tartışmanın içeriğinden bağımsız olarak ortaya koyduğu sonuçlardan birisi de genel olarak ilmiye sınıfının özel olarak Sami Bekir Paşa Medresesi'nde yoğunlaşan Nakşi Halidi ilmiye mensuplarının siyasal katılım düzeylerinin hayli yüksek oluşudur. *Maşrık-ı İrfan*'ın tam da bu tartışmaların gündemde yer ettiği bir sırada yayın hayatına başlaması ulemanın iddia ve beklentilerinin peşinden gideceğinin bir işareti olarak okunabilir. Bu tartışmanın taraflarının daha ziyade talebe-i ulum olması veya medrese talebelerinin bu tartışmaya katılmaya teşvik edilmesi biraz da bu beklentilerin uzun erimli olması ile alakalı olmalıdır. 1908 seçimlerinin Kastamonu vilayet merkezi sonuçlarını değerlendiren ilmiyeden Sofuzade Mehmet Tevfik Efendi'nin şu cümleleri bu iddia ve beklentinin Konya ile sınırlı kalmadığını gösteriyor:

“Bir kere vilayetimizin umum mebusları içinde ekseriyet ilmiyemizde kalmıştır. Hususiyle merkez sancağımızın dört mebusundan üçü ulemaandır. (...) Mebuslarımız alim olduklarından şimdi herkesten ziyade biz evet cihet-i ilmiye bahtıyarız. Müftehiriz. Ulemayı Cenab-ı Hak sena buyurmuştur. Bu babdaki ayet-i celilenin meal-i münifi ‘bilenler ile bilmeyenler müsavi olur mu’ evet müsavi olmaz. Öyle ise ey talebeler siz bir araya gelmeli, cem olmalı, halinizi düşünmeli. Çünkü istikbal erbab-ı kemalindir.”³⁹³

Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki Kastamonu'daki gazeteler içerisinde her ikisi de İttihatçı çizgide yayın yapan ne *Köroğlu* ne de ona göre çok kısa ömürlü olan *Serbaz* koleksiyonu gündemden hareketle bir takım telkin ve tavsiyelerde bulunsada, şeriatkanun tartışmasının yansıması olarak addedilebilecek bir metne yer vermemişlerdir. Bu Konya'da sadece *Maşrık-ı İrfan* çevresinin değil genel olarak ulemanın gücünü, gündem üzerindeki etkisini göstermesi bakımından anlamlı bir farklılıktır. Hakem sütunlarında farklı görüşlerden ilmiye mensupları -ilk ve son kez de olsa- tartışma imkanı bulurken Kastamonu'da asker ağırlıklı yazarlardan oluşan kadrosu ile *Köroğlu* ve daha sivil bürokrat karakteri ile *Serbaz* kamuoyunu siyasetle meşgul olmamaya, cemiyetleri

³⁹² “Volkan gazetesi sahib-i imtiyazı Derviş Vahdeti nam şaki amal-ı mefsedetkaranesini kisve-i şeriata iktisa ederek fena bir arzuya mahkumen heyecanamız neşriyatta bulunduğundan dolayı ahaliden ve askerden hayli kimselerin zihnini tesmim eylediği için ...” ifadeleri için bkz. “Başlık yok”, *Maşrık-ı İrfan*, 13 Nisan 1325, sy. *Maşrık-ı İrfan* 31 Mart sürecine katılanlar için şu ifadeleri de kullanacaktır: “Yazıklar, yüz bin nefrin öyle hainlere ki medar-ı maişetini beytülmal-i müsliminden temin ve bir arzu-yı gayrimeşrua binaen şeriat namıyla sözlerini tarsin ve tahkim ediyor. İlahi onları mahv u perişan eyle” ifadeleri için bkz. “Ya Erhamerrahimin”, *Maşrık-ı İrfan*, 13 Nisan 1325, sy. 12, s. 1. 12, s. 3. *Maşrık-ı İrfan*'ın *Beyanü'l-Hak* ile kuracağı yakın ilişkiyi ilerleyen başlıklarda biraz daha detaylandırmaya çalışacağım.

³⁹³ Mekteb-i Sanayi Müdürü [Sofuzade]Tevfik “Makalat [II]”, *Kastamonu*, 11 Teşrinisani 1908, sy. 1765, s. 3

toplumun kalkınmasına yönelik gündemler takip etmeye davet ediyorlar, hali hazırdaki sistem şer-i şerifin tatbikinden başka bir şey olmadığını söylüyorlardı. Ve gündemi belirleme/şekillendirme imkânlarını paylaşmayı düşünmüyorlardı. Her ne kadar Kastamonu’da, Konya’dakine benzer bir ortamı oluşmamışsa da bu orada bir kutuplaşma yaşanmadığı anlamına gelmiyordu. Kastamonu’da başka bir izlek üzerinden takip edilebilecek bu süreci müstakil bir başlık altında ele almak daha doğru olacak.

3. 2. Meclis İçi Muhalefetin Taşraya Yansıması: Ahali Fırka’sına Dair Konya’da Bir Tartışma

Bilindiği üzere II. Meşrutiyet Meclis-i Mebusan’ının açılmasından kısa bir süre sonra bir yandan İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin gizli bir örgüt olarak varlığını sürdürmeye devam etme çabası bir yandan Meclis’e ve siyasal ortama hakim olma arzusu kısa sürede partili/partisiz muhalif grupların ortaya çıkmasına yol açmıştı. Bu ayrışmaların bir kısmı, uzantıları II. Meşrutiyet öncesine giden ayrışmalardı. Prens Sabahattin’in lideri olduğu Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti’nin Ahrar Fırkası çatısı altında siyasal ortama dahil olması bu ayrışma tezahürleri içerisinde en belirgin olandı. Her ne kadar İTC, “ittihad” ve “uhuvvet” ortamını bozmamak için Ahrar Fırkası ile birleşme arayışında olsa da ve bunu bir ölçüde başarsa da Meclis-i Mebusan’ın çalışmaya başlaması ile Ahrar Fırkası yeniden siyaset sahnesine çıkacaktır³⁹⁴. Öte yandan Ahrar Fırkası dışında, söz gelimi İsmail Kemal Bey’in Mutedil Hürriyetperveran Fırkası’nın başına geçmesinde, Abdullah Cevdet’in Osmanlı Demokrat Fırkası içerisinde etkin rol almasında bu isimlerin II. Meşrutiyet öncesinde İTC ile gerilimli bir ilişki içerisinde olmasının da rolü vardı³⁹⁵. Netice itibarıyla muhalif partilerin birleşerek Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nı teşkil edene dek Meclis-i Mebusan bünyesinde Ahrar Fırkası, Osmanlı Demokrat Fırkası, Mutedil Hürriyetperveran Fırkası, Ahali Fırkası kurulmuş ve program ve imkanları nisbetinde Meclis içinde muhalefeti önemli bir ayağını teşkil etmişlerdi³⁹⁶. II. Meşrutiyetin başından

³⁹⁴ Bu konuda birinci elden bir tanıklık için Ahrar Fırkası genel sekreteri Nurettin Ferruh Alkend’in hatıralarına bakılabilir. Nurettin Ferruh Alkend, *Ahrar Fırkası ve II. Meşrutiyet Anıları*, Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları, 2017.

³⁹⁵ Mutedil Hürriyetperveran Fırkası için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, c. 1, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984, ss. 208-218; Osmanlı Demokrat Fırkası için özellikle bkz. Bezmi Nusret Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2002; Gökhan Kaya, *Osmanlı Demokrat Fırkası*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, 140-141.

³⁹⁶ Bu siyasi partilere bir İttihat ve Terakki Cemiyeti bünyesindeki iç muhalefeti, Hizb-i Cedit Hareketini de bir “muhalif” unsur olarak eklemek gerekebilir.

itibaren kurulan bu partiler herhangi bir seçime katılmadıkları ama daha da ötesinde bugün siyasi parti dediğimiz oluşumun II. Meşrutiyet yıllarındaki izdüşümleri dernek ve cemiyetleri kapsadığı, kurumsallaşma ve teşkilatlanma becerileri günümüze nisbetle daha düşük olduğu için yeterince incelenebilmiş değillerdir³⁹⁷. Öte yandan hiçbir seçime katılmamış ve Meclis için muhalefet yapmış bu partilerin taşra siyasal gündemini etkileyip etkilemedikleri, etikiledi veya etkilemedilerse bunun muhtemel nedenlerinin neler olacağı da bu bağlamda cevaplanmayı bekleyen önemli sorular olarak zikredilebilir. Bu çalışmaya konu olan Konya ve Kastamonu vilayetlerinin bu konu bağlamında profilini çıkarmak, geniş ölçekli ve kapsamlı bir araştırma gerektiren bu sorulara dair kısmi de olsa cevaplar üretmeye imkan vermesi bakımından önem arzeder. Farklı profiller arzeden iki vilayete bu zaviyeden biraz daha yakından bakalım.

Şubat 1910'da İttihat Terakki Fırkası'ndan 6 mebusun istifa etmesinin ardından kurulan Ahali Fırkası'na kısa sürede başka mebusların katılması ile birlikte bu oluşum önemli bir muhalefet odağı haline gelmişti. Partiye katılan bütün mebusların sayısı tam olarak bilinemesi de istifa edenlerden birisinin "İttihat ve Terakki Fırkası reis-i sanisi" Gümülcineli İsmail olması, keza ulema sınıfına mensup mebusların önemli bir ağırlık teşkil etmesi partinin muhalefet potansiyelini yükselten unsurlar olarak öne çıkmaktaydı. Ahali Fırkası'nı Konya'nın ve dolayısıyla bu çalışmanın konusu yapan husus ise Konya mebuslarından ve hepsi ilmiye sınıfından dördünün bu fırkaya katılmış olmasıydı. Ömer Lütfi Efendi (Burdur), Harputizade Hacı Mustafa Efendi (Akşehir), Elmalılı Hamdi Efendi (Antalya) ve özellikle Zeynelabidin Efendi'nin (Konya) daha kuruluş aşamasında muhalif bir siyasal partiye geçmeleri, 31 Mart'ın hemen öncesinde kutuplaşma belirtileri görülmeye başlanan Konya siyasal gündemini doğrudan etkilemiş ve kutuplaşma sürecini ve dolayısıyla da muhalefetin kurumsallaşma sürecini hızlandıran bir etki yaratmıştı.

Konya'da Ahali Fırkası'nın kurulmasına yönelik ilk tepki İttihat ve Terakki kulüplerinin 28 Şubat'ta çektikleri telgrafla verilmişti. Konya birinci ve ikinci kulüplerinin ortaklaşa çektikleri bu telgrafta Ahali Fırkası "mücerret amâl ve efkâr-ı hususiyelerinin terviç ettirememekten mütehassıl iğbirar" ve "ihtirasât-ı nefsanîye" gerekçesiyle kurulan, "millet ve vükela-yı millet arasında tefrika ihdasına teşebbüs" eden, yeminlerine ihanet

³⁹⁷ Bu konuda Tarık Zafer Tunaya'nın ve Ali Birinci'nin eserlerini özellikle zikretmek gerekir. Bununla beraber taşra ayağına hiç odaklanmayan iki çalışma daha eklenebilir: Gökhan Kaya, *a.g.e.*; Oğuz Kaan, *a.g.e.*

edenlerden müteşekkil bir girişim olarak nitelendirilmişti. Yine bu protesto metnine göre “menfaat-i vataniye noktasından fırkalar tesisi” arzulanır bir gelişme olurdu ancak “henüz ikinci devre-i hayatında bulunan meşrutiyetimizin ve ahvâl-i hazıramızın buna müsait olmadığı”nın hesaba katılması gerekirdi³⁹⁸. Ahali Fırkası mensubu mebuslardan Zeynelabidin Efendi ve onun temsil ettiği medrese/tarikat çevreleri ile organik bir ilişkisi olan ve Konya’da muhalefetin basın ayağını oluşturan Maşrık-ı İrfan’ın bu protesto metnine tepkisi ise bu ve bu gelişme kaynaklı tartışmalarda alacağı pozisyonu örtük olarak göstermekteydi: “Milletin bâziçe-i âmâl ve ihtiras olması zamanı geçeli hayli bir vakit olduğundan lüzumsuz telaş ve endişeye mahal yoktur. Hak hiçbir vakit nihan olmaz. Vatan ve milletin saadet ve selametini hangi fırka daha iyi düşünür ve o yolda beyân-ı rey ederse onlara ilelebet medyûn-i şükranız.”³⁹⁹

Ancak çok kısa bir süre sonra yaşanan bir başka gelişme bu örtük pozisyonu çok daha açık hale getirdi. Daha önce İttihat ve Terakki Kulüpleri tarafından çekilen protesto telgrafının ardından bu defa 3 Mart’ta, istifa eden mebuslara yönelik tepkinin kamusal bir tepki olduğunu hissettirmek için belediye başkanı, müftü ve Mevlevî şeyhinin imza attığı yeni bir protesto telgrafi çekildi. Bir önceki alternatif bakış açısına sahip olan ama kısa bir yorumla değerlendiren *Maşrık-ı İrfan* çevresi bu ikinci telgrafın ardından telgrafi imzalayanlardan özellikle müftüye yönelik sert bir yorum yayınladı ve telgrafta iddia edilenin aksine mebusların değil müftünün makam kaygısıyla hareket ettiğini, 31 Mart sonrasında yoğunlaşan tensikat politikalarından etkilenmemeyi amaçladığını, müftülük makamına geçmeyi hak edecek bir ehliyete sahip olmadığını -örnek bir fetvasına yer vererek- vurguladı. Müftünün bu kadar yoğun bir şekilde meselenin içine çekilmesi Ahali Fırkası konusunu geri plana atsa da var olan kutuplaşmanın derinleşmesi yönünde önemli bir rol oynadı. *Maşrık-ı İrfan* gazetesi ve dolayısıyla Nakşi-Halidi ulema çevreleri müftünün ilmi olarak yetersiz, politik angajmanları ile pozisyonunu koruduğunu iddia etmeye devam ederken İttihat ve Terakki’nin naşir-i efkârı durumundaki *Hakem* gazetesi Konya ve sancaklarındaki İttihat ve Terakki şubelerinin müftüyü destekleyen, ehliyetli bir alim olmasının yanı sıra meşrutiyet ve cemiyetperver bir müftü olmasına vurgu yapan ve bu özellikleri ile eleştirildiğini söyleyen destek telgraflarını yayınlamaya devam etti.

³⁹⁸ *Maşrık-ı İrfan*, 7 Mart 1910, sy. 97, s. 2.

³⁹⁹ *Maşrık-ı İrfan*, 7 Mart 1910, sy. 97, s. 2.

Meclis-i Mebusan'ın tatile girmesi ve milletvekillerinin memleketlerine dönmeleri Konya'da Ahali Fırkası'na ilişkin tartışmaları yeniden başlatan bir gelişme oldu. Zira İttihatçı çevreler, Ahali Fırkası'nın “en mühim rüknü”⁴⁰⁰ olarak niteledikleri Zeynelabidin Efendi'nin İstanbul'dan Konya'ya geldiği zaman Ahali Fırkası'nın teşkilatlanması için çalışmalar yapacağını iddia etmekteydiler. Ahali Fırkası'nın bir diğer Konya mebusu mensuplarından ve Nakşi Halidi ulemadan Harputizade Mustafa Efendi bu iddiayı yalanlasa⁴⁰¹ ve dönem basınının ulaşılabilir nüshalarında Ahali Fırkası adına bir şube veya kulüp açılacağına dair haberlere rastlanmasa da 1910 senesi Ağustos ayının ana gündemini bu mesele oluşturmuştu. Tartışma, 6 Ağustos 1910 tarihli *Hakem* gazetesinde imzasız olarak yayınlanan “Ahali Fırkası” yazısı ile başlamıştı. Söz konusu yazı kabaca üç iddiayı dile getirmekte ve bu iddialar üzerinden Ahali Fırkası'nı ve bu fırkanın mensuplarını şahsi menfaat saikiyle hareket eden, “ehliyet ve liyakatin esas alındığı” İttihat ve Terakki içerisinde aradığını bulamayan ve nihayet bir sonraki seçimlerde mebus olmanın yollarını arayan bir girişim olarak değerlendirecektir.

Yazının Ahali Fırkası programı üzerinden geliştirdiği iddiaların ilki bu programın büyük ölçüde İttihat ve Terakki Fırkası programı ile örtüşüyor oluşuydu. Her iki partinin benzerliğine vurgu yapmanın arka planında ise muhalif fırkanın siyasal gerekçelerle değil şahsi gerekçelerle veya gizli bir gündemle kurulmuş olabileceğine işaret etmek yatıyordu. Yazara göre İttihat ve Terakki Fırkası ile Ahali Fırkası programları arasında ihtilafa sebebiyet verecek iki konu vardı ve “onların biri sırf Ahali Fırkası'nın intihabât-ı atiyede muhafaza-i mevkî‘ edebilmek hırs-ı şahsisi sâikasıyla konulmuş, diğeri gayrı kabil-i tatbik” bulunmuştu. Bu iki konunun ilki Ahali Fırkası'nın, bir vilayetten mebus seçilecek

⁴⁰⁰ “Ahali Fırkası”, *Hakem*, sy. 102, 6 Ağustos 1910, s. 2. Ahali Fırkası mensubu bir diğer Konya mebusu Harputizade Mustafa Efendi de Zeynelabidin Efendi'nin kritik konumuna işaret eden ifadeler kullanır: “Zeynelabidin Efendi Hazretleri asâlet ve necâbet-i fitriyesiyle halkaten mümtaz bir zât-ı sûtude simat olduğu gibi kemâl-i sa'y u gayretiyle ilmen, amelen, edeben, siyaseten tekemmül etmiş bir fazilet-i muhsine olduğu bütün vilâyetimiz ahâlisince tasdik ve kabul olunup hemen ittifaka karîb bir ekseriyet-i azîme ile teveccühât-ı umûmiyeye mazhar olarak (...). (...) Zeynelabidin Efendi Hazretleri gibi bir mebus-u muhtereme mâlik bulunmuş olmakla firkamızı ve umum ahâlîmizi tebrik ve dâimâ hüsn-i muvaffakiyetlerini eltâf-ı ilâhiyeden temennî ederiz.” Bkz. Ahali Fırkası Azasından Konya Mebusu Akşehirî Mustafa, “Maşrık-ı İrfan Müdürüne”, *Maşrık-ı İrfan*, 25 Ağustos 1910, s. 2-3. Zeynelabidin Efendi'nin nüfuzuna dair ayrıca bkz. bu çalışma dn. 347'ye bakılabilir.

⁴⁰¹ “Firkamızın şimdilik hariçle münasebeti olmayıp maksadı, sırf Meclis-i Mebusan'da bir meslek-i müstakîmâne ile çalışmaya münhasır olunup hâricen cemiyet teşkili hakkında henüz bir karar ittihaz olunmadığından müşârün-ileyh Zeynelabidin Efendi Hazretleri'nin hûd-be-hûd cemiyet teşkiline kıyam etmeyeceği tabii olduğu halde istihbârât-ı vâhiye-i mevhûmeye binaen iddia olunan teşebbüsât, bî-asl u esas olmakla” ifadeleri için bkz. Ahali Fırkası Azasından Konya Mebusu Akşehirî Mustafa, “Maşrık-ı İrfan Müdürüne”, *Maşrık-ı İrfan*, 25 Ağustos 1910, s. 3.

kişinin en az beş yıldır o vilayette yaşıyor oluşu şartını eklemesiydi programına.⁴⁰² İttihat ve Terakki taraftarı görüşe göre eğer bir milletvekili sadece seçildiği bölgenin değil bütün Osmanlıların milletvekili ise eğer -ki hukuken öyleydi ve herkes bunda hemfikirdi- o halde bir yeterli şartları sağlayan bir kişi Osmanlı ülkesinin her bölgesinden adaylığını koyabilirdi. Dolayısıyla Ahali Fırkası'nın programına bu maddeyi eklemesi mensuplarının gelecek seçimde mebus olmalarını garantilemek için geliştirdikleri bir strateji idi ve “menafî-i umumiye” aykırıydı. Ahali Fırkası programındaki uygulanması imkansız bulunan politika ise 10. Madde’de yer verilen “çiftçi, amele, fukara-yı esnaf ve köylülerden alınan ağnam ve emsali bazı vergilerden tenzilat-ı mümkünine ...” idi. Aynı yazar bu politikayı da bütçe açığını ve dış borcu artıracığı, ordunun gelişmesi için bütçeden ayrılan payın küçülmesine yol açacağı ve dolayısıyla devletin geleceğini tehlikeye düşüreceğini belirtmişti. Bu madde aynı zamanda yazar tarafından “sosyalistliğe doğru bir adım atmak” olarak⁴⁰³ da değerlendirilmişti.

Hakem gazetesinde Ahali Fırkası’nı ve mensuplarını eleştirmek için yayınlanan bir diğer yazı da gazetenin 18 Ağustos 1910 tarihli 103. sayısında yayınlanmıştı. “İstanbul Muharririmizden: Ahali Fırkası” başlığıyla yayınlanan ve yine yazarı belirtilmeyen bu yazı da “bir unvan-ı avampesendane altında” kurulduğunu belirttiği adı geçen partiyi “Cemiyet-i muhteremeyi efkar-ı umumiye de haiz olduğu mevki-i mualladan düşürmeyi esas-ı maksad ittihaz” eden, “İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin programına harfiyyen riayet edeceğine ahd u misak ettikleri halde muahharan itizal edenlerden” oluştuğunu vurgulayarak eleştirilerine başlamaktadır. Önceki metne göre farklı bazı argümanlar da barındıran bu metnin öne çıkardığı husus ise Ahali Fırkası ve Ahrar, Mutedil Hürriyetperveran gibi diğer Meclis içi muhalif fırkaların kurucu kadrolarının, parti kurabilecek yeterli birikime sahip olmadıklarıdır. Yazara göre

“ayrı gayrı bir fırka teşkil edecek zevat tahsîl görmüş, Avrupa fırka-i muhtelifesinin programlarını okumuş, ulum-ı siyasiyeye, memleketin ihtiyacât-ı umumiye ve ahvâl-i ruhiyesine ittîlâ’-ı tamm hasıl etmiş, kendisinde bir iktidar bulunan kimseler olabilir. Muhabbet-i vatan, hubb-ı millet bu babda şart-ı azamdır. Yoksa dar bir

⁴⁰² Ahali Fırkası Programı’nın 7. Maddesi bu konuya dairdir: “ İntihab-ı Mebusan Kanununun hîn-i tadilinde hakimiyet- milliyeyi daha vasi bir mikyasta gösterebilecek usul-i intihabın vaz’ına çalışılacak ve mebuslar zaman-ı intihablarından lâ-akal beş sene mukaddem daire-i intihabiyelerine nüfusunu naklettirerek orada mutavattin bulunmuş olmak, vali ve mutasarrıf ve kaymakam ve hükkâm gibi rüesa-yı memurîn-i mahalliyeden olmamak şartı nazar-ı itibara alınacaktır.”

⁴⁰³ İstanbul basınında da Ahali Fırkası’nı sosyalist eğilimli olarak niteleyen yazılar çıkmıştır. Bir örnek için bkz. “Yeni Fırka”, *İkdam*, 22 Şubat 1910, s. 1’den aktaran Mustafa Akdağ, “Ahali Fırkası”, Ankara Üniversitesi SBE YL Tezi, Ankara , 2010, s. 161-165

muhitte yetişmiş, iki seneye gelinceye kadar ahvâl-i aleminden, vatan-ı mukaddesemize tevcih edilen enzâr-ı hainane ve istilâkarânedan bîhaber, ulum-ı siyasiye namına hiçbir şey mutalaa etmemiş zevatın⁴⁰⁴ bu yoldaki teşebbüslerini fırkalar aleminde protesto eylemek lazımdır.”

Buna ilaveten İttihat ve Terakki Fırkası ile Ahali Fırkası programları arasında önemli bir fark bulunmadığını, mebus adaylarının seçilecekleri bölgelerde en az beş yıldır yaşamaları şartının gelecek seçimler için geliştirdikleri bir strateji olduğuna işaret eden yazar sonuç itibarıyla Ahali Fırkası’nı önceki metnin yazarı ile aynı yere konumlandırır ve bir siyasi partiden ziyade çıkar amaçlı bir örgüt olarak değerlendirir:

“Ahali Fırkası’nın programında en mühim ve esaslı bir fark bulunmayınca ciddi bir tedkik ve tettebbu‘ bulunmayarak alelacele teşkil ediliverince elbette bir maksad-ı mühim istihsalı etrafında hareket edeceği tezahür eder. Bizce bu maksad-ı mühim, benlik! İleride mabusluğu kaçırmamak, fırka-i muhalife mensubîninden bulunmak parayla memurîn üzerinde icra-yı tesir etmek, bir takım menafi‘-i hasise teminine çalışmaktır.”

Konya’daki İttihatçıların bu eleştirilerine yayınladıklarından hemen sonra o sırada Konya’da bulunan ve Ahali Fırkası’na mensup olan, her ikisi de Nakşi Halidi ve ilmiyeden Zeynelabidin Efendi ve Harputizade Mustafa Efendi tarafından cevap verildi. Zeynelabidin Efendi 11 Ağustos 1910 ve 22 Ağustos 1910 tarihli Maşrık-ı İrfan Gazetesinde Hakem’de yayınlanan iki yazıya da ayrı ayrı itirazlar kaleme almıştı. Aynı zamanda bu tartışmanın son metni olan Harputizade’nin yazısı ise 25 Ağustos 1910’da neşredilmişti.

Zeynelabidin Efendi Ahali Fırkası programına ilişkin eleştirileri, fırkanın kurulduğu dönemlerde yeterince tartışıldığı için, tekrar yanıtlamayı gereksiz bulur ve metnini siyasi parti ya da cemiyet kurmanın yasal ve anayasal temellerini vurgulayan, bürokrasi/siyaset ilişkisinin mahiyetini sorgulayan, milletvekillerinin baskı altına alınmaması gerektiğine işaret eden bir çerçevede inşa eder. İttihat ve Terakki içinde kalmamış olmamalarının şahsi menfaat peşinde olmadıklarının en önemli göstergesi olduğuna işaret eden Zeynelabidin Efendi’ye göre Ahali Fırkası’nı kuran mebusları istifaya davet eden protestolar kanuna aykırıydılar ve müntehib-i saniler yerine “dedeler, dervişler, belediye reisleri”nin protesto telgrafi çekmeleri İttihat ve Terakki ile yerel bürokratlar arasındaki yakın ilişkinin bir sonucuydu. Zeynelabidin Efendi “zamanlarını milletin hizmetine hasretmesi lazım gelen memurların kulüp bucaklarına hilaf-ı salahiyet gizlenerek

⁴⁰⁴ Yazar ilerleyen satırlarda bu hususu tekrar vurgulama ihtiyacı hissedecektir: “İlm-i siyaset namına bildikleri, tanıdıkları, öğündükleri iki senelik bir görenekten ibaret bulunmuş olsun da (..).

mebuslara karşı protestoya cüret etmeleri, kuvve-i icraiye kitlesinden olmaları dolayısıyla ne kadar çirkin, ne kadar makduh ise bir o kadar da meşrutiyete darbedir”.

Zeynelabidin Efendi, İttihatçı çevrelerin *Hakem* merkezli olarak ve “ittihad” kavramına vurgu yaparak çok partili siyasetin tefrika doğuracağı, mevcut iç ve dış siyasi atmosferin muhalif siyasi fırkaların teşekkülü için doğru zaman olmadığı yönündeki eleştirilerini yanıtlamış, bu tavrın “sarahat-i kanuniyeye muhalif olduğunu” belirtmiş ve “cemiyetlerin kanun-i mahsus mucibince tenevvüü mucib-i tefrika” olmadığını vurgulamıştır. Öte yandan siyasi hakları kısıtlar bir nitelik arzeden ve “sırası değil” ifadesinde kendisini bulan önerinin tek parti iktidarı ve yeni bir istibdat doğuracağını belirtir. Zeynelabidin Efendi’nin ve onun şahsında muhalefet “ümmetimin ihtilafında rahmet vardır” hadisine referansla çok partili bir Meclis’in önemine ve gereğine işaret eder:

“İhtilaf-ı efkâr rahmettir. İhtilafsız mebusan istiyorsanız meşrutiyet noktasından merduddur. Mebusanı bir fırkaya toplamak tehyie ve suver-i mütenevvia ile husulüne teşebbüs eden var ise ben ona bilâ-tereddüd “sen hürriyet adlı, meşrutiyet markalı bir istibdat kuruyorsun” derim. (...) Bir müddet şu hakkın kasr edilmesi muvafık-ı maslahat, mucib-i selamet-i memleket addediliyorsa o müddet ne kadar olacak, kim takdîr edecek, nereye maksûr olacak ilh... malum değil. İşte kaideden kanundan arî “idare-i keyfî” bir muamele.”

Zeynelabidin Efendi’nin cevaplarından sonra *Hakem*’in her iki eleştirel yazısına toplu olarak bir cevap da Konya/Akşehir mebusu Harputizade Mustafa Efendi tarafından kaleme alınmıştı. Harputizade cevabını *Hakem Gazetesine* göndermiş ancak onlar yayınlamayınca Maşrık-ı İrfan aracılığıyla (25 Ağustos 1910, sy.) neşretmişti. Harputiza’denin cevabî metninde üzerinde durduğu hususlar şunlardı: Ahali Fırkası’nın fikir birliğine sahip mebuslar tarafından, -diğer partiler gibi- “her türlü istibdada set çekmek ve menafi-i mülk ü devlete hizmet etmek esasına müstenid” ve meşrutiyetin bir gereği olarak kurulduğunu belirterek başlamıştı. Ahali Fırkası’nın İttihat ve Terakki Fırkası ile hemen hemen aynı programa sahip olduğu eleştirisini, iki fırkanın amaçlarının örtüşmesine mukabil yöntem üzerinde farklılaştıklarını ve bunun da ayrı bir parti kurmak için yeterli bir neden olduğunu belirtmişti. Devamında ise Ahali Fırkası’nın İttihat ve Terakki’den ayrıştığı iki maddenin “gayrikabil-i tatbik” bulunmasını eleştirmişti. Ona göre Ahali Fırkası’nın savunduğu, mebus adaylarının en az beş yıldır seçilecekleri vilayette bulunmaları görüşü, Kanun-i Esasi’nin 72. maddesindeki “Müntehipler intihap edecekleri mebusları mensup oldukları daire-i vilayet ahalisinden intihap etmeğe mecburdurlar” cümlesinde yer alan “vilayet ahalisinden” ifadesinin bir yorumuna

dayanmaktaydı ve bu daha doğru bir yorumdu. Fırka programının vergi indirimi konusundaki hedeflerinin uygulanamaz bulunması eleştirisi ise ancak Meclis-i Mebusan görüşmelerinin yeterince takip edilmediğinin bir göstergesi olabilirdi. Zira Musakkafat Kanunu üzerine yapılan görüşmelerde Ahali Fırkası'nın çabaları sonucunda fakir halkın ve çiftçilerin lehinde vergi indirimlerine gidilmesi kabul edilmiş ve kanunlaşmıştı.

Mustafa Efendi'nin üzerinde durduğu son husus ise Ahali Fırkası'nın Meclis dışında bir teşkilatlanmaya gitmek istemediğini, bütün enerjisini Meclis-i Mebusan çatısı altındaki faaliyetlerine yoğunlaştırdığını ve dolayısı ile Zeynelabidin Efendi'nin partiye ait kulüpler açacağı yönündeki iddiaların yersiz olduğuydu. Bununla beraber Mustafa Efendi, partinin 30 vilayette aday çıkarabilecek durumda olduğunu belirtmiş ve Zeynelabidin Efendi gibi bir mebus-i muhtereme mâlik bulunmuş olmak”tan duyduğu memnuniyeti dile getirerek yazısına son vermişti.⁴⁰⁵

Ahali Fırkası üzerinden cereyan eden bu tartışma burada kesilmiş ve Ahali Fırkası 21 Kasım 1911’de kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası bünyesine dahil olmuştu. Bu tartışmanın ortaya koyduğu birkaç hususun tekrar altını çizmekte var:

- Ahali Fırkası özelinde Meclis içi muhalefet partileri üzerinde literatürdeki boşluğun yerel gazetelerle doldurulabileceği,
- Merkezdeki siyasi gelişmelerin taşraya intikalinde matbuat kadar mebusların da belirleyici ve temel aktörler oldukları,
- Ulema – Tarikat – Eşraf ittifakının iktidar ve muhalefet çevreleri açısından belirleyici olduğu ancak bürokrasinin tercihinin asıl belirleyici olduğu. Bununla beraber güçlü ulema-şeyh-eşraf ittifakının her şeye rağmen siyasi aktör olmaya devam edebildiklerini gösteriyor.

Bu tartışmanın yoğun düzeyde Konya’da yaşanmasının ve buna mukabil Kastamonu’da hiçbir şekilde gündem olmamasını nasıl açıklayabiliriz? Hiç şüphesiz bu meseleler İstanbul’da bu partiler kurulmaya başladıktan itibaren matbuat üzerinden tartışılmaya

⁴⁰⁵ Ahali Fırkası Azasından Konya Mebusu Akşehirî Mustafa, “Maşrık-ı İrfan Müdürüne”, *Maşrık-ı İrfan*, 25 Ağustos 1910, s. 3.

başlanmıştı -ki Zeynelabidin Efendi de yazısında bu hususa dikkat çekmekteydi⁴⁰⁶-. Ve bütün Osmanlı taşrası az ya da çok gecikmeli olarak bu gazeteleri ve tartışmaları takip etmekteydi. Buna rağmen Kastamonu'da Ahali Fırkası'nın herhangi bir şekilde gündem olmaması açıklayacak ilk gerekçe Ahali Fırkası'na hiçbir Kastamonu mebusunun dahil olmamasıydı. Zira Konya'daki tartışma açıkça gösteriyor ki vilayet genelinden 4 mebusun bu fırkaya katılması bu tartışmanın en önemli muharriklerinden birisiydi. Yine bu tartışmanın açıkça gösterdiği bir başka husus ise tartışmanın Elmalılı Hamdi [Yazır], veya Ömer Lütfi Efendi üzerinden değil Zeynelabidin ve Mustafa Efendiler gibi hem Konya halkı ve eşrafi ile organik ilişkileri ve yerel aidiyetleri daha güçlü (her iki isim de mebus olana dek şehirlerini terketmemişlerdi) hem de Nakşi-Halidi şeyhi olan mebuslar üzerinden yürümesiydi. Dolayısıyla Konya'daki muhalif çevrelerin ulema-şeyh-eşraf ittifakı şeklinde kurduğu blok daha güçlü bir bloğu temsil etmekteydi.

Bu iki faktörden ilki bu tartışmanın Kastamonu'ya neden intikal etmediğini izah edebilir gibi görünüyor. Zira Kastamonu mebuslarından hiç birisi Ahali Fırkası'na dâhil olmadıkları için bu mesele canlı bir tartışmaya dönüş(e)memişti. Öte yandan Ahali Fırkası'nın kurulduğu tarihlerde Kastamonu mebuslarından birisi -ki erken Cumhuriyet de dâhil olmak üzere daima muhalif kanatta yer alacaktır-, muhalefet safına katılmış ve hatta Cemiyet-i Hafiye ile irtibatı nedeni ile yargılanmıştı. Şu halde Cemiyet-i Hafiye gibi “şaiibeli” bir örgüt üzerinden olmasa da Kastamonu'da da bir şekilde tartışmaların gerçekleşmesi beklenirdi. Ancak gerçekleşmedi. Bu da bizi ikinci faktöre götürüyor. Genç yaşta askerlikten mebusluğa geçen Rıza Nur ve onun temsil ettiği muhalefetin, Konya'daki gibi, güçlü bir blok kuramaması Kastamonu gündeminin hareketlenmesine engel teşkil etmişti. Kastamonu mebusları içerisinde Nakşi-Halidi şeyhi olan Ahmet Mahir Efendi'nin İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilişkisini sürdürmesi, Kastamonu muhalefetine Konya'dakinin aksine güçlü bir eşraf ve sermaye desteğinden ve dolayısıyla matbuattan yoksun olması Kastamonu'nun bu ve diğer tartışmalarda pasif kalmasının en önemli gerekçesiydi.

⁴⁰⁶ Tartışmalara dair bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. 1, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984, s. 239-241; Mustafa Akdağ, “Ahali Fırkası”, Ankara Üniversitesi SBE YL Tezi, Ankara, 2010, özellikle “Ekler” bölümü.

3. 3. Donanma Cemiyeti'ne ve İbadetlere Dair Şehirlerarası Bir Tartışma ve Siyasal Boyutları

Abdulaziz döneminde dünya çapında bir deniz gücüne tekabül eden Osmanlı donanmasının II. Abdülhamit döneminde Haliç'te çürümeye terkedildiği yönündeki yaygın Jön Türk söylemi⁴⁰⁷, II. Meşrutiyet döneminde donanmanın iyileştirilmesi gerektiği meselesini ülkenin en sıcak ve ortak gündemlerinden birisi yapmış ve özel girişimlerle donanmaya yardım kampanyaları düzenlenmeye başlanmıştı. Tarihler 19 Temmuz 1909'u gösterdiğinde ise, sonraki 10 yıl boyunca Osmanlı kamuoyunu, sosyal, kültürel ve ekonomik faaliyetlerde kendisinden oldukça söz ettirecek yarı resmi bir cemiyet kurulmuştu: Donanma-yı Osman-i Muavenet-i Milliye Cemiyeti. Kısaca Donanma Cemiyeti olarak adlandırılacak olan bu dernek isminden de anlaşılacağı üzere Osmanlı Donanmasını geliştirmek, yeni gemiler sipariş etmek üzere kurulmuş ve kurulduğu günden halk nezdinde itibaren büyük yardım kampanyalarının aktörlerinden birisi olmuştur.

Kuruluşunun ardından hızla Osmanlı taşrasında da örgütlenmeye başlayan Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin⁴⁰⁸ İstanbul dışındaki ilk teşkilatlandığı yer Kastamonu ve bağımsız Bolu sancağı olacaktır.⁴⁰⁹ Bu teşkilatlanma sürecini yürütmek üzere görevlendirilen isim ise II. Meşrutiyet ile birlikte matbuat sütunlarında siyasal yazılarına rastlayacağımız 1914 Meclis-i Mebusan'ının İTC mensubu Çankırı mebuslarından Doktor Yüzbaşı Fazıl Berki [Tümtürk] olacaktır. İttihat ve Terakki ile yakın ilişkisi olan Fazıl Berki, teşkilatlanma sürecini yürütürken de **Cemiyet şubelerinin** destek alacaktır. Nitekim Donanma Cemiyeti kuruluşundan itibaren İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir kolu gibi hareket edecek, kadroları ve teşkilatı ile İTC arasında organik bir ilişki bulunmasına dikkat edilecektir.⁴¹⁰ Donanma Cemiyeti'nin teşkilatlanma sürecine dair detaylı bir çalışma yapan Nurşen Gök Donanma Cemiyeti'nin teşkilatlanması sürecinde İTC'nin aldığı rolü şu şekilde ifade eder:

⁴⁰⁷ Jön Türklerin bu doğrultudaki metinleri için bkz.

⁴⁰⁸ Donanma Cemiyeti'nin Anadolu teşkilatlanması ve faaliyetlerine ilişkin bilgileri Cemiyet evrakından hareketle hazırlanan şu tezden alıyorum: Nurşen Gök, "Donanma Cemiyeti'nin Anadolu'da Örgütlenmesi", Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2007.

⁴⁰⁹ Nurşen Gök, a.g.t., s. 80.

⁴¹⁰ Damar Arıkoğlu, Adana'da Donanma Cemiyeti reisinin aynı zamanda İTC Kulüp reisi Batumlu Hacı Osman Efendi olduğunu kaydeder. Bkz. Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım*, İstanbul: Tan Gazetesi ve Matbaası, 1961, s. 42 vd.

“Fazıl Berki Bey’in İnebolu’da teşkilatlanma için takip ettiği silsile aynı zamanda bütün taşra teşkilatlanmalarında takip edilen sürecin de bir benzerini oluşturmaktaydı. 10 Eylül 1909’da İnebolu’ya geldiğinde İttihat ve Terakki Cemiyeti azasından birkaç zat tarafından karşılanmış, önce belediye dairesine giderek belediye başkanına, Donanma Cemiyeti’nin amacını anlatmış, daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne giderek orada bazı şahıslarla görüşme yapmıştı.”⁴¹¹

Donanma Cemiyeti’nin Kastamonu merkez şubesi ise; İttihat ve Terakki Cemiyeti, Ticaret Odası, Sanayi Mektebi Komisyonu, Rum Kilise Cemiyeti, Ermeni Kilise Cemiyeti, İdare Heyeti, Mahkeme Heyeti, Belediye Dairesi, Askeri Kulübü, Maarif Meclisi’nden üçer üyenin gelmesiyle genel kurulunu oluşturmuş ve faaliyetlerine başlamıştı. Donanma Cemiyeti’nin Kastamonu şubesinin başına ise, Fazıl Berki ile benzer kariyere sahip bir isim, II. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte matbuat sütunlarında adına sıklıkla rastlayacağımız, İttihatçı Köroğlu gazetesinin önemli kalemlerinden Yüzbaşı Vahdeti geçecektir. İkinci başkanlığa ise Şabaniye Dergahı şeyhi ve yine İTC ile yakın ilişkisi olan Şeyh Ata Efendi geçecektir.⁴¹² Meşrutiyet coşkusunun henüz dinmediği bir dönemde Kastamonu ve mülhakatında gerek Fazıl Berki gerekse ulemanın verdiği vaazların halk üzerinde müsbet anlamda ciddi tesirler yapmaktaydı.⁴¹³

Donanma Cemiyeti Konya şubesi Kastamonu’ya göre daha geç bir tarihte, 10 Kasım 1909’da ama ona benzer şekilde İTC ile irtibatlı kadrolar tarafından kurulmuş, kuruluş toplantısını da İttihat ve Terakki Kulübü’nde yapılan bir toplantının ardından gerçekleştirmişti. Kastamonu’daki sürecin aksine, merkezden gelen bir ekip tarafından değil de talimatlar gönderilmek suretiyle kurulan Donanma Cemiyeti Konya şubesinin müstakil bir binada olması 1912 yılında Donanma Cemiyeti müfettişi tarafından eleştirisi konusu olacaktır. Ancak konumuz açısından bu eleştirinin önemi İTC ile Donanma Cemiyeti arasındaki yakınlığı ortaya koymasıdır. Müfettişe göre “diğer şubelerin belediye binası ya da İttihat ve Terakki Kulüplerinin birer odasını kullanma”sına mukabil Konya’nın müstakil bir binada olup kira vermesi gereksizdi.⁴¹⁴ Donanma Cemiyeti’nin

⁴¹¹ Nurşen Gök, a.g.t., s. 83.

⁴¹² Nurşen Gök, a.g.t., s. 86.

⁴¹³ Fazıl Berki, kuruluş sürecinde Donanma Cemiyeti Merkez-i Umumisi’ne gönderdiği mektupların birinde halkın “Yaşasın Hükümet-i Meşrutamız” şeklinde slogan attığını kaydeder. Berki’nin mektubundan aktaran Nurşen Gök, a.g.t., s. 85.

⁴¹⁴ Nurşen Gök, a.g.t., s. 122.

Konya şubesinin başında Kastamonu'daki gibi İTC'ye yakın ama oradaki durumun aksine ilmiyeden Hoca Lokman [Beştav] Efendi getirilmişti.⁴¹⁵

Doğrudan ianeler, piyangolar, tiyatro vb. gösterilerin bilet gelirleri, Cemiyet yararına yapılan müzayedeler, vergiler⁴¹⁶, memur maaşları⁴¹⁷, tarımsal üretim, kurban derileri gibi çok geniş bir yelpazede gelir kalemine sahip olan Donanma Cemiyeti'nin teftiş raporları her bölgede beklenen gelirin toplanamadığını, kimi şubelerde yolsuzluklar yapıldığı, gelirlerin merkeze transfer edilip edilmeyeceği, vaad edilen ödemelerin yapılmadığı, aidatların düzenli olarak ödenmediği gibi problemlerin varlığına işaret etmekteydi.⁴¹⁸

Yukarıdaki zikredilen gelir kalemlerinden elde edilen gelirlerle bir yandan yeni yurt dışına gemiler sipariş edilmeye alınmaya başlanmışken özellikle Girit meselesinin patlak vermesinin ardından güçlü bir donanmaya sahip olunmasına yapılan vurguda da bir artış gözlenmeye başladı. Donanma Cemiyeti bağlamında İstanbul'da ortaya çıkan, İstanbul'da kalmayarak taşraya sirayet eden ve bu bağlamda bu tezin gündemine giren tartışma da tam bu meselelerin ortasında baş gösterdi. Alay Müftüsü Mehmet Fahrettin Efendi'nin Filibeli Ahmet Hilmi tarafından neşredilen *Hikmet* gazetesinde neşrettiği bir yazı *Sırat-ı Müstakim, Beyanu'l-Hak, Hikmet* arasında cereyan eden bir tartışmanın da başlangıcını teşkil edecektir. Alay müftüsü Mehmet Fahrettin Enfal Suresi 60. ayetinden hareketle kuvvet hazırlamanın farz ve kurban, hac, zekat gibi mali ve bedeni güce dayalı⁴¹⁹ ibadetlere nazaran daha öncelikli bir ibadet olduğunu savunacaktır. Aşağıdaki metin Mehmet Fahrettin'in teklifini ve bu teklifin arkaplanını içermektedir:

⁴¹⁵ Lokman Efendi [Beştav, 1868-1944] 1908 Meclis-i Mebusan seçimlerinde mebusluk için adaylığını koyacak ancak seçilemeyecektir. Bununla beraber II. Meşrutiyet Konya'sı sosyal ve siyasal hayatında varlık göstermeye devam edecektir. Söz gelimi Girit olayları münasebetiyle düzenlenen mitingde halka hitap edecek, Maşrık-ı İrfan ile Hakem arasındaki çekişmelerde İttihatçı Hakem çizgisinde yer alacaktır. Ve bir gazete haberine göre Abbas el-Mevlevi ile birlikte İttihatçı çizgide yayın yapan Şems gazetesini çıkarmak isteyecektir. Mebus adaylığı için bkz. *Anadolu*, 12 TE 1324, sy. 14, s. 1, Miting konuşmaları için bkz. Şems gazetesi ile ilgili haber için bkz. *Anadolu*, 15 KE 1324, sy. 31, s. 4, *Hakem*'e verdiği destekler için bkz. "Tebyin-i Hakikat", *Hakem*, 28 Mart 1326, sy. 72, s. 1, Donanma Cemiyeti Konya şubesi reisliği için bkz. *Hakem*, 7 Şubat 1325, sy. 69, s. 1.

⁴¹⁶ Nurşen Gök, aşar vergisinden Donanma Cemiyeti'ne iane alınması uygulamasının mevcut belgeler çerçevesinde Konya'ya has olduğu tesbitini yapıyor. a.g.t., s. 126.

⁴¹⁷ Çıkarılan bir muvakkat kanun gereğince memurların 1913 Aralık maaşlarının tutarı kadar bir meblağı bir yıl içerisinde Donanma Cemiyeti'ne vermeleri zorunluluğu getirilecektir.

⁴¹⁸ Donanma Cemiyeti'nin Anadolu'daki şubelerine ilişkin teftiş raporlarına dair bkz. Nurşen Gök, a.g.t.

⁴¹⁹ Mehmet Fahrettin bu ibadetleri "istitaat" kavramı altında kategorize eder. Bu kavram, "kulun fiil gerçekleştirmesini sağlayan vasıtalarla bunları kullanarak ihtiyarî fiilleri meydana getirmesini mümkün kılan güç" diye tanımlanmaktadır. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "İstitaat", TDV DİA, <https://islamansiklopedisi.org.tr/istitaat> Erişim Tarihi 20/10/2022.

“Bugün selamet-i vatan muhtac-ı temin, nere kaldı selamet-i tarik? İşte o mevhum selameti de bugün canavarlar elinde kalan Girit’i tehdid ediyor!! *Allah Müslümanlara böyle mi emr ediyor? ‘Bir emri tamamıyla yerine getirmeden, hususiyle a’daya karşı – hem de korkutacak, titretecek, salah-ı hayatını elinden alıp kahredecek derecede – kuvvet temin etmeden hacca gidiniz! Zekat veriniz!’ mi buyuruyorlar?* (...) Karadeniz, Akdeniz, Arnavutluk sahili, Basra Körfezi, Şap Denizi bizden kuvvetli birer filo istiyor. *Kabe-i ulya, Ravza-i mutahhara-i cenab-ı resul-i kibriya Bahr-i Ahmer’de mükemmel bir Osmanlı filosu istiyor.* (...) Geliniz ey sevgili kardaşlarım, geliniz! *Umumen kurban esmanını, hac ve zekat paralarını donanmaya verelim. Evela şu mühim olan ferman-ı ilahiyi bir dereceye kadar olsun yerine getirelim.* (...) Şimendüferler yapalım. *Bu da kuvvettir. Bu da “me’steta’tum min kuvve”⁴²⁰ hükm-i celili dahilindedir.* Güzel düşünelim. (...) Biz vatanımızın hayat damarlarını ecnebi kumpanyalarına terk ediyoruz. Şimendüfer, maden imtiyazlarını hepsini ellere veriyoruz. *Allah buna razı değil. Asi oluyoruz.*”⁴²¹ “Hac ve zekatın farz, kurban ve sadaka-i fitrın vacip olmalarının en birinci şartı evela vatan-ı islami düşmanlarımıza karşı muhafaza edecek, hücum ederlerse onlarla cenkleşecek, onları korkutup kaçırarak kadar kuvvetli olmalığımızdır”⁴²² [vurgular benim]

Alay müftüsü Mehmet Fahrettin’in beyan ettiği bu görüşlerinin ardından bir anda tartışma başladı ve İslamcı matbuatın sütunlarını işgal etti. Cemiyet-i İlmiye ve yayın organı *Beyanu’l-Hak* gerekçeler ve hedefler noktasında Mehmet Fahrettin ile benzer düşüncelere sahip olsalar da yöntem konusunda ona karşı çıkmaktaydılar. Mustafa Sabri Efendi ve Elmalılı Hamdi Efendi tasarruf edilmesi gereken onca kalem varken farz olan ibadetlerin askıya alınmasını yanlış bulmaktaydılar. Buna mukabil bu tartışmayı başlatan yazının da ilk defa yayınlandığı *Hikmet* gazetesi, başyazarı Filibeli Ahmet Hilmi’nin de desteğiyle, bu ibadetlerin ifası için sarfedilen ve Osmanlı geneli düşünüldüğünde çok büyük bir meblağa ulaşan paranın başta askeri yatırımlar olmak üzere ekonomiye kazandırılmasını savunmaktaydılar. Aksi takdirde İslam’ın, devletin, hilafetin geleceği büyük bir tehlike altına girecekti.

1910 senesinde yaşanan ve yaklaşık iki ay boyunca *Hikmet* ve *Beyanu’l-Hak* arasında süren bu tartışmayı başlatan ve *Hikmet*’te yayınlanan ilk yazı neşrinden yirmi bir gün sonra aynı başlıkla 25 Teşrinisani 1326 tarihli *Köroğlu* gazetesinde de yayınlanmıştı. Bununla beraber *Köroğlu* gazetesi tartışmanın devamında leh veya aleyhte başka bir

⁴²⁰ Mehmet Fahrettin burada Kuran-ı Kerim’de Enfal Suresi 60. Ayetine referans yapıyor. Söz konusu ayetin Diyanet İşleri Başkanlığı’na göre mealı şu şekildedir: “Onlara karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet ve savaş atları hazırlayın. Onlarla Allah’ın düşmanını, sizin düşmanınızı ve bunlardan başka sizin bilmediğiniz fakat Allah’ın bildiği diğer düşmanları korkutursunuz. Allah yolunda her ne harcarsanız karşılığı size tam olarak ödenir. Size zulmedilmez.”

⁴²¹ Müftü Mehmed Fahreddin, “el-Hak Bi’l-İttiba Ehakk -Hakk İttibaa Ehakkdır”, *Hikmet*, sy. 31, 17 Teşrinisani 1910, s. 2-4.

⁴²² Alay Müftüsü Mehmet Fahreddin, “Aklı Başında Din Kardeşlerime”, *Sırat-ı Müstakim*, sy 170, 25 TS 1327.

metne yer vermemiştir. Elbette bu, dolaylı da olsa Mehmet Fahrettin'in görüşlerine destek ve önem verildiği anlamına gelmekteydi. Diğer taraftan Kastamonu'da muhalefetin 1912 seçimlerine kadar "sessiz" kalması da meselenin takibini güçleştirmekte, bir tartışma yaşandıysa da görünürlüğünü yok etmektedir. Bu bakımdan Konya bize daha geniş imkânlar sunmakta ve bu tartışmanın siyasal bağlamını, izdüşümlerini daha net görebilmemizi sağlamaktadır.

Yukarıda bahsedildiği üzere bu tartışmada Mehmet Fahrettin'i destekleyen yayınlar *Hikmet* ve *Sırat-ı Müstakim/Sebilürreşad*'da yayınlanmakta ve *Beyanu'l Hak* ise karşıt görüşlere ev sahipliği yapmaktaydı. Bu bağlamda *Beyanu'l Hak*'ın yayınladığı yazılardan birisi de⁴²³ "*Maşrık-ı İrfan*'da görülmüştür" notuyla Konya'dan gelmekteydi. Konya'dan Ali Rıza; *Hikmet*'te yayınlanan ve Meşihat'ten "dört yüz milyon müslim din kardaşımızın kurban paralarını takviye-i mevcudiyetlerine hasr ve tahsis etmeleri için" fetva yayınlamasını ve böylece bu paranın donanmaya harcanmasını isteyen bir yazıyı⁴²⁴ eleştirmiş ve Konya'da *Maşrık-ı İrfan*'da yayınladığı bu yazı *Beyanu'l-Hak* tarafından iktibas edilmişti.⁴²⁵ Konya'dan yazan Ali Rıza da hemfikirleri gibi donanmanın güçlü olması gerektiğini ve bunun aynı zamanda bir dini görev olduğunu savunuyordu⁴²⁶. Ali Rıza'ya göre bu konu "maksad bahriyemizin takviyesi değil de takyidat-ı diniyenin düçar-ı za'f edilmesi" potansiyeli taşımaktaydı. Mali ibadetlerin bir süreliğine askıya alınmasını isteyenler bir yandan fetva istiyor ama diğer yandan da aslında fetva veriyorlardı ve bu tavırları ile de Meşihat'a karşı saygısızlık yapıyorlardı. Öte yandan bu taleplerin, gayrimüslim vatandaşların mali ibadetlerine yönelik bir talep içermemesi de başka bir gündemlerinin olabileceği ihtimalini doğuruyordu. İctihad kapısının açık olmasından hareketle bu istikamette fetvalar üretmek doğru değildi zira ictihad kapısı açıksa da "o paye-i bülende irtika için lazım gelen iktidar-ı ilmî, edebî, liyakat ve irfan"

⁴²³ Ali Rıza, "Hakikat Uğrunda", *Beyanu'l-Hak*, 22 TS 1326, sy. 88, ss. 1673-1675.

⁴²⁴ Ali Rıza, "Makam-ı Mualla-yı Meşihat-ı İslamiyeye", *Hikmet*, 26 TE 1326, sy. 30, s. 1

⁴²⁵ Bu dönemde iktibas mekanizması esas itibarı ile taşra matbuatının merkez matbuatından iktibas yapılması şeklinde karşımıza çıkmaktadır. 1909 Konya'sında "Acaba Görecek miyiz?" başlığıyla yayınlanan ve yazarın beklentilerini içeren bir metindeki maddelerden birisinin de "Vilayetlerdeki gazetecilerin müktesebattan feragat"ı olması bu tavrın yaygınlığına işaret etmesi bakımından önemlidir. *Beyanu'l-Hak* gibi merkezin önemli yayınlarından birisinin Konya'daki bir yazıyı iktibas etmesi ise istisnai bir durumdur ve bu, merkez ve taşradaki bu iki çevre arasındaki irtibatın niteliğine dair bir işaret olarak da okunmalıdır.

⁴²⁶ "Vatana muhabbeti olanlar hem feraiz-i ilahiyye ifa eder, hem de donanmamızın şevketine sa'y ettiği kadar sa'y eder ve edecek ve etmek de lazım çünkü İslamiyet âni âmidir" ifadeleri için bkz. Ali Rıza, "Hakikat Uğrunda", *Beyanu'l-Hak*, 22 TS 1326, sy. 88, ss. 1674.

sahibi kimseler yoktu. Ve nihayet “bin üç yüz seneden beri felsefeten kabul olunmuş ve diyebilirim ki İslamiyetin en tehlikelere maruz olduğu bir zamanda bile bu taarruzlar, hücumlara hedef olmadı idi”.⁴²⁷

1910 senesinde Girit meselesi ile gündeme gelen bu konu yaklaşık bir yıl sonra bu defa Trablusgarp savaşının kendini hissettirmesi ile tekrar gündeme gelecektir. Mehmet Fahrettin Meşihat’a hitaben – geçen sene yazdığı mektubu da hatırlatarak – tekrar bir mektup yazar ve Şeyhülislam’dan aynı minval üzere tekrar bir fetva ister. Ancak bu sefer tartışmanın başlangıç noktası İstanbul değil Eskişehir olacaktır.⁴²⁸ Mehmet Fahrettin’in Eskişehir’de İttihat ve Terakki’nin naşir-i efkarı olan *Hakikat*⁴²⁹ gazetesinde yayınlanan (15 Kasım 1911) “Huzur-i Âlî-i Meşihatpenahîye Tekîd-i İstifta”⁴³⁰ başlıklı bu yazı bir gün sonra İstanbul’da, *Sırat-ı Müstakim*’de neşredilecekse de Konya’daki tartışma *Hakikat*’te yayınlanan versiyon üzerinden cereyan edecektir.⁴³¹ *Maşrık-ı İrfan*’ın 8 TS 1327 tarihli sayısındaki Avni imzalı yazı Mehmet Fahrettin’in şair-i islamiyenin kaldırılmasını teklif eden Mehmet Fahrettin’in “ulum-i diniye ve efkâr-ı umumiye”ye vakıf olmadığını, Osmanlıların “mensup olduğu dinin bir cüzüne bile halel getirmeyerek tez vakitte mükemmel bir donanma ve levazım-ı saire ihya ve inşasına amade ve müheyya” olduklarını belirtir.⁴³² *Maşrık-ı İrfan* bu yazıyı yayınlamakla kalmaz ve bir de çağrı yayınlayacaktır: “Makale-i mezkureye daha doğrusu şu taarruza müdafaa

⁴²⁷ Ali Rıza, “Hakikat Uğrunda”, *Beyanu’l-Hak*, 22 TS 1326, sy. 88, ss. 1674.

⁴²⁸ Mehmet Fahrettin Efendi’nin o tarihlerde Eskişehir’de olduğu ileri sürülebilir. Zira *Sırat-ı Müstakim*’in *Hakikat*’ten iktibasen aktardığı bir habere göre “Kırkkilise alay müftüsü, fuzelâ-yı asırdan Fahreddin Efendi, Eskişehir İttihâd ve Terakki Kulübü’nün bahçesinde bütün ahâlîye karşı Cuma gecesi bir mev’iza-i dîniyye ve vataniyye îrâd buyurmuşlardır.”. Bkz. “Ulûî Bir Mevaiz-i Diniye”, *Sırat-ı Müstakim*, 27 TE 1327, sy. 166, s. 160.

⁴²⁹ Bu yazının yayınlandığı tarihlerden kısa bir süre sonra *Hakikat* gazetesini, İstanbul’dan İTC tarafından gönderilen genç bir gazeteci olan Hakkı Tarık Us idare edecektir. *Hakikat* gazetesi koleksiyonu latin harflerine aktararak yayınlanmıştır. Bkz. Ali Şükrü Çoruk (ed.), *Eskişehir’de Bir Dönemin Aynası Hakikat Gazetesi 1911-1912*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013

⁴³⁰ *Hakikat*, s. 142, 2 TS 1327, s. 1-2.

⁴³¹ Bunun bir nedeni Eskişehir neşriyatının İstanbul neşriyatına nazaran daha hızlı ve daha erken bir şekilde Konya’ya ulaşması olabilir. Bununla beraber İttihat ve Terakki’nin naşir-i efkarı konumundaki *Hakikat*’in *Sırat-ı Müstakim*’e göre daha “karşıt” bir yayın olması da bir etken olarak düşünülebilir.

⁴³² Avni, “Hakikat Gazetesinde Neşr Olunan Makale Sahibi Konya Talebe-i Ulum Mümeyyizi Mehmet Fahreddine”, *Maşrık-ı İrfan*, sy. 244, 8 TS 1327/21 TS 1911, s. 1. Bu yazıdan; metinlerinde isminin önüne “Alay Müftüsü”, “Yedinci Seyyar Topçu Alayı Müftüsü”, “Arnavut” gibi sıfatlar koyarak imza atan Mehmet Fahrettin’in o sıralarda Konya talabe-i ulum mümeyyizi olduğunu da öğreniyoruz. Talebe-i ulum mümeyyizi, medrese talebelerini imtihan eden ve böylece imtihan edilen öğrencinin askere gönderilip gönderilmeyeceğine karar veren imtihan komisyonun bir üyesidir. Mehmet Fahrettin Efendi kur’a imtihanları dolayısıyla Konya ve civarında olmalıdır.

hususunda ulemamız tarafından varid olacak makalât-ı cevabiyyeyi gazetemiz maalfitihar derc-i sütun edecektir.”⁴³³

Mehmet Fahrettin *Maşrık-ı İrfan*’da yayınlanan eleştiriye cevabını İttihatçı Babalık gazetesinin sütunlarında verdi.⁴³⁴ Mehmet Fahrettin burada kendini müdafaa etmenin yanısıra Maşrık-i İrfan’ı ve orada yazısı yayınlanan Avni’yi⁴³⁵ eleştirecektir. “Vatan-ı İslam öldükten, zincir-i esaret boynumuza geçtikten, Kuran-ı Kerim parçalanıp kademhanelere atılarak necaşlara bulandıktan sonra haccın, zekatın, kurbanın, sadaka-i fitrın ne faidesi, ne sevabı olur?” sözleriyle çıkış noktasını bir kere daha vurgulayan Mehmet Fahrettin, Avni isimli yazarı Şeyhülislama hitaben yazılmış dolayısıyla muhatabı olmadığı bir cevap verdiği için Şeyhülislam’dan rol çaldığı yorumunu yapacaktır. Babalık’ın bir sonraki sayısı yine Mehmet Fahrettin tarafından kaleme alınan bir başka müdafaa metnine yer verecektir. *Maşrık-ı İrfan*’ın 245. sayısında yayınlanan Ahunzade Mehmed ve Kadri beyler tarafından yazılan bir yazıya⁴³⁶ cevaben kaleme aldığı bu yazısında kendisine muhalif ulemayı Ebu Cehil benzetmesinde bulunarak cahillikle suçlamış, ve “Uleması cahil olan bir milletin sonu budur. İstiklâlini, hürriyet ve hakimiyetini düşmanlarına teslim ederek onların boyunduruğuna geçmek onların

⁴³³ “Maşrık-ı İrfan”, *Maşrık-ı İrfan*, sy. 244, 8 TS 1327/21 TS 1911, s. 1. Gazetenin bu sayısının 3. sayfasında yer alan bir haberden anlaşıldığına göre Maşrık-ı İrfan’a gazete baskıya girdiği sırada “Eskişehir’de Hakikat gazetesinde müftü Fahreddin imzalı mülhid bir kalemle yazılmış olan makaleye reddiye olarak” bir yazı daha gelmiş ama basılamamıştır. Gazete gelecek nüshada söz konusu metni yayınlıyacağını bildiriyorsa da *Maşrık-ı İrfan* koleksiyonlarının eksikliği nedeni ile bu yazının muhtevasını ancak kısmen bilebiliyoruz. Zira Mehmet Fahrettin’in *Babalık*’taki bir sonraki yazısı bu yazıya cevap olacaktır. Bkz. “İtizar”, sy. 244, 8 TS 1327/21 TS 1911, s. 3

⁴³⁴ Mehmet Fahrettin 12 TS 1327’de *Babalık*’ta yayınlıyacağı bir yazıda (“Aklı Başında Din Kardeşlerime”, sy. 86), şu cümleleri kuracaktır: “Vatan-ı İslam öldükten, zincir-i esaret boynumuza geçtikten, Kuran-ı Kerim parçalanıp kademhanelere atılarak necasetlere bulandıktan sonra haccın, zekatın, kurbanın, sadaka-i fitrın ne faidesi, ne sevabı olur?”. Bu yazı daha sonra, Konya gündemine ilişkin spesifik içeriği çıkarılarak, İstanbul’da *Sırat-ı Müstakim*’de de yayınlanacaktır. Bkz. Alay Müftüsü Mehmet Fahrettin, “Aklı Başında Din Kardeşlerime”, *Sırat-ı Müstakim*, sy. 170, 25 TS 1327.

⁴³⁵ Hiçbir sıfat kullanmaksızın sadece ismini imza olarak atan bu Avni, o sıralarda 31 Mart yargılamaları dolayısıyla Ankara’da hapisanede bulunan Hoca Rasim Avni olabileceğini düşünüyorum. Hakkı Tarık Us Koleksiyonu’nda yer alan iki *Maşrık-ı İrfan* nüshasından birisinin posta etiketindeki “Ankara Hapishanesi’nde: Beyazıt Dersiamlarından Ahmet Rasim Efendi’ye” notu, İstanbul Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye üyelerinden Rasim Avni Efendi’nin hapisanede yken *Maşrık-ı İrfan* okuduğunu göstermektedir. Bir siyasi mahkum olarak Hoca Rasim Avni, kimliğini açık etmemek için sadece Avni imzasıyla yazmış olabilir.

⁴³⁶ Gazetenin bir önceki sayısının (s. 244) 3. sayfasında yer alan bir haberden anlaşıldığına göre *Maşrık-ı İrfan*’a, gazete baskıya girdiği sırada, “Eskişehir’de Hakikat gazetesinde müftü Fahreddin imzalı mülhid bir kalemle yazılmış olan makaleye reddiye olarak” bir yazı daha gelmiş ama basılamamıştır. Gazete gelecek nüshada söz konusu metni yayınlıyacağını bildiriyorsa da *Maşrık-ı İrfan* koleksiyonlarının eksikliği nedeni ile bu yazının muhtevasını tam olarak bilemiyoruz. Mehmet Fahrettin’in *Babalık*’ta bu yazıya cevap vermektedir. Bkz. “İtizar”, sy. 244, 8 TS 1327/21 TS 1911, s. 3

hidmetkârı, kölesi, esiri olmaktır” cümlesiyle meselesi kendi argümanını temellendirdiği noktaya çekecektir. Misyoner teşkilatının Anadolu vilayetlerinde kök salmasının bir tehdit oluşturduğunu vurgulayacak ve onların başarısının sebebini ulemanın başarısızlığında görecektir. “İslamın mani-i terakki ve tekamül” olarak görülmesini de ulemaya fatura eden Mehmet Fahrettin’e göre ulemanın pozitif bilimlere kaşrı mesafeli duruşu, bu bilimleri teşvik etmesi gerekirken tekfir etmesi “millet-i müstakbeleyi misyonerlere terk, vatanı Frenklere teslim etmek”ten başka bir sonuç doğurmamıştır. Nihayet klasik derslerle yapılacak bir eğitimin ülkeye bir faydası olmayacağı kanaatini tekrar izhar eder: “Çarşılarımızda esnaf sarf ve nahiv satar! Fabrikalarımız mantık döker! Tüfenklerimiz Meani’den! Toplarımız Fesahat ve Belağat’tan! Zırhlılarımız Beyan’dan, kruvazörlerimiz, tayyarelerimiz sanayî-i bedi’adan”.⁴³⁷ Mehmet Fahrettin *Babalık*’ın 29 TS 1327 tarihli bir sonraki sayısında yazmaya devam edecek bu defa *Maşrık-ı İrfan*’da yayınlanan Aksekili Mustafa Hakkı Efendi imzalı yazıyı hedefine alacaktır. Mustafa Hakkı Efendi’yi “başı sarıklı anarşist” olarak niteleyen Fahrettin Efendi fetva talebinin “tedhiş-i ezhan” olarak yorumlayanları “ulema-yı müfsidîn ve füze-yı cahilin” olarak niteleyecek ve devam edecektir:

“Maşrık-ı İrfan’ın suallerine cevap veriyorum zan olunmasın: Çünkü Kuran-ı Kerim’den başka bir hüccet, fıkıhtan ayrı bir senet istiyor! Benim bunlardan irad ettiğim edille-i vazıha, ictihâdât-ı zatiyemden ibaret imiş! Biz acimizi biliriz. Ve rûtbe-i celîle-i ictihâdî haiz olmak dava-yı kâzibânesinden Cenab-ı Hakk’a sığınırız. Fakat Maşrık-ı İrfan – vicdan ve insaf varsa !? – düşünmelidir ki (...) garazkarlıkla usul-i fikhî, fikhî da inkar ediyor! Bin üç sene evvel silah ne idi. Ok, kılınc, kalkan, mızraktan ibaret! Ya şimdi silah nedir? Bunun cevabını mekteb çocuklarından alsınlar. !! Bak işte İtalyanlar tayyareler ile Trablus’da havada uçuyorlar! Askerimizin mevkilerini görüyor ve adetâ miktarını tadad ediyorlar! Üzerlerine bombalar yağıyorlar. Gördünüz mü şimdi silahı? Şâyân-ı dikkat değil midir? Cenab-ı Hakk “serian kuvvet i’dad ediniz!” buyuruyor. Kuvvet, ki yevm-i nüzulünden ta kıyamete kadar maddî manevî bütün vesâit ve levâzım-ı harbiyeye şâmil. İşte tayyare de bugün kuvvet nazm-ı celilinin daire-i şümûlünde kendisini gösteriyor.! Bize bunu da acilen i’dad ve ihzar etmek, düşmana mukabele eylemek farz.”⁴³⁸

Maşrık-ı İrfan bu yazıları da cevapsız bırakmayacak ve Abdullah imzalı “Yine Fahreddin Efendi’ye Cevap” başlıklı yazı ile meseleyi tartışmayı sürdürecektir. Fahreddin Efendi’nin “cahil” ithamına itiraz eden *Maşrık-ı İrfan*, Alay müftüsünün düşüncelerini ya

⁴³⁷ Alay Müftüsü Mehmed Fahreddin, “Nâ ehil olur muarız-ı ehil / Her Ahmed’e bulunur Ebu Cehil”, *Babalık*, sy. 89, 26 TS 1327, s. 1-2.

⁴³⁸ Alay Müftüsü Mehmed Fahrettin, “Nâehil olur muarız-ı ehil / Her Ahmed’e bulunur Ebu Cehil”, *Babalık*, sy. 90, 29 TS 1327, s. 1-2.

islam tarihinden, mezhepler tarihinden bir referansla temellendirmesini yahut -eğer ictihad yapıyor ise- “kavaid-i ictihadiye” ve “usul-i felsefe-i fıkhîye”sini izah etmesini defaatle istediğini ancak bir yanıt alamadığını belirtecektir.⁴³⁹ Diğer taraftan *Maşrık*’ın bu sayısında Mehmet Fahrettin Efendi’ye itiraz sadedinde yer verilen tek yazı da bu olmayacaktır. Daha önce Beyanu’l-Hakk’ın bu çerçevede kaleme aldığı bir başka yazısını iktibas ettiği Ali Rıza’nın “Konya Telebe-i Ulum İmtihanına Memur Olan Alay İmamı Çamlıklı Fahrettin Efendi Hazretlerine”⁴⁴⁰ başlıklı ve imzası belli olmayan “Alay Müftüsü “Alay Müftüsü Fahrettin Efendiye” başlıklı yazı⁴⁴¹ *Maşrık-i İrfan*’ın 248. sayısını bir özel sayı hüviyetine sokacaktır. Ali Rıza, “i’dad-ı kuvvet şcair-i mezkurenin [hac, zekat, kurban kastediliyor] vucubunun şartı olduğu müselleme değildir, beyan ve isbatı matlubdur” notuyla Mehmet Fahrettin efendinin en temel iddiasını delillendirmesini istemiş “fıkıh nokta-i nazarından” cevabı verilmedikçe tartışmayı ilerletmenin anlamsız olacağını belirtmişti. Gazetenin diğer yazısında ise Mehmet Fahrettin Efendi’nin *Babalık*’ta ulemanın misyonuna ilişkin ikazlarının yerinde olduğunu belirttikten sonra, dini tartışmaya girişmeyeceğini ancak Mehmet Fahrettin’in, Sultan Aziz zamanında teşkil edilen dünyanın en güçlü donanmalarından birisi çürümeye terk edilirken buna itiraz etmenin de farz olacağı cihetle “evrak-ı havadisle veya vesait-i saire ile” olsun niçin bir ikazda bulunup bulunmadığını soruyordu. Keza, Mehmet Fahrettin’in şimdiye kadar Donanma Cemiyeti’ne yaptığı bağışlarını belgelemesi de yazarın bir başka isteğiydi. Öte yandan yazar haccın diğer boyutlarına işaret ederek onun sadece Kabe’yi ziyaret etmek olmadığını aynı zamanda “umum akvam-ı muhtelif-i İslamiyeyi bir noktada görüştürmek, biliştirmek, yekdiğerinin ahval ve adât ve muamelatından ve siyasi ve iktisadi fikirlerinden haberdar ve binnetice ittihad-ı umumîyi tesis eylemek gibi hikmet-i celileye”de sahip olduğunu ve bu boyutlarıyla da vaz geçilemeyeceğini vurguluyordu.

Bu tartışma bağlamında *Babalık*’ta yayınlanan son metin 3 KE 1327 tarihini ve yine Mehmet Fahrettin imzasını taşır. Mehmet Fahrettin Efendi “iki senecik olsun” kaydını düşerek taleplerini yineler. Ve bir insanı “ölümden kurtarmak için namazı bozmak farz” olduğuna göre çok daha büyük bir ölçek için düşünmenin ve itiraz etmenin yersizliğini

⁴³⁹ Abdullah, “Yine Fahreddin Efendi’ye Cevap”, *Maşrık-ı İrfan*, sy. 248, 30 TS 1327, s. 1. Bu yazı “mabadi var notuyla bitmektedir.

⁴⁴⁰ *Maşrık-ı İrfan*, sy. 248, 30 TS 1327, s. 3.

⁴⁴¹ *Maşrık-ı İrfan*, sy. 248, 30 TS 1327, s. 3. Bu yazı da “mabadi var” notuyla bitmektedir. Ancak *Maşrık-ı İrfan*’ın müteakip sayıları erişilebilir durumda olmadığı için yazının devamını göremedim.

belirtir. Mehmet Fahrettin'in *Maşrık-ı İrfan* çevresindeki ulemayı kastederek "Konya camilerinde aleyhime müretteb dersler verildi"ğini belirtmesi bu konunun Konya gündemini ne derece işgal ettiğini göstermesi bakımından da önemlidir.⁴⁴²

Maşrık-ı İrfan'ın koleksiyonlardaki nüshaları bu tartışmanın nasıl devam ettiğini takip etmemize imkân vermiyor ancak Babalık gazetesinin sayılarını incelediğimizde de Alay Müftüsü Mehmet Fahrettin'in burada zikredilenler dışında bir başka cevabi yazı yazmadığını görüyoruz. Belliki bir sebeple bu tartışma sona ermiş veya erdirilmişti. Tartışmanın nasıl devam ettiğini bir yana bırakacak olursak, dini ama dini olduğu kadar siyasi boyutları da olan bu tartışmanın ortaya çıkardığı önemli sonuçlardan birisi II. Meşrutiyet Osmanlı taşrası ile merkezi arasındaki entelektüel ilişkilerin, referans ağlarının nasıl işlediğini ve bu işleyişin kurulumunda siyasal pozisyonların oynadığı rolü açık bir şekilde göstermiş olmasıdır. Meselenin *Maşrık-ı İrfan* ve *Beyanu'l-Hak* gibi siyaseten İTC karşısında konumlanan gazeteler ile *Köroğlu*, *Babalık*, *Hakikat*, *Hikmet*, *Sebilürreşad*/*Sıratı müstakim* gibi İTC yanında konumlanan gazeteler arasında cereyan etmesi, Donanma Cemiyeti ile İTC arasındaki organik bağ da göz önünde bulundurulduğunda, bu işleyişe dair geniş (ve çok daha genişlemeye müsait) bir malzeme sunmaktadır.⁴⁴³ Trablusgarp harbi sırasında ve seçim arefesinde merkez ve taşra vilayetlerini kapsayacak şekilde tekrar alevlenen bu büyük tartışmanın bir önceki senenin aksine *Köroğlu* gazetesinde kendisine bir şekilde yer verilmemiş olmasının ayrıca altını çizmek gerekir. Kastamonu muhalefetine Konya ve Eskişehir'dekine nazaran daha güçsüz olmasının, İttihatçı *Köroğlu* gazetesinin karşısında bir muhalif gazetenin olmamasının, bu tartışmanın uyarılmış bir tartışma olabileceği ihtimali ile birlikte, bu sonuçta etkisi olduğu söylenebilir.⁴⁴⁴

Hac, zekat, kurban üzerinden yapılan bu tartışmanın bir başka sonucunun da seçim sürecinde ortaya çıkacağını düşünüyorum. 1912 seçimleri sırasında Hürriyet ve İtilaf Fırkası taraftarlarının İttihat ve Terakki'nin "otuz ramazan, beş namaz"ı kaldıracağı

⁴⁴² Alay Müftüsü Arnavut Mehmed Fahrettin, "Nâhil olur muarız-ı ehil / Her Ahmed'e bulunur Ebu Cehil", *Babalık*, sy. 91, 3 KE 1327, s. 1-2.

⁴⁴³ Bu tartışmayı dini açıdan ve özellikle zekat bağlamında ele alan bir çalışma için bkz. Eyyüp Topcı, "20. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Kurumlara Zekât Verilmesi ile İlgili Tartışmalar: Donanma Örneği", İstanbul Üniversitesi SBE YL Tezi, İstanbul, 2019.

⁴⁴⁴ Trabzon, Bursa, İzmir, Kayseri gibi hem yayın açısından hem muhalefet açısından zengin bölgeler üzerinden bu tartışmanın izlerini sürmenin karşımıza daha net ve anlamlı bir tablo çıkaracağı izahtan varestedir.

yönündeki yaygın propagandanın arka planında kurban, zekat ve haccın bir süreliğine askıya alınmasını öneren ve bilhassa İTC yanlısı platformlarda ifade imkanı bulmasının bir zemin teşkil ettiği kanaatindeyim. *Maşrık-ı İrfan*'ın Mehmet Fahrettin'e eleştiriler içeren 248. sayısında yer alan ve İstanbul'da yapılan ve İTC ile HİF arasındaki siyasal rekabetin ilk raundu olarak görülen ara seçimin sonuçlarını aktaran küçük bir haber yakın gelecekte zaten ısınmış olan gündemin hayli kızışacağını da haberini vermekteydi ki bir sonraki başlığın konusunu bu süreç teşkil edecektir: "Hürriyet ve İtilaf Fırkası namzedi mebus-i muhterem Tahir Hayreddin Bey 196 rey ile mebustur. İttihat ve Terakki Cemiyetinden Adliye Nazırı Memduh Bey 195, Donanma Cemiyeti Reisi Şefik Bey 2, Evkaf Nazırı Sabıkı Şemseddin Bey 1"⁴⁴⁵

3. 4. Kastamonu'da Siyasi Kutuplaşmanın Seyri

Konya'da neredeyse II. Meşrutiyetin ilanında sonra kendisini hissettirmeye başlayan, 31 Mart'ın hemen öncesinden itibaren tırmanışa geden ve 1912'ye doğru sürekli ivme kaydeden siyasal kutuplaşmanın Kastamonu'daki seyri daha farklı ve takibi daha güçtür. Kastamonu'daki farklılığın bir mahiyet farkı olup olmadığı tartışmaya açık olsa da esas itibarıyla bir hacim ve görünürlük farkıdır ve takibi güçleştiren de meselenin bu boyutudur aslında. Daha önce belirtildiği üzere Kastamonu'da muhalif siyasi çevrelerin 1912'ye kadar bir gazetelerinin olmaması tartışma konularının kamusallaşmasının ve - alakalı ise eğer- geniş Osmanlı taşrası ile ilişkilendirilebilmesinin önündeki en büyük engeli teşkil ediyordu. Buna iktidarın baskı mekanizmalarının etkinliği de eklendiğinde konu ancak İTC taraftarlarının yer verdiği ölçüde izlenebilir bir karakter taşır hale gelmektedir. Yine de bunun, her şeye rağmen bir anlatı oluşturmaya imkan verdiğini belirtmek gerekir.

1909'un hemen başında *Köroğlu* gazetesi'nin ilk sayılarından birisinde yayınlanan bir telgraf metni Kastamonu'da da ulema menşeli bir takım muhalefet odaklarının teşekkül etmeye başladığı intibasını vermektedir.

"Hamidiye'de Cemiyet-i İlmiye teşkiliyle bir takım teşebbüsât-ı nafiada bulunduklarına dair Kastamonu gazetesinde münderiç fıkra külliyyen kazıbdır. Teşekkül eden cemiyet ilmî değildir. Memlekette şûriş ikâına hadim yaftalar

⁴⁴⁵ *Maşrık-ı İrfan*, sy. 248, 30 TS 1327, s. 3

yapıştırarak efkar-ı ammeyi tahdiş eden cühela nedvesidir. Haklarında lazım gelen takibat için vesatet buyurmaları mütemennadır.”⁴⁴⁶ [vurgular benim]

Söz konusu telgrafta bahsedilen Cemiyet-i İlmiye ve faaliyetleri hakkında ne yazık ki bir bilgimiz yok. Bununla beraber “memlekette şûriş ikına hâdim yaftalar”ın içeriklerinin yeni rejimin şer’iliği bağlamında itirazlardan veya taleplerden oluştuğunu düşünebiliriz. Köroğlu’nun bu telgraf metninin ardından yayınladığı yorum bu belirsizlikleri gidermemekle beraber İTC’nin sert tavrını yansıttığının yanısıra konuyu bambaşka bir boyuta çekmesi ile dikkate değerdir:

*“Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinden maada devletçe resmen tanınmış bir cemiyet olmadığı malumdur. Hamidiye kasabasında teşekkül eden ve Kastamonu gazetesinin 1773 numaralı nüshasında faaliyet-i ciddiye ve icraat-ı müstahsenelerinden bahs edilen cemiyet-i ilmiyenin icraatı baladaki telgrafnamede beyan olduğu veçhile tahdiş-i ezhanı mucib harekatta bulunmaktan ibaret ise katiyyen gayrıcaiz ve calib-i nazar-ı dikkattir. Bu işe vilayetçe nazar-ı bîkaydî ile bakılmayacağını tabii gibi görürüz.”*⁴⁴⁷ [vurgular benim]

İTC’nin kendisini Osmanlı Devleti nezdinde resmen tanınmış tek cemiyet olarak lanse etmesinin barındırdığı alt mesajlar ve valiliğe verdiği üstü kapalı emrin içeriği açıktır ve bilkuvve veya bilfiil muhalefet yapmanın imkânlarını ortadan kaldırmaya dönük bir iradeyi yansıtmaktadır. Ancak Köroğlu’nun bu yorumunda ilginç olan Kastamonu gazetesinde referans verdiği gelişmedir. Zira gazetenin 1773. sayısında yer alan ve “Kastamonu Cemiyet-i İlmiye’sinden” başlığıyla aktarılan gelişme Cemiyet-i İlmiye’nin, Kuran-ı Kerim’i “fenn-i tecvid” üzere okumalarını sağlamak için esnafa ders vermeye başladığını ve bunun için çarşıda bir yer tuttuğuydu. Hatırlanacağı üzere daha önce İTC bünyesinde ulemanın faal olduğu bir heyet-i ilmiye kurulmuştu. İTC’nin bir vesile bularak okları çevirdiği Cemiyet-i İlmiye ise – Konya’daki gibi ama ondan daha sonra – İTC’den bağımsız olarak kurulmuştu bu girişimin öncülüğünü müftü Hafız Mehmed Emin Efendi yapmaktaydı.⁴⁴⁸ Programına bakılırsa Cemiyet-i İlmiye “idare-i meşrutiyetin tayin ettiği salahiyyet dairesinde” hareket eden ve gündemini tamamen dini eğitimin (ve medreselerin) iyileştirilmesine hasretmişti.⁴⁴⁹ Ulema, meşayih ve dersiamlar tarafından kurulan ancak “liyakati nümayan olan eimme ve huteba ve muallimin-i

⁴⁴⁶ “Hamidiye’den Maruf Bir İmza ile Batelgrafname Gazetemize Yazılıyor”, *Köroğlu*, sy. 7, 28 KS 1909, s. 4.

⁴⁴⁷ “Köroğlu”, *Köroğlu*, sy. 7, 28 KS 1909, s. 4.

⁴⁴⁸ Cemiyetin kurulacağına ilişkin ilk duyuru için bkz. “Cemiyet-i İlmiye”, *Kastamonu*, 18 Teşrinisani 1908, sy. 1766, s. 2.

⁴⁴⁹ Cemiyet-i İlmiye’nin programı için bkz. “Cemiyet-i İlmiye Programı”, *Kastamonu*, 16 Kanunuevvel 1908, sy. 1770, s. 2.

mekatibden” isteyenlerin de üye olabileceği bu cemiyetin potansiyeli İTC’yi tedirgin etmiş olmalıdır. Bir kısmını bizzat yaşadığı Kastamonu yakın tarihine dair titiz çalışmaları bulunan Ziyaeddin Demircioğlu’nun Cemiyet-i İlmiye’nin siyasetle uğraşmadığını ancak İTC’ye mensup ulema tarafından da teveccüh görmediğini 31 Mart’tan sonra ise dağıldığını söyler.⁴⁵⁰ Demircioğlu’nun Cemiyet-i İlmiye’nin mensuplarına dair aktardığı isimler İTC’nin neden tedirginlik duyduğunu ve bu cemiyete neden iltifat etmediğine dair spekülatif yorumlar yapmamıza imkan tanıyor. Buna göre başlıca üyeler; Müftü Hafız Emin Efendi’nin yanı sıra Dursunzade Hilmi Efendi, Atabey Müderrisi Mehmet Efendi, Salimefendizade Namık ve kardeşi Hacı Tevfik Beylerdi.⁴⁵¹

Bu isimler üzerinde biraz durmak İTC’nin duyduğu tedirginliği anlamamızı da kolaylaştıracaktır. Bu çalışmanın birinci bölümünde ifade etmeye çalıştığım üzere, 1876 Meclis-i Mebusanı Kastamonu mebusu olan Salim Efendi’nin oğlu olan Namık ve Tevfik efendiler II. Abdülhamid döneminin ikbal sahibi eşrafını temsil ediyorlardı. Kastamonu’daki Jön Türk eğilimli çevrelerle araları iyi değildi ve Ahmet Mahir Efendi’nin müftü adayına karşılık kendileri de Hafız Mehmed Emin Efendi’yi desteklemiş ve çetin bir rekabetin ardından müftü seçtirmeyi başarmışlardı. Vilayet Meclisi üyesi de olan Namık Efendi her ne kadar II. Meşrutiyet’in ilanından sonra Kanun-i Esasi bastırıp ücretsiz olarak dağıtsa⁴⁵² ve İttihat ve Terakki Cemiyeti ile yakın ilişki kurmaya çalışsa da bunda başarılı olamamıştı. Öte yandan bu isimlerin hepsi 31 Mart sonrasında Divan-ı Harb-i Örfi’de yargılanmak üzere İstanbul’a gönderilmişlerdi. Her ne kadar yargılamalardan beraat etseler de artık İTC ile aralarına kapanmayacak bir mesafe girmişti.⁴⁵³ Nitekim ilerleyen sayfalarda göreceğimiz üzere bu isimler (Müftü Emin

⁴⁵⁰ Demircioğlu; *Kastamonu’da ...*, s.34, 60. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Eskişehir şubesi mensuplarından Emin Sazak, 31 Mart’tan sonra Eskişehir’deki Cemiyet-i İlmiye’nin de pasifize edilerek tamamıyla İTC bünyesine alındığını belirtmektedir. Bkz. Emin Sazak, *Emin Bey’in Defteri*, İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2009, s.

⁴⁵¹ a.g.e., s.34. Atabey Müderrisi Mehmet Efendi’nin Meclis-i Mebusan’ın açılışı sırasında yapılan törenlerde oynadığı merkezi rol için bkz. *Köroğlu*, sy. 2, 24 KE 1908, s. 1.

⁴⁵² a.g.e., s. 34.

⁴⁵³ 31 Mart’tan sonra İstanbul’dan gelen bir heyet-i tahkikiye Kastamonu’da incelemelerde bulunacak ve neticede suçlu olabileceklerini düşündüğü bazı kişileri Divan-ı Harbe sevkedecektir. Yargılanmak üzere İstanbul’a gönderilen ve beraat eden kişiler; Nafia kondüktörü Emin Efendi, mektupçu Ahmet Refet, Eşraftan Namık ve kardeşi Tevfik Beyler, eşraftan ve meşayihden Ahmet Ziyaettin ve Müftüzade Abidin Efendiler, kasap esnafından Ankaralıoğlu Ali Ağa, Atabek Medresesi Müderrisi Mehmet Efendi, Kırkbeşzade Ahmet Efendi ve Ankaralı Ali idiler. Söz konusu isimlerin beraat ettiklerine dair bkz. *Köroğlu*, sy. 42, s. 3; Nafia kondüktörü Emin Efendi için bkz. Emin Efendi, *Köroğlu*, sy. 29, s. 2; Kondüktör Emin Efendi’nin İttihat ve Terakki üyesi olduğuna dair bkz. “Kastamonu’da İrticaıyyun”, *Köroğlu*, sy. 30. Emin Efendi’nin terfi etmek sureti ile memuriyetine döndüğü bilgisi için bkz. “Terfi ve Avdet”, *Köroğlu*, sy. 40, s. 3; müderris Mehmet Efendi için bkz. *Köroğlu*, sy. 44, s. 4; Kırkbeşzade Ahmet Efendi ve Ankaralı Ali

Efendi 1909 Temmuz’unda vefat edecektir⁴⁵⁴) 1912’ye gelindiğinde Hürriyet ve İtilaf Fırkası Kastamonu şubesinin kurucu kadrosunda yer alacaklar ve Dursunzade Hilmi Efendi HİF adına mebusluğa adaylığını koyacaktır. Bu tabloya Demircioğlu’nun Cemiyet-i ilmiyeyi Ahrar Fırkası ile İttihat ve Terakki arasındaki kutuplaşma arasında bir yere konumlandırması⁴⁵⁵ da eklendiğinde Kastamonu’da siyasal muhalefetin merkezle ve -bu tez bağlamında da- Konya ile eş zamanlı olarak 31 Mart öncesinde ortaya çıktığını, bütün aktörlerini bilemesek de ulema-eşraf-şeyh ittifakına dayandığını söylemek mümkün hale geliyor.

Kastamonu’da siyasal muhalefet varlığını hissettirmiş olsa da bunun ne kadar geniş kapsamlı ya da güçlü bir zemine oturduğunu tahmin etmek zor görünüyor. Konya’da olduğu gibi ifade kanallarından mahrum olan ve bu yönüyle daha güçsüz intibai veren bu muhalefete mukabil -bu çalışmada sıklıkla vurguladığım üzere- İTC’nin Kastamonu’da kurduğu ve giderek güçlendireceği hegemonyanın da bu görünürlüğü azalttığının altını çizmek gerekir. *Köroğlu* gazetesi’nin 31 Mart ile alakalı olarak

“Filhakika burada mülhakata da teşmiline filen tevessül olunmuş kuvvetli bir tertib-i irticai var idi. (...) Fakat kuvvetli ve tesirli olmakla beraber “Kastamonu ahalisi” tabiri istimal olunamayacak derecede mahdud bir daireye münhasır idi. Bu mavffakiyet Cenab-ı Hakk’ın eser-i lütfu ve inayeti ve Ragıp Bey’in de bir cüz-i falı bulunduğu bir kitle-i hamiyetin mahsul-i sayı ve gayretidir. Ragıp Bey’in silaha müracaat etmesi maddesi dahi külliye esassızdır.”⁴⁵⁶

açıklaması yanlış olmamakla beraber bu sürece dair de ipuçları barındırmaktadır. Kastamonu İTC’nin en görünür ve önemli figürlerinden birisi olan Ragıp Bey’in muhaliflere silah doğrultup doğrultmadığı belirgin olmasa da, İTC mensuplarının telgrafhaneyi ve posta tevziyatını kontrol altında tuttukları bilinmektedir. Nitekim Köroğlu’nun “bir kitle-i hamiyetin mahsul-i sayı ve gayreti” olarak niteliği faaliyetler de bunlar olmalıdır⁴⁵⁷ ki 31 Mart sonrasında Darü’l-Kurra Medresesinde meşrutiyetin

için bkz. “Harcırah”, *Köroğlu*, sy. 73, s. 4. Kastamonu Maarif Müdürü de Divan-ı Harbe sevk edilmiş ancak yargılanmasına gerek görülmemeyerek serbest bırakılmıştı. Bkz. “Tahir Rüştü Bey”, *Köroğlu*, sy. 47, s. 2

⁴⁵⁴ Bkz. “İrtihal”, *Köroğlu*, sy. 29, 1 Temmuz 1909, s. 2. Köroğlu gazetesinin müftünün vefat haberini 2. sayfadan vermesi, hakkında müstakil bir yazı yayınlamaması da bu açıdan anlamlıdır.

⁴⁵⁵ a.g.e., s.35.

⁴⁵⁶ “Tebyin-i Hakikat”, *Köroğlu*, sy. 25, s.2.

⁴⁵⁷ Yüzbaşı Adil Bey ve İsmail Hakkı Bey Kastamonu merkez telgrafhanesinin kontrolünü ele alarak istenmeyen haberlerin, muhalif neşriyatın vilayete ulaşmasını engellemişlerdi. Bkz. Demircioğlu; Kastamonu’da... , s.42; ayrıca bkz. a.g.e.; s.42/dn.1. Yüzbaşı Adil Bey’in 31 Mart sırasında cemiyet adına yararlılıklar gösterdiği için ayrıca bkz. M. R., “Şehid Adil Bey Merhum”, *Köroğlu*, sy. 123, s.3. Öyle anlaşıyor ki aynı durum çevre kazalarda da söz konusu idi. Örneğin Taşköprü’den gönderilen bir yazıda kazanın telgraf müdürü Refet Bey “hidmet-i samimane ve gayret-i vatanperveranesi” münasebeti ile tebrik edilmektedir. Bkz. Musa, “İki Köroğlu Daha”, *Köroğlu*, sy. 22, s.3.

tekrar kazanılmasında gösterdikleri gayretten dolayı ulema, meşayih ve telgrafhane memurlarının da davet edildiği bir teşekkür yemeği verecektir.⁴⁵⁸

Cemiyet-i İlmiye'nin muhalefet potansiyeli bir yana bırakılacak olursa II. Meşrutiyet Kastamonu'sunu meşgul önemli sorunlardan birisi de İTC'nin merkezi idarenin taşra teşkilatı üzerindeki etkisi üzerindeydi. Aslına bakılırsa bu tartışma II. Meşrutiyetin ilanından beri ancak özellikle de Kamil Paşa kabinesinin düşürülmesinden beri İstanbul gündeminin en yoğun siyasal tartışmalarından birisini oluşturmaktaydı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin muhalif bir örgüt iken kurduğu gizli yapısını sürdürmesi, Cemiyetin “gizli” merkezinin Meclis'teki İttihat ve Terakki Fırkası ve bu fırkaya mensup mebuslar üzerinde bir vesayet oluşturması, merkez ve taşrada bürokrasiyi biçimlendirmeye çalışması gibi sorunlar muhalefet tarafından eleştirilmekte ve İTC'nin şeffaflaşması gerektiğine ilişkin güçlü bir baskıya dönüşmekteydi. Bu noktada, hem önemi hem de Kastamonu ile irtibatı açısından Sinop mebusu ve muhalif Rıza Nur'un 13 Mart 1909'da *İkdam*'da yayınlanan “Görüyorum ki İş Fena Gidiyor” başlıklı makalesini hatırlamakta yarar var. 1908 seçimlerinde Kastamonu'nun Sinop sancağından mebus seçilen Rıza Nur Meclis-i Mebusan'da İttihat ve Terakki bünyesinde siyaset yapmaya başlamış ancak çok erken bir tarihte istifa ederek Ahrar Fırkası'na geçmişti.⁴⁵⁹ Rıza Nur “Görüyorum ki İş Fena Gidiyor”da cemiyetin kurduğu vesayet rejimini açığa çıkaran beş soruyu gündeme getirmiş⁴⁶⁰, yanıtlamış ve bu duruma son verecek önerilerini kamuoyu ile paylaşmıştı. Rıza Nur, “Cemiyet cemiyet değil hükümettir. (...) Memalikimizin nahiyelele varıncaya kadar her noktasında bir hükümet-i meşrutanın valileri, mutasarrıfları lh. memurları makamına kaim teşkilatı vardır.” cümleleriyle özetlenebilecek ve kadrolaşmadan askeri/sivil bürokrasinin siyasallaşmasına kadar eleştirilerini sıraladıktan sonra Cemiyet'in Anadolu ve İstanbul teşkilatını ilga etmesini ve “umur-u hükümete

⁴⁵⁸ Bkz. Demircioğlu; Kastamonu'da ..., s.58. Ayrıca bkz. “Ziyafet-i Rabiiyye”, *Köroğlu*, sy. 21, s.3. Telgraf memurlarına verilen başka bir ziyafet haberi için bkz. Köroğlu, sy. 24, s.2. İttihatçılar'ın Bolu'da da telgrafhaneleri kontrol altına aldığı bilgisi için bkz. Zekai Konrapa, *Bolu Tarihi*, Bolu Vilayet Matbaası, Bolu-1964, s.609.

⁴⁵⁹ Rıza Nur, *Meclis-i Mebusan'da Fırkalar Meselesi*, İstanbul: İkdam Matbaası, 1325, s.

⁴⁶⁰ Bu sorular şunlardı: “Cemiyet, hükümet içinde hükümet mi?, Cemiyet muamelat ve icraat-ı hükümete müdahale ediyor mu?, Cemiyetin başka yolsuzlukları var mı?, Cemiyetin vazifesi nedir?, Cemiyetin vücuduna lüzum var mı?” Bkz. Sinop Mebusu Doktor Rıza Nur, “Görüyorum ki İş Fena Gidiyor”, *İkdam*, 13 Mart 1909, s. 1

müdahaleden” ve “Meclis-i Mebusan’ı taht-ı nüfuzuna almaktan” vazgeçerek Selanik ve Manastır’a çekilmesini önermişti.⁴⁶¹

Rıza Nur’un Cemiyet’e yönelttiği bu eleştiriler, yukarıda da belirtildiği gibi, daha erken bir tarihte başlamış ve İTC, teşkilatına hükümetin işleyişine ilişkin konularda müdahil olmamasını, aracılık etmemesini tebliğ etmişti. Meclis-i Mebusan’ın açılmasıyla yayın hayatına başlayan Köroğlu da daha ilk sayılarında bu konuyu vurgulamak amacıyla bu mealde bir ilan yayınlamıştı:

“Evvel ve ahir vuku bulan işaret ve ilanata rağmen hükümete karşı olan şikayatta yine *Cemiyet ve heyet-i merkeziyelerinin tavassutuna müracaat edildiği görülüyor*. Meclis-i Mebusan’ın küşadıyla hükümetten vuku bulacak şikayata artık bir merci-i umumi vücut bulduğundan şikayeti olanların badema oraya müracaatları lazım geleceği ve binaenaleyh bundan böyle hükümete ait olduğu halde cemiyete tevcih edilen şikayat ve müracaatın kanunen ve Meclis-i Mebusan’ı tazimen bizzarure reddedileceği ve *ancak ruh-i meşrutiyete taalluk eden ahval-i mühimme ve müstacele-i fevkaladede yalnız ihbar ve ikaz tarikiyle heyet-i merkeziyelere müracaatın caiz olabileceği ehemmiyet-i mahsusa ile ilan olunur*.”⁴⁶² [vurgular benim]

İTC bu veya buna benzer ilanlar yayınlasa da ne İstanbul’da ne de Kastamonu’da bu eleştirilere meydan veren gelişmelerin önünü almamış veya almak istememişti. Aslına bakılırsa Köroğlu’nun yayınladığı “ilan”ın son kısımlar Cemiyet’in bu çelişik durumu sürdürmek istediğini açıkça ortaya koymaktadır: Cemiyet ancak meşrutiyetin ruhuna halel getirebilecek durumlara müdahale edecekti. Nitekim Köroğlu gazetesinin erken döneminde bu çerçevede yer alan konularda da bu ikircikli tavır kendisini gösterir. Bir yandan insanlara “Her kimin kimden şikayeti varsa esbab-ı şikayetini maddeten beyan ederek merciine müracaat eylemek gibi bir tarik-i makbul ve müessir”i izlemeleri tavsiye edilirken hemen ardından “hürriyet var diyerek nizam ve intizam-ı memleketi haleldar edenlerin hakkından gelmek için devletin kıvveti, askeri olduğunu ihtar eder ve bu harekate mütecasir olanların süngü ve kurşunla tedib edileceklerini emsal-i delaletiyle beyan ederiz” cümleleri kurulmaktadır.⁴⁶³ Ya da Bolu’da yaşanan ve sosyal gerilime

⁴⁶¹ Sinop Mebusu Doktor Rıza Nur, “Görüyorum ki İş Fena Gidiyor”, *İkdam*, 13 Mart 1909, s. 1.

⁴⁶² “İlan-ı Mahsus”, *Köroğlu*, sy. 7, 21 KS 1909, s. 4.

⁴⁶³ Erkan-ı Harbi Binbaşlarından Ragıp, *Köroğlu*, sy. 5, 14 KS 1908, s. 2-3. Gazete, kimi bürokratların azledilmesi gerektiği yönünde kendisine gönderilen mektupları neşretmeye ve onlara cevaplar vermeye devam edecek ve sürekli “darie-i aidesinin” dikkatini çekecektir. Birkaç örnek için bkz. *Köroğlu*, sy. 8, 4 Şubat 1909, s. 3, Kastamonu Dava Vekillerinden Hersekli Mehmet İzzet, “Teessüf-i Azim”, *Köroğlu*, sy. 8, 4 Şubat 1909, s. 4; “Kastamonu Fırka-i Askeriyesi Kumandanlığı Canib-i Âlisinden”, *Köroğlu*, sy. 9, 11 Şubat 1909, s. 2, “Aynen Mektup”, *Köroğlu*, sy. 9, 11 Şubat 1909, s. 2.

neden olan bir hadisede Bolu mutasarrıfına, yetkilerini aşmak yönünde inisiyatif almadığı için, hakarete varacak eleştiriler yöneltilebilmektedir:

“Mutasarrıf bey acaba kendi salahiyetini istimal edecek bir zamanda olduğunu henüz anlayamamış mıdır? Yoksa on temmuzun gelip geçtiğinden haberdar değil midir? Mutasarrıf beyden sorarız: Asayiş-i mahalliyeden re’sen mesul olan kimdir? Böyle nazik ve mühim bir meselede ne için iş sırf polis ve jandarmanın icraatına terk eylemiş? *Yoğise bostan korkuluğu gibi yalnız maaş almak için mi mutasarrıf olmuştur?* Teessüf! Sadhezar teessüf!!”⁴⁶⁴ [vurgular benim]

İttihat ve Terakki’nin iktidar alanını genişletmeyi (ya da daraltmamayı) amaçlayan bu tavrı aynı zamanda muhalefetin de büyüyeceği zeminin oluşmasına neden olmuştu. Ahar Fırkası’nın yanısıra Şubat 1909’da kurulan Osmanlı Demokrat Fırkası, Kasım 1909’da kurulan Mutedil Hürriyetperveran Fırkası, Şubat 1910’da kurulan Ahali Fırkası büyük ölçüde bu zemin üzerinde inşa edilmişlerdi. Bununla beraber paradoksal bir şekilde muhalefet zemininin büyümesi de İttihat ve Terakki’nin iktidar arzusunu kamçılayan bir rol oynamış ve 31 Mart sonrası yeni bir fırsat olarak değerlendirilmişti. 31 Mart sonrası adeta II. Meşrutiyetin yeniden ilanı gibi karşılanmış ve lanse edilmiştir. İstibdatın ve dolayısıyla kalkınmanın/terakkinin önündeki engellerin tamamıyla ortadan kalktığı, terakkinin asıl şimdi başlayacağı sıklıkla vurgulanan bir noktaydı. Aynı sıklıkta vurgulanan (ya da vurgulanma ihtiyacı hissedilen) bir diğer nokta ise, 31 Mart’ın ‘şariat isteriz’ taleplerinin de etkisiyle meşrutiyetin meşru bir sistem olduğuydu. Serbaz’ın sahibi Giritli Hayrettin’in 31 Mart olayları sırasındaki şu satırları ‘şariat isteriz’ tepkisinin ne kadar gereksiz ve yersiz olduğunu anlatmaya çalışıyordu:

“Acaba bugün devlet-i islamiyede kavaid ve ahkam-ı şeriyye gayr-i carî midir? Hang bir işimiz şariat-i mukaddeseye muhaliftir? münakehatımızda, muamelatımızda bu emr-i celil-i kudsiden inhiraf mı ediliyor? Şeyhülislamımız, fetva eminimiz, vilayetlerde kazalarda hakimlerimiz yok mu? cevami-i şerifemiz mesdud mu? Kuran-ı azimüşşan adab ve erkânıyla okunmuyor mu? vaizlerimiz, hatiplerimiz ifa-yı vaz u nasihattan alıkonuluyor mu? Şariat-ı mutahharanın devr-i sabık-ı reziledeki derece-i aliyyesine halel getirir bir hal ve hareket mi görüldü? Varsa göstersonler, millet henüz unutmamıştır.”⁴⁶⁵

⁴⁶⁴ “Bolu’da Şayan-ı Teessüf Bir Hadise Vukua Gelmiş”, *Köroğlu*, sy. 5, 14 KS 1909, s. 2.

⁴⁶⁵ Giritli Hayrettin, “Sultan Ahmet Meydanı – İstibdat Alametleri”, *Serbaz*, sy. 6, 20 Nisan 1909, s. 1. Giritli Hayreddin “bir gayret-i peyamber-pesendane” ile İstanbul’a gelen Hareket Ordusu’nun olayları bastırmasını ve kontrolü ele geçirmesini mistik bir boyut katarak izah edecektir: “Zan etmeyiniz ki bu insan işidir. Haşa! Hazreti Allah ve resulullah hakikate, doğruluğa aşıktır. Masum vicdanların feryad-ı hazini gayretullaha dokundu, cemiyetin hüsn-i niyet ve hakkaniyeti, uluvv-i himmeti, masumiyeti merhametullahı celb etti. Ebrâr-ı ümmetten, cihad-ı fisebilillah ashab-ı hamiyetten malını, canını vatan ve millete bütün masumiyet-i kalbiyesiyle ithaf eyleyen Mahmud Şevket Paşa gibi bir zat-ı uluvv-i

Giritli Hayreddin Bey'in İstanbul'daki "Şeriat İsteriz" taleplerini eleştirdiği bu yazı muhtemelen sadece İstanbul değil Kastamonu kamuoyu için de yazılmıştı. Zira yine Hayreddin Bey'in aktardığına göre

"Tohum-i fesadı vatanımızın her tarafına saçan İstanbul'un bazı menfur gazeteleri bura ahlakına da muhtelif fikirler ilka etmiş idi. Beynennas bir fırka istidadını uyandırmış idi. Binaenaleyh bir zamandan beri birbirine soğuk duran halk hakikete vakıf, iğfalat ve cinayat-ı vakiaya muttali olduktan yani beş günden beri yekdiğerine o kadar rabt-ı kalb u vicdan etmiştir (...)"⁴⁶⁶

Kastamonu halkı üzerinde, İstanbul'dan gelen hangi gazetelerin hangi muhtelif fikirleri aşıladığını ve nasıl bir fırka istidadını uyandırdığını maalesef bilemiyoruz. Ancak meşrutiyetin meşruiyetine yapılan vurgunun artarak devam etmesi, sadece Giritli Hayreddin tarafından değil, hatipler ve özellikle Meclis'in tatile girmesiyle Kastamonu'ya gelen mebuslar tarafından da işlenmesi din kaynaklı itirazların süregittiğinin bir işareti olarak alınabilir.

Kastamonu İTC'nin 31 Mart sonrası en önemli gündemlerinden birisini vali Ömer Âli Bey'i görevden uzaklaştırmak için vereceği uğraş olacaktır. Her ne kadar bu konu öncelikle Serbaz gazetesi üzerinden kamuoyunun gündemine gelse de Köroğlu da Serbaz'ı açık olarak destekleyecek ve vali ile çatışacaktır. Bir taraftan 31 Mart sırasında yararlılık gösteren memur ve alimleri takdir eden İTC'nin bir taraftan da vali ile çatışması ve onu uzaklaştırmak istemesi Kastamonu'da hegemonyasını güçlendirmesinin de kritik bir eşiği olacaktır. Hayreddin Bey'in 12 Mayıs 1909'da yayınladığı "Açık Mektup Kastamonu Valisi Beyefendiye" başlıklı yazısı Valinin devr-i istibdatta olduğu gibi memurlara, kaymakamlara, milletin oylarıyla seçtiği belediye reisine karşı kullandığı tahkir ifadelerini eleştirerek başlar. Ancak yazının devamı çatışmanın asıl kaynağına ilişkin daha fazla ipucu barındırır. Vali Ömer Âli Bey'e cephe açılmasının asıl sebebi onun 31 Mart hadiselerini bir problem olarak görmediğini düşünmeleridir:

"Nisanın birinci gününden dördüncü pazar gününe kadar yani istibdadın avdetine yüzde yüz kani olduğunuz bu eyyam-ı meşkukede ala-melainnas aldığınız vaziyet-i istibdatkârî ile, (...) tabirat-ı resmiye-i malume ile "ilamaşaallah Kanun-i Esasimiz bakidir" gibi köhne eda ile söylediğiniz beylik sözler ile, (...) liyakatsiz, iktidarsız, olduğunuzu gösterdiniz."⁴⁶⁷

himmeti öne düşürdü." Bkz. Hayreddin, "Muhterem Kastamonu Ahalisine", *Serbaz*, sy. 6, 20 Nisan 1909, s. 2.

⁴⁶⁶ Ahmed Hayreddin, Şehrimizin Bir Haftalık Eşkâl-i Manzarası, *Serbaz*, sy. 7, 26 Nisan 1909, s. 1.

⁴⁶⁷ *Serbaz*, sy. 10, s. 1-2.

Konunun Köroğlu'na akseden cephesinde vilayet kondüktörü Emin Efendi'nin Vali tarafından memuriyetten azledilmesi ve keza valinin bu tasarrufunu hukuksuz bulan müdde-i umumi Hasan Hami Bey ile İstanbul'a gönderilmesi yer alır.⁴⁶⁸ Her ikisi de İttihat ve Terakki'ye yakın olan bu isimlerin görevden alınması ve şehirden uzaklaştırılmaları Cemiyet'i ve harekete geçirecektir.⁴⁶⁹ Köroğlu ve Serbaz Vali aleyhine yayınlar yaparken Vali, cevaplarını vilayet gazetesi Kastamonu⁴⁷⁰ aracılığıyla verecektir.

Valilik ve Cemiyet arasında yaşanan ve yaklaşık üç ay süren bu çatışmanın sonunda Serbaz kapanacak, Köroğlu gazetesi mesul müdürü Hüsnü Bey kendisine açılan davadan beraat edecek, Kastamonu İstinaf Müddeiumumisi Hasan Hami Bey terfien Yanya İstinaf Müddeiumumiliğe tayin edilecek⁴⁷¹ ve en önemlisi vali Ömer Âli Bey Kastamonu'dan ayrılmak durumunda kalacaktır. Kastamonu'nun yeni valisi Ağustos 1910'da görevine başlayacak İTC ile çok daha "uyumlu" çalışacak olan Hüsnü Bey olacaktır.⁴⁷² Bu arada, yukarıda aktarıldığı üzere, Kastamonu Cemiyet-i İlmiye mensuplarının da Divan-ı Harb-i Örfi'de yargılanmak üzere İstanbul'a gönderilmiş olduklarını da tekrar hatırla(t)makta yarar var. Böylece; Köroğlu'nun asker kökenli İttihatçı yazarlarından Mehmet Vahdeti'nin "Zaman-ı vukuu için fecia-i müessife olmakla beraber âti-i milliyet için bir vaka-i meşkure" olarak niteliği 31 Mart hadisesi sonrası Kastamonu'da İTC iktidarının daha da güçlenmeye başladığı⁴⁷³ bir döneme girmiştir. Söz gelimi, talebe müfettişliği

⁴⁶⁸ "Sermühendis Vekâletinden", *Köroğlu*, sy. 30, 8 Temmuz 1909, s. 2-3

⁴⁶⁹ "Köroğlu", *Köroğlu*, sy. 30, 8 Temmuz 1909, s. 3.

⁴⁷⁰ Kastamonu, bu tartışmada Vali'nin argümanlarının naşir-i efkârı olarak görev yapar ve İttihatçı yazarları kadrosundan uzaklaştırır. Köroğlu'nun Kastamonu'ya gösterdiği tepkilerden birisi de resmi bir vilayet gazetesinin valinin şahsi gündemini sütunlarına taşıması olacaktır. "Kastamonu Gazetesinden", *Köroğlu*, sy. 30, 8 Temmuz 1909, s. 4. Ayrıca *Köroğlu*, *Tercüman-ı Hakikat*'in *Osmanicher Lloyd*'dan yaptığı bir alıntıyı da iktibasen neşretmiştir ki bu yazı Ömer Âli Bey'i müstebit/mürteci, keyfi yönetimini eleştirmekte, yaşlı ve aciz bir vali olarak resmetmektedir. Bkz. "Kastamonu'da İrticaiyyun", *Köroğlu*, sy. 30, 8 Temmuz 1909, s. 3-4.

⁴⁷¹ Kastamonu Valisi Ömer Bey, *Köroğlu* gazetesi mesul müdürü Hüsnü Bey'e de "Teybin-i Hakikat" başlıklı yazısından dolayı dava açacak ancak Hüsnü [Açıkgöz] Bey beraat edecektir. Bkz. "Gazetemiz Muhabirinin Vali Bey ile Muhakemesi", *Köroğlu*, sy. 32, s.3. Hüsnü Bey'in beraat ettiği bilgisi için bkz. "Tezahür-i Hakikat ve Adalet", *Köroğlu*, sy. 34, s.2. Hasan Hami Bey'in terfien tayini için bkz. "Hami Bey", *Köroğlu*, sy. 31, 14 Temmuz 1909, s. 31.

⁴⁷² "Muvasalat-ı Vilayetpenahi", *Köroğlu*, 5 Ağustos 1909, s. 2.

⁴⁷³ Sina Akşin *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* adlı çalışmasında (İstanbul: Remzi, 1987) 1908-1913 arasında İttihat ve Terakki açısından denetleme iktidarı dönemi, 1913 sonrasını ise tam iktidar dönemi olarak ele alır. Akşin'in İTC'nin başkentteki pozisyon ve eylemlerini merkeze alarak yaptığı ve literatür üzerinde belirleyici olan bu ayrımı literatür tarafından da kabul görmüştür. Bununla beraber bu dönemlendirmenin eş zamanlı olarak taşrada da yaşandığını kabul etmek için henüz yeterli çalışmaların yapıldığından bahsedemeyiz. Akşin'in yaklaşımına göre 31 Mart sonrasında başlayan denetleme iktidarı dönemi Konya'da kendisini gösterebilirken bu çalışmanın iddiasına göre Kastamonu'da İTC'nin Konya'ya nazaran başından beri daha muktedir olduğudur. Kastamonu İTC'nin "tam iktidar" olduğunu belirtmek zor olsa da, İTC'nin Osmanlı taşrasında eş zamanlı olarak farklı iktidar biçimlerini yaşadığını söylemek mümkün.

görevi için Eylül 1909'da Avrupa'ya giden bu yeni görevi dolayısıyla da mebusluktan istifa eden Yusuf Kemal Tengirşenk'in yerine seçilecek mebusu belirlemek için yapılan ara seçim bu açıdan da önemli bir gösterge olarak okunabilir. Zira bu seçim Kastamonu'da neredeyse hiçbir hareketlilik doğurmamış, bu kontenjanın alternatif görüşleri temsil eden hiçbir talibi çıkmamıştı. Köroğlu'na yansıdığı kadarı ile İTC Bursa İkinci Kulübü reisi, ziraatçi, Manyasizade Refik Bey'in damadı ve Çankırı/Çerkeşli Ahmet Hamdi adaylardan birisiydi ve adaylığını Bursa'dan gönderdiği bir mektupla açıklamıştı.⁴⁷⁴ Kastamonu'daki ara seçimin diğer adayı ise çok daha güçlü bir isim, çok daha güçlü bir İttihatçı Adliye Nazırı Necmeddin Molla Bey'di. İTC'nin tavsiyesi ile 1908 seçimlerinde mebus olan Yusuf Kemal Tengirşenk, "kahraman Köroğlu" gazetesine gönderdiği bir mektupla Avrupa'ya niçin gittiğini seçmenlerine açıklamış ve yerine Necmeddin Molla'nın seçilmesini tavsiye etmişti.⁴⁷⁵ Neticede Necmeddin Molla [Kocataş] müntehib-i sanilerden aldığı 138 oyla mebus seçilmiş ve İTC'nin nüfuzunu perçinlemişti.⁴⁷⁶

Kastamonu mebuslarının İTC ile güçlü ilişkiler içerisinde olması, vali de dahil olmak üzere yerel bürokratların İTC yanlısı olmaları başka bir ifade ile Kastamonu'da İTC'nin güçlenen konumu bir muhalefet organizasyonu (teşkilat, yayın ya da örgüt) zorlaştırsa da bu problemsiz bir siyasal düzlemde olduğu anlamına gelmiyordu elbette. Beklenen ilerleme hamlelerinin görülememesi, Meclis-i Mebusan'ın yeterince çalıştığının düşünülmemesi, dini mübalatsızlık gibi genel memnuniyetsizlikler zaman zaman kendisini göstermekteydi.⁴⁷⁷ Mehmet Vahdeti'nin 21 Ekim 1909'da yayınladığı ve kimi noktalarda özeleştiri yaptığı "İttihat ve Terakki" başlıklı yazısına bakılırsa İTC'nin büyük kalabalıklarla kurduğu ilişkinin problemli bir tarafının olduğu ve bunun İTC'yi rahatsız ettiği aşikârdı. Mehmet Vahdeti'nin bu yazısı halkın (elbette İTC saflarında) siyasal katılımını artırmayı, İTC'nin tabanla ilişkisini daha etkili hale getirmeyi amaçlıyordu. Zira muhtemelen, masonluk tartışmaları bağlamında cemiyetin gizli yapısı ve dini

⁴⁷⁴ "Ehibbamızdan birine varid olup gazetemize tevdi edilen mektupdur ki aynen derc ile müntehib-i sanilerimizin anzar-ı dikkatlerini celb eyleriz." Bkz. *Köroğlu*, sy. 43, 7 TE 1943, s. 1-2

⁴⁷⁵ "Kastamonu'da Köroğlu Gazetesine", *Köroğlu*, sy. 41, 23 Eylül 1909, s. 2. *Köroğlu* gazetesi de bu metne yaptığı yorumda hem Yusuf Kemal Bey'i hem de Necmeddin Molla'yı öven satırlara yer vermişti. Bkz. "Köroğlu", *Köroğlu*, sy. 41, 23 Eylül, 1909, s. 2.

⁴⁷⁶ Bkz. "Necmeddin Bey Efendi", *Köroğlu*, sy. 48, 11 TS 1909, s.2.

⁴⁷⁷ Bir örnek için bkz. Mehmed Cemil, "Tereddüd", *Köroğlu*, sy. 37, 26 Ağustos 1909, s.2. Bu eleştirilere karşı İTC'nin öne çıkardığı söylem, her şeyi devletten beklememek gerektiği ve teşebbüs-i şahsinin önemidir. Bir örnek için bkz. "İhtiyac-ı Memleket", *Köroğlu*, sy. 43, 7 TE 1909, s. 1-2.

önemsemediği eleştirileri, 31 Mart olayları sırasında kullandığı agresif üslup tabanla arasında mesafe oluşturmuştu.

“İttihat ve Terakki Cemiyeti filhakika nighban-ı meşrutiyet, mutarassıd-ı hürriyet ve adalettir. *Fakat bunu usuliyle yapmalıdır.* Meşrutiyet, hürriyet, adalet dediğimiz şeyler milletin[dir]. Binaenaleyh cemiyet her zaman istihsal-i amal için yalnız millete karşı tesir icra etmeli ve *hiçbir vakit tesirat-ı saire istimaline kalkışma[ma]lıdır. Çünkü yoluyla yapılmayan tesirat, umur-i memleketi ihlal edecek ifsadat ve tezvirattan başka hiçbir şey olamaz.* Cemiyetin hal-i hazır için en birinci derecedeki vazifesi umumun efkarını tevhid ettikten sonra semt-i hakkaniyete, sebil-i say ve marifete sevk etmektir. Doğruyu söylemek lazım gelirse bura cemiyeti şimdiye kadar bu vazifeyi tamamen yoluna koyamadı. Vakıa her işin ibtidalarında müşkilata uğramak, bazı yanlışlıklara giriftar olmak gibi ahvalin vukuu pek tabidir fakat bu bir had dahilinden olur. *Mesela cemiyete dahil olmak isteyen bir çok namuskar vatandaşlarımıza dairenin bab-ı vasi-i hürriyeti adeta mesdud gösterildi.*⁴⁷⁸ *Öyle zan ederim ki haricde cemiyetin ayrıca bir ayini ayrıca bir reviş ve mesleki olduğuna zahip olanlar bile mevcuttur. Halbuki efrad-ı cemiyetin âyini mensub olduğu dini, reviş ve mesleki ise milletin ahlak-ı fazıla ve berterinidir.* Orası herkese karşı küşadedir. Yalnız hissiyat-ı vataniyesi az olanlarla, saadet-i mülk ü milletin ne demek olduğunu takdir edemeyenler oraya gelemesler. Cemiyet daima ittihad-ı umumiye daima terakkiyat-ı milliyeye ve mülkiyeye hizmetle muvazzaftır. *Cemiyet hiçbir zamanda sade efazıl-ı millete, suleha-yı ümmete mahsus bir daire değildir.* Fakat efazıl ve ekamilin oradaki mevki elbette mübecceldir. Vatanın bütün evladı oraya gelir ve oradaki efazıl ve salih adamlardan fazilet ve salah dersi alırlar. *Cemiyeti milletin sade alim ve bîgünah adamlarına hasr edelim dersek efradımız birkaç kişiye belki de baliğ olamaz. Cemiyete dahil olmak isteyenler de yalnız iyi adam olmak ihtiyacı hasıl olup olmadığıyla kalbinde vatan ve millet muhabbeti uyanmış olup olmadığına dikkat etmeliyiz.*”⁴⁷⁹ [vurgular benim]

Mehmet Vahdeti’nin yazısında bir anlamda işaret ettiği tehlike 1910 senesine geldiğimizde kendisini kısmen de olsa gösterecektir. Parti içi muhalefet olarak Hizb-i Cedid’in ortaya çıkışı, Meclis içerisinde muhalefet partilerinin sayısının artışı ve bunun etkileri (Konya’da Ahali Fırkası’nın gündemi işgal ettiğini hatırlayalım), örfi idarenin ve İttihat ve Terakki’nin basın üzerinde kurduğu baskı ve muhalif gazeteci Ahmet Samim cinayeti İTC’ye yönelik eleştirilerin artmasına yol açmıştı: “Şurasını izhar etmekten kendimizi alamayız ki bu vatana ne kadar iyilik yapılmış ise tesadüfün, ne kadar kötülük

⁴⁷⁸ 1912 seçimleri öncesinde İTC lehine yoğun sözlü ve yazılı propaganda faaliyetlerine girişen Ubeydullah Efendi’nin *Kime Rey Verelim?* risalesinde bu söylem tersine dönecektir: “Meşrutiyetin Abdülhamit’in şerrinden kurtarmak için memleketin her tarafında daha kuvvetli olmak, İttihat ve Terakki azasını artırmak lazım idi. İttihat ve Terakki’yi beğenen seven hamiyetli insanlar pek çoktu. (...) 10 Temmuz’dan sonra herkes bu şanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti’ne girmek için koşturdu. Namuslu Osmanlılar hizmet etmek, vatani kurtarmak, yardım etmek gayretiyle cemiyete girmek isterdi. Fakat bir takım fenalar ve münafıklar da oraya sokulmak, eki fena işlerini çevirmek, oradan kuvvet bulmak düşüncesinde idi.” Hatipzade Ayetullah [Ubeydullah Efendi], *Kime Rey Verelim İttihat ve Terakki – Hürriyet ve İtilaf Hangisi İyi*, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, 1328, s. 7

⁴⁷⁹ Mehmet Vahdeti, “İttihat ve Terakki Cemiyeti”, *Köroğlu*, sy. 45, 21 TE 1909, s.2-3

oluyor ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eseri olduğunu göstermek ve görmek bazılarının meslek-i aslisini teşkil ediyor.”⁴⁸⁰

Bu sıralarda İstanbul'da yaşanan bir gelişme Kastamonu gündemini de bir ölçüde etkilemiştir. Ahali Fırkası tartışmalarının Konya'ya intikalinde muhalif Konya mebuslarının rolüne benzer bir durum bu defa Kastamonu'da yine bir başka muhalif mebus, Rıza Nur'un merkezinde yer aldığı Cemiyet-i Hafiye davası üzerinden gözlenmektedir. Ahmad'a göre iktidar tarafından, muhalefeti yok etmek bir araca dönüşen⁴⁸¹ ve Haziran 1910'dan itibaren İstanbul gündemini işgal etmeye başlayan bu hadisenin hükümete yakın Tanin tarafından kamuoyuna sunulmuş şekli 31 Mart olaylarını hatırlatıcı izlekler içerir:

“Ya kıyam-ı umumi veyahut kabine ce Meclis-i Mebusan azasından bazılarının katl ve itlaflı suretiyle bir inkılab vücuda getirilerek kabinenin hilafgirândan teşkil ve Meclis-i Mebusan'ın dahi dağıtılarak yeniden intihab olunacak mebuslardan terkibi ve idare-i örfiyyenin heman refiyle beraber kadro harici kalmış olan memurinin iade-i memuriyetleri esaslarına müstenid olup Islahat-ı Esasi ünvanı ve Stokholm sefir-i sabıkı firaren Paris'te bulunan Şerif Paşa'nın riyaseti tahtında hafıyyen teşekkül etmiş ve bu kere zahire çıkarılmış olan cemiyet-i fesadiyeden dolayı ...”⁴⁸²

Aynı izlekler Cemiyet-i Hafiye'nin projesini nasıl hayata geçireceği konusunda da karşımıza çıkacaktır:

“İkinci teklif ise ‘şeriat isteriz!’ diye bir huruç yapmaktı. En muvafık olarak bu teklif bulundu. Bunun icrası için mütekarrib olan ramazanın beklenmesine karar verildi. Düşününüz, Atina'da tanassur etmiş olan Kemal ve bunun etibbai, ramazanda ‘şeriat isteriz!’ diye bayraklarla ortaya atılacaklar ve zavallı ahaliyi peşlerine takacaklardı!...”⁴⁸³

Kastamonu/Sinop mebusu Rıza Nur, bu örgütün üst düzey yöneticisi olduğu iddiasıyla 18/19 Temmuz 1910'da tutuklu olarak yargılanmış ve sonuçta beraat etse de dört ayını Bekirağa Bölüğü'nde geçirmişti. Bu konunun Köroğlu'ndaki ilk aksi Rumeli gazetesinden iktibasen yayınlanan bir metne dayanır. Bu metinde de *Tanin*'de olduğu gibi

⁴⁸⁰ “Terbiye-i Siyasiye”, *Köroğlu*, sy. 76, s.4. İttihat ve Terakki aleyhinde söylemleri dolayısı ile Şevket Efendi ve Çerkeş kazası dava vekillerinden Mehmet Sadık Efendi'den şikayet için bkz. “Bir Müfteri”, *Köroğlu*, sy. 62, s.2.

⁴⁸¹ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2007, s.109, 110.

⁴⁸² “Beyanname”, *Tanin*, sy. 677, 20 Temmuz 1910, s. 2. Ayrıca bkz. Rıza Nur, *Cemiyet-i Hafiye*, Selanik Matbaası, 1330, s. 94 [Kitabın takdim kısmının sonunda “Viyana, Kanunisani 1326 (Ocak/Şubat 1911)” tarihi vardır.]

⁴⁸³ “Cemiyet-i Hafiye”, *Tanin*, sy. 677, 20 Temmuz 1910, s. 1-2. Ayrıca bkz. Rıza Nur, *Cemiyet-i Hafiye*, s. 94

31 Mart'ı çağrıştıracak ifadeler yer almakta ancak ilaveten konu ihtiyatlı bir dil ile olsa da Ahali Fırkası ile de ilişkilendirilmektedir.

“Cemiyet-i hafiye'nin muhadderat-ı İslamiye kıyafetine girmiş fahişelerin irtikab edecekleri rezaletlerle efkar-ı ahaliyi galeyana getirdikten sonra ‘şeriat isteriz!’ nida-yı riyakaranesiyle ramazan-ı şerifde bir huruç yapmak fikrinde oldukları tahakkuk etmiştir. (...) İkdam refikimizin verdiği malumata nazaran cemiyetin gerek Rumili ve gerek Anadolu vilayatinin bazı merkezlerinde ve bazı kazaları merkezlerinde dahi şubeleri bulunduğu netice-i tahkikattan müsteban olmaktadır. (...) Elde edilen evrakın bazısında ‘kuvvetimiz Ahali Fırkası’dır’ gibi cümlelere de tesadüf edildiği mervi ise de bu hususta henüz bir malumat-ı resmiye istihsal olunamamıştır.”⁴⁸⁴ [vurgular benim]

“Şeriat isteriz” sloganları ile isyan planlamak, müslüman kıyafetine bürünerek halkı galeyana getirmek (31 Mart’ta ulema kıyafetine giren ‘hainler’ söz konusuydu) gibi ifadeler doğrudan 31 Mart hadiselerini çağrıştıran ifadelerdi. Bu “komplo”nun daha ziyade ulemanın mensubu olduğu Ahali Fırkası ile ilişkilendirilmesi ise muhtemelen bu partinin Meclis içerisindeki etkinliğini baltalamaya veya göz dağı vermeye yönelik bir hamle idi. Ne var ki Ahali Fırkası ile Cemiyet-i Hafiye arasındaki ilişki söylentileri kısa sürede ortadan kalkacak, Tanin, Meclis’te Rıza Nur dışında yaklaşık yirmi mebusun daha bu örgüte üye olduğu yönündeki iddiaları yalanlayacak ve böylece Cemiyet-i Hafiye’yi - bir mebus olarak Rıza Nur’u dışta tutarsak- bir şekilde Meclis’le irtibatlandıran iddialar da kesilecektir.⁴⁸⁵ Nitekim Köroğlu da bu iddiayı tekrar dillendirmeyecek, Cemiyet-i Hafiye’nin taşra teşkilatlanmasına ilişkin yorumlarda da bulunmayacaktır. Ancak anlaşılan o ki Kastamonu’da İttihat ve Terakki aleyhtarı bir kesim bu dava ile eş zamanlı olarak varlığını hissettirmeye başlamış ve bu kesim İttihatçı Köroğlu tarafından Cemiyet-i Hafiye ve Şerif Paşa ile irtibatlandırılmıştı. 31 Mart hadisesi ile Cemiyet-i Hafiye arasındaki benzerlik ise bu defa yerel ölçülerde kurulmuştu:

“Şehrimizde üç beş günden beri bir takım güft u gû meydan aldı. Gençler işret ediyorlarmış, fahişe çoğalmış, jandarma bunlara bakmıyormuş. (...) Binaenaleyh bir zaten bütün mevcudiyetimizle ve daima temenni etmekteyiz ki hükümetimizde en adi bir fenalık bile vuku bulmasın. Hep bu temenniyat Köroğlu’nun sahifelerinden hiçbir zaman eksik olmamıştır. (...) Namuskaran-ı esnafdan birkaç zatın memleketteki sukut-i ahlakiyi ref için kemal-i safvetle irad ettikleri temenniyatın

⁴⁸⁴ “Cemiyet-i Hafiye”, *Köroğlu*, sy. 85, 28 Temmuz 1910, s. 4. Diğer taraftan Ahali Fırkası ile Cemiyet-i Hafiye arasındaki ilişki söylentileri kısa sürede ortadan kalkacak,

⁴⁸⁵ Cemiyet-i Hafiye’yi Ahali Fırkası ile ilişkilendiren bu yazıya Konya’da *Maşrık-ı İrfan* tarafından bir cevap verildiğine tesadüf etmedim. *Tanin*, bir Fransız gazetesinde yer alan ve Rıza Nur dışında yaklaşık yirmi mebusun daha bu örgüte üye olduğu yönündeki iddialara karşılık şu ifadeleri kullanacaktır: “Fraye Presse nedendir mübalağayı pek ziyade seviyor. Mesela bu cemiyette yirmi mebus varmış diyor. Biraz daha gayret edip de ‘bütün Meclis-i Mebusan mürtecilerle berabermiş’ demiş olsaydı kendisine daha yakışır bir hareket olurdu.” Bkz. “Tanin”, *Tanin*, sy. 675, 5 Temmuz 1326, s. 3.

şeklini değiştirmek isteyen bir edepsiz bakınız ne yapıyorlar. Güya ‘biz böyle hükümeti istemeyiz’ demeli! ‘Mektepli jandarma istihdam olunmasın’ diye bağırmalı! imiş. (...)

Cemiyet-i Hafîye’nin İstanbul’daki sanadid-i erazili yakayı henüz ele vermediği zamanlar ‘mektepli jandarma istemeyiz’, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin burada teşkil edildiği zaman bezl-i mesai etmiş olmaları vesilesiyle gazetemiz müdürü Hüsnü ve Fazlızade Mehmed Besim Efendiler gibi memleketin ezkiyasından iki zatı itlaf etmeli diye şurada burada fısıldayan hainlerle ... (...)

Paris’teki hafîye Şerif’in hezeyannameleri bu boş kafalara daima fenalığı, iftirayı, mezemmeti nakl etmekten başka vazife-i hayatiyesi olmayan murdar kulaklarından doğru yerleştirilmekte olduğunu işitiyorduk. (...)

Memleketini hakikaten seven erbab-ı namus ve hulusü cami-i şerifte toplayıp da ramazan-ı şerife kadar haftada iki gün tevhid-i şerife devam gibi bir safvet perdesi arkasında İstanbul erbab-ı fesadının ramazanda ‘şariat isteriz’ diye kıyama hazırlamalarıyla olan irtibatı pek güzel müşahade etmekteyiz. Çünkü kendi rahatının da düşmen-i bîamanı olan bir nokta-i şeamet ile şehrimiz arasındaki on, on beş kilometrelik şoseyi -azimet ve avdetini geceye tesadüf ettirmek şartıyla -hangi memleket düşmanlarının kat eylemekte olduğuna da vukufumuz var. Çalışsınlar bakalım. (...)

Hükümetin ıslahata doğru kemal-i sükun ile ilerileyeceği şu zamanda amâl-i vatanperveraneye haylulet edecek kirli eller bilatereddüd kırılacaktır.”⁴⁸⁶

Köroğlu’nun geniş bir iktibası hak eden ve ana iddialarını barındıran bu yazısına bakılırsa; çalışmanın II. bölümünde zikredilen meşrutiyet idealleri ile örtüşmeyen ve içki, fuhuş gibi ahlaki çözülmeye işaret eden davranışların görünürlüğü -*Köroğlu*’nun da katıldığı- eleştirilere neden olmuş ancak bu eleştirel durum yine *Köroğlu*’na göre Cemiyet-i Hafîye taraftarı kişiler tarafından manipüle edilmişti. Bu grup mektepli jandarmaya karşı çıkmakla, Kastamonu İTC’nin ve *Köroğlu*’nun önemli isimlerinin ölümünü istemekle (tıpkı 31 Mart olayları sırasında *Tanin* ve Hüseyin Cahit’in başına geldiği gibi) 31 Mart irticai hareketinin bir izdüşümü haline getirilmektedir. *Köroğlu* burada Cemiyet-i Hafîye’yi Ahali Fırkası ile değil Şerif Paşa ile irtibatlandırır ve bu muhalif grubun, Şerif Paşa tarafından Paris’te neşredilen ve yurda girişi yasak olan Meşrutiyet gazetesinden (“hezeyanname”) beslendiğini belirtir. Bu metin, muhalif grubun bileşenlerine dair açık ifadeler kullanmasa da “erbab-ı namus ve hulusü cami-i şerifte toplayıp da ramazan-ı şerife kadar haftada iki gün tevhid-i şerife devam gibi bir safvet perdesi arkasında” hareket edenlerin tarikat mensuplarına gönderme yaptığı açıktır. Devam eden cümle ise bu “nokta-i şeamet”in şehre 15 kilometre mesafede

⁴⁸⁶ *Güft u Gülardaki Netice, Köroğlu*, sy. 86, 4 Ağustos 1910, s.1-2. Zekai Konrapa da Bolu Tarihi adlı eserinde Bolu’daki muhaliflerin Şerif Paşa’nın yayınlarını takip ettiğini belirtmektedir. Bkz. Zekai Konrapa, *Bolu Tarihi*, Bolu: Bolu Vilayet Matbaası, 1964, s.612-613.

bulunduğuna işaret etmektedir. İTC yanlısı *Köroğlu*'nun açık olarak ifade etmemekle beraber bu muhalif grubu yakından takip ettiğini ve kimlerden oluştuğunu bildiğini belirtmesi kuşkusuz bilinçli bir tercih idi ve metnin son cümlesinde yer alan “kirli eller bilatereddüd kırılaca”ğı tehdidi, muhalif tavırların devam etmesi durumunda devreye girecekti.

Bu yazının yayınlanmasından yaklaşık yirmi gün sonra ve ramazan ayına bir hafta kala Tosya’da yaşanan bir hadise Kastamonu’da, İttihat ve Terakki aleyhtarlığının ya da muhalefetin güçlendiğini, kutuplaşmanın gittikçe belirginleşmeye başladığını haber veren unsurlar taşımaktadır. Donanma Cemiyeti’ne gelir getirmek üzere organize edilen pehlivan güreşlerinin namazgâh olarak kullanılan bir alanda düzenlenmesi, güreşler öncesinde, namazgâhta, davul zurna çalınması, köçek oynatılması gibi hususlar halkın dini hassasiyetlerini olumsuz yönde etkilemiş ve Cuma namazından çıkan halk namazgâhta güreşleri seyretmek için toplanan bürokrat ve ahaliye saldırmıştı. Saldırıdan kaçan kaymakam ve diğer memurların hükümet konağına sığınmaları üzerine bu sefer oraya giden yaklaşık beş yüz kişilik bir grup hükümet konağına saldırdıktan sonra telgrafhaneyi kuşatmış, vali ile kaymakamın haberleşmesini engellemiş ve nihayet kaymakam ile müftünün istifasını istemişlerdi. Neticede olayı incelemek üzere bir heyet Tosya’ya gitmiş ve yirmi altı kişiyi cinayet suçu ile tutuklamıştı. Görebildiğimiz kadarı ile bu olayların ardından kaymakam da müftü de görevden alınmamıştı. Olay şüphesiz vilayet geneline sıçrayacak boyutlara ulaşmamış ancak muhtemel ki İttihat ve Terakki’ye benzerlerinin yaşanmaması için tedbir alması hususunda önemli bir teşvik unsuru olmuştu.⁴⁸⁷

Kastamonu’da İttihatçı çevreler ne Tosya’da yaşanan hadiselerle ne de başka bir olayla Cemiyet-i Hafiye arasında bir bağ kurmuş ne de Rıza Nur’un bu gelişmelerle irtibatına işaret eden bir imada bulunmuştu. Kastamonu vilayetinin en doğusunda, Trabzon sınırında yer alan Sinop da -bu olaylardan bağımsız olarak da- *Köroğlu*'nun başından

⁴⁸⁷ “Tosya’da Hadise”, *Köroğlu*, sy. 90, 1 Eylül 1910, s.2; Tosya Kulüp Heyet-i İdaresi, “Köroğlu Gazatesi Müdüriyetine”, *Köroğlu*, sy. 90, 1 Eylül 1910, s.1; “Tosya Vakasına Dair”, *Köroğlu*, sy. 92, s.2-3; Olayı incelemek üzere Tosya’ya giden heyet; İstinaf Mahkemesi aza mülazımı Hacı Mümin Efendi, Meclis-i İdare-i Vilayet başkatibi [Fazlıoğlu] Besim Efendi, polis komserlerinden Mehmed Ali ve İstinaf zabıt ketebesinden Hafız Ömer Efendi’den müteşekkildi. Bkz. *Köroğlu*, sy. 91, s.2. İttihatçılara göre olayın arkasında yatan temel sebep çıkar çatışması idi. Tosya müftüsü ve telgrafhane müdürünün, muhtemelen olaylar hakkında İttihat ve Terakki ileri gelenleri ile görüşmek üzere, vilayet merkezine geldikleri bilgisi için bkz. *Köroğlu*, sy. 96, s.2.

beri yeterince ilgi göstermediği bir bölge olmuştu. Her ne kadar Bolu gibi müstakil bir sancak olmasa da⁴⁸⁸ Sinop’a adeta müstakil sancak muamelesi yapılmıştı. Söz gelimi Sinop’tan müftü, belediye reisi ve müntehib-i saniler de dâhil olmak üzere müslim ve gayrimüslim 22 kişinin imzası ile İstanbul’a gönderilen ve Rıza Nur’un tutuklanmasına tepki veren, masumiyetini savunan telgraftan da hiç bahsedilmemişti.⁴⁸⁹ Rıza Nur ve Sinop’un Köroğlu gündeminde en yoğun olarak yer aldığı yazı 1912 seçimleri öncesinde Sinop’ta belediyede yaptığı konuşmada yönelttiği eleştirilere Sinop İTC tarafından verilen cevabi yazı olacaktır.⁴⁹⁰ Sinop’un İttihatçı mebusu Hasan Fehmi [Tümerkan] Efendi ise Kastamonu merkezdeki vaaz ve konferansları nedeniyle bahse konu olacaktır. Olumlu ya da olumsuz anlamda Rıza Nur’a karşı sergilenen bu sessizlik, Kastamonu’daki eleştirel ortamın Cemiyet-i Hafiye gerçek bir bağı olmadığını ve bu gelişmenin konjonktürel olarak muhalefeti baskılayacak bir araca dönüşüp dönüşmediği sorusunu gündeme getirmektedir. Şimdilik spekülatif olarak cevaplanmak durumunda kalan bu sorunun cevabına bazı ipuçları için yakın aralıklarla yayınlanan başka bir kaç metne müracaat etmemiz gerekecek.

16 Şubat 1911 tarihli Köroğlu’nda yayınlanan “Fırkalar” başlıklı yazı Kastamonu’daki muhalefet çevrelerini Cemiyet-i Hafiye, Islahat-ı Esasiye ya da Rıza Nur ve Şerif Paşa ile değil, Demokrat Fırkası ile ilintilendirmektedir. Her ne kadar Demokrat Fırka’nın mensuplarından Dersim mebusu Lütfi Fikri Bey, Cemiyet-i Hafiye dolayısıyla yargılandığı sırada Rıza Nur’a yapılan haksız muameleyi ve bunun üzerinden hükümeti eleştirse de bu, Rıza Nur ya da Cemiyet-i Hafiye ile Demokrat Fırka arasında bir organik ilişkinin doğumuna yol açmayacaktır. “Fırkalar” başlıklı yazıda Kastamonu’daki muhalif çevrelerin Demokrat Fırka taraftarlığı şu şekilde tasvir edilmektedir:

⁴⁸⁸ Kastamonu’nun bir sancağı olan Bolu, 8 Temmuz 1909 tarihli *Köroğlu*’da duyurulduğu üzere Kastamonu’dan ayrılarak müstakil sancağa dönüştürülmüştü. Bkz. *Köroğlu*, sy. 30, 8 Temmuz 1909, s. 2.

⁴⁸⁹ Divan-ı Harb-i Örfi, Meclis-i Mebusan ve İkdâm gazetesine birer suretleri gönderilen söz konusu telgrafın metni şöyledir: “Mebusumuz Rıza Nur beyin Cemiyet-i Hafiye’ye mensup olduğu iddiasıyla taht-ı tevfiğe alınıp hakkında tahkikat icra edilmekte olduğunu evrak-ı havadiste gördük. Hayatını, menfaatini istihkar ederek vatan ve milleti uğrunda her türlü mehaliki göze aldırarak çalışan mebusumuzun hamiyet ve vicdanına emniyet-i tâmmemiz bulunmak hasebiyle kendisine istinad edilen cürmün tahkik ve müttehem olup olmadığına dair karar itası hakkının Kanun-i Esasî’nin 48nci maddesi mucebince 30 milyon Osmanlının merkez-i vicdanı olan Meclis-i Millî-i Osmaniimize tevdi ve ol suretle hıyaneti tahakkuk ettiği taktirde aid olduğu mahkemenin vereceği karar idam cezası dahi olsa ipini kendimiz çekmeğe müheyya bulunduğumuzu arz ve istirham ederiz. 13 Temmuz 326 [20 Temmuz 1910].” Bkz. Rıza Nur, *Cemiyet-i Hafiye*, Selanik Matbaası, 1330, s. 130.

⁴⁹⁰ Sinop İttihat ve Terakki Cemiyeti, “Mebus-u Sabıkı Doktor Rıza Efendinin Sinop Belediye Dairesindeki Konferansına Cevap”, *Köroğlu*, sy. 151, 22 Şubat 1912, s.3-4. Bu yazıya bir sonraki başlıkta değineceğim.

“Muhit-i İctimaimizdeki Fırkalara Gelince:

İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne muhalif bir fırka vardır. O da Demokrat Fırkası’dır. İttihad Meclis-i Milli’de bir fırkaya müsteni olduğu halde Demokratlar bundan mahrumdurlar. Yalnız hükümet-i hazırayı tenkid eden her mebus alkışlarlar. Meclis-i Milli’deki Demokrat-Ahali Fırkası ile bunların hiçbir münasebeti yoktur. Şu halde bu fırka ne yapıyor. İşte buraya kadar serd-i mütalaadan maksad da şehrimizde demokrat hadimi olarak kahve köşelerinde hükümet-i hazırayı tenkid eden eşhası enzar-ı dikkatie koymaktır. Mesela meslektaş iki refik vazifede yekdiğerine muarız bulunuyorlar derhal birini İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin efradından ise diğeri başımıza bir Demokrat çıkıyor. Bu hale mutahayyir kalmamak ne mümkün! Cemiyet veya fırkanın programını kabul ederek onu kendisine rehber ittihaz etmiş iken o firkadan mufaraketle diğeri bir fırka programını kabul ediyor. Bununla ne kadar sebatsız olduğunu meydana koyuyor.

Hatta bunlarda bir de korku var. Madem ki cemiyetler kanunu mevcuttur. Vatanın saadet ve selametine hadim her cemiyete hükümet müsaade veriyor. Demokrat Fırkası da hükümetçe tanınmış bir firkadır. O halde Demokrat geçinen kahve siyasiyyunu! Merkez-i umumilerin tensibiyle ve hükümetin müsaadesiyle kendilerini tanıtmalı efkar-ı mücahidanelerini ortaya koymalı efkar-ı umumiyeyle tenkid ile değil programlarının icraat-ı hasenesi göstermek ile teveccüh-i âmmeyi kazanmalı. Bu suretle fırka-i galibeyi düşürmeli, yoksa şimdiki takip edilen yol fırka-i galibenin [İTC kastediliyor] kıymetini artırdığından bu hizmetlerine minnetdar kalmak kabil olamıyor.”⁴⁹¹

Yine *Köroğlu*’nun bildirdiğine göre muhalifler daha ziyade devletin uluslararası problemleri üzerinden bir söylem geliştirerek “mülk sahipsiz kaldı feryadıyla ahaliyi galeyana getirmek istiyorlar” ve ilerleyen aylarda gündeme damgasını vuracak olan seçimlere yatırım yapıyorlardı.⁴⁹² Bu konuya odaklanan bir başka yazıya göre⁴⁹³ Demokratlar propagandaları daha ziyade köylere yoğunlaştırmakta ve şayet Demokrat Fırkası Meclis’te çoğunluğu sağlarsa “meralarla miriye ait ormanlar kıta kıta tefrik edilerek köylülere arzı gibi temlik ve çiftlik ashabı yedindeki arazinin de bu suretle ehl-i kuraya taksim olunacağını biçarelerin saf zihinlerine” yerleştirmekteydiler. Bu propagandaları “Allah’ın şeriatına, emrine muğayir” olarak niteleyen gazete köylüleri aldanmamaları konusunda uyaracaktır. Kastamonu taşrasını etkilemeye başlayan Demokratların kim oldukları konusu ise yeterince net değildir. Çankırı mebusu Tevfik [Durlanık] Efendi’ye referans yapan “Nasıl Aldatıyorlar” yazısına göre Demokrat

⁴⁹¹ “Fırkalar”, *Köroğlu*, sy. 112, 16 Şubat 1911, s.2-3. Muhaliflerin mensup oldukları iddia edilen Demokrat Fırka, kesin olmamakla beraber, Ahali Fırkası olmalıdır. Gazete Ahali Fırkasını “İttihat ve Terakki Fırkası’nın tasfiyesinden veyahut esbab-ı saireden dolayı bu firkadan mufaraket eden mebusandan mürekkeptir” şeklinde; muhalifleri “Cemiyet veya fırkanın programını kabul ederek onu kendisine rehber ittihaz etmiş iken o firkadan mufaraketle diğeri bir fırka programını kabul ediyor. Bununla ne kadar sebatsız olduğu meydana koyuyor” şeklinde tanımlamaktadır.

⁴⁹² “Sahipsiz Mülk”, *Köroğlu*, sy. 113, 23 Şubat 1911, s. 3-4.

⁴⁹³ “Nasıl Aldatıyorlar”, *Köroğlu*, sy. 114, 2 Mart 1911, s.2

Fırkası ile Kastamonu’da propaganda yapanlar arasında bir ilişki yoktu ve yerel muhalifler Demokrat Fırka’yı adeta paravan bir parti gibi kullanmaktaydılar: “Demokrat Fırkası’nı İstanbul’da teessüs etmiş olanlar meyanında vatanlarını seven akıl ve namus sahibi zevat bulunduğunu biliriz. Kastamonu’da Demokrat geçinmek isteyen heriflerle onların hiçbir münasebet-i fikriye ve vicdaniyesi bulunmamak lazım geleceğine kaniyiz”.⁴⁹⁴ Söz konusu yazı muhaliflerin Demokrat Fırka adına propaganda yaptıklarını söylese de aslında bunların Ali Kemal ve Şerif Paşa dolayısıyla Islahat-ı Esasiye taraftarı olduklarını ima edecek bölümler de içermektedir.⁴⁹⁵ Keza yine bu çerçevede yazılan ve “Nasıl Kurtaralım?” başlığını taşıyan bir başka yazı da Demokrat Fırkası adına propaganda yapan bu çevreleri Islahat-ı Esasiye Fırkası ile özdeşleştirir ve İstanbul’da Cemiyet-i Hafiye için yapılan takibatın Kastamonu polisine örnek olması gerektiğinin altını çizer:

“bunların hareketi – her ne kadar meşrutiyette serbesti-i ictima ve hareket varsa da hayat-ı milletle oynayan bu cani makulesi kimselerin takibi selamet-i vatana talluk edeceği düşünülerek takip edilmeli ve muhterem ahalimizde buyurduğunuz gibi bazı alçakların ifadat-ı bedhahanesini köpek avavası gibi telakki etmeli ve aynı zamanda pençe-i kanuna teslim için hükümete ihbar etmeli.”⁴⁹⁶

Muhalefetin giderek güçlenmesi ve daha geniş kitlelere yayılmaya başlaması karşısında duyduğu memnuniyetsizliği gizlemeyen İttihat Terakki taraftarları⁴⁹⁷, başından beri, muhalefetle mücadele etmiş bu çerçevede naşir-i efkarı olan Köroğlu sütunlarından ve mensubu olan ulemadan oldukça yardım almıştır.⁴⁹⁸ Özellikle Meclis-i Mebusan’ın oturumlara ara verdiği ve tatile girdiği dönemlerde vilayetlerine dönen mebusların verdikleri konferans ve vaazların⁴⁹⁹, sistemin meşrulaştırılmasının yanı sıra, bu

⁴⁹⁴ Ziya Şakir, İTC’nin Demokrat Fırka’ya daha müsamahakâr davranmasını rica eden mebuslara karşı Talat ve Bahaaddin Beyin verdiği şu cevabı aktarır: “Biz bu fırkayı teşkil edenleri çok iyi biliyoruz. Fırkaya samimi bir surette merbut olanları takdir ediyoruz. Bunlardan ne bize ve ne de memlekete en küçük bir fenalık gelmez. Fakat bu adamlar aldanıyorlar. Muhtelif maskelerle, fırkaya karışan muzır unsurların hakiki mahiyetlerini bilmiyorlar.” Bkz. Ziya Şakir, *Hürriyet ve İtilaf – Nasıl Doğdu, Nasıl Yaşadı, Nasıl Battı?*, İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2011, s. 56.

⁴⁹⁵ Bu imalarda Ali Kemal’in Kastamonu vilayeti Çankırı sancağı menşeli bir aileye mensup olmasının da etkisi olsa gerektir.

⁴⁹⁶ “Nasıl Kurtaralım?”, *Köroğlu*, sy 115, 9 Mart 1911, s. 2

⁴⁹⁷ *Bir Hasbihal*, Köroğlu, sy. 125, s.3-4; Ahmet Talat, *Darbe-i Teşvik*, Köroğlu, sy. 105[106], s.1-2.

⁴⁹⁸ Safranbolu ulemasından Ziya Efendi’nin ulemaya yaptığı çağrısı da bu çerçevede değerlendirilir: “Öyle ise hiç durmayalım, “ittihat ve terakki” ve teceddün ve teali tarik-i feyz-i refikine rehber mevaiz-i hasene ve ifadât-ı müstahsene ile semah-ı milleti teşnîf ve fevaid-i meşrutiyete istinas için kulub-i ümmeti müessir-i günagun ile taltife çalışalım ...” Bkz. Şehzade Süleyman Paşa Medresesi Müderrisi Müftüzade Ziyaeddin, “Müessir Natka”, *Köroğlu*, sy. 50, s.4. Benzer bir çağrı için bkz. Mehmet Bahaeddin; “Köylülerimizin Nazarında Hürriyet ve Müsavat [III]”, *Köroğlu*, sy. 55, s.4.

⁴⁹⁹ Seçim sürecine girilinceye kadar vaaz ve konferanslar önemli ölçüde Kastamonu mebusları tarafından verilmiştir. Daha sonra da ifade edileceği üzere İttihat ve Terakki Cemiyeti seçim sürecinin başlaması ile

çerçevede önemli bir fonksiyon icra ettiği söylenebilir. Zira bu konferans veya vaazlarda dile getirilen, altı çizilen hususların başında meşrutiyetin İttihat ve Terakki tarafından tesis edildiği, varlığının da yine İttihat ve Terakki ile mümkün olacağı ve hükümetin bugüne kadar gerçekleştirdiği başarılı uygulamalar gelmekte idi.⁵⁰⁰ Giderek güçlenen muhalefeti ve muhalefetle mücadelede konferans ve vaazların önemini göstermesi açısından 1909 ve 1910 yıllarına göz atmak bir fikir vermesi açısından faydalı olacaktır.

Meclisin tatile girmesi ile beraber memleketlerine dönen mebuslardan Ahmet Mahir Efendi Berat gecesi münasebeti ile Nasrullah Camii'nde "meşrutiyet idarenin meşru ve mesnun" olduğunu da anlattığı bir vaaz vermişti.⁵⁰¹ Yine ulemadan Hacı Ziya Efendi Abana İttihat ve Terakki Kulübü'nde köylülere hitaben "idare-i meşrua-i meşrutiyetin muhassenâtından" bahseden bir konferans⁵⁰², İsmail Mahir Efendi de Safranolu, Kastamonu ve Taşköprü'de birer konferans vermişti.⁵⁰³ Yine Kastamonu'ya gelen Sinop mebusu Hasan Fehmi Efendi de Kastamonu merkez, İnebolu ve Abana İttihat ve Terakki Kulüpleri'nde "hürriyet, uhuvvet, adalet ve müsavat esasları üzerine" konferanslar vermişti.⁵⁰⁴

Tartışmaların şiddetlendiği 1910 yılında ise mebusların Kastamonu programları çok daha da yoğun geçmiştir. Daha önce bir/birkaç yerde konuşma yaparak Kastamonu'ya gelen mebuslar çok daha büyük bir performans sergilemek durumunda kalmışlardır. Hasan Fehmi Efendi İnebolu'da bir vaaz vermiş, İsmail Mahir Efendi ise İnebolu'da iki, Kastamonu, Cide ve Daday'da hükümetin faaliyetlerine övgüler içeren konuşmalar yapmıştı.⁵⁰⁵ Kastamonu'nun en etkili mebuslarından Ahmet Mahir Efendi ise Kastamonu

beraber periyodik konferanslar düzenlemeye karar vermiş ve bu programlarda ağırlıklı olarak ulemaya söz vermiştir.

⁵⁰⁰ Esas itibarı ile İttihat ve Terakki'nin meşrutiyetin ilanında oynadığı rol her zaman ve zeminde vurgulanmıştır. Ancak meşrutiyetin hemen başlangıcında İttihat ve Terakki'ye yapılan vurgu ile muhalefetin ortaya çıkmaya başladığı dönem sonrasında, başka bir ifade ile özellikle 31 Mart sonrasında İttihat ve Terakki'ye yapılan vurgunun farklı olduğunu, 1909 sonrasında aynı zamanda muhalefeti zayıflatmaya yönelik bir amaç taşıdığını belirtmemiz gerekmektedir.

⁵⁰¹ "Mebus-u Muhterem Ahmet Mahir Efendi", *Köroğlu*, sy. 38, s.2.

⁵⁰² "Abana'dan Aynen Mektup", *Köroğlu*, sy. 40, s.3

⁵⁰³ *Köroğlu*, sy. 47, s.3; "İsmail Mahir Efendi", *Köroğlu*, sy. 48, s.2.

⁵⁰⁴ "Konferans", *Köroğlu*, sy. 59, s.1.

⁵⁰⁵ İsmail Mahir Efendi ve Hasan Fehmi Efendi'nin İnebolu'da konuşma yaptıkları için bkz. Ali Rıza, "Fedakar Mebuslarımız", *Köroğlu*, sy. 97, s.2; İsmail Mahir Efendi'nin Kastamonu İttihat ve Terakki Kulübü'ndeki konuşması için bkz. "Konferans", *Köroğlu*, sy. 98, s.2; beş saatten uzun süren bu konuşmanın geniş özeti için bkz. "Mebus-u Muhterem İsmail Mahir Efendi Hazretlerinin Geçen Hafta İttihat ve Terakki Cemiyeti İdarehanesinde Vermiş Oldukları Konferansın Zabıt Edebildiğimiz Bazı Aksamı", *Köroğlu*, sy. 99, s.1; "Mebus-u Muhterem İsmail Mahir Efendi Hazretlerinin ...[II]", *Köroğlu*, sy. 100, s.1-2; "Mebus-u Muhterem İsmail Mahir Efendi Hazretlerinin ... [III]", *Köroğlu*, sy. 101, s.2; "Mebus-u Muhterem İsmail

ziyaretini çok yoğun bir programa dönüştürmüştü. Ahmet Mahir Efendi Kastamonu'ya gelişi sırasında uğradığı Ereğli, Zonguldak, Bartın, Safranbolu, Araç, Kuzyaka, Tosya⁵⁰⁶, Küre ve nihayet Kastamonu merkez'de gerek İttihat ve Terakki Kulüplerinde konferanslar gerekse bölge camilerinde vaazlar vermek sureti ile tam on yedi konuşma yapmış ve meşruti idarenin; İslam dinine en uygun yönetim olduğu ve faydaları başta olmak üzere, ittifakın, eğitimin, özel teşebbüsün önemi, İttihat ve Terakki idaresinin icraatlarını uzun uzun anlatmıştı.⁵⁰⁷

Görüldüğü üzere İttihat ve Terakki mensupları için 1910 yılı muhalefetle mücadele anlamında daha da yoğun bir yıl olmuştu. Ne var ki bütün bu çalışmalar muhalefeti bir kez daha ortadan kaldırmamıştı. 1911 yılına geldiğinde siyasallaşma artık ciddi boyutlara varmış, seçimlerin zorlu geçeceği kendini bariz bir şekilde hissettirmeye başlamıştı:

“Üç senelik hayat-ı meşrutiyetimizde en ziyade meşgul olduğumuz siyasiyattır. En küçük bir fertten büyük mevki ihraz edenlere kadar memurlar, asker, ahali hepimiz birer siyasiyyun kesildik. Süreyya Beyefendi'nin Ilgaz'da buyurduğu gibi hiç birimiz de siyasiyatın 'sin'ine vakıf değiliz. Bütün Avrupa hükümetlerine ilan-ı harb eder, bir nazırın ne iktidarına ve ne de ahval-i hususiyesine vukufumuz olmadığı halde heman onu halk nazarında lekeleyecek bühtanlarda bulunuruz.”⁵⁰⁸

3. 5. Kutupların Zirvesinde: Konya ve Kastamonu'da 1912 Seçimleri

3. 5.1. Süreç, Teşkilatlanma ve Kadrolar

Türki siyasi tarihine sopalı seçimler olarak geçen 1912 seçimleri aynı zamanda Osmanlı/Cumhuriyet siyasi hayatının ülke çapında siyasal rekabetin yaşandığı ilk çok

Mahir Efendi Hazretlerinin ... [IV]”, *Köroğlu*, sy. 102, s.3; Daday'da yaptığı konuşma için bkz. “Aynen Mektup”, *Köroğlu*, sy. 99, s.3.

⁵⁰⁶ Ahmet Mahir Efendi Tosya'da belediyede, İttihat ve Terakki kulübünde ve Abdurrahman Paşa Camii'nde olmak üzere üç konuşma yapmıştı. Ahmet Mahir Efendi özellikle Abdurrahman Paşa Camii'nde yaptığı konuşmada, gelişinden bir süre önce cereyan eden Tosya de hadiselerine de yer vermiştir: “Belde-i mezkurenin en büyük camii bulunan Abdurrahman Paşa mabed-i kadimine azimetiyle orada müctemi ve mevcud bütün Tosya kasabası ahalisine kitabullaha ve sünnet-i resulullah ve kitap ve sünnetten muktebes kavanin-i hilafet-i islamiyeye müctemian itisam etmelerini ve mevcudiyet-i milliyeyi temin edecek habl-i metin-i ittifak ve ittifa sarılarak tekemmülât-ı medeniyede hatveendaz-ı terakki olmalarını bu yolda ibraz-ı sa'y u gayret indellah ibadetten ma'dud olduğunu ve meşrutiyet ve emr-i meşveret ise hükümet-i İslamiyenin isasını teşkil eden bir hükm-i şariat idüğünü bilbeyan Tosya'da ahiren vukua gelen vaka-i müessifenin nasıl bir cehaletten ve hak ve hakikate vukufsuzluktan neşet etmiş olduğunu da suret-i müessirede ifade buyurmak suretiyle celb-i nedamet-i azim eylemişlerdir.” Bkz. “Ahmet Mahir Efendi Hazretleri”, *Köroğlu*, sy. 92, s.2.

⁵⁰⁷ “Ahmet Mahir Efendi Hazretleri”, *Köroğlu*, sy. 92, s.1-2, Küre'de konuşma yaptığı için bkz. 'A.R.; “Küre'den”, *Köroğlu*, sy. 94, s.2.

⁵⁰⁸ *Bir Hasbihal*, *Köroğlu*, sy. 125, s.3-4.

partili genel seçim olmuştur.⁵⁰⁹ 1910'dan itibaren meclis içinde/dışında ortaya çıkan ancak ülke genelinde örgütlen(e)meyen muhalif siyasi partiler ilk defa bu seçim öncesinde bir çatı altında birleşmiş ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı kurmuşlardı⁵¹⁰. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın genel seçimler öncesinde İstanbul'da yapılan bir ara seçimi kazanması iktidarı tedirgin etmiş ve kısa bir süre sonra yapılacak genel seçimler için tedbirler almaya itmişti. İTC'nin bu bağlamda düşündüğü tedbirlerin başında HİF'in yeterince teşkilatlanmasına imkan tanımadan seçimlerin hızlıca yapılmasını sağlamaktı. Ve bu bağlamda İttihat ve Terakki ilk iş olarak Kanun-i Esasi'nin 35. Maddesini tadil etmek istedi.⁵¹¹ 1876 Kanun-i Esasi'nde Sultan' Meclis-i Mebusan'ı feshetme yetkisi veren bu madde 1909'da 31 Mart sonrasında yapılan kapsamlı tadil sürecinde değiştirilmiş ve Sultanın Meclis'i fesih yetkisi Meclis'i güçlendirmeyi benimseyen bir yaklaşımla hayli daraltılmıştı.

1876 rejimine göre anayasal monarşiye daha yakın bir tablo ortaya çıkaran düzenlemelerin arkasında yatan önemli faktörlerden birisi I. Meşrutiyet tecrübesinin tekrar yaşanması, Meclis'in bir kez daha feshedilerek askıya alınması endişesini izale etmektir.⁵¹² Kanun-i Esasi'nin 1909 tadilleri bu endişeyi izale etmiş olmakla beraber İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni 35. Madde üzerinde tekrar değişiklik yapmaya ve Sultan'ı güçlendirmeye sevkeden iki önemli husus vardı. Bunlardan ilki Sultan Reşad'ın İttihat ve Terakki Cemiyeti ile oldukça uyumlu çalışan bir profil çizmesi, Ubeydullah Efendi'nin ifadesi ile “melek gibi bir padişah” olması⁵¹³ ve dolayısıyla İttihat ve

⁵⁰⁹ 1908 seçimlerinin İTC dışındaki diğer partisi Ahrar Fırkası'nın seçime sadece İstanbul'da katıldığını hatırlatalım.

⁵¹⁰ Hürriyet İtilaf Fırkası'na dair bkz. Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1990. Bu kitabın müteakip baskıları (Dergah Yayınları: 2012, 2020) daha geniş biyografik bilgiler içermektedir.

⁵¹¹ Recai Galip Okandan, *Amme Hukukumuzun Ana Hatları*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1959, s. 350

⁵¹² İlmiyeden Ubeydullah Efendi 1912 seçimleri münasebeti ile yazdığı ve İTC lehine oy çağrısı yaptığı *Kime Rey Verelim?* risalesinden bu gerekçeyi şöyle açıklar: “Üç sene evvel Kanun-i Esasi'nin bazı yerleri zama göre düzeltildiği sırada Abdulhamid'in şerrinden canı yanmış ve korkmuş olan millet padişahın böyle bir halde başlı başına Meclis-i Mebusan'ı dağıtmasını memleket için tehlikeli görmüş, Ayan Meclisi'nin kararını ve rızasını aldıktan sonra dağıtılablmesini şart koşmuştu.” Bkz. Ayetullah Hatipzade [Ubeydullah Efendi], *Kime Rey Verelim? İttihat ve Terakki – Hürriyet ve İtilaf Hangisi Daha İyi*, İstanbul: Matbaa-I Hayriye ve Şürekası, 1328, s. 18. Keza yine ulemadan Aydın mebusu Sıtkı Bey de bu doğrultuda açıklamalar yapmıştır: “Otuz üç senelik medid bir tecrübe neticesinde takyit ettik. Tam otuz üç sene geçirdiğimiz acı tecrübe bu madde-i kanuniyenin Meclis-i Mebusan'ı feshedebilmekliği bir çok kuyut ve şuruta tâbi olmasına lüzum gösterdi. Tam otuz üç seneden beri çektiğimiz istibdat bu kaydı koymak için bizi tazyik etti, cebretti” Aktaran Recai Galip Okandan, *a.g.e.*, s.363. Konya'dan benzer bir beyan için bkz. Ali Haydar, “Zamanımız Pek Nazik Karada Maden Bitiyor”, *Babalık*, 12 KE 1327, s. 1 – 2.

⁵¹³ Bkz. Ayetullah Hatipzade, *Kime Rey Verelim? ...*, s. 19.

Terakki'yi bertaraf edecek bir siyaset gütmemesiydi. İkinci ve daha tetikleyici olan sebep ise 1911'de İstanbul'da yapılan milletvekili ara seçimini İttihat ve Terakki adayı Memduh Bey'in HİF'in adayı Ali Haydar Mithat Bey'e bir oy farkla da olsa⁵¹⁴ kaybetmesiydi. Bu siyasi mağlubiyet, daha önce istifalarla ve kurulan yeni partilerle güç kaybeden İttihat ve Terakki için, hemen bütün muhalif bileşenleri çatısı altında toplayan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın potansiyelini farketmesi açısından bir dönüm noktası oldu. Böylece 35. Madde'de yapılacak bir düzenleme ile padişahın meclisi fetih yetkisini kullanma imkanını genişletmek ve HİF'in yeterince teşkilatlanmasına fırsat vermeden seçimleri yenilemeyi düşündü. Bu değişikliğe karşı çıkan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın geliştirdiği strateji ise oturumlara katılmamak ve bu şekilde oturumları engellemek olmuştu(obstrüksiyon).⁵¹⁵ Sait Paşa hükümeti anayasa değişikliği teklifini ilk kez Meclis'e getirdiği 27 Aralık 1327'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası oturuma katılmayınca oturum 30 Aralık'a ertelendi. HİF stratejisini sürdürerek bu oturuma da katılmadı ancak hükümet bu teklife red oyu verildiği şeklinde yorumlayarak istifa etti. Bunun üzerine Sait Paşa hükümeti iki bakanın değiştiği yeni bir kabine kurarak teklifi 2 Ocak 1912'de tekrar meclis gündemine getirdi ve bu defa uzun ve tartışmalı⁵¹⁶ görüşmelerin ardından teklif reddedildi. "Farklı"⁵¹⁷ iki hükümet tarafından yapılan anayasa değişikliği teklifinin "iki" kere reddedilmesiyle padişah Kanun-i Esasi'sinin mevcut 35. Maddesinin verdiği yetkiye dayanarak 18 Ocak 1912'de üç ay içerisinde toplanmak üzere Meclis'i feshetti. Böylece siyasi tarihimize "sopalı seçimler" olarak geçen seçim süreci başlamış oldu. Meclisin feshedilerek seçim sürecinin başlaması memleketlerine dönen mebusların, yerel ulema/aydın ve matbuatın gündemini de doğrudan belirledi ve ülke yoğun bir sözlü/yazılı

⁵¹⁴ Milletvekillerini nihai olarak müntehib-i sanilerin oyları belirlediği için buradaki 1 oy müntehib-i sani oyu olduğu için 500 müntehib-i evvel oyuna tekabül etmektedir.

⁵¹⁵ Rıza Nur bu stratejiyi, Fransız Grand Ansiklopedisi ve İkdâm kütüphanesinde bulduğu kimi eserleri inceledikten sonra kendisinin geliştirdiğini ve partiye kabul ettirdiğini söyler ve "obstrüksiyon"u "tıkaç ve insad-ı müzakere" olarak Türkçeleştirdiğini belirtir. Bkz. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu Nasıl Öldü*, İstanbul: Kitabevi Yay., 1996, s. 46-47.

⁵¹⁶ Anayasa değişikliği çerçevesinde Meclis-i Mebusan'da yapılan tartışmalar ve tarafların argümanları için bkz. Okandan, a.g.e., s. 348 – 364.

⁵¹⁷ Yeni kabinenin neredeyse tamamı eski kabine üyelerinden müteşekkildi. Yeni sima olarak yalnızca Aristidi Paşa ve Emrullah Paşa'ya yer verilmiş, bu durum muhalefetin tenkitlerine de yol açmıştı. Bkz. Okandan, a.g.e., s.357, 361. Muhalefet Meclis'in usulsüz olarak kapatıldığını savunmuştu. Muhalefetin önemli isimlerinden Tevfik Fikret'in I. Meşrutiyet Meclis-i Mebusan'ın kapatıldığı Rumi 1295 senesine telmihen yazdığı ve *Vazife* gazetesinin 7. Sayısında neşrettiği "Doksan Beşe Doğru" şiiri bu "usulsüzlük" ile I. Meşrutiyetin askıya alınması arasında paralellik kuran güçlü bir sembole dönüşmüş, kimi muhalif siyasi metinlerde de ek olarak yer almıştır. Örnek olarak bkz. Şark Filozofu [Hidayet Keşfi Akgüllü], *İttihad Cemiyeti Ne Yaptı?*, İstanbul: Tevsi-i Tıbaat Matbaası, 1328, s. 23-25.

propaganda faaliyetine ve Mete Tunçay'dan ödünç alarak söylersek “risaleler savaşı”⁵¹⁸na sahne olmaya başladı. Seçim sürecinin taşra vilayetleri ve bu çalışma bağlamında Konya ve Kastamonu vilayetleri açısından bir başka boyutunu da Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın teşkilatlanma süreçleri oluşturmuyordu.

21 Kasım 1911'de resmen kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın, Konya şubesinin açılacağı haberi Aralık ayının hemen başlarında konuşulmaya başlanmış⁵¹⁹ ancak şube 8 Ocak 1912'de Sarıhafızade Hacı Ahmet Efendi'nin kiralanan evinde açılmış ve İstanbul'dan gönderilen parti beyannamesi, programı ve nizamname nüshaları seçmenlerin dikkatine sunulmuştu.⁵²⁰ Öte yandan HİF Konya şubesinin açılış merasimi 14 Ocak 1912 Cuma günü Kapı Camii'nde kılınan Cuma namazının ardından yapılmıştı. Açılış merasimi kapsamında Cuma namazının ardından Trablusgarp şehitleri için mevlid okutulmuş ve dualar edilmiş, ardından, Camide bulunan sancak indirilerek Zeynelabidin Efendi ve kardeşlerinin başında bulunduğu Islah-ı Medaris talebeleri beraberlerine cami cemaatini de alarak tekbirler eşliğinde HİF şubesinin önüne gelmişlerdi. Burada Lekelizade Kadri Efendi tarafından Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın “maksad-ı vatanperveranesine” dair bir konuşma yapmış ve bu konuşmayı müteakiben Tavaslı Hacı Osman Efendi'nin duasıyla merasim son bulmuştu.⁵²¹ Öte yandan Konya HİF şubesinin açılış haberini veren Babalık, Antalya ve Burdur'da da birer şube açılması için girişimlerin başladığını duyurmuştu.⁵²² Hiç şüphesiz bir tür dini tören havası verilen bu

⁵¹⁸ Mete Tunçay “risaleler savaşı” ifadesini 1923-1924 arasında hilafetin lehinde ve aleyhinde fikirlerin giriştiği yoğun çatışmanın yayınlar açısından tekabül ettiği yoğun üretime işaret eder. Bkz. Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2005, s. 21.

II. Meşuriyetin ilanı, sadece süreli yayınlar açısından değil, siyasi kitap/risaleler açısından da bir yayın patlamasını beraberinde getirmişti. Ancak bu dönemdeki metinlerin karşıt argümanlar etrafında şekillenmediğini hemen tamamının meşruti sistemin propagandası, izahı mahiyetinde olduğunu belirtmek gerekir. 1912 seçim sürecinin bir risaleler savaşı haline getirense Meşrutiyet hayatının ilk çok partili seçiminin doğurduğu görüş ayrılıklarının bu metinlere de yansımış olmasıdır. Kısaca ifade etmek gerekirse İttihatçı ve İtilafçı risalelerin savaşına şahit oluruz bu dönemde. Ubeydullah Efendi'nin *Kime Rey Verelim?* risalesi, Selimefendizade Mustafa Taki Efendi'nin *Kırk Hadis yahut İlmihâl-i Siyasi*'si, seçim atmosferinde yayınlanan ve İttihat ve Terakki'ye destek veren birkaç metin olarak zikredilebilir. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı destekleyen metinler arasında muhtemelen Hoca Asım Efendi tarafından yazılan *Açık Söz*, Eyüp Zal Paşa müderrisi Mehmet Fevzi Efendi'nin *Tebyin-i Hakikat*'i, Zeynelabidin Efendi'nin *İslamiyet ve Meşrutiyyet*'i, Ermenekli Safvet Efendi'nin *Ahali-i Muhteremeye İntihâb-ı Mebusan Rehberi*, Hasan Sudi'nin *İttihat ve Terakki'nin İflası*, Hidayet Keşfi'nin [Akgüllü] *Zaten Millet Kan Ağlıyor'u ve İttihat Cemiyeti Ne Yaptı?*'si örnek olarak verilebilir.

⁵¹⁹ “Yeni Fırka”, *Babalık*, 26 TS 1327, sy. 89, s. 3.

⁵²⁰ Hürriyet ve İtilaf Fırkası”, *Babalık*, 26 KE 1327, sy. 98, s. 2. HİF'in resmi yayınları Konya'ya İstanbul'dan gönderilmesine mukabil muhalefetin güçlü olduğu bir başka şehirde, Trabzon'da yerel matbaalarda basılmıştı. Bkz. *Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Programı*, Trabzon: İkbal Matbaası, 1328

⁵²¹ “Resm-i Küşad”, *Babalık*, 1 KS 1327, s. 1-2

⁵²² “Antalya ve Burdur'da Teşebbüsât”, *Babalık*, 1 KS 1327, s. 2.

açılış merasiminin taşıdığı en açık mesajlardan birisi HİF Konya teşkilatının İslah-ı Medaris medresesi mensupları ile kurduğu/kuracağı yakın ilişkiydi ve özellikle Ahali Fırkası'nın kurulduğu 1910 başlarından beri siyasal muhalefeti temsil eden bu grubun HİF saflarına katılması hiç de şaşırtıcı değildi.

Konya'daki ulema/eşraf/meşayih ittifakı muhalefete geçtikten sonra ilk defa aktif seçim mücadelesine içerisinde girecek bunda da hayli etkili bir performans sergileyecekti. Konya'da medrese çevrelerinin HİF ile ilişkisine benzer bir başka tablo ile yine Zeynelabidin Efendi'nin etkin olduğu bölgelerden birisi olan Karaman'da karşılaşacağız. Zira Karaman'da bir HİF şubesi açmak için girişimde bulunan ilk grup medrese talebelerinden oluşmaktaydı ancak hükümet öğrencilerin siyasetle meşgul olmalarını desteklemediği için şube açılmasına izin vermemiş ve bunun üzerine talebelerin olmadığı bir başka kurucular kurulu listesiyle şube açılabilmişti.⁵²³ HİF Konya ve Karaman'ın yanısıra; Antalya ve Isparta'da birer şube açacağını duyurmuş, Beyşehir'de bir şube açmıştı. Akseki'de bir şube açıldığı yönündeki haberler ise İTC çevreleri tarafından yalanlanmıştı.⁵²⁴

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Konya şubesinin açıldığı günlerde, 10 Ocak 1912'de Şeyh Ziyaeddin Efendi riyasetinde HİF Kastamonu şubesi de teşekkül etmiş, Konya'dakine benzer şekilde Kastamonu'daki HİF şubesinin merasimi de Cuma gününe denk getirilmiş ve namazı müteakiben yapılacak *Mevlid* kıraatından sonra açılması planlanmıştı.⁵²⁵ Kastamonu HİF'in kurucu kadrosunun bir kısmı 31 Mart'tan itibaren İttihat ve Terakki ile yolları iyice ayrılan Salim Efendizade Tevfik Bey veya Hersekli İzzet Bey gibi zevattan bir kısmı da Sofuzade Mehmet Tevfik Efendi gibi yakın zamanlara kadar İttihat ve Terakki Fırkası içerisinde yer alırken istifa edenlerden oluşmuştur.⁵²⁶ Diğer taraftan Kastamonu'daki muhalefet de Konya'daki gibi geniş bir konsorsiyumun yansıması görünümündeydiler: Kadiri şeyhi, Mevlevi şeyhi olmasa da yakınları⁵²⁷, ulema ve eşraf

⁵²³ Karaman Kaimmakamı Zühdü, "Konya Babalık Gazetesine", *Babalık*, 11 Mart 1328, s. 3

⁵²⁴ "Beyşehir İtilaf Fırkası", *Babalık*, 26 KE 1327, s. 2. HİF Akseki şubesinin açıldığına dair yalanlama haberi için "Babalık Gazetesi İdarehanesine", *Babalık*, 10 Şubat 1327, s. 3

⁵²⁵ "Hürriyet ve İtilaf Fırkasının Makam-ı Vilayete Verdiği Beyanname Suretidir", *Zafer*, 28 Kanun-i Evvel 1327, sy. 3, s. 2.

⁵²⁶ Sofuzade Mehmet Tevfik Efendi 1326/1910 yılında basılan *Hulviyyât* adlı manzum eserinin giriş kısmında İttihat ve Terakki'den "cemiyet-i mukaddese" olarak bahsetmektedir. Bkz. Sofuzade Mehmet Tevfik, *Hulviyyât*, Kastamonu, 1326, s.6.

⁵²⁷ Kastamonu Mevlevi şeyhinin kardeşi HİF'in kurucu kadrosu arasında olsa da şeyh efendi İttihat ve Terakki'nin yanında saf tutacaktır. Öte yandan "Kayseri Mevlevi Şeyhi mahdumu Osman Halidi" imzalı bir şiir de *Zafer*'de yayınlanmıştı. Bu, HİF'in, şeyhler değilse de şeyh yakınları üzerinden Mevlevilerle iş birliği kurma stratejisi gibi görülebilir. Şiir için bkz. *Zafer*, 24 Ocak 1912, s. 4.

burada da muhalif bloğu teşkil etmekteydi⁵²⁸. Bununla beraber HİF Kastamonu kurucularından, şube başkanı şeyh İsmail Hakkı Efendi'nin kısa süre sonra vuku bulan vefatı⁵²⁹, Mevlevileri temsilen partide bulunan Hüsemaddin Efendi'nin yine kısa süre sonra istifa etmesi⁵³⁰ muhalefet bloğunu -daha da- zayıflatan önemli kayıplar olmuştu. Kastamonu muhalefeti ile Konya muhalefeti arasındaki en bariz fark, Ahmet Mahir Efendi ve Zeynelabidin Efendi'nin şahıslarında tecessüm eden Nakşi Halidi çevrelerinin pozisyonuydu. Her ikisi de vilayetlerinin en nüfuzlu kişileri arasında yer alan ve vilayetlerinin en geniş tarikat çevrelerine liderlik eden bu iki ismin pozisyonu bu seçim sürecinde de belirleyici rol oynamıştır. Zeynelabidin Efendi'nin 31 Mart'ın hemen sonrasında Ahali Fırkası bünyesinde başlayan muhalif duruşu Konya'daki muhalefeti daha köklü ve etkili kılarken Nakşi Halidi çevreleri de büyük ölçüde muhalefet saflarına katmıştır. Buna muhalefet saflarında yer alan ve HİF'in daha ziyade Ahali Fırkası temelli kolunu teşkil eden diğer Konya mebuslarını da eklediğimizde (yine bir Nakşi Halidi şeyhi olan Harputizade Mustafa Efendi, Antalya mebusu Elmalılı Hamdi Efendi, Burdur mebusu Ömer Lütfi Efendi, Akşehir mebusu Harputizade Mustafa Efendi, Isparta mebusu Böcüzade Süleyman Sami Bey⁵³¹) Konya muhalefedinin potansiyelini daha sağlıklı değerlendirme imkanı bulabiliriz.

⁵²⁸ Hürriyet ve İtilaf Fırkası Kastamonu şubesinin kurucular kurulu ve idari kurulu şu isimlerden oluşmaktaydı:

Heyet-i İdare: Eşraftan Şeyhzade Şeyh Ziyaeddin Efendi, Eşraftan Salim Efendizade el-hac Tevfik Beyefendi, Eşraftan Kadiri Dergâhı postnişini Şeyh İsmail Hakkı Efendi, Tüccardan Tavukçuzade Ahmet Efendi, Tüccardan ulemadan Sofuzade Tevfik Efendi, Eşraftan Salim Efendizade Reşid Efendi, Eşraftan Kirmanizade Hafız Tahir Efendi, Müderrisinden Dursun Efendizade Mehmet Hilmi Efendi, Mevlevi Dergâhı Şerifi Şeyhi Remzi Dede Efendinin Biraderleri Hüsameddin Efendi, Reji Dava Vekili Osman Refik Efendi, Tüccardan Altiğazade Hafız.

Heyet-i Müessise: Eşraftan Salim Efendizade el-hac Tevfik Beyefendi, Müderrisinden Dursun Efendizade Mehmet Hilmi Efendi, Dava vekili Hersekli İzzet Efendi, Eşraftan mütekaid Halid Efendi, Reji Dava Vekili Osman Refik Efendi. Bkz. "Hürriyet ve İtilaf Fırkasının Makam-ı Vilayete Verdiği Beyanname Suretidir", *Zafer*, 28 Kanun-i Evvel 1327, sy. 3, s. 2

⁵²⁹ Kadiri dergâhı (Yılanlı Dergâhı) şeyhi postnişini İsmail Hakkı Efendi çok kısa bir süre sonra 28 Şubat 1912'de vefat edecektir. Bkz. "el-Mevtû Tuhfetu'l-Mümin", *Zafer*, 28 Şubat 1912, s. 3. İsmail Hakkı Efendi, 1961 ve 1965 seçimlerinde Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'nden Kastamonu milletvekili olarak TBMM'ye giren İsmail Hakkı Yılanlıoğlu'nun da dedesidir.

⁵³⁰ Kastamonu Mevlevihanesinde Mevlevi Şeyhizade Hüsameddin el-Mevlevî, "İstifa", *Babalık*, sy. 113, 9 Mart 1912, s. 4. Bu istifa metninin Konya'da çıkan bir gazetede yayınlanması muhtemelen Mevlevî asitanesinin gelişmeden haberdar olmasını sağlamak içindir.

⁵³¹ Bu isimlerin tamamı, Cemiyet-i Hafiye davası kapsamında, Rıza Nur da dâhil olmak üzere, tutuklulara işkence işkence yapıp yapılmadığına dair araştırma yapılması yönünde Meclis-i Mebusan'a sunulan önergeye de kabul oyu vermişlerdi. Bkz. Rıza Nur, *Cemiyet-i Hafiye*, s. 396. Öte yandan İTC'nin Konya'daki güç kaybı çerçevesinde Antalya sancağı mebusu Ebuzziya Tevfik Beyin de İttihat ve Terakki ile arasının açık olduğunu da belirtmek gerekir.

Diğer taraftan Ahmet Mahir Efendi'nin İttihat ve Terakki ile kurduğu yakın ilişki de aynı gerekçelerle Kastamonu'daki iktidar çevresini güçlendiren, muhalefeti ise daha zayıf pozisyona iten bir etki yapmıştır. Kastamonu muhaliflerinden iki ismin Kadiri Dergahı şeyhi İsmail Hakkı Efendi ile *Zafer* gazetesi baş yazarı ilmiyeden ve tüccar Sofuzade Mehmet Tevfik'in Ahmet Mahir Efendi'den icazet almış olmaları kuşkusuz Ahmet Mahir Efendi'nin nüfuzunu daha da artıran bir faktör olarak zikredilmelidir.⁵³² Öte yandan Konya'nın aksine olarak Kastamonu vilayeti mebuslarının hemen tamamının İttihat ve Terakki ile teşrik-i mesaiye devam ettiğini ayrıca belirtmek ve iktidarın buradaki gücüne bir kere daha işaret etmek gerekir. Bu noktada Kastamonu vilayeti bağlamından kendisinden bahsedilmesi gereken istisnai bir isim Rıza Nur'dur. Kastamonu mebusları içerisinde tek muhalif isim olan Rıza Nur'un Kastamonu merkezle irtibatının zayıf olduğu anlaşılan Rıza Nur'un⁵³³ Sinop bağlamında bir etkisi olduğunu belirtmek gerekir. HİF'in Kastamonu teşkilatına ilişkin sağlıklı verilerimiz olmasa da ilk toplu istifa haberinin muhalefetin önemli isimlerinden Rıza Nur'un memleketi olan Sinop'ta yaşanmış olması bu bakımdan anlamlıdır.⁵³⁴ II. Meşruiyet'in neredeyse başından beri muhalefette bulunan ve nihayet Hürriyet ve İttilaf Fırkası'nın kurucuları arasında yer alan Rıza Nur'un etkinliğinin bir başka göstergesi olarak da, Sinop Belediye dairesinde verdiği konferansta İTC'ye yönelttiği eleştirilere Sinop İTC'nin *Köroğlu* gazetesinde yayınladığı uzun cevap

⁵³² Kadiri Şeyhi İsmail Hakkı Efendi'nin Ahmet Mahir Efendi'den icazet aldığı bilgisi için bkz. "el-Mevtû Tuhfetü'l-Mümin", *Zafer*, 28 Şubat 1912, s. 3. Sofuzade Mehmed Tevfik Efendi için bkz. Aziz Demircioğlu, *100 Yıllık Kastamonu Basınında Kim Kimdir*, Kastamonu: Doğrusöz Matbaası, 1973, s. 63; Dilek Yılmaz, "Kastamonulu Sofuzâde Mehmet Tevfik Efendi'nin Hayatı, Edebî Şahsiyeti ve Dinî Edebiyatla İlgili Şiirleri", Ankara Üniversitesi SBE DR Tezi, Ankara, 2020, özellikle s. 12-46. Sofuzade Mehmet Tevfik Efendi seçim sürecinde siyaseten rakip olduğu hocası Ahmet Mahir Efendi için şu cümleleri kuracaktır: "Biz ittifakı lazım gelen zevat-ı fazıla hakkında katiyyen ihtilaf etmeyiz. Mesela fazıl-ı şehir Ahmed Mahir Efendi gibi bir zat için propaganda istemez." Bkz. M.[ehmet] T.[evfik], "Muhterislerdeki İdrak", *Zafer*, 27 Mart 1912, sy. 11, s. 1.

⁵³³ Diğer Sinop mebusu Hasan Fehmi Efendi'nin aksine Rıza Nur'un 1908-1912 arasında Kastamonu vilayet merkezine geldiğine dair bir bilgiye rastlamadım. Bunda çalkantılı siyasi kariyerinin etkisi olmakla beraber Rıza Nur'un ziyaret tercihlerini Sinopla sınırlı tuttuğu anlaşılmaktadır. Öte yandan daha önce belirtildiği gibi Köroğlu gazetesi Rıza Nur'u neredeyse görmezden gelen bir yayın politikası takip etmiştir. Buna mukabil Trabzon'un muhalif yayın organı *Tarik* gazetesinin Rıza Nur'a daha fazla yer verdiği anlaşıyor. Örneğin Cemiyet-i Hafiye davasından beraat ettikten sonra Sinop'a gelen ve burada birkaç konuşma yapan Rıza Nur'un bu ziyareti ve muhtevası *Köroğlu*'nda yer almazken *Tarik*'te uzun "Sinop'ta Mesut Bir Gün" başlıklı bir yazının konusu olmuştur. *Tarik*'in 4 Kasım 1910 tarihli nüshasından aktaran Rıza Nur, *Cemiyet-i Hafiye*, İstanbul: Selanik Matbaası, 1330, s. 264-265. Rıza Nur'un bu yazıya düştüğü bir dipnot bu ilgiye dair biraz daha fazla veri sağlıyor: "Bu gazete pek cesur davranıp mevkuf bulunduğum zamanda bile *Meclis-i Mebusanda Fırkalar Meselesi* nam eserimi gaztesinde tefrika etmiştir.

⁵³⁴ "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden İstifa – Sinop Kulübü", *Zafer*, 4 KS 1327, s. 4.

gösterilebilir. Zira bu uzun cevap seçim sürecinde İttihat ve Terakki mensupları tarafından başka bir örneğini göremeyeceğimiz bir reflekse de tekabül etmektedir.⁵³⁵

1912 seçimleri sürecinde iktidar ve muhalefet arasındaki güç dengesini belirleyen bir başka unsur da hiç kuşkusuz, iktidarda bulunan İttihat ve Terakki'nin devlet aygıtını lehine çalıştırma imkânına sahip olmasıydı. İttihat ve Terakki Meclis'in feshedilme sürecinde de kullandığı bu avantajını seçimler boyunca da sonuçları etkileyecek düzeyde kullanmaya çalışmıştır. Bürokratik atama ve azillerin özellikle bu süreçte artış göstermesinin sebeplerinden biri ve belki en önemlisi İttihat ve Terakki'nin bu avantajı daha somut neticeler verecek şekilde kullanma arzusu olmuştur. Kastamonu Vilayet Matbaası'nda basılan Hürriyet ve İtilaf yanlısı Zafer gazetesinin söz konusu matbaada basılmasının valinin isteği ile yasaklanması, ya da kenti ziyarete gelen devlet memurlarının, görevlerinin yanı sıra İttihat ve Terakki yanlısı konferanslar vermeleri⁵³⁶ İttihat Terakki'nin bu arzusunun somut neticeleri olarak yorumlanmalıdır.⁵³⁷

⁵³⁵ İttihat ve Terakki Cemiyeti Sinop Merkezi, "Sinop Mebus-u Sabıkı Doktor Rıza Efendinin Sinop Belediye Dairesinden Konferansına Cevap", *Köroğlu*, sy. 151, 22 Şubat 1912, s.3-4.

⁵³⁶ Örneğin Bursa ve Kastamonu vilayetleri ziraat müfettişi Hamdi Bey, teftiş amacı ile geldiği Kastamonu'da ayrıca bir de konferans vermişti. Hamdi Bey bu konferansta İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilaf fırkalarının programlarını mukayese etmiş ve elbette İttihat ve Terakki Fırkası programının tercih edilmesi gerektiğini belirtmişti. Aynı şekilde tahrirat müdürü Memduh Bey, telgraf ve posta başmüdürü Hamdi Bey, jandarma alay kumandanı Remzi Beyler de İttihat ve Terakki Kulüplerinde konferans veren diğer bürokratlardı. Bkz. "Konferans", *Köroğlu*, sy. 154, s.2; "Konferans", *Köroğlu*, sy. 148, s.2; "Konferans", *Köroğlu*, sy. 149, s.2; "Konferans", *Köroğlu*, sy. 150, s.2. İnebolu Kaymakamı Midhat Bey'in İttihat ve Terakki'ye üye olduğu bilgisi için bkz. "İnebolu'dan", *Köroğlu*, sy. 155, s.1. Ziyaeddin Demircioğlu da hatıralarında seçimler sırasında valilik makamında bulunan Galip Bey'in geceleri *Köroğlu* gazetesi mesul müdürlüğü de yapacak olan Reji müdürü İsmail Adil, Mevlevi Şeyhi Remzi Dede ve Şer'îye mahkemesi hakimi Süleyman Sırrı Efendi gibi İttihat ve Terakki yanlısı kişilerle beraber bulunduğunu söylemektedir. Bkz. Ziyaeddin, Demircioğlu, *Kastamou'da ...*, s.107. Bu durumun bir uzantısı olarak İttihat ve Terakki taraftarları, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın devlet memurları ve askerlerin katılımlarını kısıtlamaya ve engellemeye yönelik görüşünü de eleştirmişlerdir. Bkz. "Kardeşler", *Köroğlu*, sy. 153, s.1.

⁵³⁷ Memurlar ve bürokratların İttihat ve Terakki yanlısı siyasi propaganda yaptıkları için ayrıca bkz. "Hürriyet ve İtilaf Fırkası Riyaset-i Aliyyesine", *Zafer*, sy. 9, s.4; "Korktuğumuz Günler Başımıza Geliyor", *Zafer*, sy. 8, s.4; "Mebus Namzedleri", *Zafer*, sy. 9, s.4. Zeynelabidin Efendi'nin ve dolayısıyla Hürriyet ve İtilaf'ın güçlü olduğu yerlerden Bozkır'da müftünüz azledildiği haberi için "Azil", *Babalık*, sy. 120, 2 Nisan 1912, s. 3. "Bilhassa Bozkır ve civarında büyük şöhreti olan Hoca'nın [Zeynelabidin Efendi kastediliyor] bu fırkayı tutmuş olması [HİF kastediliyor] ekseriyeti o tarafa aktarıyordu" cümleleri için bkz. Mehmet Önder, *Sivashlı Ali Kemali Efendi*, Konya, 1954, s. 43. Seçimlerin güvenliği Zeynelabidin Efendi'nin de üzerinde duracağı konulardan birisi olacaktır: "Hükümet daima intihap işine karışmak arzu eder ve kendini koruyan fırkaya yardım etmek ister. Fakat millet bir vakit meydan vermemeli. Sekiz on kişi bir araya gelip var kuvveti yazıya vermeli. İntihab işini gözaltında bulundurmalı. Tuzak kurup dolap çevirenlere karşı gelmeli" ifadeleri için bkz. M. Zeynelabidin, *a.g.e.*, s. 19.

3.5.2. Propaganda Araçları

Yoğun bir siyasallaşma, kutuplaşma ve propaganda sürecinin yaşandığı 1912 seçimlerinin temel propaganda mekanizmalarını gazete, risale gibi basılı materyaller ve konuşmalar/vaazlar teşkil etmekteydi. Her iki partinin en önemli propaganda aracını gazeteler teşkil etmekteydiyse de özellikle Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın bütün vilayetlerde kendini destekleyecek süreli yayınlara sahip olmadığını ve bu açıdan daha dezavantajlı bir konumda olduğunu belirtmemiz gerekir. Bununla beraber bu çalışmaya konu teşkil eden vilayetler bağlamında her iki partiyi destekleyen süreli yayınlar vardı. *Babalık* (Konya) ve *Köroğlu* (Kastamonu) İttihat ve Terakki'yi *Maşrık-ı İrfan* (Konya) ve *Zafer* (Kastamonu) Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı destekleyen süreli yayınları teşkil etmekteydi. Süreli yayınlar dışında bahsedilecek diğer bir yayın grubu, risaleler açısından ise özellikle Konya muhalefetine hem yerel rakiplerine hem de Kastamonu'daki muadillerine nazaran daha üretken olduğu ile karşılaşmaktayız. Konya mebusu Zeynelabidin Efendi'nin seçim arefesinde yazdığı *Meşrutiyet ve İslamiyet*'i, 1912 seçimlerinde Konya'dan aday olan Ermenekli Safvet [Aysu] Efendi'nin *Ahali-i Muhteremeye İntihâb-ı Mebusân Rehberi* risalelerine mukabil Kastamonu'da iktidar veya muhalefet çevrelerinin yayınladıkları bir metne rastlamamaktayız.

Seçimlerde yaygın olarak kullanılan bir başka araç da 1908 Temmuz'undan itibaren, özellikle kritik siyasal süreçlerde yoğun olarak karşılaştığımız, vaaz ve konferanslardı ve her iki partinin seçmenleri etkilemek için en yoğun olarak kullandıkları araçlardan birisiydi. Hürriyet ve İtilaf Fırkası teşkilat açığının doğurduğu zaafı, İttihat ve Terakki ise kendisine yöneltilen eleştirileri bertaraf etmek için seçmenle doğrudan irtibat kurabildiği ve halk nezdinde basılı materyallere göre daha etkili olabilecek bu yöntemle başvurmuşlardır. Partilerin şubeleri, kulüpler, camiler ve kahvehaneler sözlü propaganda bağlamında en sık kullanılan mekânlar olurken, ilmiye sınıfına mensup zevat da, halkı etkileme kapasitelerinin yüksekliği, hitabet konusundaki maharetleri ve seçim sürecinin aynı zamanda dini tartışmalar üzerinden gitmesi gibi nedenlerle bu bağlamın en etkin aktörleri olarak sahneye çıkmışlardır. 6 Şubat 1912 tarihli Babalık gazetesinde yer alan bir haber ulemanın seçimlerde oynadığı/oynayacağı etkisini ve ulemanın da bu rolün farkında olduğunun önemli bir göstergesidir:

“Konya ulemasından birçok zevat geçen gün Sultan Selim Camî Şerif’inde bi’l-ictima‘ bir Cemiyet-i İlmiye teşkilini tezekkürle lazım gelen heyet-i idareyi intihâb

etmişlerdir. Cemiyet-i mezkûrenin mabusan intihabıyla alakadar olduğu mervîdir. İcab eden beyanname hükümete derdest-i takdimdir. Cemiyetin ittihaz ettiği bazı mukarrerât ve teklifi İttihat ve Terakkî Cemiyetiyle Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na teklîf edeceği hangi taraf kabul ederse ona iltihâk eyliyeceği müstahberdir.”⁵³⁸

Cemiyet-i İlmiye'nin ilgili partilere hangi tekliflerde bulunduğu dair bir bilgimiz olmasa da bu cemiyet adına mebusluğa adaylığını koyan Hoca Tahir Efendi'nin, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin mebus adaylarını açıklamasından sonra adaylıktan çekilmesi ve İttihat ve Terakki lehine vaazlar vermesi⁵³⁹, Cemiyet-i İlmiye'nin İttihat ve Terakki ile ittifak yaptığı sonucu doğurmaktadır.

Konya ve Kastamonu'daki siyasi aktörleri araçlar bağlamında değerlendirecek olursak karşımıza iki farklı dengenin çıktığını söyleyebiliriz. Yukarda işaret edildiği üzere her iki vilayette de iktidar ve muhalefetin süreli yayın desteği vardı ancak -sıklıkla vurguladığım üzere- bu süreçte *Zafer* (Kastamonu) *Maşrık-ı İrfan*'a (Konya) göre çok daha kısa ömürlü ve daha az etkili bir yayın organı profili çizmiş ve neticede iktidarın baskı mekanizmalarına direnemeyerek kapanmıştır. İktidar açısından *Babalık* (Konya), *Maşrık-ı İrfan* (Konya) gibi köklü bir muhalif yayın organı (ve çevre) ile rekabet ederken *Köroğlu* (Kastamonu) neredeyse rakipsiz, hegemonik bir pozisyonu işgal etmektedir. İki vilayet arasındaki farklar sözlü propaganda da kendisini göstermekte ve her iki vilayet iktidar çevrelerinin yoğun olarak vaaz/konferans düzenlemelerine rağmen muhalif kesimler açısından Kastamonu Konya'dan daha zayıf bir görünüm arz etmektedir. Diğer taraftan demiryolu ve geçiş güzergahında bulunması nedeni ile Konya'da vilayet dışından/merkezden gelen konuşmacılara tesadüf edilirken Kastamonu'da daha ziyade “yerel” hatiplerin sahneye çıktıklarını gözlemlemekteyiz.

Seçim sürecine hâkim olan temalar ve tartışma konularına geçmeden önce her iki vilayetteki her iki siyasi partinin sözlü propaganda etkinliklerine içerikleri hakkında yeterince bilgimiz olmasa da, yukarıda belirtilen hususları somutlaştırmak ve iki şehir arasındaki farkı billurlaştırmak için, temas etmekte yarar var.

3.5.2.1. Sözlü Propagandalar

Meclis'in feshedilmesiyle birlikte başlayan seçim süreci ciddi bir mobilizasyonu ve yoğun bir siyasal gündemi beraberinde getirdi. Memleketlerine dönen mebuslar, muhtelif

⁵³⁸ “Cemiyet-i İlmiye”, *Babalık*, sy. 105, 6 Şubat 1912, s. 2.

⁵³⁹ “Mevizeler”, *Babalık*, sy. 118, 18 Mart 1912, s.2.

memleketleri dolaşan hatipler, hocalar, aydınlar, memurlar gibi çok çeşitli kesimler seçimler dolayısıyla vilayet merkezleri ve sancaklar başta olmak üzere köylere kadar uzanan bir propaganda sürecine giriştiler. Bu propaganda faaliyetleri vilayet ya da sancak merkezlerinde cami ya da kulüp gibi kapalı mekânlarda yapılırken, nahiye ve köy gibi daha küçük ölçekli yerleşimlerde genellikle gezici hatipler ya da memurlar aracılığıyla yürütülmüştü.⁵⁴⁰ İlerleyen satırlarda önce İttihat ve Terakki'nin ardından Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın -metinlere yansıdığı kadarı ile- sözlü propaganda faaliyetlerini aktarmaya çalışacağım.

Konya'da İttihat ve Terakki lehine düzenlenen ilk toplantılar Şubat ayında başlamıştır. Kastamonu ulemasından İsmail Hakkı Efendi⁵⁴¹ İttihat ve Terakki Kulübü'nde ilki 5 Şubat ikincisi 10 Şubat'ta olmak üzere “dinî, siyasî, ictimai” konularda iki vaaz⁵⁴² vermişti.⁵⁴³ İsmail Hakkı Efendi'nin faaliyetleri Konya merkezle sınırlı kalmamış, Nisan ayında Antalya'da da hem Paşa Camii'nde hem İttihat ve Terakki Kulübü'nde vaazlar vermişti.⁵⁴⁴ İttihat ve Terakki Kulübü'nde konferans verenlerden birisi de *Babalık* gazetesi başyazarı hukukçu Ali Haydar [Özkent] Bey'dir. Ali Haydar Bey kulüpte iki konferans vermiş 17 Şubat 1912'de verdiği ilk konferansta “memleketimizin emrâz-ı ictimaiyesinden ve (...) mebus olacak kimsede ne gibi evsâfin bulunması lazım geldiğinden”⁵⁴⁵ bahsetmiş, ikinci konferansını ise Nisan ayında vermişti.⁵⁴⁶ 31 Mart öncesinde Konya'da yaşanan şeriat-nizam tartışmalarında düşüncelerini İttihat ve Terakki yanlısı Hakem gazetesi üzerinden paylaşan Ereğlili Kazım Efendi de İttihat ve Terakki

⁵⁴⁰ Zeynelabidin Efendi'nin halkı (elbette kendi seçmenini rakip partiye karşı) bu konuda uyarması bir anlamda bu usulün yaygınlığına da işaret etmektedir. Zeynelabidin Efendi, *a.g.e.*, s.63 -64. Ali Birinci, İttihatçıların “para ile tuttıkları bir vaizi Trabzon'dan Dersim'e kadar dolaştırarak, başta Lütfi Fikri Bey olduğu halde, muhalif mebus namzetleri aleyhinde propaganda yaptır”dıklarını aktarır. Bkz. Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1990, s. 124. Kastamonu'da *Zafer* gazetesine gönderilen bir mektupta memurların önemsiz gerekçelerle ama esas itibarıyla iktidar propagandası yapmaları için mülhakata gönderildiklerinden şikayet edilmektedir. Bkz. Kuzyaka Nahiyesinden Gökçeade Mehmed Şükrü, “Hürriyet ve İtilaf Fırkası Riyaset-i Aliyyesine”, *Zafer*, sy. 9, 8 Mart 1912, s. 4.

⁵⁴¹ İsmail Hakkı Efendi'nin biyografisini tesbit edemedim. İlgili haber “Kastamonu ulemasından” dese de kendisinin II. Meşrutiyet Kastamonu'sunda rol almadığını söyleyebilirim. Babalık'taki bir başka habere göre İsmail Hakkı Efendi -muhtemelen görevi gereği bulunduğu- Yanya'dan Konya'ya gelmişti. Bkz. “Gelenler Gidenler”, *Babalık*, sy. 105, 6 Şubat, 1912, s. 4.

⁵⁴² Konuşmaların “vaaz/mevize” ya da “konferans” olarak nitelerken kaynakların tercihlerine sadık kalmayı tercih ettim.

⁵⁴³ “Mevize”, *Babalık*, sy. 105, 6 Şubat, 1912, s. 3; “Mevize”, *Babalık*, sy. 106, 10 Şubat 1912, s. 3.

⁵⁴⁴ Babalık, sy. 124, 22 Nisan 1912, s.3.

⁵⁴⁵ “Konferans”, *Babalık*, sy. 108, 17 Şubat 1912, s.4; “Ali Haydar Bey'in Konferansı”, *Babalık*, sy. 109, 23 Şubat 1912, s.2.

⁵⁴⁶ “Konferans”, *Babalık*, sy. 122, 13 Nisan 1912, s.3.

Kulübü’nde konferans veren diğer bir isim olarak dikkat çekmektedir.⁵⁴⁷ Seçimler sırasında teessüs eden cemiyet-i ilmiyenin İttihat ve Terakki ile işbirliğinin bir yansıması olarak vaazlarına rastladığımız bir diğer isim ise Hoca Tahir Efendi’dir. Hoca Tahir Efendi Antalya’da camilerde ve İttihat Terakki Kulübü’nde ahlaktan, teavünden, ittihattan, terakkiden” bahsettiği müteaddid vaazlar vermişti.⁵⁴⁸ Seçim sürecinde İttihat ve Terakki adına en çok efor sarfedenlerden olan ilmiyeden Ubeydullah Efendi bu bağlamda yazdığı *Kime Rey Verelim?* risalesinin yanısıra Trablusgarp dönüşünde Anadolu vilayetlerine de uğrayarak seçimler konusunda vaazlar, konferanslar verir. Beaberinde “Mekke-i mükerreme ulemasından Harem-i Şerif imam ve hatibi Şeyh Ahmed Efendiler”⁵⁴⁹ Ubeydullah Efendi’nin uğradığı yerlerden birisi de Konya Vilayetidir. Konya Kapı Camii’nde bir vaaz veren Ubeydullah Efendi⁵⁵⁰ bir de Niğde’de biri cami ve diğerleri İttihat ve Terakki Kulübü’nde olmak üzere konferans verir.⁵⁵¹ Seçimlerin sonuna doğru ise Konya’ya uğrayan Silifke Mebusu Hafız Mehmed Emin Efendi İttihat ve Terakki Kulübü’nde bir mevize verir.⁵⁵²

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Kastamonu’daki sözlü propagandalarında ise tamamiyle yerel aktörler rol oynamıştır. Ve burada da öne çıkan aktör gurubunu Konya’da olduğu gibi ilmiye sınıfı teşkil etmektedir. İttihat ve Terakki’nin Kastamonu şubesi Ocak 1912’den itibaren kulüplerdeki konferansları, periyodik olarak, düzenleme kararı alır ve o tarihten itibaren her cumartesi gecesi cemiyete mensup ulema ve çeşitli uzmanlar tarafından konferanslar vereceğini duyurur.⁵⁵³ Her bir ayağı iki konferanstan oluşan bu konuşma dizisinde önce uzmanlar dinleyicilere tarım, ormancılık vb. konularda teknik bilgiler aktaracaktır. Programların ikinci ayağında ise ulema veya meşayih devreye girecek ve hemen tamamında “ittihad” vurgusu olan siyasal içerikli konuşmalar yapacaktır. Bu çerçevede Hazreti Pir Dergah-ı Şerifi Şeyhi Ata Efendi “cemiyet-i mübeccelenin hidemat-ı meşkure ve mebruresi ve ittihat ve ittifakın selamet-i vatan ve saadet-i millet için lazım-ı gayrımufarık olduğu ve ihtilaf ve iftirakın ise şer‘an memnu”

⁵⁴⁷ “Konferans”, *Babalık*, sy. 113, 9 Mart 1912, s. 3.

⁵⁴⁸ “Mevizeler”, *Babalık*, sy. 118, 18 Mart 1912, s. 2.

⁵⁴⁹ “Muvasalat”, *Babalık*, sy. 113, 9 Mart 1912, s. 3.

⁵⁵⁰ Ömer Hakan Özalp, *Ulemeden Bir Jöntürk Mehmed Ubeydullah Efendi*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2005, s. 192.

⁵⁵¹ “Ubeydullah Efendi’nin İstikbali”, *Babalık*, sy. 114, 13 Mart 1912, s. 3.

⁵⁵² “Silifke Mebusu”, *Babalık*, sy. 122, 13 Nisan 1912, s. 2.

⁵⁵³ “Konferanslar”, *Köroğlu*, sy. 147, s.2.

olduğuna⁵⁵⁴ dair, Hacı Mümin Efendi “ittihat ve ittifakın ehemmiyet-i ilmiye ve siyasiyesi” hakkında⁵⁵⁵, ulemadan Hacı Hilmi Efendi “itthath ve ittifakın saadet ve selameti vatan için lüzum-i katisini bir çok edille-i şer’iye ile isbat ve aynı vatanın evlatları olan anasır-ı muhtelif-i Osmaniye’nin vatan kardeşleri olmaları itibarı ile yekdiğeri ile hüsn-i imtizaca, sa’y u ikdam eylemeleri” gerektiğine dair⁵⁵⁶, Hoca Salih Efendi ise “Mebus intihabı mesele-i mühimmesi”ne dair birer konferans vererek halkı İttihat ve Terakki’yi desteklemeye davet etmişlerdi⁵⁵⁷. Bunların dışında Kastamonu mebusları içerisinde özellikle ilmiyeden ya da medrese kökenli olan Ahmet Mahir Efendi ile İsmail Mahir Efendilerin benzer faaliyetler içerisinde olduklarını biliyoruz. Örneğin Ahmet Mahir Efendi daha önce pek çok kez yaptığı gibi seçimlerin hemen öncesinde de Nasrullah Camii’nde “vezaif-i ictimaiye-i ümmeti” anlatmıştı.⁵⁵⁸

1912 seçimleri bağlamında muhalefetin sözlü propaganda performansını bu iki vilayet bağlamında değerlendirecek olursak -yine metinlere yansıdığı kadarı ile- karşımıza daha az veri ve hayli farklı iki profil ile karşılaşmaktayız. Bunun bir sebebi muhalefetin iktidarın sahip olduğu imkânlardan mahrum olması ise de daha teknik olan bir başka sebebi ise faaliyetleri takip edebileceğimiz yayın organlarının eksikliğidir. Konya’da muhalefetin yayın organı olan Maşrık-ı İrfan’ın bu döneme ait koleksiyonu ne yazık ki herhangi bir envantere kayda geçmiş değildir. Yayın eksikliği süreci İttihat ve Terakki destekçisi Babalık gazetesi üzerinden takip etmeyi ve bu da son derece sınırlı verilerle karşılaşmayı beraberinde getirmiştir. Buna göre; Konya’da muhalefet cephesi adına Zeynelabidin Efendi “Salı ve Cuma geceleri merkez Hürriyet ve İtilaf kulübünde mebus-u sabık Abidin Efendi hasretleri tarafından otuz beşinci maddenin tadili aleyhinde olarak bir konferans” vermişti.⁵⁵⁹ Yine yazılanlara göre Zeynelabidin Efendi Konya merkezde kalmamış ve Karaman üzerinden vilayet taşrasını dolaşarak vaaz(lar) vermişti.⁵⁶⁰ Zeynelabidin Efendi’nin mülhakattan vilayet merkezine döndükten sonra vaazlar vermeye

⁵⁵⁴ “Konferans”, *Köroğlu*, sy. 148, s.2.

⁵⁵⁵ “Konferans”, *Köroğlu*, sy. 149, s.2.

⁵⁵⁶ “Konferans”, *Köroğlu*, sy. 150, s.2.

⁵⁵⁷ “Konferans”, *Köroğlu*, sy. 151, s.2.

⁵⁵⁸ “Mevize”, *Köroğlu*, sy. 138, s.2-3. Eğer, Nasrullah Camii’nde yapılan bir vaazın ardından *Zafer* gazetesinde çıkan bir haberde yer alan “siyasette mahir! bir efendi” ifadesi ile kinayeli de olsa kastedilen Ahmet Mahir Efendi ise eğer “vezaif-i ictimaiye-yi ümmet”ten kastedilen şey toplumun; İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin vatanı kurtaracağını ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın vatanı mahvedeceğini bilmesi gerektiği idi. *Zafer* gazetesinin haberi için bkz. “Mülakat”, *Zafer*, sy. 11, s.4.

⁵⁵⁹ “Hürriyet ve İtilaf Kulübü’nde Konferans”, *Babalık*, sy. 111, 2 Mart 1912/18 Şubat, s.2.

⁵⁶⁰ “İntihab Havadisı”, *Babalık*, sy. 112, 5 Mart 1912, s. 2

devam ettiği anlaşılrsa da⁵⁶¹ bunların sayısına ilişkin bir veriye erişilememiştir. Konya’da muhalefet adına konuşma yapan isimlerden birisi de II. Meşrutiyet düşünce hayatının ilmiyeye mensup önemli isimlerinden Mustafa Sabri Efendi idi. Siyasi çizgisi ve şahsi ilişkileri itibari ile Zeynelabidin Efendi ile hayli yakın olan⁵⁶² Mustafa Sabri Efendi burada Cuma günü Alaaddin Camii’nde ertesi gün de Maşrık-ı İrfan Matbaası’nda birer konferans vermişti.⁵⁶³

Muhalefetin eylemlerini takip etmek açısından Kastamonu’da da, Konya’da olduğu gibi oldukça muğlak bir görüntü ile karşılaşyoruz. Zira Köroğlu gazetesi HİF’in etkinliklerine neredeyse hiç yer vermediği gibi muhalif gazete Zafer’de yayınlandığı süre zarfında bu çerçevede ele alınabilecek herhangi bir duyuru/haber yayınlamamıştır. Hürriyet ve İtilaf Fırkası adına propaganda yapmak üzere Kastamonu Vilayet merkezine İstanbul’dan Eczacı Hamdi Bey’in gelmiş olduğu Köroğlu’ndan edinebildiğimiz verilerden birisidir.⁵⁶⁴ Bununla beraber Eczacı Hamdi Bey’in Kastamonu’da neler yaptığını dair sağlıklı bir bilgiye sahip olmadığımızı da belirtmek isterim. Bu dönem için Kastamonu merkezde varlığından haberdar edilen herhangi bir muhalif etkinliğe rastlanamazken Kastamonu vilayetinin tek muhalif mebusu Rıza Nur’un seçim bölgesi olan Sinop’ta belediye dairesinde bir konferans verdiği ve İttihat ve Terakki’yi eleştirdiğini, Sinop İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin eleştirilere cevaben yayınladığı metinden öğreniyoruz.⁵⁶⁵

⁵⁶¹ Seydişehrî Zeki (1328), “Konya Mebus-ı Sabıkı Abidin Efendi’ye”, *Babalık*, sy. 121, 7 Nisan 1912, s.3.

⁵⁶² Mustafa Sabri Efendi Meclis-i Mebusan feshedilmeden kısa bir süre önce oğlu İbrahim Sabri’yi İslah-ı Medaris Medresesi’ne kaydettirmek üzere Konya’ya gelmişti. Bkz. “Sabri Efendi”, *Babalık*, sy. 89, 9 Aralık 1911, s. 3.

⁵⁶³ “Konferans”, *Babalık*, sy. 118, 18 Mart 1912, s.2. Ali Birinci’nin aktardığına göre İttihat ve Terakki ile hayli yakın ve organik ilişkisi olan Konya valisi Muammer Bey Mustafa Sabri Efendi’nin Alaaddin Camii’nde yaptığı konuşmaya müdahale etmiş, bu durum ise halkın tepkisine yol açmıştır. Bkz. Birinci, *a.g.e.*, s.135. Maalesef bu hadiselerle dair Babalık gazetesinde bir işarete rastlamadım. *Maşrık-ı İrfan*’ın ilgili sayfalarının erişilebilir olmaması daha detaylı bilgi edinmemizi engelliyor.

Babalık gazetesi, bir haber konuşma yapmak üzere Ahali ve daha sonra Hürriyet ve İtilaf fırkalarının etkili isimlerinden Gümülcineli İsmail Bey’in konferans vermek üzere Konya’ya geleceğini yazmışsa da bu ziyaretin yapıldığına dair bir işarete rastlamadım. Bkz. “İsmail Hakkı Bey”, *Babalık*, sy. 106, 10 Şubat 1912, s. 3

⁵⁶⁴ Eczacı Hamdi Bey’in Kastamonu’ya gelişi İttihat ve Terakki mensuplarınca hoş karşılanmamış ve Hamdi Bey açık bir biçimde protesto edilmişti. “Rezaletle İftihar”, *Zafer*, sy. 11, s.1-2. İttihat ve Terakkililerin Hamdi Bey hakkındaki düşünceleri için bkz. “Kastamonu’da Mükemmel Bir İstikbal”, *Köroğlu*, sy. 154, s.2.

⁵⁶⁵ Sinop İttihat ve Terakki Cemiyeti, “Sinop Mebus-u Sabıkı Doktor Rıza Efendinin Sinop Belediye Dairesinden Konferansına Cevap”, *Köroğlu*, sy. 151, 22 Şubat 1912, s.3-4. Diğer taraftan Sinop/Boyabat Rufai tarikatı şeyhi olan Abdi Efendi, “sureti insan sîreti şeytan kimseler” olarak nitelediği İttihat ve Terakki muhaliflerini desteklediği için Şeyh Ahmet Kemal Efendi’ye oldukça sert bir mektup yazmıştı. Bkz. Abdi; “Sinop’ta Şeyh Kemal Efendi Biraderimize”, *Köroğlu*, sy. 157, s.3.

İttihat ve Terakki'nin Kastamonu'da kurduğu hegemonya seçim sürecinde de kendisini göstermiş ve II. Meşrutiyetten itibaren büyük bir varlık gösteremeyen muhalefet bu dönemde de sesini yeterince duyuramamıştır. Bunda muhtemelen HİF Kastamonu'nun kısa süre içerisinde önemli kurucularından Kadiri şeyhi İsmail Hakkı Efendi'nin vefatı da etkili olsa gerektir.

Bu konu etrafında vurgulanması gereken son bir husus da, partiler adına düzenlene vaaz ve konferansların adedi ne olursa olsun, bu dönemde her iki şehrin de en önemli gündeminin siyaset olmasıydı ve kayda geçen konferans, vaaz vb. etkinliklerin ötesinde gündelik hayatın kendisi de bir tür propaganda mekanizmasına dönüşmüştü. Zafer gazetesinde yayınlanan aşağıdaki satırlar bu mekanizmanın işleyişine dair önemli veriler sunmaktadır.

“Dergahta, erkanda, icra-yı ayinde, fırka tesirâtı ezmineyi tahvile saik olmağa kadar vardiylıyor. Camide vaaz u nasihatte fırka tarafgirliği, ayât-ı Kuraniyeyi keyfi teville, rey ile tefsire saik oluyor. Hudud-i şeriye ve adab-ı islamiyeyi tecavüzle cesaretlerini dine hakarete kadar vardiyanlara bu millete ve yahut bir fırkaya hizmet ediyor diyecek kimdir.”⁵⁶⁶

3.5.3. Temalar, Eleştiriler ve Müdafaalar

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurulması ve ardından Meclis'in feshedilmesi ile birlikte hızlıca varlığını hissettiren seçim atmosferinde temel tartışma/propaganda/kutuplaşma konularını İttihat ve Terakki'nin istibdada varan baskıcı idaresi, merkezîyet – adem-i merkezîyet tartışmaları, asker ve memurun siyasetle meşgul olması, seçimin güvenilirliği, Trablusgarp harbi başta olmak üzere ülkeyi zor duruma sokan harp, isyan gibi gelişmelerin sebepleri, dinin/dindarların geleceği ve nihayet bir padişahın yetkileri bağlamında 35. Madde tartışmaları teşkil ediyordu. Bu konuların tamamı ülke genelinde

⁵⁶⁶ Bkz. “Nâzım-ı Umur Şimdi Ne İle Meşguldür”, *Zafer*, sy. 10, s.1-2. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı destekleyen meşayihin varlığını ihsas ettiren bir başka metin için bkz. “Şeyhimin Felsefesi”, *Köroğlu*, sy. 157, s.3-4. Naim Hazım Onat'ın “Konya Safahat Hayatından: Alaaddin Tepesinde” başlığıyla ve Akif'e ithaf ederek Sebilürreşad'da yayınladığı şiirindeki şu mısralar Konya'da benzer bir tablonun yaşandığına dair ipuçları barındırmaktadır:

“Bu hasbihal ile me'yus idim. Heman bir adam
Ki bildiğim hocalardan biridir, verdi selam
Oturdu şimdi, tabî kelama mecburuz
Aman hocam nereden böyle hiç görüşemiyoruz
Nasılsınız? Gibi üç beş lakırdıdan sonra
Deşildi derd-i siyaset, o bahse geldi sıra”.

Bkz. İbni Hazım Naim, “Konya Safahat Hayatından: Alaaddin Tepesinde”, *Sebilürreşat*, sy. 227, 16 ocak 1913, ss. 331-332.

tartışma ve propaganda konusu olsalar da vilayetlerin etnik, demografik ve dini yapıları, coğrafi konumları, uluslararası problemler alanların yer alıp almamaları gibi hususlar kimi konuların kimi bölgelerde daha fazla konuşulması gibi sonuçlar doğurabilmekteydi. Söz gelimi gayrimüslim nüfusun ve etnik çeşitliliğin yoğun olduğu, ayrılıkçı/milliyetçi hareketlerin boy gösterdiği Balkan vilayetlerinde merkezîyet ve adem-i merkezîyet tartışmaları seçim sürecinin en yoğun gündem maddesini teşkil etmekteydi. Yine bu vilayetlerde ve Trabzon gibi özellikle Rum seçmenlerin yoğun olduğu bölgelerde gündemi işgal eden önemli bir diğer mesele de iktidarın seçim bölgelerini gayrimüslimlerin ya da muhaliflerin daha az ikinci seçmen çıkarabileceği şekilde dizayn etmesiydi.⁵⁶⁷ Konya ve Kastamonu’da seçim bölgelerinin teşekkülüne ilişkin tartışmaların yaşanmaması Konya’nın da Kastamonu’nun da nüfuslarının çok büyük bir kısmının müslümanlardan oluşmasıyla alakalı olmalıdır. Bununla beraber Konya ve Kastamonu gündeminin de siyasal yapılarındaki farklılıklar nedeni ile birbirinden ayırdığı noktalara sahip olduğunu belirtmek gerekir.

3.5.3.1. Güçlü Halife mi Güçlü Meclis mi? Kanun-i Esasi’nin 35. Maddesini

Tartışmak

Seçim sürecinde iki vilayet arasındaki en kayda değer gündem farklarından birisini sultanın meclisi fesih yetkisini genişleten Kanun-i Esasi’nin 35. Maddesinde yapılacak değişikliğin tartışılması teşkil etmekteydi. Kastamonu’da bu konu, görebildiğim kadarı ile, Rıza Nur’un Sinop’ta verdiği konferansta gündeme gelmiş⁵⁶⁸ ve Köroğlu’nda

⁵⁶⁷ Balkan vilayetlerinde seçim bölgelerinin gayrimüslim nüfusunun aleyhine oluşturulduğuna ilişkin itirazlar ve seçimlerin merkezîyet – adem-i merkezîyet tartışmaları etrafında geçtiği için bkz. Özer Özbozdağı, “Selanik, Manastır ve Kosova Vilayetlerinde 1912 Meclis-i Mebusan Seçimleri”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, sy. 11/2, 2016, ss. 283-315, Doi Number :<http://dx.doi.org/10.19129/sbad.308>. Seçim bölgelerinin İTC’yi destekleyen müntehib-i sanilerin seçileceği şeklinde oluşturulduğuna yönelik itirazların Trabzon’da da dile getirildiği bilgisi için bkz. Volkan Aksoy, “Yeni Bilgi ve Belgeler Işığında Trabzon’da 1912 Genel Seçimleri”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, sy. 23, 2017, ss. 163-196, doi: 10.18220/kid.350575.

⁵⁶⁸ Daha önce de belirttiğim üzere bu konferansın yapıldığını ve Rıza Nur’un İttihat ve Terakki’ye yönelttiği eleştirileri İttihat ve Terakki Sinop Kulübü’nün verdiği cevaplar üzerinden takip edebiliyoruz. Sinop İttihat ve Terakki Kulübü’nün yayınladığı bu cevabi metnin son cümlesinden anlaşıldığı kadarı ile Rıza Nur’un tartıştığı konulardan birisi de 35. maddede yapılacak değişikliklerdi. Ancak Kulüp o konudaki eleştirilerin cevabını bir başka yazıda vereceğini açıklamıştı. Söz konusu cümle şu şekildedir: “Rıza Nur Beyefendinin konferansındaki beyanatının siyaseten ehemmiyetli olan noktalarını tavih ettik. İkinci bir beyanname ile de hadisat-ı ahireyi teşkil eden ve muhalifinin en ziyade medar-ı iddiaları olan otuz beşinci madde meselesini de teşrih ile hakayık-ı asliyeyi nazar-ı intibah-ı millete vaz edeceğiz.”. Bkz. İttihat ve Terakki Cemiyeti Sinop Merkezi, “Sinop Mebus-u Sabıkı Doktor Rıza Efendinin Sinop Belediye Dairesinden Konferansına Cevap”, *Köroğlu*, sy. 151, 22 Şubat 1912, s. 4.

yayınlanan birkaç yazıda bahse konusu olmuştu.⁵⁶⁹ Buna mukabil, anayasa değişikliği Konya gündemini çeşitli boyutlarıyla en fazla işgal eden konulardan birisi olmuştu. Meclis'in o güne kadar yeterince çalışmadığı yönündeki eleştiriler, mebus olacak kişilerin dindar olmasına yapılan vurgular bu madde etrafında şekillenen tartışmaların da bir boyutunu teşkil ediyordu aynı zamanda. Zira 35. Madde'yi değiştirerek -1909 öncesinde olduğu gibi ve 1909 tadilinin II. Abdülhamid'e karşı bir taktik olduğunu beyan ederek padişahın Meclis karşısında daha güçlü bir konuma yerleştirmek isteyen İttihat ve Terakki, bu politikasını “halife” kavramına yaptığı olağanüstü vurgu ile anlatmak ve seçmene onaylatmak istemiştir. Ubeydullah Efendi'nin İttihat ve Terakki'nin görüşlerini aktardığı/savunduğu *Kime Rey Verelim?* risalesindeki şu cümleler bu söylemin en temel argümanını teşkil eder: “Bizim şevketli padişahımızın, üç yüz milyon müslümanın beş vakit namazlarında kendisine dua ettikleri büyük halifemizin, bu mübarek peygamber vekilinin Yunan kralı ve Bulgaristan kralı kadar da hakkı ve kuvveti olmasın mı?”⁵⁷⁰. Bu bakımdan, Konya İttihat ve Terakki çevrelerinin önemli yazarlarından Ali Haydar [Özkent] Bey'in seçim sırasında yayınladığı “Mebus Nasıl Olmalı? Kimleri Mebus Yapacağız?”⁵⁷¹ başlıklı yazı dizisinde, mebusların nasıl olması gerektiğinden ziyade halife/sultanın anayasal yetkilerini anlatması şaşırtıcı değildir. Zira Ali Haydar Bey bir yandan “Kanun-ı Esasi'yi öyle bir surette tadil eyledik ki hiç bir zamanın Kanun-ı Esasi'si bizimki kadar vasi' değildir. (...) Hükümet bir mesele hakkında esaslı bir şey düşünüp konuşamıyor. Çünkü sağ kalacağına emin değil. (...) Hasılı şiddetli bir parlamento istibdadı... (...) [Mebuslarımız] Belki de mebusluk vazifesinin kıymetini takdir edemiyorlar. İkiye bir neticesiz sual sormak ile iştigal etmek iş yapmak değil.”⁵⁷²

⁵⁶⁹ “Kardeşler”, *Köroğlu*, sy. 153, s.2; Muhaliifinin Hazreti Padişahîye Müracaatları, *Köroğlu*, sy. 146, s.2.

⁵⁷⁰ Ayetullah Hatipzade [Ubeydullah Efendi], *Kime Rey Verelim? İttihat ve Terakki – Hürriyet ve İtilaf Hangisi İyi*, İstanbul: Matbaa-i Hayriye, 1328, s. 19. Babalık gazetesindeki bir yazı da Ubeydullah Efendi ile hemen hemen aynı söylemi ve argümanı kullanmaktadır: “Padişahımız otuz bu kadar milyon Osmanlının padişahı ve dünya yüzündeki üç yüz bu kadar milyon islamın halifesidir. Yani bizim padişahımız İngiltere Kralı ve saire gibi yalnız padişah değil, tek mil İslamların halifesi, peygamberimiz efendimizin vekilidir. (...) Onlar yalnız padişah iken bunu yaparsınlar da [meclisi feshedebilsinler de. S.A.] bizim padişahımız halife iken, peygamber vekili iken, peygamber postunda oturuyor iken bunu yapamasın... Doğrusu buna hiçbir İslam ve Osmanlı'nın gönlü razı olmaz” bkz. “Enzâr-ı Millete”, *Babalık*, 18 Mart 1912, s. 1 – 2.

⁵⁷¹ 21 Aralık 1911 tarihli ve 93 sayılı *Babalık*'ta yayınlanmaya başlayan bu tefrika gazetesinin 99. Sayısına kadar devam etmiştir. İlk ve son yazıların künyeleri şunlardır: “Mebuslarımız Nasıl Olmalı? Kimleri Mebus Yapacağız? [I], *Babalık*, sy. 93, 21 Aralık 1911, s. 1; “Mebuslarımız Nasıl Olmalı? Kimleri Mebus Yapacağız? [V]”, *Babalık*, sy. 99, 14 Ocak 1912, s. 1.

⁵⁷² Ali Haydar, “Zamanımız Pek Nazik Karada Maden Bitiyor”, *Babalık*, 25 Aralık 1911, s. 1 – 2. HİF taraftarı Zeynelabidin Efendi mebuslara yönelik eleştirileri yersiz bulmaktadır: “Sair isrâfâta nisbetle gayet az olan maaşlarını iki de bir de vekillerimizin başına kakıp bunun yüz bin misli olan boş yerlere atılan paraları bize göstermediklerini düşünelim.” Zeynelabidin, *a.g.e.*, s. 39.

cümleleriyle mevcut anayasasal durumu ve milletvekillerini eleştirirken, padişahın anayasal yetkilerini izah ederek de 35. madde'nin değiştirilmesi gerektiğine ilişkin örtük bir propaganda yapmaktaydı. Ali Haydar'ın yazı dizisini bitirdiğinde gelen bir okuyucu notu bu düşüncelerin bir karşılık bulduğunu da göstermektedir:

“Hâmiş – Evvelki gün bir mektup aldık. Bunda deniliyor ki “... Birkaç zamandır padişahımızın ne gibi hukuka malik olduğuna dair makale yazıyorsunuz. Bizim anladığımıza göre bu saydıklarınızın mâ'dâ hususatta padişahımız hiçbir şey yapamayacak., halbuki bizim padişahımız halifemizdir. Onun bazı işlere karışıp bazılarına karışmaması doğru değildir. Madem ki padişahımızdır tek mil işleri kendisi görmelidir...”⁵⁷³

Bu bağlamda Babalık'ta gazetenin iddiasına göre çok sayıda okuyucudan gelen “bu maddenin değiştirilmesi hakkımızda hayırlı olup olmadığı” yönündeki sorulara cevaben yayınlanan bir metin iki partinin 35. maddeye tartışmalarındaki yaklaşımını padişah/halifeye itaat/sizlikle eşitleyerek seçmenlere tavsiyede bulunur:

“İttihat ve Terakki Fırkası; biz İslam hükümetiyiz, padişahımız bizim halifemiz ve babamızdır. Onun emrine cümle Osmanlılar kurban olsun. Bu işi ona bırakalım o nasıl isterse öyle yapsın diyor. Hürriyet ve İtilaf da; hayır bizim *padişaha, halifeye emniyetimiz yoktur*. Onun eline her işi veremeyiz. İki defa vükela değişsin, *padişahın akli yetmez* bir kere de Ayan Meclisi'ne sorsun. Ayan Meclisi ne derse yapsın, başka türlü yapmasın diyor. (...) Bugün bu kadar milyon islâmın yüzü padişahımıza, sevgili babamıza dönmüştür. Afganistan'da, Hindistan'da ve sair yerlerde bulunan İslamlar hep padişahımızın emrine tabi'. Onun yoluna kurban olurlar. Payitahttan giden gazeteleri halifenin yüzünü görmüştür diye yüzlerine, gözlerine sürerler. Buraların islamları hacca gidip Mekke-i Mükerreme'yi ve Medine-i Münevvere'yi ziyaret ettikten sonra babamızın mübarek yüzünü görmek için İstanbul'a gelerek Cuma selamlığında saatlerce onun mübarek yüzünü seyrederler. Afganistan'da bulunan İslamlar “Ya peygamber vekili! Bize Mushaf-ı şerif gönder” diyorlar. Sonra da Hürriyet ve İtilaf Fırkası babamıza emniyet etmeyerek “sen iyi bilemezsin bir kere Ayan'a danış. Onlar ne derlerse öylece yap. Onların emirlerinden dışarı çıkma” diyor. (...) *Eğer padişaha, halifetü'l-müslimîne itaatınız varsa onun için uğraşanlara rey veriniz. Eğer emniyet ve itimatınız yok ise (...). Hürriyet ve İtilaf'a rey veriniz*”.⁵⁷⁴ [vurgular benim].

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı halife karşıtı bir pozisyona yerleştiren İttihat ve Terakki'nin bu pozisyonu güçlendirmek için kullandığı bir başka argüman ise muhaliflerin şeyhülislamlığı kaldırmak istedikleri yönündeki propagandaydı.⁵⁷⁵

İttihat ve Terakki'nin 35. maddeye ilişkin tartışmaları hilafet ve meşihatın kaldırılması noktasına taşınması ve muhalefeti bu düşünceleri savunmakla itham etmesinin Hürriyet ve İtilaf Fırkası için siyaseten önemli bir tehdit oluşturduğu şüphesizdir ve Hürriyet ve İtilaf

⁵⁷³ “Mebuslarımız Nasıl Olmalı? Kimleri Mebus Yapacağız? [V]”, *Babalık*, sy. 99, 14 Ocak 1912, s. 1.

⁵⁷⁴ “Enzâr-ı Millete”, *Babalık*, 18 Mart 1912, s.1 – 2.

⁵⁷⁵ “Muhasebe – Resm-i Geçit”, *Babalık*, sy. 120, 2 Nisan 1912, s.1.

Fırkası taraftarlarının karşıt argümanlarını benzer bir çerçevede kurmalarının da bu tehditi bertaraf etmek gibi amacı da vardır İttihat ve Terakki taraftarı HİF'in din merkezli propagandalarını şu şekilde kayda geçirir

“İttihatçılar dinsizlermiş, şeriat gidiyormuş, camiler, medreseler yıkılacakmış ve kadınların örtüleri atılacakmış...”⁵⁷⁶ “Şeriat kaldırılacakmış, otuz beşinci maddeden maksat otuz oruç beş namazmış⁵⁷⁷. Camiler yıkılacakmış, namaz kaldırılmayacakmış! Mahallâta icra kılındığı gün kuyulara, köşelere durmakta olan propagandacıların şeriat mı yoksa İttihat mı istersiniz? Şeriatı isteyenler felanı müntehib-i sani yapar”⁵⁷⁸

ve ekler: “Bütün bu gibi sözler yalnız erkekler değil, kadın, çacuk, çoluk herkesin ağzında her dakika dolaşıyor. Evlerde, dükkanlarda, sokaklarda, herkes bu sözlerle meşgul.”⁵⁷⁹

İlmiyeden ve Konya'nın muhalif mebus adaylarından Ermenekli M. Safvet Efendi yazdığı metinde halife/sultanı yetki ve tercihlerini dini hassasiyetleri gözeterek kullanması gerektiğinin altını çizer:

“Zat-ı Hazreti Padişahî yüzlerle milyon Müslümanların halifesi olmak dolayısıyla münkerata müsait, marufata nazar-ı ihmal ile bakacak kimseleri iş başına getirmemelidir. Münker olan şeyleri reddetmelidir. (...) Makam-ı Meşihat ise zat-ı Hazreti Padişahî tarafından müstakillen kabineye memur oluyor ki işte şeyhülislamı padişahın hilafeti cihetinden vekilidir. Binaenaleyh böyle bir ademin

⁵⁷⁶ Ali Haydar, “Din Gidiyor!!..”, *Babalık*, sy. 121, 7 Nisan 1912, s. 1

⁵⁷⁷ HİF'in bu söylemi etkili bir propaganda aracına dönüştürmesinde muhtemelen, bu bölümün daha önceki kısımlarında ele alınan ve İttihatçı çevrelerin kurban, hac ve zekat ibadetlerinin bir süreliğine ertelenerek bunlar için sarfedilecek meblağın Donanma Cemiyeti'ne bağışlanmasını savunduğu tartışmaların da etkisi olmalıdır. Yine konunun bu bağlamlara sığmamasında II. Meşrutiyetin başından itibaren özellikle İslamcıların tenkidlerine konu olan dini mübalatsızların artışının da etkisi olmalıdır. Konya'dan mebus adayı olan Ermenekli Safvet Efendi'nin seçimler sırasında yazdığı risalesindeki tesbitleri buna dair ipuçları içermektedir: “Halbuki geçen intihabda çıkardığımız mebusların heman kısm-ı küllisi ekseriyet ahalinin fikrine muhalif harekâta bulundu, mukaddesâta bile el uzattı. Hatta diyebilirim ki en mütebedeyyin bir halkın intihâbgerdesi olan bir mebusun bile din aleyhinde bulunduğu da görüldü. Fakat her nasılsa geçen intihab bir acemilikle geldi geçti. O eski hata belki acemiliğimize haml ile afvolunabilir.” Bkz. Ermenekli M. Safvet, *Ahali-i Muhteremeye İntihab-ı Mebusan Rehberi*, yy.; Tevsi-i Tıbaat Matbaası, ty, s. 7

⁵⁷⁸ “Aynen Varid Olmuştur”, *Babalık*, sy. 120, 2 Nisan 1912, s. 3. Benzer ifadeler için ayrıca bkz. “Muhasebe – Resm-i Geçit”, *Babalık*, sy. 120, 2 Nisan 1912, s.1.

⁵⁷⁹ Ali Haydar, “Din Gidiyor!!..”, *Babalık*, sy. 121, 7 Nisan 1912, s. 1. Tarafların birbirilerini din/sizlik üzerinden eleştirdikleri bu söylemlerin muhalefetin güçlü olduğu diğer bölgelerde de gündemde olduğu anlaşıyor. Trabzon için bkz. Kudret Emiroğlu, “Trabzonda Sopalı Seçimler”, *Tarih ve Toplum*, sy. 97, Ocak 1992, s.41 – 46. İzmir için bkz. Fevzi Demir, “İzmir Sancağında 1912 Meclis-i Mebusan Seçimleri”, *Çağdaş Akademik Araştırmalar Dergisi*, sy. 1., İzmir, 1991, s.155 – 182. Bursa için bkz. Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, İstanbul: Baha Matbası, 1966, s. 475-476; Eskişehir için Hüseyin Cahit Yalçın, “Meşrutiyet ve Taassup, *Yakın Tarihimiz*, c. 3, İstanbul: Türkpetrol, t.y., s. 68-69. Kürt aşiretlerinin siyasi merkeze yönelik itirazlarını bertaraf etmek amacıyla doğu vilayetlerini dolaşan Bediüzzaman Said Nursi'nin muhatap olduğu eleştirilerden birisi de Jön Türklerin mason olduklarıydı. Bediüzzaman'ın bu eleştiriyi şöyle cevaplamıştır: “Ve sizin su aşariniz kadar ulema ve meşayih Jön Türkler meyânında mevcuttur. Vakıa onlarda bir takım edepsiz, çok sefiş masonlar dahi bulunur, lakin yüzde ondur” Bkz. Said Nursi, *Münazarat*, Matbaa-i Ebuzziya, Dersaadet, 1329 s.40.

alem-i İslam'a karşı her türlü şaibeden masun⁵⁸⁰, pak, temiz, dindar, mübalat-ı diniyesi mükemmel olmalıdır. (...) Şeyhülislamlar pek büyük vazife ile muvazzaf oldukları için pek büyük iktidara malik olmakla beraber her türlü şaibeden masun olmaya dikkat olunmalıdır. Yoksa mazisi bozuk, hâli malum, istikbali meçhul kimseler şeyhülislam olursa biz kendimiz ne ise, bir şey söylemesek bile bütün alem-i İslamdan sıkılmaklığımız lazım gelir.”⁵⁸¹

Konya HİF çevrelerinin 35. madde değişiklikleri bağlamında yaptıkları tartışmaların bir boyutunu da, bu maddede yapılacak değişikliklerin “hakimiyet-i milliye” ilkesiyle bağdaşmayacağına yönelik itirazları, İttihat ve Terakki'nin “güçlü halife” vurgusuna karşılık “güçlü Meclis” vurgusu oluşturmaktaydı.⁵⁸² 35. madde değişikliklerinin aslında İttihat ve Terakki'nin Meclis üzerinde otoritesini tahkim etmek amacıyla yapıldığını savunan Zeynelabidin Efendi kuvvetler ayrılığının ihlal edilmesini, yasamanın yürütmeye karşı daha güçsüzleştirilmesini meşrutiyetle bağdaştırmaz:

“Yeni mebuslar toplandığında otuz beşinci maddeyi bozdurup yeniden yaptırmak isteyen hükümet ile hükümeti arkalayan İttihat ve Terakki Fırkası ne diyorlar: Otuz beşinci madde evvelce acele yapıldığından zat-ı şahanenin meclisi dağıtmak hakkı bir çok bağlar ile bağlanmıştı. Şimdi o bağları çözelim de zat-ı şahane istedikleri vakit dağıtabilsin ve maddeyi de bozup ona göre yapalım diyorlar. (...) Otuz beşinci madde de zat-ı şahanenin meclisi dağıtması iki şey ile bağlıdır. (...) Bu bir iki bağ da kalkarsa ne olacak? Meclis-i Mebusan “evet efendim” meclisi olacak. Meclis murakabesini nasıl icra edecek ve hükümeti nasıl göz altında bulundurabilecek?”⁵⁸³

Zeynelabidin Efendi'nin “hükümet-i meşrutiye”yi açıklarken “mukavele” kavramını gündeme getirmesi ve bu kavrama fazlaca vurgu yapmasının nedenlerinden birisi de yine 35. Madde tartışmaları ile alakalı olmalıdır. Zeynelabidin Efendi'nin “Kanun-i Esasi millet ile hükümet arasında yapılmış mukaveleden başka bir şey değildir. (...) Bir hükümet yapılan mukaveleyi gözetip tanımaya ve harice çıkmamaya mecburdur. Hiçbir vakit kendi keyfine göre yürümeye hakkı yoktur”⁵⁸⁴ cümleleri yapılacak anayasa değişikliğinin siyasal sonuçlarının farkında olarak yazılmıştır. Zeynelabidin Efendi'nin

⁵⁸⁰ Bu ifade; hakkında mason olduğu yönünde iddialar bulunan ve bu iddialar nedeni ile yoğun bir tartışmanın merkezinde duran Musa Kazım Efendi'nin şeyhülislamlığına (1911) gönderme olmalıdır.

⁵⁸¹ Ermenekli M. Safvet, *Ahali-i Muhteremeye İntihab-ı Mebusan Rehberi*, yy:, Tevsi-i Tıbaat Matbaası, ty, s. 13-14.

⁵⁸² Zeynelabidin Efendi'nin yakın çevresine tekabül eden Maşrık-ı İrfan 1909 senesinde “Hilafet dînin kâfili, saltanat hilafetin hâdimidir. Salatanat hilafetin kuvver-i icraiyesi, hilafet saltanatın düstûr-ı muazzamasıdır. Binaenaleyh saltanat-ı Osmaniye, hilafet-i Osmaniye ile tev'em olmalı, şan u şevket-i milliye de bu noktada aranmalıdır.” demişti. Bkz. “Hilafet ve Saltanat”, *Maşrık-ı İrfan*, 12 Temmuz 1909, s.1. Bununla beraber Zeynelabidin Efendi metninde “halife”den ziyade “padişah” kavramını yoğun olarak kullanmaktadır.

⁵⁸³ Mehmed Zeynelabidin, *a.g.e.*, s. 25-26

⁵⁸⁴ Mehmed Zeynelabidin, *a.g.e.*, s. 3, 14. “[Mukaveleden sonra] Böylece biat olduktan sonra biat olunan zatın padişahın o şartlara göre yürümesi ve biat edenlerin de bu zata itaat edip boyun eğmeleri vacip olur.” İfadeleri için bkz. *a.g.e.*, s. 9.

bu değişikliğin “birkaç sene geçirdiğimiz tecrübelerden sonra” yapılabileceğini düşünmesi de yine farklı siyasal sonuçlar gözetmesiyle alakalı olmalıdır.⁵⁸⁵ Öte yandan, Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın Konya’daki kudretli temsilcili Zeynelabidin Efendi risalesinde 35. madde üzerinden hakimiyet-i mililyenin yanısıra, bununla irtibatlı başka düşünceleri de savunduğunu belirtmek gerekir. “Ümmetimin ihtilafında rahmet vardır” hadisi üzerinden çok partili siyasi yapı, siyasal bilinç ve katılımı yüksek bir vatandaş tipi, dernek ve cemiyetlerin yoğun ve güçlü olduğu, matbuatın baskı altına alınmadığı bir toplum Zeynelabidin Efendi’nin savunduğu, varlığını önemsemiği diğer unsurlar olarak öne çıkmaktadır.⁵⁸⁶ Seçimin bütün taraflarının seçmenleri aktif siyasi katılıma teşvik ettięi⁵⁸⁷ bu ortamda Zeynelabidin Efendi seçmenleri yönelttiği tercih açıktır ve bu tercih aynı zamanda dinen de sorumluluk⁵⁸⁸ doğuracaktır: “Her kim bu hükümetin yaptığı işleri kabul eden, beğenen fırkaya muavenet eder ve mebus göndererek yardımda bulunur ise o, hükümetin şimdiye kadar yapmış olduğu seyyielere, günahlara, bütün kötülöklere müşterek ve ortak olmuş olur. Ve zalimlere muavenet etmiş olur” der.⁵⁸⁹

3.5.3.2. Diğer Temalar

Yukarıda değinildiği üzere, Rıza Nur’un muhtevasını bilmediğimiz bir konuşıması istisna tutulursa, Kastamonu’da 35. Madde tartışmaları gündemi işgal etmemişti. Ve yine yukarıda ifade ettiğim üzere bu tartışmanın varlığı/yokluğu en azından bu iki vilayet bağlamında güçlü bir muhalefetin varlığının bir göstergesi olarak okunabilir gibi görünüyor. Bununla beraber 35. Madde dışındaki gündemlerin Konya’da da Kastamonu’da da, iktidar çevrelerinde de muhalefet çevrelerinde de büyük benzerlikler

⁵⁸⁵ Mehmed Zeynelabidin, *a.g.e.*, s. 25.

⁵⁸⁶ Bu çerçevelerde düşünceleri için bkz. Mehmed Zeynelabidin, *a.g.e.*, s. 18, 42, 46, 56.

⁵⁸⁷ Bkz. Zeynelabidin Efendi, *a.g.e.*, s. 22-23; Ermenekli Safvet, *a.g.e.*, s. 2 ; “Kardeşler”, *Köroğlu*, sy. 153, s. 1

⁵⁸⁸ “Ben intihaba karışmadım, rey de vermedim dersek o daha kötüdür. Ve küfrân-ı nimettir. Cenab-ı Hakk’ın vermiş olduğu nimeti tepelemiş oluruz. (...) Ben kendi halime bir adamım, kimseye karışmam evimde ibadetimle, taatimle vaktimi geçiririm diyenler alemin ıslahı ve dünya işlerinin düzenine gitmesi için malını, canını feda ederek gece gündüz siyasetle uğraşan ashâb-ı güzinin (...) menakıblarını ve tercüme-i hallerini mütalâa etsin. Ve peygamberimizin (...) sünnetlerini arasın. (...) Bu hususta millete iki bilgi (iki ilim) lazım gelir. Birisi mebus seçip intihab etmeye muktedir olacak kadar bir bilgidir. (...) [Bu bilgi] namaz ve oruç bilgisi gibi farz-ı ayndır. (...) Öyle ise zaman geçirmeyip zaman geçirmeyip mebus beğenmek bilgisini çabukça öğrenmeli, günahıtan kurtulmalı. İfadeleri için bkz. Mehmed Zeynelabidin, *a.g.e.*, s. 22-23. “İyi bilelim ki: Bir takım kimselerin hatırı için sandığa atacağımız bir rey kağıdının günahı, mesuliyeti Meclis-i Mebusan’da düşünmeden hatır için bir el kaldırmadan daha büyüktür.” İfadeleri için bkz. [Ermenekli] M. Safvet, *a.g.e.*, s. 6

⁵⁸⁹ Mehmed Zeynelabidin, *a.g.e.*, s.48.

taşıdığını görmekteyiz. İttihat ve Terakki Fırkası'ndan başlayarak her iki partinin üzerinde durduğu temel noktaları şu şekilde özetleyebilirim:

- İttihat ve Terakki mensupları daha Hürriyet ve İtilaf Fırkası kurulmadan ve seçim süreci başlamadan önce muhalifleri şahsi menfaat gütmekle itham etmişlerdi. Seçimler sırasında ise bu söylem giderek kuvvetlenerek tekrar kullanılmıştır. Bu çerçevede Hürriyet ve İtilaf Fırkası lider ve taraftarları; jurnalcı, mürteci, dini endişe sahibi olmamakla beraber dini siyasete alet eden, popülist ve tamamen şahsi menfaat peşinde olan kimseler olarak yansıtılmıştır.⁵⁹⁰
- İttihat ve Terakki'nin üzerinde durduğu temel kavramların başında ittihat gelmekteydi. İttihat kavramı seçimler bağlamında tek partili bir siyasal sistemin gerekliliğine tekabül ederken daha geniş bir zaviyeden özellikle gayrimüslim vatandaşlardan gelebilecek muhtemel ayrılıkçı hareketleri önleme/geciktirme politikasının bir ürünüdür. Hürriyet İtilaf Fırkası ise bu kavramı/politikayı tahrip eden bir unsur olarak yansıtılmaktadır.⁵⁹¹ Diğer taraftan tek partili sistem arayışları ile alakalı olarak da yine bu kavram çerçevesinde muhalefetin/muhalif partilerin gerekli olmadığı tezi işlenmiş ve meşruti sistemin nisbî başarısızlığı muhalif partilerin ortaya çıkmasına bağlanmıştı.⁵⁹²
- İttihat ve Terakki'nin ele aldığı temel meselelerden bir diğeri ise adem-i merkeziyet eleştirisidir. Bu eleştirinin ardında yatan temel gerekçe, İttihat ve Terakki'nin, adem-i merkeziyet politikasının ülkeyi parçalayacağı yönünde bir fikre sahip olmasıdır.⁵⁹³

⁵⁹⁰ Kardeşler, *Köroğlu*, sy. 153, s.1-2. Ayrıca bkz. Muhalefet Sevdası, *Köroğlu*, sy. 145, s.1; Hacı Hamdi, “Dersaadet’te Tanin Gazetesi Vasıtası ile Sadrazam Sait Paşa Hazretlerine”, *Köroğlu*, sy. 146, s.3; “Sadr-ı Esbak Kamil Paşa’nın Journallerinden”, *Köroğlu*, sy. 147, s.4; *Köroğlu*, sy. 146, s.4; “Bir Levha Karşısında”, *Köroğlu*, sy. 149, s.1; “Menfaate Hidmet-Memlekete Hıyanet, İttihat ve Terakki-Hürriyet ve İtilaf”, *Köroğlu*, sy. 150, s.2-3; Emin Refi, “Tecelli-i İnkılab”, *Köroğlu*, sy. 149, s.1-2; Çığır, “Lütfi Fikri Bey’den Bir Sual”, *Köroğlu*, sy. 153, s.2-3; “Zafer’e Cevap”, *Köroğlu*, sy. 154, s.2; “İtilafçılara Müjde”, *Köroğlu*, sy. 157, s.2.

⁵⁹¹ İttihat ve Terakki Kulübünün düzenlediği konuşmaların içeriğinin tamamının “ittihat” temalı olduğunu hatırlayalım. Ayrıca bkz.; Sırat-ı Müstakim’den naklen “Müslümanları İttihad ve İttifaka Davet”, *Köroğlu*, sy. 153, s.2

⁵⁹² “El Ele Verecek Zamandayız”, *Köroğlu*, sy. 152, s.1; “Tosya Haberleri”, *Köroğlu*, sy. 155, s.3; ‘A. H., “Hasbihal-i Siyasi”, *Köroğlu*, sy. 148, s.1-2; “Yarın”, *Köroğlu*, sy. 159, s.1; Köroğlu, “Her Kusur Cemiyetin İmiş! Fakat Herkes Nasıl Düşünüyor”, *Köroğlu*, sy. 146, s.1-2; “Bir Mevize”, *Köroğlu*, sy. 161, s.3

⁵⁹³ İttihat ve Terakki'nin daha meşrutiyet öncesinde Prens Sabahattin ve çevresi ile bu fikir dolayısı ile anlaşamadığını ve onu memleketi parçalamak isteyen bir güç olarak algıladığını hesaba katarsak aynı eleştirileri Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na yöneltmiş olmasının salt konjonktürle alakalı olmadığını söyleyebiliriz.

Bu çerçevede Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na gayrimüslim unsurları bağımsızlığa teşvik eden bir parti görünümü verilmektedir. Bu eleştirilerin harici boyutunu ise Trablusgarp gibi merkeze uzak vilayetlerin yine bu parti tarafından yabancı devletlere herhangi bir çatışmaya girmeksizin teslim edileceği iddiası oluşturmaktadır.⁵⁹⁴

- İttihat ve Terakki'nin nisbeten daha az yoğunlukta işlediği eleştirilerden birisi ise Halife/Sultanın siyasi sistem içerisindeki rolü ile doğrudan irtibatlı olan ve seçimler öncesinde meclisin feshedilmesi sırasında uzun tartışmalara sebep olan ve bir anlamda seçimlere de damgasını vuran 35. Madde tartışmaları olmuştur. İttihat ve Teraki, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Meclis-i Mebusan'ın yetkilerinin artırılmasına yönelik olarak 35. maddede değişiklik yapılması isteğini reddetmekte ve bunu da Meclis'teki gayrimüslim unsurları padişahın daha üstünde bir konuma çıkaracağı gibi milliyetçi bir refleks ile reddetmektedir.⁵⁹⁵

Her ne kadar daha önce ifade edildiği üzere Kastamonu'da muhalefet zayıf olduğu ve muhalefetin yayın organı olan *Zafer* gazetesi çok erken bir dönemde kapanmak zorunda kaldığı için bu partinin Kastamonu macerasını tam olarak bilemiyorsak da tersinden bir okuma ile Köroğlu Gazetesi bize bu noktada da yardımcı olmaktadır. Bu bağlamda Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın da söylemini, yukarıda ana hatları ile aktarmaya çalıştığımız hususlar üzerine yoğunlaştırdığını görmekteyiz:

- Hürriyet ve İtilaf Fırkası da rakip fırka mensuplar aleyhinde menfi yorumlar içeren, şahsi menfaat peşinde olduklarını, İttihat ve Terakki Fırkası'nın programsız olduğunu iddia etmekte⁵⁹⁶; İttihat ve Terakki Fırkası'nın namaz, oruç ve sarık gibi bir takım dini ibadetler ve gelenekleri ortadan kaldıracak bir takım icraatler yapacağına dair propaganda yapmakta ve dindar seçmenleri kendisine oy vermeye davet etmektedir.⁵⁹⁷

⁵⁹⁴ “Tezahurat-ı Milliye'nin Lüzumu ve İntihabatta Muvaffakiyet”, *Köroğlu*, sy. 155, s.1-2; “İtalyanların Ümidi Kimde? Hürriyet ve İtilaf Fırkası ve İtalyanlar İtalyanlar Kime Harp İlan Ettiler? Devlet-i Aliyye'ye mi? İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mi? Kamil Paşa ve Şerif Paşa Aynı Teraneyi Tekrar Ediyor”, *Köroğlu*, sy. 153, s.2-3; “Hürriyet ve İtilaf Fırkası Erkanından Kozmide ve Boşo Efendilerin Hezeyanları”, *Köroğlu*, sy. 154, s.3

⁵⁹⁵ “Kardeşler”, *Köroğlu*, sy. 153, s.2; “Muhallifinin Hazreti Padişahîye Müracaatları”, *Köroğlu*, sy. 146, s.2.

⁵⁹⁶ İttihat ve Terakki'nin programı olmadığı yönünde propaganda yapıldığına dair bkz. Köroğlu, “Her Kusr Cemiyetin İmiş! Fakat Herkes Nasıl Düşünüyor”, *Köroğlu*, sy. 146, s.1-2. Her hangi bir isim üzerinde yoğunlaşmamakla beraber İttihat ve Terakki taraftarları hakkında tenkit yapıldığı için bkz. Ahmet Kemal, “Dikkat Edilecek Bir Nokta”, *Köroğlu*, sy. 128, s.3.

⁵⁹⁷ “Cemiyetin Galebe ve Muvaffakiyeti”, *Köroğlu*, sy. 158, s.1. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın bu propagandaları kısmen de olsa etkili olacak ki Kuzyaka'da bir takım hadiseler çıkmış; seçmenler,

- İttihat ve Terakki Fırkası'nın "ittihat" kavramını öne çıkarmasına mukabil Hürriyet ve İtilaf Fırkası "ümmetimin ihtilafında rahmet vardır" mealindeki hadise referansla "ihtilaf" kavramını ve buna paralel olarak da, gayrimüslimlerin de yeterince temsil edildiği, muhalefetin/çok partili bir siyasi yapının gerekliliği üzerinde durmaktadır.⁵⁹⁸
- Bununla paralel olarak Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın üzerinde durduğu noktalardan bir diğeri ise başından beri İttihat ve Terakki'nin iktidarda olduğu meşrutiyet döneminin esas itibari ile bir istibdata dönüştüğüdür. İttihat ve Terakki; düşünceyi ifade özgürlüğünü, basın özgürlüğünü ortadan kaldırdığı, bürokratik kadroların atamasında liyakat ilkesine riayet etmediği ve nihayet kendisini devletle özdeşleştirdiği için müstebit olarak görülmekte ve gösterilmektedir.⁵⁹⁹
- Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın ağırlıklı olarak üzerinde durduğu/ eleştirdiği nokta ise İttihat ve Terakki'nin dahili ve harici performansıdır. Dahilde meşrutiyetten beklenen ekonomi, eğitim, bayındırlık, teknik vb. alanlarda beklenen gelişmenin gerçekleşmemiş olması; hariçte ise Girit, Havran, Yemen, Bosna-Hersek, Arnavutluk, Trablusgarp meselelerindeki başarısızlık eleştiri konusu olmuş, yanlış stratejilerinden dolayı İttihat ve Terakkililer vatan hainliği ile suçlanmıştır.⁶⁰⁰

3.5.4. Seçim Sonuçlarına Dair

Büyük tartışmalar ve yoğun propaganda ve kutuplaşma süreçlerine sahne olan, bağımsız adayların her iki parti mensuplarınca eleştirildiği⁶⁰¹, İttihat ve Terakki'nin yumuşak ve sert bütün güçlerini devreye sokarak domine etmeye çalıştığı, ülkenin çeşitli bölgelerinde şiddet olaylarına da sahne olan ve bu yönüyle de sopalı seçimler olarak tarihe geçen 1912 seçimleri İttihat ve Terakki Fırkası'nın ezici üstünlüğüyle sonuçlandı.

Köroğlu'nun ifadesi ile "şariat isteriz, hürriyet istemeyiz" sloganlarının dile getirildiği gösteriler yapmışlardı. Bkz. "Lütfen.. Biraz İnsaf!", *Köroğlu*, sy. 157, s.1.

⁵⁹⁸ "Parlamentolar Milletlerin Mahiyetidir", *Zafer*, sy. 9, s.2; M. T.; "Abonelerimize Hasbihal Tarzında İtizar", *Zafer*, sy. 7, s.1; "Muhalefet Nedir?", *Zafer*, sy. 9, s.3. Bu noktada İttihat ve Terakki Fırkası'nın da dininin tealisini düşünen seçmenleri kendisine oy vermeye davet ettiğini belirtmemiz gerekir. Bkz. "Tezahurat-ı Milliye'nin Lüzumu ve İntihabatta Muvaffakiyet", *Köroğlu*, sy. 155, s.2.

⁵⁹⁹ "Korktuğumuz Günler Başımıza Geliyor", *Zafer*, sy. 8, s.4; M.T.; "Abonelerimize Hasbihal Tarzında İtizar", *Zafer*, sy. 7, s.1; *Zafer*; "Köroğlu'nda Görülen Tarizlere", *Zafer*, sy. 7, s.4; Tevfik, "Hükümet Kmindir", *Zafer*; sy. 9, s.1.

⁶⁰⁰ Atıf Azmi, "Muhterem Hemşehrilerime", *Zafer*, sy. 10, s.3; "Sinop Mebus-u Sabıkı Doktor Rıza Nur Efendi'nin Sinop Belediye Dairesinden Konferansına Cevap", *Köroğlu*, sy. 151, s.3-4.

⁶⁰¹ 1912 seçimlerinde de 1908 seçimlerinde olduğu gibi çok sayıda bağımsız isim adaylıklarını açıklamıştı. Ancak bu isimlerin büyük bir kısmı siyasi partilerin adaylarını açıklamasından sonra büyük ölçüde adaylıklarını geri çektiklerini duyurmuşlardı.

Konya’da Zeynelabidin Efendi’nin nüfuz alanında bulunan Karaman ve Bozkır’da, Kastamonu’da ise -basına yansıdığı kadarı ile- Kuzyaka’da kitlesel boyutlara varan olaylar çıkmıştı. Bununla beraber İttihat ve Terakki adaylarının hemen tamamı ülke genelinde olduğu gibi bu iki vilayette de mebus olmuşlardı. Konya⁶⁰² ve Kastamonu⁶⁰³ vilayetlerinde Hürriyet ve İtilaf Fırkası’na mensup sadece bir isim, Zeynelabidin Efendi seçilebilmişti.⁶⁰⁴ Ülke genelinde muhalif kimliğiyle seçime giren isimlerden sadece altısının⁶⁰⁵ Meclis’e girebildiğini hesaba katarsak Zeynelabidin Efendi’nin oransal olarak küçük bu başarısının önemini daha iyi kavrayabiliriz. İttihat ve Terakki’nin II. Meşrutiyetin başından beri hegemonik bir konumda bulunduğu Kastamonu’da bu durum seçim sonuçlarında da kendisini göstermiş ve muhalif mebus adayları rakiplerine göre oldukça az oy alarak⁶⁰⁶ seçimi kaybetmişlerdi. Bununla beraber 1908 seçimlerinde olduğu gibi bu seçimde de iki vilayet mebuslarının kahir ekseriyetini ilmiye mensupları teşkil etmekteydi.

⁶⁰² Konya merkez sancağının diğer mebusları şunlardı: Zeynelabidin Efendi (HİF), Mehmet Emin Efendi (İT), Sivaslı Ali Kemali Efendi (İT), Mehmet Rıza Bey (İT), Ömer Vehbi Efendi (İT)

⁶⁰³ Kastamonu merkez sancağının mebusları şunlardı: Ahmet Mahir Efendi (İT), İsmail Mahir Efendi (İT), Necmeddin Bey (İT), Kastamonu Sultanisi riyaziyat muallimi ve sanayi mektebi müdürü Hüsnü Bey (İT)

⁶⁰⁴ Konya’da muhalefetin diğer adayları Akşehirli Harputizade Hacı Mustafa Efendi, Ermenekli Safvet ve Mesudiye müftüsü Bozkırlı Mehmet Efendi idi.

⁶⁰⁵ Ali Birinci, *a.g.e.*, s. 156-157. İttihat ve Terakki’ye rakip olan adaylar içerisinde mebus seçilebilen diğer isimler şunlardı: Ali Galip (Kayseri), Ali İlmî Fânî (Kozan), Talip (Basra), Todor Pavlov (Üsküp), Şevket Bey (İlbasan). Bkz. Ali Birinci, *a.g.e.*, s. 157, dn. 271.

⁶⁰⁶ Toplam 229 oydan; Salim Efendizade Hacı Tevfik Bey 16, Zağferanbolu’dan Ragıp Bey 14, Sofuzade Tevfik Efendi 5 oy alarak seçimi kaybetmişlerdi. Öte yandan İttihat ve Terakki mebuslarının tamamı 200ün üzerinde oy almışlardı. Bkz. “Kastamonu Livası Adına İntihab Edilen İttihat ve Terakki Mebuslarının Esamisiyle Kazanmış Oldukları Reylerin Adedini Mubeyyen Cetveltir”, *Köroğlu*, sy. 158, s.2.

SONUÇ

Bu çalışmanın ortaya koyduğu sonuçlardan birisi en özet hali ile meşrutî monarşîye geçişi sağlamaya çalışan Jöntürk hareketinin yeterince örgütlenemediği Anadolu coğrafyasındaki varlık düzeyidir. Anadolu'daki jöntürk varlığını örgütsel alt yapı ve toplumsal etkinlik izleğinden hareketle daha ziyade İzmir, Trabzon, Erzincan/Erzurum'a odaklanan literatüre mukabil bu çalışma örgütsüz de olsa diğer Anadolu vilayetlerinde de Jöntürklerin ve fikirlerinin dolaşım halinde bulunduğunu ortaya koymuş, sürgün, ulema/meşayih, askeri/sivil bürokratların teşkilatlanmış olmasalar da Anadolu Jöntürlüğünün önemli taşıyıcı ve inşa edici unsurları olduğunu göstermeye çalışmıştır. Diğer taraftan şehirlerin coğrafi konumlarının, ulaşım ağlarının (bunlar her zaman idari sınırlarla örtüşmeyebiliyordu) fikri etkileşim ve sirkülasyon açısından oynadıkları rol de bu tezin kısmi ölçüde ortaya koymaya çalıştığı ancak kesinlikle daha fazla çalışılmayı hak eden, belirli rotaları ortaya çıkarma potansiyeli taşıyan bir konu olarak ortaya çıkmıştır. Bununla beraber Anadolu jöntürlüğünün, Anadolu ve Mısır'da yoğunlaşan Jöntürk fraksiyonlarının ne kadar farkında olduğu, farkındaysa bundan nasıl etkilendiği, bunun bir yansımasını barındırıp barındırmadığı ve bunun II. Meşrutîyet sonrasına etkileri literatürün de bu tezin de çok açık bir şekilde yanıtlayamadığı bir soru olarak önemini korumaya devam etmektedir. Bununla beraber tezin bütününden hareketle, Kastamonu'daki Jön Türklerin İTC ile 1908 öncesinde irtibata geçebilmiş olmaları ve bunun özellikle askerî erkân üzerinden gerçekleşmiş olmasının, İTC'nin II. Meşrutîyet Kastamonu'sunda, Konya'ya nazaran, çok daha etkili hatta hegemonik bir siyasal güç olmasında rol oynadığı teze dönüşme potansiyeli olan bir hipotez olarak öne sürülebilir.

Anadolu'daki Jön Türkler sadece II. Abdülhamid dönemi siyasal muhalefetinin ajanları olarak değil aynı zamanda II. Meşrutîyetin ilanı ile Anadolu'da hissedilen otorite boşluğunun, meşrutî rejime geçişin de başat aktörleri olmuşlardır. II. Abdülhamit döneminde herhangi bir Jöntürk cemiyetinin taşra şubelerini teşkil etmeseler de, bu aktörler II. Meşrutîyetin ilanı ile İttihat ve Terakki'nin Anadolu vilayetlerinde teşkilatlanması arasında geçen süreçte (bu ilgili vilayetin Selanik'e uzaklığı ve ulaşım imkânlarına bağlı olarak 1 ila 6 ayı bulabilen bir süre idi) literatürün hakim kanaatinin aksine otorite boşluğundan çıkar sağlamaya değil onu yönetmeye de çalışmışlardı. Özellikle İttihat ve Terakki teşkilatlanmasının başlamadığı/gelişmediği erken II. Meşrutîyet'te Kastamonu örneğinde açıkça görüldüğü üzere geçiş sürecinde Jön Türkler fikriyatına sahip asker,

ulema, bürokrat, sürgünler insiyatif almışlardı. II. Abdülhamid döneminin gizli aktörlerinin II. Meşrutiyet'in hemen sonrasındaki kamusal faaliyetlerini incelemek, sahne alan aktörlerin kariyerlerini geçmişe ve geleceğe doğru tesbit etmek kuşkuşuz meseleye taşradan bakmayı gerektiren ama netice itibariyle II. Meşrutiyet ana hikâyesini daha iyi anlamamızı sağlayabilecek bir etki yapacaktır.

Bu çalışmanın, Konya ve Kastamonu bağlamında, dikkat çektiği hususlardan birisi de II. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte bir anda devletin en önemli siyasi aktörlerden birisi haline gelen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Anadolu vilayetlerindeki görece güçsüzlüğünün (buna bir tür yabancılık da diyebiliriz) yansımaları ve bunu aşma çabaları olmuştur. İttihat ve Terakki'nin bütün taşra vilayetlerine gönderdiği heyetler, yerel teşkilatlanmayı sağlamak, yerel partnerler⁶⁰⁷ bulmak, meşruti sistem propagandası yapmak ve nihayet seçimlerin “sağlıklı” bir şekilde işlenmesini temin etmek gibi amaçlarla yola çıkmışlardı. İttihat ve Terakki'nin yerel partnerlere ihtiyacı olduğu kadar, yerel aktörlerin de “yeni” angajmanlara muhtaç olduğu, ikbal ve idbar süreçlerinin iç içe girdiği bu süreçte İTC'nin kimlerle iş birliği yapacağı noktasında yerel jöntürk kümelerinin bir tür yerel siyasal hafıza rolü oynadığından da bahsetmek mümkün olabilir. Ancak İTC'nin tercihleri kimler olursa olsun (devr-i sabık ricali olmamasına özen gösteriliyordu) bunların eşraf ve ulema/meşayih ve bürokraside karşılığı olmak, başka bir ifade ile bu bileşenlerden mürekkebe bir blok olmak durumundaydı. Öyle de oldu.

İttihat ve Terakki'nin yerel müttefiklerini belirlemesi Cemiyet'i temsil eden heyetlerin taşra vilayetlerine gitmeleri ile değil onunla başlayan daha uzun bir süreçte gerçekleşmiştir. Tezde de göstermeye çalıştığım gibi 1908 seçimlerinde İttihat ve Terakki'nin aday belirleme stratejisi bunun bir yansıması ve Cemiyetin taşrada oldukça temkinli hareket ettiğinin bir göstergesidir. Zira 1908 seçimlerinde Cemiyet bu iki vilayette ancak Selanik merkezi ile organik ilişkisi olan isimleri memleketlerinden aday göstermiş, yerel aktörler arasından herhangi bir kişiyi resmen desteklememişti. Bu çerçevede Cemiyet Konya'da 1 (Ürgüplü Hayri Efendi), Kastamonu'da 4 kişiyi (İsmail

⁶⁰⁷ Tezde “partner” kavramını özellikle ve Yaycıoğlu'nun 18. Ve 19. yüzyıl ayanı üzerine yaptığı önemli çalışmasından mülhem kullanıyorum. Bkz. Ali Yaycıoğlu, *Partners of the Empire: The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions*, Amerika: Stanford University Press, 2016.

Mahir Efendi, Yusuf Kemal [Tengirşenk], Hacı Tevfik [Durlanık], Bolulu Habib Bey) aday göstermişti.⁶⁰⁸

II. Meşrutiyetin ilanıyla İttihat ve Terakki'nin bu temkinli yaklaşımına mukabil Anadolu vilayetlerinde çok daha talepkâr bir halet-i ruhiyenin ortaya çıktığı söylenebilir. II. Abdülhamid döneminin kısıtlı kamusal alanının bir anda genişlemesi (bir süreliğine uçsuz bucaksız hale gelmesi), sadece taşra jöntürklerini değil, gayrimüslimlerden ilmiyeye kadar çok daha geniş bir kesimi bu yeni kamusal alanın birer aktörü ve paydaşı olmaya itmiştir. 1908 seçimlerinin her iki vilayette de oldukça fazla sayıda bağımsız mebus aday çıkarması, bunun bir göstergesi olarak okunabilir. Mevzuattan bağımsız olarak mebus seçilecek kişilerde aranan üst düzey kriterler ise bu kavramlara yüklenen ve dini kökenleri olan anlam dünyasının yanısıra nitelik arayışları ile alakalıdır. Ancak bu göstergelerin bununla sınırlı olduğunu düşünmemek gerekir. Bu noktada zikredilmesi gereken çok önemli bir unsur II. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte ortaya çıkan özel yerel basındır. Özel yerel basın hem kamusallaşma hem haberleşme/propaganda imkânı sağlaması bakımından II. Meşrutiyetin en önemli aktörlerinden birisi olmuştur. Basını bu tezin ele aldığı dönem açısından önemli yapan bir başka boyut ise, merkez-taşra ilişkileri bağlamında oynadığı, zamanla rafineleşen, roldür.

Anadolu vilayetlerinin her birisinin eşit beşeri, sosyal ve iktisadi sermayeye sahip olmadığını hesaba kattığımızda özel taşra süreli yayınlarının II. Meşrutiyetin ilanının hemen ardından ortaya çıkmamasına şaşkırmamak gerekir. Konya ve Kastamonu'nun da iki farklı profili temsil ettiği bu bağlamda kısmen spekülatif birkaç hususa işaret etmekte yarar var. İttihat ve Terakki'nin bir taşra merkezi ile güçlü ilişkiler kurduğunun önemli göstergelerinden birisi orada kendi fikirlerini savunacak, neşredek bir süreli yayının ortaya çıkmasıdır. Cemiyeti destekleyen süreli yayınların Balkan vilayetlerinde Anadolu vilayetlerine göre çok daha erken tarihte (Temmuz ayından itibaren) çıkmaya başlaması şüphesiz Cemiyet'in Balkan merkezli bir örgüt olmasıyla da alakalıdır. Keza Trabzon'da İttihatçı *Trabzon'da Meşveret* gazetesinin Eylül ayında yayın hayatına başlaması da o vilayetin Cemiyetle II. Meşrutiyet öncesine uzanan “güçlü” ilişkileri ile alakalıdır. Cemiyetin Konya ve Kastamonu'daki naşir-i efkarlarının (*Hakem* ve *Köroğlu*) Aralık 1908 itibarıyla yayınlanmaya başladığı düşünüldüğünde; İTC'nin bir bölgedeki

⁶⁰⁸ Bu tablonun, bizatihi kendisinin iki şehrin siyasal serüveni açısından etkileri olmakla beraber, İTC'nin güçlü yerel ilişkiler kurduğu 1912 seçimlerinde değişmesi de bununla alakalıdır.

kökenlerinin derinliği ile kendine bağlı bir yayın organına sahip olması arasında pozitif bir korelasyon olduğu iddia edilebilir. Elbette bunun ortaya konabilmesi için imparatorluk genelindeki süreli yayınların çıkış tarihleri ile Cemiyetin oradaki 1908 öncesi varlığına dair kapsamlı bir araştırma yapılması gerekir. Çalışmada göstermeye çalıştığım üzere İttihat ve Terakki Cemiyeti ya da yerel partnerleri özel bir süreli yayına sahip olana dek Vilayet gazetelerini bir tür yayın organına dönüştürmüşler ve özellikle 1908 Temmuz ile Meclisin açılacağı Aralık ayı arasında bu gazeteleri birer propaganda aygıtına dönüştürmüşlerdir. Bu durum özellikle Kastamonu'da kendisini hissetmirmektedir zira Konya'da İTC'nin naşiri efkârına dönüşme de -normal olarak- ona sempati ile yaklaşan *Anadolu* gazetesi temmuz ayı içerisinde yayınlanmaya başlamıştır. Hiç şüphesiz aynı hipotez II. Meşrutiyet dönemi siyasi hayat bağlamında İTC muhalefetini destekleyen matbuat bağlamında da geliştirilebilir. Konya'da muhalif gazetenin 1909'da Kastamonu'da 1911 sonrasında yayınlanmaya başlaması en azından bu iki vilayet bağlamında bu hipotezi doğrulamaktadır.

II. Meşrutiyet'in politik ve bir siyasi harekete angaje yerel basınının sağladığı en önemli imkanlardan birisi ise yukarıda değindiğim ve İttihat ve Terakki'nin veya muhaliflerinin yerel düzlemde kurduğu ittifak bloklarının bileşenlerine ilişkin ipuçları ve bilgiler barındırmasıdır. Yerel basının bir başka önemli özelliği de taşranın talepkar ve merkezin temkinli yaklaşımının istikrarlı bir eğriye dönüşmesinde mebusların merkez ve taşra arasında kurduğu bağları ve öznesi/nesnesi oldukları ağları yansıtmasıdır. Bu bizi tekrar mebusların -tez boyunca vurguladığım- yerel siyaset açısından ifade ettiği öneme getiriyor.

1908 Meclis-i Mebusan üyeleri, bu bakımdan, sadece taşra seçmenlerinin merkezdeki temsilcileri değil, aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyeti başta olmak üzere muhtelif odak ve cemiyet/partilerin de taşrada geliştireceği ilişkilerin mimarları olmuştur. Mebusların bu mimarideki rolünün sadece merkezden taşraya seyreden bir yönde değil aksi istikamette, taşradan merkeze doğru bir seyir izlediği de yine bu çalışmanın bulgularından bir başkasıdır. Vekili oldukları şehirlerin kalkınma problemleri ile irtibatlı oynadıkları rolleri bir tarafı bırakırsak II. Meşrutiyet dönemi merkezde veya yereldeki siyasi tartışmaların, kutupların şekillenmesinde mebusların her iki düzlemdeki pozisyonlarının etkisi olduğu görülmektedir. Bu bakımdan Zeynelabidin Efendi'nin *Beyanü'l-Hak* ve *Maşrık-ı İrfan*, Ahmet Mahir Efendi'nin *Köroğlu* ve *Sırat-ı Müstakim*

arasındaki organik ilişkinin bir öznesi olmaları bu açıdan anlamlıdır ve bu, çok daha geniş bir coğrafi ölçekte ele alınmayı hak eden bir konudur.

Bu çalışmanın dikkat çektiği hususlardan birisi de İTC ve İTC karşıtı muhalefetin taşrada nasıl bir profil çizdiğinin, yerel siyasetin seyrini anlamak açısından, önemine işaret etmek olmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti sivil/askeri bürokrasi-ulema/meşayih-eşraf ittifakından oluşan bir blok tarafından temsil edilmiştir. Ancak Konya İTC bloğunun Kastamonu İTC bloğuna göre daha sivil karakterli oluşu onu daha “kırılğan” yapmış ve gündemi domine etme kapasitesini, Kastamonu’ya nazaran, zayıflatmıştır. İki vilayetin muhalefet tecrübelerine baktığımızda da özellikle eşraf-uelama/meşayih ittifakıyla kurulmuş bir blokla karşılaşmaktayız. Bu bloklar iki vilayet açısından karşılaştırıldığında ise Kastamonu muhalefet bloğunun, Konya muhalefet bloğuna nazaran daha güçsüz olduğunu görmekteyiz.

Bu tezin vardığı kaniya göre bunun bir sebebi Kastamonu İttihatçılığının askeri karakterinin Konya’ya nazaran daha güçlü olmasıdır. Aynı derecede etkili bir diğer sebep ise Kastamonu’daki iktidar/İttihatçı bloğun Ahmet Mahir Efendi’nin şahsında Nakşi-Halidi gelenekle iş birliği yapması olmuştur. Dolayısıyla muhalefet Zeynelabidin Efendi ve Harputizade Mustafa Efendi üzerinden Nakşi ulemayı bünyesine katar ve gündemi dönüştürebilirken Kastamonu muhalefeti, Rıza Nur gibi bir figürü bünyesinde barındırmasına rağmen, İttihaçı hegemonya karşısında varlık gösterememiştir. II. Meşrutiyet Konya’sının özellikle din/siyaset ekseninde hayli tartışmalı (şeriat nizam, donanma cemiyeti, Ahali Fırkası) ve çok kutuplu geçen gündemine mukabil Kastamonu kamusal alanının neredeyse hiçbir büyük tartışmaya sahne olmaması İTC’nin kurduğu hegemonyanın bir göstergesi sayılabilir.

Tezin ele aldığı dönem itibarı ile medrese ile entegre bir hüviyet arzeden Nakşi-Halidi gelenek her iki şehirde farklı siyasal pozisyonları temsil etmekle beraber her iki şehrin siyasal tercihlerinin belirlenmesinde de en etkili unsurlardan birisine tekabül etmektedir. Nakşi-Halidi şeyhi, alim ve mebus Mehmet Zeynelabidin Efendi ile Nakşi-Halidi şeyhi, alim ve mebus Ahmet Mahir Efendi’nin birbirine zıt iki siyasi pozisyonu temsil etmeleri, bu konulardaki çalışmaların araştırma birimi olarak tarikatları değil tekke ve şeyhleri almanın daha sağlıklı sonuçlar doğuracağı yönünde bazı işaretler taşımaktadır. Diğer taraftan bu iki ismin yerel siyaset üzerindeki etkisi sadece aynı anda şeyh, alim ve mebus

olmaları ile değil aynı zamanda bu iki ismin de yerelle güçlü bağların geliştirmiş olmalarıyla da alakalıdır. Kastamonu mebusu ilmiyeden İsmail Mahir Efendi'nin veya Konya mebusu Ürgüplü Hayri Efendi'nin yerel gündem bağlamında yeterince belirleyici olmamaları (hatta olmayı düşünmemeleri) her ikisinin de seçildikleri vilayetlerle organik ilişkilerinin yukarıdaki iki isme nazaran çok daha zayıf olması ile alakalıdır.

Yerel araştırmaların siyasi partiler tarihi açısından taşıdığı potansiyel de bu çalışmanın ortaya koyduğu bulgulardan bir diğeri olmuştur. Mebusların merkez ve yerel arasındaki etkileşimin temel aktörlerinden biri olması bu konuda da kendisini göstermektedir. Meclis-i Mebusan içerisinde faaliyet gösteren ve hiçbir seçime katılmadığı için siyasi tarih anlatısında bir/birkaç cümleden fazla varlık gösteremeyen siyasi partilerin özellikle mensubu olan mebusların memleketleri açısından önemli bir yerel gündem konusu olduğu Konya'daki Ahali Fırkası tartışmasının açıkça ortaya koyduğu sonuçlardan birisidir. Ahali Fırkası'nın Kastamonu'da değil de Konya'da gündem oluşturması ise doğrudan Zeynelabidin Efendi'nin bu fırkaya mensup olması ile alakalıdır. Öte yandan müteakip yılları (ve hatta Cumhuriyeti) da hesaba katarak söyleyecek olursak Kastamonu'da milliyetçi, Konya'da İslamcı çizginin daha canlı olması, Kastamonu'nun ve Konya'nın Milli Mücadele sırasında takındıkları pozisyon farkları da bunun bir sonucu olarak yorumlanabilir.

Demografik yapının siyasal kavramlar ve gündemler üzerinde etkisi olup olmadığı tezin ortaya koymaya çalıştığı bulgulardan bir başkasıdır. Demografik açıdan çok düşük gayrimüslim nüfus oranına sahip olan bu iki vilayette sözgelimi 1908 seçimlerinin yine sözgelimi İzmir'e nazaran müslim-gayrimüslim çekişmesi şeklinde değil de doğrudan (kahir ekseriyeti Müslüman olan) adayların niteliklerinin tartışılması şeklinde yaşanmasının en önemli gerekçelerinden birisi demografik yapıdır. Öte yandan merkezden bakıldığında müslim-gayrimüslim eşitliği şeklinde anlaşılan ve yorumlanan müsavat kavramının bu iki vilayet söz konusu olduğunda özellikle düşük eğitimli kesimler tarafından daha ziyade memur-halk, eşraf/mütegalibe-halk eşitliği gibi yorumlanmış olması da nüfusun hemen tamamının Müslüman olması ile bir ölçüde açıklanabilecek bir olgudur. Kavramların yerel içeriklerine odaklanacak araştırmaların düşünce tarihçiliği açısından yapacağı katkı bu bakımdan da hayli zengin olacaktır.

Muhalefetin güçlü olması daha yoğun ve sert bir gündemi ama netice itibariyle daha çoğulcu bir yapıyı ortaya çıkarmıştır. İttihat ve Terakki'nin ve yerel bileşenlerinin “ittihad” kavramı etrafında tek renkli ve tek sesli siyasal söylemleri karşısında ulema ve meşayihin sözcülüğünü yaptığı muhalefetin (özellikle Konya’da) daha çoğulcu, siyasal açıdan daha katılımcı ve siyasal rekabeti daha fazla önemseyen bir karakter taşıdığı görülmektedir. Özellikle Halife/Sultan’ın Meclis-i Mebusan’ın fesih yetkilerinin artırılmasına ilişkin İttihat ve Terakki tarafından yeniden düzenlenmek isteyen Kanun-i Esasi’nin 35. Maddesindeki değişikliklere karşı çıkması ve bunu “hakimiyet-i milliye”nin zarar göreceğini savunarak yapması ulema siyaset ilişkileri açısından ayrıca üzerinde durulmayı hak eden bir olgudur. Bu tavrın temsilcilerinin bu argümanlara paralel olarak yoğun dini eleştirileri dile getirmesi de din-siyaset ilişkilerinin giriftliğinin bir yansımasıdır. Din-siyaset ilişkilerinin giriftliğinin, siyasetin kuşatıcılığının ya da başka bir ifade ile modernleşme ile irtibatlı her meselenin aynı zamanda bir şekilde dinle de irtibatlı olmasının verimli örneklerinden birisini Donanma Cemiyeti üzerinden yapılan tartışmada görmekteyiz. Kurban, hac ve zekat ibadetinin bir süreliğine askıya alınarak “tasarruf” edilecek meblağın Donanma Cemiyeti’ne bağışlanması ve böylece daha güçlü bir donanmaya sahip olunmasının temini için yürütülen kampanyanın aynı zamanda ve belki de daha fazla siyasal bir tartışmaya tekabül etmesi bu döneme ilişkin çalışmaların çok boyutlu ve çok disiplinli olması gerektiğini tekrar tekrar hatırlatıyor.

Konya ve Kastamonu vilayetleri özelinde Anadolu vilayetlerinin gündeminin merkezle irtibatları da ayrıca araştırılmayı hakeden bir konudur. Topografik özellikleri nedeniyle Konya’nın su, Kastamonu’nun da yol konusunu sıklıkla tartıştığı görülüyor. Ancak gündemin, siyaset söz konusu olduğunda merkezle daha irtibatlı, entegre bir seyir izlemeye çalıştığı da dikkati çeken bir başka husus. Özellikle Konya, Eskişehir, İstanbul arasında cereyan eden Donanma Cemiyeti tartışmasında görüldüğü üzere II. Meşrutiyet dönemi sadece taşra ile merkez arasındaki irtibatlar itibariyle değil, farklı taşralar arasındaki iletişim kanalları ya da basın bu noktadaki rolleri itibariyle de önemli bir zaman dilimidir. Bu bakımdan II. Meşrutiyet devri taşra basını arasında kurulan irtibatlar ve referans sistemi ile siyasal tercihler arasındaki korelasyonu ortaya koymak dönemin ulusal gündem oluşturma çabalarını da anlamamıza imkan verecek bir adım olacaktır. Konya’da *Hakem*’in, Kastamonu’da *Köroğlu*’nun, Eskişehir’de *Hakikat*’in *Sebilürreşad*/*Sırat-ı Müstakim* çizgisine referans vermesi aynı zamanda siyasal tercihlerin

örtüşmesi ile de alakalı olmalıdır. Ya da Köroğlu'nun Hakem'den bahsederken “refikimiz” demesine mukabil *Maşrık-ı İrfan*'ı sadece ismen zikretmesi gibi örnekler taşra(lar) arası işleyen ve siyasal bir boyutu da olan bir referans sisteminin işliyor olabileceğine işaret etmektedir. Bunun ortaya konabilmesinin II. Meşrutiyet dönemi entelektüel ağların nasıl çalıştığını anlamaya da katkı yapacağı şüphesizdir.

Anadolu jöntürklüğünün ve II. Meşrutiyet tecrübesinin taşrada izlerini sürmeye çalışan bu tezin ele aldığı meselelerin, ortaya koyduğu resmin Konya ve Kastamonu ile sınırlı olup olmadığı hiç kuşkusuz ayrıca çalışılması gereken konulardandır. Ancak Konya ve Kastamonu bağlamında, bu tezin varlığını gösterdiği, kutuplaşmaların tarihsel kökenlerinin olup olmadığı, varsa hangi faktörlerin etkisi altında şekillendiği araştırılmayı gerektiren başka bir konudur. Örneğin bu çalışmanın birinci bölümünde kısaca temas edilen ve müftülük rekabeti üzerinden yaşanan kutuplaşmaların II. Meşrutiyet dönemi siyasal kutuplarının şekillenmesinde bir rolü olup olmadığı hem bu iki vilayet hem de imparatorluk bağlamında üzerinde durulmayı hak eden sorudur. Ancak bu, Michael Meeker'in Of çalışmasında olduğu gibi⁶⁰⁹, vilayet ölçeğinden daha küçük ölçeklere inerek, derinlemesine ve mikro çalışmaların yapılmasını zorunluluğunu da beraberinde getirmektedir. Öte yandan Tunaya'nın laboratuvar metaforundan hareketle söylersek, II. Meşrutiyet dönemi taşrasının siyasal tecrübesinin Cumhuriyet'e devrettiği miras, yerel elitlerin (özellikle kaybedenler kulübü olarak niteleyebileceğimiz Hürriyet ve İtilaf Fırkası taraftarlarının) hayatta kalma stratejileri ve Cumhuriyet dönemi siyasetindeki var olma çabaları açısından da bu soru önemini korumaktadır.

⁶⁰⁹ Michael Meeker, *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.

KAYNAKÇA

Süreli Yayınlar

Anadolu

Hakem

Babalık

Şems

Maşrık-ı İrfan

Kastamonu Vilayet Gazetesi

Köroğlu

Serbaz

Zafer

İkincil Literatür

“Beyanname”, *Tanin*, sy. 677, 20 Temmuz 1910, s. 2.

“Cemiyet-i Hafiye”, *Tanin*, sy. 677, 20 Temmuz 1910, s. 1-2.

“Huzur-i Âlî-i Meşihatpenahiye Tekîd-i İstifta”, *Hakikat*, s. 142, 2 TS 1327, s. 1-2.

“Şeriat İsteriz”, *Beyanu’l-Hak*, sy. 23, 23 Şubat 1324, ss. 541-542.

“Şeyhülmualimin Faik Peştemalcı’nın Jübilesi”, *Doğrusöz*, 14 Ocak 1953, s. 1

“Tanin”, *Tanin*, sy. 675, 5 Temmuz 1326, s. 3.

“Ulvî Bir Mevaiz-i Diniye”, *Sırat-ı Müstakim*, 27 TE 1327, sy. 166, s. 160.

“Yeni Fırka”, *İkdam*, 22 Şubat 1910, s. 1

A. Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul: Tan Matbaası, 1945

Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlana’dan Sonra Mevlevîlik*, İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevi, 1982

Abdulhamit Kırmızı, *Abdülhamit’in Valileri*, İstanbul: Klasik Yayınları,

Abdulhamit Kırmızı, *Avlonyalı Ferid Paşa Bir Ömür Devlet*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2014

Abdulkadir Abdulkadiroğlu, Bayramoğlu

Abdulkadiroğlu, Abdulkerim, “Ahmet Mahir Efendi’nin İstanbul Hayatı, Verdiği İcazetler ve Üç Eseri ile El Yazısı Hatıratı Üzerine Notlar”, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Kastamonu-Tebliğler*, Ankara-1989, s. 71-82

Abdulkerim Abdulkadiroğlu, “Osmanlının Son Döneminde Eğitimci Bir Şair: Safranbolulu Müderris Ziya Efendi”, *Journal of Turkish Studies*, c:30/1, 2005, ss.

Adnan Akgün, “Ebuzziya Tevfik’in Mecmua-i Ebuzziya’daki Hatıraları”, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 1987

Ahmed Mahir Efendi, *Nasrullah Camii Hutbeleri*, Hamdi Nalbant (haz.), İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2022

Ahmet Atalay, *Milli Mücadelede Konya Kuvâ-yı Milliyecileri*, c. 1, Konya 1997

Ahmet Cevat Emre, *İki Neslin Tarihi*, İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1960.

Ahmet Emin Yalman, *Modern Türkiye’nin Gelişim Sürecinde Basın*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019.

Ahmet Hilmi Kalaç, *Kendi Kitabım*, İstanbul: Yeni Matbaa, 1960.

Ahmet Şerif, *Anadolu’da Tanin*, Ankara: TTK, 1999, s. 33-34

Ahmet Talat [Onay], *Çankırı Şairleri*, c. 1., Çankırı: Çankırı Matbaası, 1930.

Akşehir Ulemasından Harputizade Hacı Mustafa, *Red ve İsbat*, Dersaadet: Hikmet Matbaa-i İslamiyesi, 1330.

Akşehir Ulemasından Harputizade Hacı Mustafa, *Red ve İsbat*, Dersaadet: Hikmet Matbaa-i İslamiyesi, 1330, ss. 233-243, s. 243

Alay Müftüsü Mehmet Fahreddin, “Akli Başında Din Kardeşlerime”, *Sırat-ı Müstakim*, sy 170, 25 TS 1327.

Ali Adem Yörük, “II. Meşrutiyet Döneminde Hukukçuların Meşrutiyet Algısı”, Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 2016

Ali Adem Yörük, “Mekteb-i Hukukun Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)”, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi ABD, YL Tezi, İstanbul, 2008.

Ali Birinci, “Ahmet Mahir Efendi Bir Âlim, Şeyh ve Siyasetçi”, *Üsküdar’a Kadar Kastamonu* içinde, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009, ss. 271-285.

Ali Birinci, “Lütfi Fikri”, *Yaşam ve Yapıtlarıyla Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 2, YKY, İstanbul 1999

- Ali Birinci, “Meşveretçi Naci Bey ve Gazetesi”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, sy. 5, ss. 139-149, s. 141, Trabzon, 2008.
- Ali Birinci, “Siyasileşmenin İlk Devresi”, *Yeni Türkiye*, sy. 23-24, ss. 229-239, 1998
- Ali Birinci, “Türk Ocağından Simalar: Ispartalı Hakkı Bey”, *Türk Yurdu*, c. 21, sy. 162-163, s. 72-78.
- Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1990.
- Ali Birinci, *Tarih Yolunda Yakın Mazinin Siyasi ve Fikrî Ahvali*, İstanbul: Dergah Yayınları 2022, ss. 131-152
- Ali Birinci, *Tarihin Alacakaranlığında Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zat – 2*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2010
- Ali Çankaya, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara: Örnek Matbaası, 1954.
- Ali Gazel, *II. Meşrutiyet Dönemi Siyasi Mücadelesinde Lütî Fikrî'nin Tanzimatı*, Konya: Çizgi Kitabevi, 2007
- Ali Işık, “Ebuzziya Tevfik'in Konya'daki Sürgün Yılları”, *Akademik Sayfalar* [Merhaba Gazetesi Eki], c. 19, 2y. 32, ss. 498-512
- Ali Kemal, *Ömrüm*, İstanbul: İsis, 1985
- Ali Kemali Aksüt, *Profesör Mehmed Ali Ayni*, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1944.
- Ali Osman Koçkuzu, *Bozkırlı Abdullah Fevzi Efendi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2011
- Ali Osman Koçkuzu, *Çanakkale Cephesinde Bir Müderris Abdullah Fevzi Efendi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2011
- Ali Osman Koçkuzu, *Fahri Kulu ve Hacıveyiszade Hoca Efendiler Konya Paşa Dairesi Medresesinin İlim-İrfan-Ehli Müderris ve Mürebbileri*, İstanbul: Kitaparası, 2019
- Ali Osman Koçkuzu, *Haydin Basalım İzlere (Şiirler, Mektuplar, İktibaslar ve Diğerleri) Fahrettin Kulu*, İstanbul: Kitaparası, 2019
- Ali Osman Koçkuzu, *Paşadaireleri*, Konya: Damla Ofset, 2004
- Ali Rıza, “Hakikat Uğrunda”, *Beyanu'l-Hak*, 22 TS 1326, sy. 88, ss. 1673-1675.
- Ali Rıza, “Makam-ı Mualla-yı Meşihat-ı İslamiyeye”, *Hikmet*, 26 TE 1326, sy. 30, s. 1
- Ali Şükrü Çoruk (ed.), *Eskişehir'de Bir Dönemin Aynası Hakikat Gazetesi 1911-1912*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013.
- Ali Yaycıoğlu, *Partners of the Empire: The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions*, Amerika: Stanford University Press, 2016

- Anthony Dolphin Alderson, *Osmanlı Hanedanının Yapısı*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1998
- Arif Erbil, *Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki*, Erdal Aydoğan ve İsmail Eyyüpoğlu (haz.), Ankara: Alternatif Yayınları, 2004
- Asaf Gökbel, *Aydın İli Tarihi*, c.1, İstanbul, 1936.
- Asaf Tugay, *İbret*, c. 1, Orkat Yayınevi, s. 77-78.
- Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995
- Aziz Demircioğlu, *100 Yıllık Kastamonu Basınında Kim Kimdir?*, Kastamonu: Doğrusöz Matbaası, 1980.
- Bedross Der Matosian, *Parçalanmış Devrim Düşleri Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde Hürriyetten Şiddete*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.
- Bedross Der Metosian, *The Horrors of Adana Revolution and Violence in the Early Twentieth Century*, Stanford University Press, 2022.
- Besarya Efendi, *Sıradışı Bir İttihatçı Besarya Efendi'nin Hayatı ve II. Meşrutiyet Dönemi Hatıraları*, Nevzat Artuç (haz.), İstanbul, Timaş Yayınları, 2019.
- Bezmi Nusret Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2002
- Bir Mutasavvıfın Siyasi Hâtıraları*, Lamia Levent Abul (haz.), İstanbul: Büyünay Yayınları, 2020.
- Böcüzade Süleyman Sami, *Üç Devirde Gördüklerim*, Hasan Babacan ve Servet Avşar (haz.), Ankara: Kültür Bakanlığı, Ankara 2008 (Kitap, Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından e-kitap olarak yayınlanmıştır; bkz.
- Burcu Kurt, *Osmanlı Basra'sında Devlet ve Toplum 1908-1914*, İstanbul: Küre Yayınları, 2015.
- Butrus abu Manneh, "19. Yüzyıl Başlarında Osmanlı'da Nakşî-Mücedidîlik", *Tasavvuf*, sy. 12, Ankara 2004, ss. 265-291.
- Bürokrat Tevfik Biren'in II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları*, Fatma Rezan Hürmen (haz.), c. 1, İstanbul: Pınar Yayınları, 2006, s. 283.
- Cahit Öztelli, "İbrahim Aczi Kendi", *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, c. 5, s. 1658-1659, sy. 104, Mart 1958.
- Caner Arabacı, "Abdülaziz Efendi", *Konya Ansiklopedisi*, Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları
- Caner Arabacı, Bünyamin Aydın, Adem Demirsoy, Hakan Aydın, *Konya Basın Tarihi*, Konya: Palet Yayınları, 2008

- Caner Arabacı, *Osmanlı Dönemi Konya Medreseleri 1908-1924*, Konya: Konya Ticaret Odası Yayınları, 1998.
- Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, İstanbul: Baha Matbası, 1966
- Celalettin Paşa, *Madalyonun Tersî*, Samih Nafiz Tansu (haz.) İstanbul: Gür Kitabevi, 1970
- Cemal Kurnaz, *Ahmet Talat Onay*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1990
- Cevri [Mehmet Reşid Şahingiray], *İnkılab Niçin ve Nasıl Oldu*, Nejat Bilgi (haz.), İzmir: Akademi Kitabevi, 1994, s. 53-54. [1. bs., Mısır: Matbaa-i İctihad, 1909]
- Çetin Baydar, *Geçidi Bekleyen Şehir*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1997, s. 31.
- Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım*, İstanbul: Tan Gazetesi ve Matbaası, 1961.
- Davut Dursun, “Celal Bayar”, *TDV DİA*, c. 5, s. 216-218, 1992
- Dersim Mebusu Lütî Fikri Bey’in *Günlüğü*, Yücel Demirel (haz.), İstanbul: Arba Yayınları, s. 34.
- Derviş Vahdetî, “Esbâb-ı İnkılab”, *Volkan*, Teşrinisani 1325, sy. 3, s. 1.
- Dilek Yılmaz, “Kastamonulu Sofuzâde Mehmet Tevfik Efendi’nin Hayatı, Edebî Şahsiyeti ve Dinî Edebiyatla İlgili Şiirleri”, Ankara Üniversitesi SBE DR Tezi, Ankara, 2020.
- E. E. Ramsaur, *Jön Türkleri ve 1908 İhtilali*, İstanbul: Sander Yayınları, 1982.
- E. J. Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, İstanbul: Bağlam, 1987.
- Ekmeleddin İhsanoğlu, Abuzer Kalyon, Filiz Kalyon, *Sürgünde Unutulan Türk Şairi İbrahim Sabri Mısır Daneleri’nden Seçmeler*, İstanbul: Kabalcı, 2021.
- Emin Sazak, *Hatıralar Emin Bey’in Defteri*, İstanbul: Bilgeoğuz, 2009
- Erik Jan Zürcher (2022) “The Unionist Presence in the Asiatic Provinces of the Ottoman Empire, 1908–1912”, *Middle Eastern Studies*, DOI: [10.1080/00263206.2022.2110079](https://doi.org/10.1080/00263206.2022.2110079). Erişim Tarihi
- Esma Tarım; “İlk Mecliste İlk Muhalif: İzmit Milletvekili Sırrı Bey”, *I. Uluslararası Kocaeli ve Çevresi Kültür Sempozyumu* içinde, c:2, Kocaeli: 2006.
- Eyyüp Topci, “20. Yüzyıl Osmanlı Devleti’nde Kurumlara Zekât Verilmesi ile İlgili Tartışmalar: Donanma Örneği”, İstanbul Üniversitesi SBE YL Tezi, İstanbul, 2019.
- F. Sakine Eruz (Esen), “Kastamonulu Olmayı Ayrıcalık Sayan Bir Sülâlenin 17. Yüzyıldan Günümüze Gelen Öyküsü”, *İkinci Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 2005, ss. 915-950.

- Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve TBMM*, c:3, Ankara: TBMM Basımevi Müdürlüğü, 1995.
- Faik Sabri, “Avrupa Hatıratımdan: Paris’te”, *Musavver Muhit*, 6 Teşrinisani 1324, sy. 3, ss. 38-39.
- Faik Soyman ve Muhlis Koner, *Ayaşlı Muallim Şakir Efendi*, Konya: Konya Halkevi Neşriyatı, 1933.
- Fatma Gül Demirel, “Kastamonu da Yerel Bir Gazete Serbaz”, *Müteferrika*, sy. 24, ss. 159-167, 2003.
- Fatma Keser, “Konya Vilayet Gazetesi’ne Göre II. Meşrutiyet Başlarında Konya Sancağı”, Konya: Selçuk Üniversitesi SBE YL Tezi, 2008.
- Feridun Nafiz Uzluk, “Veled Çelebi (1868-1953)”, *Toplu Makaleler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017
- Feridun Nafiz Uzluk, “Şakir Efendi”, *Toplu Makaleler*, c. 3, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017
- Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2007
- Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizm’e*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1985.
- Fevzi Çakmak, “İttihad Gazetesi Gözünden İzmir’de 1908 Seçimleri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 3. Uluslararası Tarih Sempozyumu Bildiri Kitabı*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 2019, ss. 121-140
- Fevzi Demir, “İzmir Sancağında 1912 Meclis-i Mebusan Seçimleri”, *Çağdaş Akademik Araştırmalar Dergisi*, sy. 1., İzmir, 1991, s.155 – 182.
- Gökhan Kaya, *Osmanlı Demokrat Fırkası*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Gyula Germanus, *Doğu’nun Büyüsü*, İstanbul: Muhayyel Yayıncılık, 2019.
- Hakkı Acun, Abdulkadir Dündar (haz.), *Osmanlı Mutasarrıfı Çapanoğlu Mahmud Celâleddin (Celâl) Bey’in Hatıraları*, Ankara: TTK, 2013.
- Halil Menteşe, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşenin Anıları*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986
- Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, İstanbul: İstanbul Matbaacılık ve Neşriyat, 1936
- Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları*, Mustafa Baydar (haz.), İstanbul: Menteş Kitabevi, 1968
- Hasan Hüseyin Uçar, Ahmet Ali Uçar, *Antalya İli Akseki İlçesi Sadıklar Köyü*, İzmir 1990.
- Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

- Hasan Taner Kerimoğlu, *Osmanlı'da Devrim ve Fedakaran-ı Millet*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2018.
- Hasan Yenilmez, "II. Meşrutiyet Arifesinde İran'da Bir İttihatçı: Ömer Naci (1878-1916), *Türkiye İran Araştırmaları Dergisi*, sy. 2, 2022, s. 29-55
- Hasan Yenilmez, "Osmanlı'da Muhalefet ve İktidarın İran Meşrutiyeti'ne Yönelik Siyaseti (1905-1908)", Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 2022.
- Hatipzade Ayetullah [Ubeydullah Efendi], *Kime Rey Verelim İttihat ve Terakki – Hürriyet ve İtilaf Hangisi İyi*, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, 1328, s. 7
- Heyet-i Tahririye, "Aferin Konyalıları: Konya Mebusluğu – Hoca Mustafa Safvet Efendi", *Beyanu'l-Hak*, 19 Mart 1328, sy. 152, ss. 2711-2712.
- Hilmi Yücebaş, *Şair Eşref Bütün Şiirleri ve 80 Yıllık Hatıraları*, İstanbul: Gül Matbaası, 1978
- Hoca Muhyiddin, *Hürriyet Mücadeleleri Yahut Fırak ve Menfa Hatıraları*, Dersaadet: Selanik Matbaası, Dersaadet 1326
- Hulusi Yazıcıoğlu, Hulusi; *Safranbolu Tarihine Ait Belgeler ve Kaynaklar*, Ankara: Safranbolu Hizmet Birliği Kültür Yayınları, 1998, s.92-111.
- Hulusi Yazıcıoğlu, *Safranbolu Tarihine Ait Belgeler ve Kaynaklar*, Safranbolu: Safranbolu Hizmet Birliği Kültür Yayınları, 1998, s. 93, 117.
- Hüseyin Cahit [Yalçın], "Şeriat İsteriz", *Tanin*, sy. 210, 2 Mart 1909, s. 1.
- Hüseyin Cahit [Yalçın], "Talebe-i Ulûm", *Tanin*, sy. 614, 18 Mayıs 1910, s. 1.
- Hüseyin Cahit Yalçın, *Talat Paşa*, İstanbul: Yedigün Neşriyat, 1943.
- Hüseyin Cahit Yalçın, "Meşrutiyet ve Taassup, *Yakın Tarihimiz*, c. 3, İstanbul: Türkp petrol, t.y.,
- Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanıdıklarım*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2019.
- Hüseyin Çimrin, *Bir Zamanlar Antalya*, c. 2, Antalya: Antalya Ticaret Odası Yayınları, 2007.
- İ. Lütfü Seymen, "Kastamonu Basın Tarihinden: Doğu Mecmuası ve Abdulahad Nuri Bey (1865 - 1927)", *Müteferrika*, s.26, ss:53-66, İstanbul: 2004, s. 57.
- İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1969
- İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi*, İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası, 1974

- İbrahim Hakkı Konyalı, *Nasreddin Hocanın Şehri Akşehir Tarihi Turistik Klavuz*, İstanbul: Numune Matbaası, 1945
- İbrahim Temo, *İbrhaim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, İstanbul, Arba Yayınları, 2000.
- İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Karesi Meşahiri*, c. 2, İstanbul: Hüsn-i Tabiat Matbaası, 1341.
- İsmail Hakkı Sunata, *İstibdattan Meşrutiyete Çocukluktan Gençliğe Hatıralarım*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.
- İsmail Kara, "Taşrada Meşrutiyet Ruhu Akçaabat Müftüsü Mehmet İzzet Efendi ve 'Mir'ât-ı Meşrutiyet' Risâlesi", *Din ile Modernleşme Arasında* içinde, İstanbul: Dergah Yayınları, 2012
- İsmail Kara, "Ulema Siyaset İlişkilerine Dair Metinler II: Ey Ulema! Bizim Gibi Konuş!", *Dîvân İlmî Araştırmalar*, sy. 7, 1999, ss. 65-134
- İsmail Kara, "Ulema Siyaset İlişkilerine Dair Önemli Bir Metin: Muhalefet Yapmak/Muhalefete Katılmak", *Divan*, 1998/1, sy. 4., ss. 1-25
- İsmail Kara, "Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair önemli Bir Metin: Muhalefet Yapmak/Muhalefete Katılmak", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, sy. 4, 1998, ss. 1-25.
- İsmail Kara, "Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Metinler - II Ey Ulema! Bizim Gibi Konuş!", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, sy. 7, 1999, s. 65-134.
- İsmail Kara, *Din ile Modernleşme Arasında*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2018.
- İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri 2 Hürriyet Uhuvvet Müsavat*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2020.
- İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2001
- İsmail Türkoğlu, "Şerefeddin Mağmumî", *TDV DİA*, EK 2. Cilt, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019, ss. 167-169
- İsmet Sarıbal, "Ahd-i Şehriyârî"den Devr-i Hamid-i Sâni'ye: Valiliğe Giden Yolda Bir II. Abdülhamid Dönemi Memurunun Serencamı", *ADAM AKADEMİ Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 8, ss. 175-212.
- Julia Philips Cohen, *Osmanlılaşmak Modern Çağda Sefarad Yahudileri ve İmparatorluk Yurttaşlığı*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2017
- Juval Ben-Bassat, Eyal Ginio (der), *Jön Türklerin Filistin'i*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016

- Kastamonu Mebusu Ahmet Mahir, *Mucizat-ı Kuraniyye*, İstanbul, Ahmet İhsan ve Şürekası Mataası, 1328
- Kayahan Özgül, *Kemalle İhtimal*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2014.
- Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi TBMM II. Dönem*, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1995.
- Kemal Karpat, *İslamın Siyasallaşması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.
- Kemal Ünal Turan, “Bir Mektup”, *Ün*, c. 12, sy. 133-134 (Isparta 1945), s. 1855-1857.
- Kırksekizoğlu Ali Osman, *Beyza*, İstanbul: Kaker Matbaası, 1932, s. 14-18.
- Kudret Emiroğlu, *Anadolu’da Devrim Günleri*, İstanbul: İmge Yayınları, 1999.
- Kudret Emiroğlu, “Trabzonda Sopalı Seçimler”, *Tarih ve Toplum*, sy. 97, Ocak 1992, s.41 – 46.
- Lale Uzay Akalın (haz.), *Osmanlıdan Cumhuriyete Sancılı Yıllar Yahya Sezai Uzay’ın Anıları (1879-1970)*, İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2012.
- Lamia Levent Abul (haz.), *Bir Mutasavvıfın Siyasi Hatıraları Ahmet Mahir Efendinin Hatıraları*, İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2020.
- Lamia Levent, “Ahmet Mahir Efendi, Hayatı Eserleri ve Tasavvufi Anlayışı”, Ankara: Ankara Üniversitesi SBE, 2012.
- M. Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1951
- M. Safvet, *Ahali-i Muhteremeye İntihâb-ı Mebusan Rehberi*, İstanbul: Tevsi-i Tıbaat Matbası, ty. [Meccanen Verilir], s. 15-16.
- M. Şakir Ülkütaşır, “Az Tanınmış Değerli Bir Muharrir Abdülahad Nuri, *Doğu*, c. 2, sy. 9-10-11, 1943, ss. 27-28.
- M. Şükrü Hanioglu, “Meşrutiyet”, *TDV DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mesrutiyet>
- M. Şükrü Hanioglu, “Siyasal Temsil Olayının Osmanlı İmparatorluğundaki Yeri”, *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay (haz.) içinde, ss. 291-296.
- M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981
- M. Şükrü Hanioglu, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1892-1902)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985
- M. Şükrü Hanioglu, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Zihniyet Siyaset ve Tarih*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 2006.

- M. Şükrü Hanioğlu, *Prepariton for a Revolution The Young Turks 1902-1908*, Oxford: Oxford University Press, 2001
- M. Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, Ali Aktan vd. (haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008.
- M. Ziyaeddin Demircioğlu, *Kastamonuda Meşrutiyet Nasıl İlan Olundu*, Kastamonu: Doğrusöz Matbaası, 1968
- M. Ziyaeddin Demircioğlu, *Kastamonu Valileri*, Kastamonu: Doğrusöz Matbaası, 1973
- Mehmet Ali Uz, *Baha Veled'den Günümüze Konya Alimleri ve Velileri*, Konya: Şems Kitabevi, 2004.
- Mehmet Önder, *Sivaslı Ali Kemali*, Konya: Yenikitap ve Basımevi, 1954
- Mehmet Saydur, *Köy Enstitülerinin Düşün Babası İsmail Mahir Efendi*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2018
- Mehmed Selahaddin, *Bildiklerim*, Ankara: Vadi Yayınları, 2006.
- Mehmet Serez, *Tekirdağ Tarihi ve Coğrafyası Araştırmaları*, Ankara, 2007.
- Mehmet Serhat Yılmaz, *II. Meşrutiyet Devri Kastamonu Basın Tarihi (1908-1918)*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2008
- Mehmet Zeynelabidin, *İslamiyet ve Meşrutiyet*, Ahmet Atalay (haz.), Konya: Nüve Kültür Merkezi, 1999.
- Mehmet Ziya [İhtifalci], *Yenikapı Mevlevihanesi*, İstanbul: Ataç Yayınları, 2005.
- Memduh Yavuz Süslü, *Ermekli Hasan Rüştü Hayat ve Eserleri*, Konya: Yenikitap ve Basımevi, 1937
- Meryem Üke, “Emrullah Efendi’nin İkdam Gazetesindeki Felsefe ve Bilime Dair Makaleleri”, Marmara Üniversitesi SBE YL Tezi, 2008.
- Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2005.
- Mevlânâ Rıfat, *Türkiye İnkılabının İç Yüzü*, İstanbul: Pınar Yayınları, 1993.
- Michael Meeker, *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.
- Michelle U. Campos, *Osmanlı Kardeşler Erken Yirminci Yüzyıl Filistin’inde Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2015
- Mitat Enç, *Selamlık Sohbetleri*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007.

- Mithat Recai Öğdevin (haz.), *Babam Manastırlı Halil Recai Bey'in Şiirleri*, İstanbul, 1978
- MMZC, c. 1, i. 71, 21 Mart 1327, s. 572.
- Muammer Demirel, *İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990.
- Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene: İttihat ve Terakki Neydi?*, Zeki Arıkan (haz.), İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.
- Mustafa Akdağ, "Ahali Fırkası", Ankara Üniversitesi SBE YL Tezi, Ankara, 2010, s. 161-165
- Mustafa Coşkun, "Mevlânâzade Rifat Beyin Gazetecilik Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri", İstanbul Üniversitesi SBE Tarih ABD YL Tezi, İstanbul 2019
- Müftü Mehmed Fahreddin, "el-Hak Bi'l-İttibaa Ehakk -Hakk İttibaa Ehakkdır", *Hikmet*, sy. 31, 17 Teşrinisani 1910, s. 2-4.
- Nail Tan, *Gurur Kaynağımız Kastamonulular*, Ankara, 2004.
- Namık Ekrem, *Vatan Yolunda Bir Cevlan*, İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1327.
- Nathalie Clayer, *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri: Avrupa'da Çoğunluğu Müslüman Bir Ulusun Doğuşu*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Necmettin Azak (haz.), *Kanun-i Esasi Şerh ve Kaynakları*, İstanbul: Büyüyenay Yayınları, s. 222-272.
- Nejdet Bilgi, *Dr. Mehmet Reşit Şahingiray Hayatı ve Hatıraları*, İzmir: Akademi Kitabevi, 1997
- Nejdet Bilgi, "II. Meşrutiyet Döneminde Manisa'da Yayınlanan İslâm ve Ulûm Dergisi-İnceleme ve Bibliyografya", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, sy. 16, ss. 2001, ss. 47-74.
- Neomi Levy-Aksu, François Georgeon, *Osmanlı İmparatorluğu ve Devrim Günleri*, İstanbul: Timaş, 2022
- Nureddin Ferruh Alkand, *Ahrar Fırkası ve II. Meşrutiyet Anıları*, Ali İhsan Kolcu (haz.), Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları, 2017.
- Nurşen Gök, "Donanma Cemiyeti'nin Anadolu'da Örgütlenmesi", Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2007.
- Oğuz Kaan, *Osmanlı Ahrar Fırkası*, Ankara: Gazi Kitabevi, 2021, s. 14.
- Orhan Okay, "Ziya Gökalp", *TDV DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.

- Osman Ergin, *Muallim M. Cevdet'in Hayatı Eserleri ve Kütüphanesi*, İstanbul: İBB Kütüphane ve Müze Müdürlüğü, 2005
- Osman Nuri Ergin, *Abdulaziz Mecdi Tolun Hayatı ve Şahsiyeti*, İstanbul: Kenan Basımevi, 1942.
- Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Paris Merkezi Yazışmaları Kopya Defterleri (1906-1908)*, C. Emiroğlu, K. Emiroğlu (haz.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017
- Ömer Faruk Huyugüzel, *Türkçü Necip*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988
- Özer Özbozdağı, “Selanik, Manastır ve Kosova Vilayetlerinde 1912 Meclis-i Mebusan Seçimleri”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, sy. 11/2, 2016, ss. 283-315, Doi Number :<http://dx.doi.org/10.19129/sbad.308>.
- P. V. Stock, *Kızıl Sultan Yahut Heykel-i İstibdat* , [Yüzbaşı] Adil (çev.), Kastamonu Vilayet Matbaası, 1909
- Recai Galip Okandan, *Amme Hukukumuzun Ana Hatları*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1959.
- Ressam Naciye Neyyal'in Mutlakiyet Meşrutiyet ve Cumhuriyet Hatıraları*, Fatma Rezan Hürmen (haz.), İstanbul: Pınar Yayınları, 2004
- Rıza Nur, *Cemiyet-i Hafiye*, Selanik Matbaası, 1330
- Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu Nasıl Öldü*, İstanbul: Kitabevi Yay., 1996
- Rıza Nur, *Meclis-i Mebusan'da Fırkalar Meselesi*, İstanbul: İkdam Matbaası, 1325, s.
- Ruşen Eşref Ünaydın, *Ruşen Eşref Ünaydın'dan Hasan Ali Yücel'e "Diyorlar ki" İçin Bir Mektup*, Nuri Sağlam (haz.), Kitabevi, İstanbul, 2001
- Rüya Kılıç, “Osmanlı Devleti'nde Yönetim-Nakşibendi İlişkisine Farklı Bir Bakış: Halidî Sürgünleri”, *Tasavvuf*, sy. 17, 2006.
- Rüya Kılıç, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Sufi Geleneğin Taşıyıcıları*, Dergah Yayınları, İstanbul 2008, s. 67-81.
- S. Sinem Sevindir Dinç, *Anadolu Gazetesi*, Konya: Selçuk Üniversitesi SBE YL Tezi, 2006
- Sadeddin Nüzhet, Mehmed Ferid, *Konya Vilayeti Halkiyatı ve Harsiyatı*, Konya, 1926.
- Sakine Eruz, *Evrensel Kastamonu Öyküleri*, İstanbul, 2018.
- Safa Ağlarıcı, *Ağlarcazade Ispartalı Hakkı*, Isparta: Göлтаş Kültür Serisi, 2003

- Said Nursi, *Münazarat*, Matbaa-i Ebuzziya, Dersaadet, 1329 s.40.
- Sefa Odabaşlı, *20. Yüzyıl Başlarında Konya'nın Görünümü*, Konya: Konya Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 1998
- Selim Ahmetoğlu, *Trabzon'da Devrim Günleri*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2022.
- Semavi Eyice, “Erdoğan Abdulkadir”, *TDV DİA*, c. 11, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995
- Serhat Aslaner , “Mebusan-ı Kiramın Terceme-i Hal ve Sergüzeştleri: Meşrutiyet Devrinden Unutulmuş Bir Biyografi Risalesi”, *TTK BELLETEN*, c. 77, sy. 280, ss. 955-982, Aralık 2013, doi:10.37879/belleten.2013.955, s. 974-978.
- Serhat Aslaner, “100 Yıl Sonra II. Meşrutiyet”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, sy. 25, ss. 175-214, 2008.
- Serhat Aslaner, *İlmiye Sınıfının II. Meşrutiyeti Algılayışı (Konya Örneği)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2006, s. 35-77.
- Seyit Taşer, *Osmanlı Devleti'nin Taşra Hukuk Mektepleri*, Konya: Çizgi Kitabevi, 2015.
- Sezai Küçük, *Mevleviliğin Son Yüzyılı*, İstanbul: Simurg Yayınları, 2003.
- Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul: Remzi, 1987.
- Sinop Mebusu Doktor Rıza Nur, “Görüyorum ki İş Fena Gidiyor”, *İkdam*, 13 Mart 1909, s. 1.
- Sofuzade Mehmet Tefik, *Hulviyyât*, Kastamonu, 1326
- Süleyman Sami, *Isparta Sancağı Mebusu Süleyman Sami Efendi'nin Daire-i İntihabiyesi Ahalisine Beyannamesidir*, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, 1330
- Süleyman Sami, *Kuruluşundan Bugüne Isparta Tarihi*, Suat Seren (haz.), İstanbul: Serenler Yayınevi, 1983.
- Süleyman Sukûti Yiğitbaşı, *Eğirdir – Felekabad Tarihi*, İstanbul: Çeltüt Matbaacılık, 1972.
- Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra*, Elektrik Matbaası, Petersburg 1907.
- Şark Filozofu [Hidayet Keşfi Akgüllü], *İttihad Cemiyeti Ne Yaptı?*, İstanbul: Tevsi-i Tıbaat Matbaası, 1328, s. 23-25.
- Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri, Ali Suat Ürgüplü (Haz.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2015, s. 57.

- Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid-Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1990
- Tahsin Uzer, *Makedonya Eskiyaik Tarihi ve Son Osmanli Yonetimi*, TTK, 1979
- Tarık Sarıoğlu, “İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Edirne Yapılanması ve Faaliyetleri”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 23, s. 2, ss. 619-640, Aralık 2021, s. 633, DOI: 10.26468/trakyasobed.824448.
- Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. 1, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984.
- Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, İstanbul: Baha Matbaası, 1962.
- Tülay Ercoşkun, “Salnamelere Göre Kastamonu Valileri Listesi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, sy. 2, ss. 365-394, Ankara 2014, s. 375-376
- Türkmen Törel, *İttihat ve Terakki'nin Gizli Propaganda Faaliyetleri*, Ankara: Kripto Yayınları, 2012.
- Ümit Kurt, *The Armenians of Aintab The Economics of Genocide in an Ottoman Province*, Harvard University Press, 2021;
- Üstad Ali Ulvi Kurucu, *Hatıralar*, c.1, Ertuğrul Düздаğ (haz.), İzmir: Kaynak Yayınları, 2007
- Veled Çelebi İzbudak, “Hatıralarım”, *Canlı Tarihler*, c. 4, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1946
- Veled Çelebi İzbudak, *Tekke'den Meclis'e Sıra Dışı Bir Çelebi'nin Hatıraları*, Yakup Öz, Yusuf Öz (haz.), İstanbul: Timaş, 2009.
- Vilayet Maarif Müdürü Hulusi, “Barika Ceride-i Muteberesine”, *Barika*, sy. 7, 29 Mart 1325, s. 1, Konya.
- Volkan Aksoy, “Yeni Bilgi ve Belgeler Işığında Trabzon'da 1912 Genel Seçimleri”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, sy. 23, 2017, ss. 163-196, doi: 10.18220/kid.350575.
- Yakup Akkuş, “Osmanlı Taşra Maliyesinde Reform: Merkez-Taşra Arasındaki İdari-Mali İlişkiler ve Vilayet Bütçeleri (1864-1913)”, İstanbul Üniversitesi SBE Doktora Tezi, İstanbul, 2011.
- Yakup Kadri, *Ankara*, İstanbul: Remzi, 1964
- Yasin Yılmaz, Mehmet Kiremitçi, “Konya Hukuk Mektebi'nde Anayasa Hukuku Dersleri”, *Adalet*, sy. 68 (2022/1), ss.285-337.

- Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 1 kısım 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1940.
- Yusuf Kemal Tengirşek, Vatan Hizmetinde, İstanbul: Bahar Matbaası, 1967, s.53-54.
- Yusuf Mardin, *Kocataş Yalısı Anılarım*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2012.
- Yusuf Şevki Yavuz, “İstitaat”, TDV DİA, <https://islamansiklopedisi.org.tr/istitaat>
- Zafer Kars, *1908 Devriminin Halk Dinamiği*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1997
- Zekai Konrpa, *Bolu Tarihi*, Bolu Vilayet Matbaası, Bolu-1964.
- Zeynep Altuntaş, “Yarı Ulemadan Bir Jön Türk Hoca Muhyiddin’in Hayatı ve Eserleri”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Güz 2011, sy. 13, ss. 223-255.
- Ziya Demircioğlu, “Besim Beyin Hayatı ve Cemiyet İçindeki Faaliyeti”, *Doğrusöz*, 7 Ocak 1953, s. 2
- Ziya Demircioğlu, “Zavallı Besim Bey”, *Doğrusöz*, 5 Ocak 1953, s. 2
- Ziya Demircioğlu, “Besim Beyin Hayatı ve Cemiyet İçindeki Faaliyeti”, *Doğrusöz*, 7 Ocak 1953, s. 2.
- Ziya Gökalp, *İbrahim Şaki Destanı*, İstanbul: İstanbul Yayınları, 1953, s. 18.
- Ziya Şakir, *Hürriyet ve İtilaf – Nasıl Doğdu, Nasıl Yaşadı, Nasıl Battı?*, İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2011
- Ziyad Ebüzziya, “Konya Halıcılığı ve Ebüzziya Tevfik’in Siyasi Mesajlı Halıları”, Feyzi Halıcı (haz.), *Türk Halk Edebiyatı ve Folklorunda Yeni Görüşler I*, Ankara: 1985
- Zurcher, E. J. (2008). “Genç Türkler: Hudut Boylarının Çcoıkları?”, (İ. Türe, Çev.), *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, 4 (16-17) , 233-242.

ÖZGEÇMİŞ

Ad Soyad: Serhat ASLANER	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Sakarya Üniversitesi
Fakülte	İİBF
Bölümü	Kamu Yönetimi
Yüksek Lisans	
Üniversite	Sakarya Üniversitesi
Enstitü Adı	SBE
Anabilim Dalı	Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi
Programı	Kamu Yönetimi
Makale ve Bildiriler	
1. Serhat Aslaner , “Mebusan-ı Kiramın Terceme-i Hal ve Sergüzeştleri: Meşrutiyet Devrinden Unutulmuş Bir Biyografi Risalesi”, <i>TTK BELLETEN</i>, c. 77, sy. 280, ss. 955-982, Aralık 2013, doi:10.37879/belleten.2013.955, s. 974-978. 2. Serhat Aslaner, “100 Yıl Sonra II. Meşrutiyet”, <i>Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi</i>, sy. 25, ss. 175-214, 2008. 3. Serhat Aslaner, “Kaşıkçı Ali Rıza”, <i>TDV DİA</i>, c. EK 2, 2016, ss. 28-29.	